ALİ NACİ KARACAN

LOZAN

Levent Şahverdi Arşivi

ALİ NACİ KARACAN

LOZAN

Milliyet
YAYINLARI

Levent Sakverdi Arşivi

"LOZAN"

Ali Naci KARACAN

MİLLİYET YAYIN LTD. ŞTİ. YAYINLARI
TARİH KİTAPLARI DİZİSİ : 11

•

Yayın hakkı (Copyright) : Milliyet Yayın Ltd. Şti.

•

Bu kitabın 1. baskısı 1943 yılında Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayınları arasında «LOZAN KONFERANSI ve İSMET PAŞA» adıyla yayınlanmıştır.

•

İkinci baskı : Temmuz 1971

•

Kapak Düzeni : Ethem Çalışkan

Bu kitap LÂTİN Matbaasında dizilip, düzenlenmiş ve basılmıştır.

Rahmetli Ali Naci Karacan'ın "LOZAN" eserinin yeni baskısı bana sevinç verdi ve bende çok sevgili hatıralar uyandırdı.

Konferans günlerinde Lozan şehri uluslararası toplantının daimi bir sergisi halindeydi. Doğrudan doğruya ilişkili ve uluslararası politikanın sürekli meraklısı basın âlemi Lozan'da içiçe bulunurlardı ve az zamanda teklifsiz bir hayat yaşar olmuşlardı. Bu hayat, resmi vazife kayıtları yanında gazeteciliğin sevimli ve taşkın heyecanlarını da taşırdı.

Bu âlemde Ali Naci Karacan'ın özel bir yeri vardır. Önünde her kapı açılırdı, her çevrede aranan bir değerdeydi. Bu özelliğiyle Karacan'ın eseri Lozan Konferansı hayatının resmî yanı dışında milletlerarası geniş bir âlemin renkli yaşantısını da verir.

Kendisiyle yakın temastan Lozan'da bahtiyar günler yaşadım ve çok istifade ettim. Karacan, ciddi bir görev adamı vasfıyla Lozan müzakeratını değerlendirmiştir.

Bu satırları onun eserinin yeni baskısını ilgiyle ve lezzetle okuyacak genç kuşaklar ve rahmetlinin hatırasına saygı ödevimi söylemek için yazıyorum.

İsmet İnönü

BAŞVEKİL

Ankara: 7.7.1943

Muharrir Ali Naci Karacan'a

Millî Kurtuluş tarihi üç askerî, bir de siyasi zafer üstüne kurulmuştur. İnönü zaferi dağınık kuvvetler yerine kurduğumuz ilk muntazam ordunun, askerî emir ve kumandanın zaferidir. Sakarya, düşman istilâsını vatanın bağrında durduran ve geri çeviren; Dumlupınar, istilâ ordularını yok ederek millî istiklâli kuran askerî zaferlerdir. Lozan muahedesi ise yeni Türkiye devletinin toprak ve hak bütünlüğünü ve tamamlığını, harbi kazanan devletler başta olmak üzere bütün milletler âlemine tanıttıran ve tasdik ettiren siyasi zaferin şanlı ve şerefli vesikasıdır.

İnönünde İsmet Paşa cephe kumandanı, Sakaryada Mustafa Kemal Paşa başkumandan ve İsmet Paşa cephe kumandanı, Dumlupınarda Gazi Mustafa Kemal Paşa başkumandan ve İsmet Paşa gene cephe kumandanı, Lozan görüşmelerinde Gazi Mustafa Kemal Paşa Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve İsmet Paşa Büyük Millet

Meclisi hükûmetinin Hariciye Vekili ve başmurahhası idi. Bu suretle yeni Türkiye Devletinin temel taşlarına, Ebedî ve Millî Şeflerin adları, tarihin yanılmaz ve yanıltılmaz eliyle kazılmış bulunmaktadır.

Gerek askerî zaferlerimiz, gerek siyasi zaferimiz için ne yazılsa, ne kadar yazılsa azdır. Bugünkü, yarınki ve asırlar sonrası gelecek genç nesiller, enerjilerini, gururlarını, güvenlerini bu kaynaklardan tazeliyeceklerdir. Lozan konferansının etraflı bir tarihini yazmakla, siz, hâdiseler içinde yaşıyan neslin borçlu olduğu bir vazifeyi yapmış oluyorsunuz. Eseriniz, Türk inkılâbı edebiyatına esaslı bir hizmettir. Tebrik eder ve emeğinizin, muvaffakıyetinizin bu yolda çalışanlara örnek ve teşvik olmasını dilerim.

Levent Şahverdi Arşivi

İnkılâp Enstitüsünün, ilgili kanunla üzerine aldığı vazife iki taraflıdır; biri İstiklâl mücadelesinin ve inkılâbın her olayını, bu olayların her maddesini dikkatle toplamak, ikinci olarak da bütün bu toplanılan madde ve belgeleri memleket içinde, hattâ dışında yaymaktır.

Metotlu tarihin yazılış üslûbu ne kadar güzel olursa olsun ciddî edadan kendini uzak tutması imkânsızdır. Onun için tarih iddiası olmaksızın olayların serbest bir kalemle nakli, tarih vakalarının perde arkalarını gösterme bakımından özel bir değer taşır. Hâtıralar bu türlü yazılardır. Görüşlerin, görülen şeylere uyma nisbetleri çoğaldıkça, onlar zaman içinde tarih kıymetini de alırlar. Tarihte objektif oluş nasıl yüzdeyüz değilse, hâtırada da subjektif oluş bu dozda olamaz. Gören ve yazanın dikkati, hâtıranın öznel görünüşü içinde nesnel varlığını, tarihe inanılır gibi güvenilecek dereceye çıkarabilir.

İnkılâp Enstitüsü, İstiklâl mücadelesinin neticesini aldıran Lozan için Karacan'ın kaleminden çıkmış bir hatıra albümünü neşretmekle vazifesinin ikinci kısmında kıymetli bir başlangıç yapmış oluyor Lozan bizim için aziz bir hâtıra, tarih için ehemmiyetli bir olaydır. Ebedî Şefin büyük ve isabetli bir takdirle harb gibi sulhu da yüksek ze-

Levent Şahverdi Arşivi

kâ ve iradesine emniyet ettiği Millî Şefimiz İnönü'nün şahsiyetini, Karancan'ın bu kitabında, Lozan'da birbiri arkasına ve çok kereler fırtınalı geçen olaylar arasından çizgi çizgi belirir ve canlanır görüyoruz.

Lozan konferansı esnasında Başmurahhasın emrinde ve yakınında bulunan Sıvas Mebusu Âtıf Esenbel, bu kitabın müsveddelerini okudu. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünün Yönetim Kurulu, riyaset ettiğim bir toplantısında basım kararını vermeyi, o devreyi iyi bilen bu salâhiyetli arkadaşın reyine bağlamıştı. Bu ricamı lûtfen kabul buyuran Esenbel, 22.VI.943 tarihli raporunda şöyle diyor :

«Ali Naci Karacan'ın yazdığı ve tetkikini lûtfen bana havale buyurduğunuz (Lozan konferansı ve İsmet Paşa) isimli eseri dikkatle okudum. Hâsıl ettiğim intibaları sıra siyle arzediyorum :

A — Eser; Lozan sulhunun, klâsik şekil ve anlamda yazılmış ve muayyen tabakalara hitabeden bir tarihi değildir. Daha ziyade, konferans müzakerelerinin bütün safhalarını, onu idare eden insanların, kudret ve zaıflarını, her tabakadan okuyucuların anlıyabileceği ve heyecanla takibedeceği gibi yazılmış büyük bir röportajdır; denilebilir. Eserin bu hususiyeti, çok büyük bir rağbet göreceğine şüphe bırakmamaktadır.

B — Hâdiseler ve müzakere mevzuu olan meseleler, gerek tarihleri, gerek müzakere ve münakaşa şekilleri itibariyle hakikata uygundur.

C — Vakalar ve insanlar, o tarihte oldukları gibi anlatılmıştır.

D — Türk delegasyonu Başmurahhası ile diğer delegasyonlar murahhasları arasında ve umumi celselerde vaki olan ve kitapta muhavere şeklinde yazılmış bulunan münakaşaları konferans procès verballeri ile karşılaştırdım. Bunların da resmi zabıtların aynı olduğunu gördüm.

E — Konferans müzakerelerinin zaman zaman çıkmaza girmesi, yeni bir harb tehlikesinin belirmesi ve konferansın birinci dağılması gibi büyük hâdiseler, her sınıftan

okuyucuyu heyecana düşürecek gibi cazip bir lisanla vülgarize edilmiştir.

F — Eseri bu hale getirmek için büyük gayret sarfedildiği ve birçok vesaike müracaat edilmiş olduğu görülmektedir.

Netice: Eser, her bakımdan Lozan konferansının bütün safhalarını ve onun büyük kahramanının yüksek şahsiyetini en doğru, en sade ve fakat en heyecan verici bir tarzda anlatan tek eserdir. Bunun gibi daha birkaç tanesinin telifini temenni ederken basılmasında büyük isabet olduğunu arz eder ve tazimlerimin kabulünü rica ederim.»

Arkadaşımın dikkatle tetkik ettiği bu eser hakkındaki şahadetini ehemmiyetli görürüm. Lozan'ı yaşamış olanlardan sonra doğup gelecek nesiller, bu kitapta Cumhuriyet tarihimizin en önemli bir safhasını, o devri yaşayanlar gibi duyabileceklerdir. İleri çocuklarımıza bu imkânı kazandırmış olan kalemi takdir ve teşekkürle karşılarım.

30 Haziran 1943

Maarif Vekili

Hasan-Âli YÜCEL

ÖNSÖZ

Lozan Konferansı'nı yazmak yirmi yıldan beri özlemini çaktiğim bir emeldi. Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye ederek yeni Türk Devletini kuran tarihî olayın nasıl cereyan ettiği hakkında — inanılmaz görünür — tek kitabımız olmaması, gönlümdeki arzuyu kamçılayarak onu memlekete karşı bir ödev haline getirdi.

Lozan Konferansı'nı kavrıyabilmek için «**Mudanya Mukavelesi**»ni, — ve daha geriye bakarak — Batı Devletleri'nin Gazi Mustafa Kemal'e adam gönderip barış isteyişlerini, anlaşma zorunda kalmalarının sebebi olarak kurtuluş zaferini, nihayet bütün imkânsızlıklara rağmen o zaferi doğuracak bir ıztırap psikolojisi içinde kavrulmuş Türk Milleti'ne Osmanlı İmparatorluğu'nun son üç yüz yılı boyunca Batı Devletleri'nin neler çektirdiklerini bilmek gerekir. Ancak böyle genel bir kavrayış, İsmet Paşa'nın Lozan'da Osmanlı İmparatorluğu adı verilen hangi cesedi gömmüş ve hangi çapta bir memleket yaratmış olduğu üzerine fikir verebilir.

Bu kitabı yazarken, okuyucu olarak, daha çok İstiklâl Savaşı yapılırken henüz doğmamış ya da henüz doğmuş olan, meselâ kendi oğlum gibi, bugünün ve yarının genç nesillerini düşündüm. Onun için bir

efsaneyi andıran Büyük Türk mucizesini, bir çeşit hikâye, bir çeşit yazılı filim gibi anlatmaya çalıştım. Bu bakımdan, kitap, Lozan Konferansı'nın resim yerine yazı kullanılmış bir çeşit **«Projection»u** sayılabilir.

Filim, Türk Milleti'nin geniş hayal perdesini kaplayıp taşan canlı bir levha halinde, Mustafa Kemal'in, atlılarının başında, yanan İzmir'e girmesiyle başlar; kaçan bir ordunun bozgun manzarası gözlere dehşet verir. Bir elçi gelir. Türk Başbuğu'ndan barış diler. Derken, zırhlı gemilerine binerek İstanbul'dan Mudanya'ya koşan yabancı kumandanlarının düşünceli yüzlerini ve savaş meydanından gelen İsmet Paşa'nın, ahşap bir evde, kendilerine Türk Ordularını durdurmanın şartlarını kabul ettirişini seyrederiz. Az sonra, bir padişahın gece yarısı bir düşman zırhlısına binerek sarayından kaçtığı görülür. Bir vatan haini İzmit'te linç edilir. Altı yüz yıllık koca bir Bâbıâli birdenbire çöker ve sonunda, Türk Başdelegesini, bir İsviçre şehrinde, bir göl kenarında, başında kalpağiyle, Batı Devletleri'yle karşı karşıya görürüz. Yüzyıllardan beri ilk defa olarak genç bir Türk Generali, Avrupa'nın karşısına, milletinin kabahatlerini ödemeye değil, fakat zaferinin sonuçlarını toplamaya gelmiştir. Böylece kurtuluş zaferi ile başlayan filim, birçok kanlı ve heyecanlı aşamalardan geçtikten sonra, Lozan'da barışın imzasiyle biter. Son manzara, Avrupa devletleri delegelerinin bir masa üzerine eğilmiş başlarının ve Türk'ün bağımsızlığını sağlayan bir anlaşma altına imza atışlarının canlanmış levhasıdır.

Kitapta üç noktaya dikkat edilmiştir:

1 — Olayları ve insanları o tarihte oldukları gibi yazmak,

2 — Meseleleri, geçirdikleri görüşme aşamalarının gelişmelerini izleyerek, eksiksiz ve değişiksiz anlatmak,

3 — Konferansı bütün havasiyle yaşatmak.

Gazetecilik hayatımın bir talihi olarak içinde yaşadığım bu konferansın yirmi yıl önceki havasını, sıcaklığının bütün dereceleriyle bu kitabın içine koyabilmek için, o zamanki bütün notlarımı, birçok mektup ve telgrafları, yerli ve yabancı gazete koleksiyonlarını, resmî konferans tutanaklarını, Millet Meclisi görüşmelerini, orijinal metinlerden **«Nutuk»a** kadar birçok belgeleri karıştırmak gerekti. Aynı zamanda, konferansta bulunan danışmanlarımızdan, karanlıkta kalmış noktaları aydınlatmak için, faydalandım. Böylece benim yaptığım, sonunda hepsini bir araya toplıyabildiğim dağınık konferans malzemesine çeki düzen vermek, tutanakları ayıklıyarak asıl özleri meydana çıkarmak ve onlara

kendi görgü ve bildiklerimi eklemekten ibaret oldu. Ancak, kitabın, her bakımdan, objektif özünün bozulmamasına dikkat ettim.

Kitabın yayınından umulabilecek hizmetler ise şunlardır :

A — Türk tarihinde bir devri kapıyarak başka bir devri açan en önemli siyasal 'vâkıa'yı, kendisini oluşturan bütün unsurlariyle bir araya toplamak ve onu, hattâ günleri ve saatleriyle, konferansın 'hususi hendese ve mimarisi' içinde, olduğu gibi 'mahfuz' bulundurmak,

B — Millî Hâkimiyet rejimini, beynelmilel mahiyet gösteren en büyük eserinin aydınlığı içinden bakarak, kendisinden önceki mutlakiyet rejimlerinden ayıran kafa, göz, sinir, ruh farklarını meydana koymak,

C — Bütün bir düşmanlık dünyasının toplandığı bir konferansta, hattâ yedi devlete karşı bile olsa, bir tek millet haklarının hangi siyasal ve 'ahlâkî seciye ve vasıflarla' korunabileceği hakkında Türkiye Başdelegesinin yarattığı örnekten faydalanmaya çalışmak.

Çünkü tarihin akışı bize gösterir ki, Erkânıharb Miralayı İsmet Bey'i Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'yı sıra ile Türkiye Hariciye Vekili, Türkiye Heyeti Murahhasa Reisi, Türkiye Başvekili ve nihayet Türkiye Reisicumhuru ve Millî Şef yaptıran vasıflar, asla değişmiyen, hep aynı siyasal ve ahlâkî seciye ve vasıflardır :

Meseleleri fikrin haritası üzerinde lâyık oldukları yerlere koymak, olaylar üzerinde karar vermeden önce bütün ihtimalleri aklın mizanına vurmak, bir kere karar verdikten sonra, hükmünü azimle yürütmek, uygulamada çıkacak zorlukları sabırla, soğukkanlılıkla, fakat mutlaka yenmek ve memleket aşkiyle sorumluluk duygusuna her şeyin üstünde yer vermek!

Lozan Konferansı'nda Türk dâvasını kazandıran vasıfların, o konferanstan yirmi yıl sonra da, Türkiye'yi, dünyanın en korkunç yangınının ortasında 'masun' tutabilmenin sırlarını taşıyan aynı vasıflar olduğunda da şüphe yoktur.

Bu kitap, Lozan Konferansı'nın ebedî bir güneşle aydınlanmış, göz kamaştırıcı, ihtişamlı âbidesi yanında, onun çok küçültülmüş, fakat nispetler muhafaza edilerek tam ve doğru olmasına çalışılmış minyatür bir heykelidir. Eğer yarın, o büyük eseri, bütün heybetiyle, daha zen-

gin malzeme ile, çok daha büyük hacımlarda anlatacak fikir ve yazı adamlarımız için bir yardımcı rolü oynıyabilir ve bugünle yarının Lozan'ı yalnız yılda bir kere kutladıkları için umumi surette bilen gençlerine daha aydınlık bir fikir verebilirse, bu Türk millî kütüphanesi içinde kendisi için kâfi mazhariyettir.

A. N. KARACAN

İÇİNDEKİLER

İsmet İnönü'nün Önsözü	7
Şükrü Saraçoğlu'nun Önsözü	9
H. Âli Yücel'in Önsözü	11
Önsöz	15
Kurtuluş Zaferi	21
Mudanya Mütarekesi	34
İstanbul'a Giriş	50
Saltanatın ve "Bâbıâli" nin Yıkılışı	63
Lozan'da İlk Defa	75
Lozan Konferansı Açılıyor	95
Türkiye'nin Avrupa Sınırları	114
Kapitülasyonlar Meselesi	148
Boğazlar Meselesi	160
Rus - İngiliz Mücadelesi	171
Boğazlara Hakim Bir Türkiye Barışın Temeli Olur!	179
"Bizim Ellerimiz Bilhassa Temizdir!.."	186
Davanın Anahtarı: Devlet mi, Sömürge mi?	201
Boğazlar Meselesinde Sinir Mücadelesi	209
"Meşru Hakimiyetimizi Tanıdığınız Gün Sulh Olmuştur."	228

Musul: Konferansın En Heyecanlı Maçı 242
Bardağı Taşıran Damla: Müttefiklerin Mali Projesi 257
Antlaşmayı İmzaya Davet Ediliyoruz 275
4 Şubat: Kesilme mi, Geciktirme mi? 284
İki Konferans Arasında Ankara 305
İkinci Lozan Konferansı Açılıyor 321
Fransızlarla Mücadele Başlıyor: Borçlar, Kapitülasyonlar, İmtiyazlar 363
Suriye'de Yığınak, Osmanlı Borçları 380
"Montanya" Formülü 401
Rus Delegesi Vorovski'nin Öldürülmesi Olayı 423
Konferans Hızlanıyor 438
"Yunan Tamiratı"ndan Kopan Müthiş Fırtına 458
Meselelerin Çözümüne Doğru 482
"Adlî Usul" Beyannamesi 493
Kuponlar, İmtiyazlar, Boşaltma 515
Kuponlar Meselesinin İçyüzü 538
Konferans Kulislerinde Görünen Manzaralar 557
İsmet Paşa'nın Notaları: "Acele Ediniz!" 577
Tarihi Gece Toplantısı 592
Son Kriz 600
Komitelerin Son Toplantısı 605
"Eski Türkiye Maziye Karışmıştır" 622
24 Temmuz 1923 - Antlaşmayı İmza Töreni 629
Sonuç 643
Atatürk'ün Görüşüyle Lozan Antlaşması 645
Sözlük 663

KURTULUŞ ZAFERİ

GAZİ MUSTAFA KEMAL, 1922 yılı Ağustosunun 26'ncı sabahı, kumandası altındaki Türk ordularına, taarruz emri verdi. Başkumandan, umumi erkânı Harbiye Reisi, Garp Cephesi Kumandanı, savaşı idare etmek üzere Kocatepe'ye gelmişlerdi. Saat beş buçukta topçu ateşi başladı. Taarruzun ilk günü düşmanın o kadar zamandan beri hazırladığı mevziler zaptolundu. Bütün Yunan ordusu ateş altında ezilerek 27 - 28 Ağustos günleri kuzeye atıldı, her yandan sarıldı, 30 Ağustos günü Mustafa Kemal, Başkumandan Savaşı adı verilen son meydan savaşını kazanarak Yunan ordusunun büyük bir kısmını imha etti, 2 Eylül akşamı Yunan Başkumandanı Trikopis, maiyetindeki subaylarla beraber, teslim olacak yer ararken yakalanıp Gazi'nin huzuruna getirildi. Türk önderinin «âlicenabane» bir tavırla kendisinin misafiri olduğunu söylemesi, bir arzusu olup olmadığını sorması üzerine teşekkür etti ve karısına bir telgraf çekerek sağ olduğunun bildirilmesine izin istedi.

Gazi, Yunan başkumandanının bu arzusunu yerine getirdi.

6 Eylül sabahı, İstanbul'daki Fransa, İngiltere, İtalya «fevkalâde komiser»lerinin baştercümanları, Ankara temsilcisini hep bir arada ziyaret ederek Anadolu'yu tamamen boşaltmak şartiyle, itilâf devletleri aracılığında Yunan hükümeti tarafından mütareke istendiğinin en çabuk vasıta ile Büyük Millet Meclisi hükümetine bildirilmesini rica ettiler Tercümanlar, itilâf devletlerinin bu teklifi yapmak vazifesini görürken, kan dökülmesine engel olmak ve tahribata son vermek arzusundan ilham aldıklarını da söylediler. Ertesi gün, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, itilâf devletleri komiserlerine, mütareke teklifinin incelenmek üzere Başkumandanlığa verildiğini bildirdi. Bu sırada ordular, Gaziden: **«İlk hedefiniz Akdenizdir, ileri!»** emrini almışlar, bütün ağırlıklarını bırakarak kaçan, fakat kaçarken bile Türk kasaba ve köylerini yakmayı unutmıyan Yunan efzonlarını kılıçtan geçire kovalaya İzmir'e doğru yürümekte idiler.

9 Eylül Cumartesi günü İstanbul'da çıkan gazetelerin ilk sayfalarında, iri harflerle, şu **«Müjde»** vardı:

ANKARA VE BÜTÜN TÜRK TELSİZ TELGRAF İSTASYONLARINA

İzmir şehrinin teslimini müzakere için İzmir general konsoloslukları en yakın Türk kıtalarıyle mülâkat yeri tâyin edilmesini talebederler.

İZMİR GENERAL KONSOLOSLARI

Levent Sahiverdi Arşivi

İZMİR GENERAL KONSOLOSLARINA

«Telgrafınızı aldım. Mümessillerinizi İzmir, Turgutlu, Kasaba yolu ile Kasaba'ya gönderiniz. Bir yanlışlığa mahal vermemek üzere otomobillerinize beyaz bayrak çekiniz.

TÜRK BAŞKUMANDANLIĞI

Aynı gün öğle üzeri, İzmir istasyonu şu telsizi yaydı:

«Türk atlıları, bugün 9 Eylül Cumartesi, öğleden evvel saat on bir buçukta, halkın sevinçleri ve gözyaşları arasında İzmir'e girdiler.»

Ve memleketin her yanından, dört yıldır bağrı yanmış milletin bütün tabakalarından, göklere doğru, «Elhamdülillâh İzmir'e kavuştuk!» sesleri yükselmeye başladı. Türk orduları, 26 Ağustos şafak vakti başlıyan büyük taarruzlarını on beş günde tamamlıyarak 200.000 kişilik Yunan ordusunu mahvetmişler ve Gazi'nin mucizeli elinin yarattığı bir Tanrı zaferi ile 9 Eylül günü İzmir'e girmişlerdi. Haberi duyan memleket bir anda dolandı. Bütün yüzler sihirlenmiş gibi değişti. Tanışan, tanışmıyan herkes birbiriyle öpüşüyordu. Gündüzleri gösteriler, geceleri fener alayları sevinç, çoşkunluk, yıllarca zaptedilmiş olağanüstü bir selin boşanışı halinde, Türk vatanının üzerinden akıp geçerek sanki ihanetin kirlerini, işgalin acılarını, kara günlerin yasını yıkıyordu. İstanbul bu çoşkunluğun en gergin noktası oldu. Halk öyle çoşkundu ki, işgal kuvvetlerinin ku-

mandanı General Harrington, şaşırmış, müttefikler adına bir bildiri yayınlayarak halka «sükûn» tavsiye etmek zorunluğunu duyuyordu:

— «Türk ahalinin sevinmesini tamamiyle kabul ederiz. Fakat bu tezahürlerden bazılarının intizam ile, sükûn içinde yapılmaktan uzak olduğunu, hususi evlerin tahribine, şehir halkının yaralanmasına sebebiyet verdiğini görmekle müteessifiz. Bu yüzden alaylar artık yasak edilmiştir. Müttefikler işgal kuvvetleri başkumandanı, bazı fena niyet sahibi kimselerin hareketleriyle zaruri hale gelen bu katî emri vermiş olmaktan çok mustariptir. Fakat emindir ki İstanbul halkı gece olduktan sonra sokakta dolaşmıyacaktır. Bu emre itaatsizlik örfi idarenin şiddetlendirilmesini icabettirecektir. Şayet tezahürleri kuvvetle durdurmak zarureti hâsıl olursa, bu hâdise şehir için haysiyet kırıcı bir hal teşkil edecektir.»

İşgal kamçısı hâlâ şehrin başı üzerinde idi. Fakat halk bıkmıştı. **«Kuvayi Milliye»** nin İstanbul kapıları önünde olduğu söyleniyordu. Artık kimsede müttefiklerden korku kalmamıştı. Bütün yasakları basıp geçen mahşeri kalabalıklar, ellerinde fenerler, bayraklar, zafer marşları söyliyerek gösterilere devam ettiler. İstanbul tarafında aşağı yukarı 150.000 kişi bu gösterilere katılıyordu. Her topluluğun başında muzikalar, davullar, sazlar, mehterhane takımları ve bunların arasında millî oyunlar oynıya oynıya yürüyen halk geliyordu. Bütün Türk ev ve dükkânları bayraklarla, çiçeklerle kaplıydı. Böyle bir sevinç bayramı İstanbul'da hiç görülmemişti. Kabarmış, taşmış bir çağlıyan gürültüsü ile ilerliyen halk ve okullular donatılmış yüzlerce araba ve otomobillerle köprü başına geliyorlar ve müthiş şenliği dört yıldır Yunan bayraklarından geçilmiyen Beyoğlu'na sirayet

ettirmek istiyorlardı. Fakat müttefikler Karaköy köprüsünü açmışlardı. Buna rağmen bir kısım gençler mutlaka karşı yakaya geçmek için Fener yolu ile Kâğıthane'ye yürümekte idiler. Bunlardan bir kısmı işgal subaylarının gözleri önünde karşı tarafta asılı birçok düşman bayraklarını indirip parça parça ettiler.

Hariçte etki müthişti. Yunan ordusunun bozgunundan söz eden İtalyan matbuatı, askerî tarihte bir ordunun bu kadar çabuk yenilişinin ve esir edilişinin görülmediğini söylüyordu. Yunan ordusu bir günde 50 kilometre derinliğinde bir mesafeye kaçmakla o zamana kadar görülmemiş yeni bir ricat rekoru tesis etmişti. Bu esnada on birinci Yunan alayı Mudanya civarında olduğu gibi esir ediliyordu. Kral Kostantin de Yunan milletine bir bildiri yayınlayarak «kahraman ordumuz bir felâkete uğradı. Fakat düşmanın bile beklemedği bu felâket, sancağımızın şanını eksiltmez. Bilâkis, bize, felâkete sabır ile tahammül etmek vazifesini emreder» diyordu. Atina sokaklarında Yunan askerleri Kral'a küfür ediyorlardı. Bu sırada Trakya'daki Yunan ordularının da, yerli Rumlarla birleşerek isyan ettikleri haberi geldi. Öte yandan Yunan ordusunun Erdek'te sıkıştırılan dağınık kılıç artıkları süngüden geçirilerek memleket en son efzonlardan temizleniyordu.

■

ANADOLU savaş sahasındaki hız, siyasal sonuçlara sirayet etmekte geç kalmadı:

On beş gün önce bir Venedik konferansının toplanarak Anadolu meselesini görüşeceği söylenirken şimdi artık bundan söz edilmiyordu.

Bir an mütarekeden söz edilmiş, fakat mütareke tekli-

fine cevap vermeye vakit kalmadan Yunan ordusu mahvolmuştu. Bu çabukluk karşısında diplomatlar neye uğradıklarını şaşırmışlardı. Doğu barışının özü değişiyordu. İki hafta önce Doğu barışı, Anadolu'nun tahliyesi demekti. Bütün zorluklar, bu tahliyeden doğacak sanılıyordu. Anadolu tahliye edilmiş, fakat barışın çetin taraflariyle asıl şimdi kendini göstermişti.

Avrupa'da müzakereler üç mesele etrafında toplanıyordu:

1 — Boğazlar ve İstanbul,

2 — Trakya,

3 — Azınlıklar,

Anadolu'da bir Yunan ordusu kalmadığı için bizim de Yunanlılarla görülecek bir işimiz kalmamıştı. Barışın Yunanlılara ait kısmını, ordu halletmişti. Şimdi İstanbul ve Trakya meselelerini halletmek devletlere düşüyordu. Zira eğer İstanbul ve Boğazlar olmasa ve arada devletler bulunmasaydı, Türk orduları Edirne'yi de silâh kuvvetiyle alacak durumdaydı. Anadolu orduları, devletlerle aramızdaki anlaşmazlıklar halledilinceye kadar, belki müttefik kuvvetlerle Türk orduları arasındaki bölgeye girmek istemiyebilirdi. Fakat her şeyden önce Yunan dâvasını hallettikten sonra diğer dâvalarımızın da çabuk halli gerekirdi.

Bu sırada Roma'dan gelen bir telgraf, Türkiye'ye karşı çıkarmak için dominyonlardan asker isteyen Lloyd George hükümetinin aldığı red cevabı üzerine Doğu'da barışı çabuklaştırmağa karar verdiğini, müttefiklerin bu arzudan haberdar edileceğini bildirdi. Paris'ten gelen başka bir telgraf ise: «Fransa her türlü maceradan kaçınmak fikrindedir» diyordu.

Nitekim düşmanı denize döken Türk ordusu, bir kıs-

mıyla İstanbul'a, bir kısmıyla Çanakkale'ye doğru yürümeye başlayınca, Fransız askerleri Rumeli yakasına geçtiler. Çanakkale'de yalnız İngilizler kaldı. Bu durum üzerine, 21 ve 22 Eylülde, Poincaré, Gurzon, Sfortza Paris'te toplandılar, iki gün konuştular. Bu konuşmalarda başlıca üç nokta görüşüldü:

1 — Boğazlar mıntakasına Türk kuvvetlerinin girmemesi için İngiliz kuvvetlerinin alıkonulması,

2 — Boğazların serbestliği,

3 — Türkiye ile barış teşebbüs ve şartları.

Nihayet Eylülün 23'ünde «Havas» şu telgrafı verdi:

«Şark meselesi hakkındaki konferans dün akşam nihayet bulmuştur. Konferans şu kararları vermiştir: Poincaré, Gurzon, Sfortza'nın imzalarıyla derhal Türkiye'ye müşterek bir davetname gönderilecek ve bu davetnamede, «Kuvayı Milliye» tarafsız mıntakaya tecavüz etmemek şartıyla, Edirne dâhil olmak üzere Meriç sınırının Türkiye hâkimiyetine iade edileceği ve tarafsızlığı Milletler Cemiyeti tarafından kontrol edilmek üzere Boğazlar üzerinde Türk hâkimiyetinin tanınacağı bildirilecektir.

Poincaré, Gurzon, Sfortza aynı gün notalarını, konferans namına, İzmir'de bulunan Gazi Mustafa Kemal'e gönderdiler.

Notanın özeti şuydu:

A — Üç müttefik devlet Türkiye'den Venedik'te ya da başka bir yerde toplanacak ve Türkiye ile beraber İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan delegelerinin de çağırılacağı bir konferansa yetkili bir delegesini göndermeye 'mütemayil' olup olmadığını bildirmesini rica ederler,

B — Toplanmanın konusu Türkiye ile Yunanistan ve müttefik devletler arasında kesin barış antlaşmasını görüşmek olacaktır.

C — Müttefikler Türkiye'nin Meriç'e kadar Trakya'yı ve Edirne'yi tekrar almak arzusunu 'teveccüh' ile 'itibara' almakta olduklarını beyan ederler.

D — Üç müttefik hükümetin geçici olarak tarafsızlığını ilân ettikleri mıntakalara barış görüşmeleri esnasında Ankara hükümetinin ordusunu göndermemesi şartiyle, üç hükümet Türkiye'ye bu sınırın verilmesini memnunlukla 'iltizam' edeceklerdir.

E — Türkiye otoritesinin 'sükûn' ve düzen içinde yeniden yerleşmesini sağlamak ve nihayet Milletler Cemiyeti'nin kontrolu altında Çanakkale ve İstanbul Boğaziyle Marmara denizinin serbestliğini ve soy ve din azınlıklarının himayesini sağlamak amacıyla antlaşmaya iki tarafın muvafakatiyle hükümler konacaktır.

F — Üç müttefik, Yunan kuvvetlerini, müttefik kumandanlarla Türk ve Yunan askerî makamları arasında uyuşularak çizilecek bir hattın gerisine çektirmek için nüfuzlarını kullanacaklardır. Buna karşılık Ankara Hükümeti de ne konferanstan önce, ne de konferans sırasında, muvakkat olarak tarafsızlığı ilân edilmiş olan mıntakalara asker göndermemeyi ve Boğazlar ile Marmara denizini geçmemeyi taahhüt edecektir.»

Notanın esasları bunlardı. Nota bir taraftan Büyük Millet Meclisi Hükümetine tebliğ edilirken, diğer taraftan İstanbul'daki müttefikler komiserleri de, keyfiyeti «Zatı Şahane» ye arz ettiler. Fakat tam bu esnada Türk süvari kıtaları Çanakkale civarındaki Erenköy ile Biga'yı işgal ediyorlar ve tarafsız mıntakadaki İngiliz kıta-

larının oralardan çekilmesi teklifini dikkate almıyorlardı. Notanın etkisiz kaldığını gösteren bu akın karşısında İngilizlerle Türkler arasında bir çarpışmadan korkan General Harrington, Eylülün 26'ncı günü, doğrudan doğruya Gazi Mustafa Kemal'e baş vurmaktan başka çare bulamadı:

«Atlılarımızın «Erenköy» ile «Biga» nın batısından geri çekilmeleri konusunda sizinle muhabere etmesini İstanbul temsilcinizden rica ettim. Bir olay çıkmasından kaçınmayı son derece arzu ettiğimden görüşmelerin sonucuna kadar kıtalarımızın tarafsız mıntakadan geri çekilmesini rica ederim.»

İmza: HARRİNGTON

General Harrington'un bu telgrafına Mustafa Kemal Paşa şu cevabı gönderdi:

«Bitaraf mıntakanın şimdiye kadar Büyük Millet Meclisi ile alâkalı hükümetler arasında kararlaştırılmış olduğundan haberdar değilim. Atlılarımızın ve kıtalarımızın hareketleri mağlûp Yunan ordusunu takip hareketlerinden ibarettir. Biliyorsunuz ki Anadolu'yu baştan başa yakıp yıkan ve yüzbinlerce insanı evsiz ve ekmeksiz bırakan Yunan ordusu, Trakya'da bir taraftan aynı zulümlere devam diğer taraftan da her geçen günden istifade ederek yeniden teşkilâta ikdam etmektedir. Yunan harb kuvvetlerinin bir bitaraf mıntaka kaydı altında bulunmadığına en yakın misal olarak 23/9/38 öğle zamanı Yunan tayyarelerinin Ezine civarında Türk toprağında harb faaliyetinde bulunduklarını ve Yunan donanmasının 25 Eylûlde bile İstanbul limanında demir atmış olduğunu zikredebilirim. Hâdise çıkmasına mahal

vermemek azmimiz hakiki ve samimîdir. Çanakkale'deki Britanya kıtaları tarafından Erenköy ile Çanakkale arasında topraklarımız üzerinde tahribat yapılması, Çanakkale kasabamız civarında binaların yıkılması, bize ait olan silâhların ve mühimmatın imhası, kıtaatımız yakınlarında top ve bomba atılması, bizi Yunan ordusuna götüren yol üzerinde tahkimat yapılmakta olması ve bu tahkimatta islâm ahalinin çalıştırılması gibi hareketlerin sebeplerini anlamakta cidden müşkülâta uğruyoruz. Türk milletinin Boğazların serbestisine riayet etmiş olduğunu bu vesile ile de hatırlatır ve samimî olarak müspet neticeler umduğumuz yakın müzakerelere kadar bir yanlış anlama husulüne mâni olacak vaziyet ihdasını rica ederim.»

Başkumandan: MUSTAFA KEMAL

Harrington'un cevabı şu oldu:

«Telgrafınızı aldım. Müttefiklerce talebedilen bitaraf mıntaka hakkında bir yanlış anlama mevcut olduğunu ilk defa işitiyorum. Bu münasebetle dikkatinizi şu nokta üzerine celbederim ki geçen sene İzmit kumandanınız ile bizim kumandanımız Yarımca'da bitaraf mıntaka hududunu beraber tâyin ettiler. Hedef ve maksadınızın Yunan ordusu olduğunu anlıyorum. Bununla beraber onlar ne sizin tehdidettiğiniz mıntakada bulunuyorlar, ne de oradan geçmişlerdir. Delillerinize sıra ile cevap vereyim: Yunanlılar Ezine yakınlarına hiçbir vakit tayyare getirmemişlerdir. Yunan gemileri de İngiltere'nin kuvvetli tesiri neticesi olarak bugün İstanbul'dan çekilmişlerdir.

İngilizlere karşı ithamlarınıza gelince: Milletlerarası terki teslihat komisyonu tarafından birtakım tahribat

yapılmıştır. Bundan maada askerî ihtiyat tedbirlerinden olmak üzere birtakım ufak tahribatta da bulunulmuş ise de bu hususta tahkikat yapmaktayım.

Saniyen toplar tesis edilmiş ise de bunlar tarafından hiçbir vakit sizin kıtalarınıza karşı ateş açılmamıştır ve bundan böyle de benim emrim olmaksızın açılmıyacaktır. Benim arzum askerlerinizle çarpışmadan kaçınmaktır ve öyle zannediyorum ki gösterdiğim sabır samimî olduğuma sizi inandıracaktır.

Boğazların serbestîsi hakkındaki resmî beyanatınızı memnuniyetle kaydederim. Serian müzakerelere girişmek hususundaki arzularınıza ben dahi iştirak ederim ve öyle ümidediyorum ki bu müzakereler cihanın arzu ettiği sulhla neticelenecektir. Her hangi bir hâdiseye meydan vermemek üzere Çanakkale ve Boğazlarda kıtalarımı tehdide mâtuf her nevi teşebbüsten vazgeçmenizi ciddi surette tekrar rica ederim. Aramızda ihtilâf çıktığı takdirde, arzu ederseniz, iki tarafça tâyin edilen bir yerde görüşmeye hazır olacağım. Bu fırsattan istifade ederek İngiltere namına size beyan ederim ki bana gönderilen yeni kıtalar, son tebliğimde söylediğim gibi sırf sulhun menfaati için gönderilmiştir. Şu halde askerlerime karşı her hangi bir taarruz icra etmek niyetinde olmadığınızı sizden işitmek benim için büyük bir tesellidir.»

Müttefik işgal ordusu ve İngiliz kuvvetleri
Başkumandanı
CHARLES HARRİNGTON

Mustafa Kemal Paşa ile Sir Charles Harrington arasındaki bu telgraflar resmî bir konuşma mahiyeti gösterdikleri için özel ve tarihî önem taşıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa,

Harrington'un müracaatına ertesi gün cevap vererek Çanakkale mıntakasındaki kıtalara, durarak herhangi bir olaya meydan bırakmamaları için gereken kesin emirlerin verildiğini ve general Harrington'la görüşmek şerefine nail olmak için en yakın fırsattan istifade edileceğini bildirdi. Diğer taraftan Ankara hükümeti müttefiklerin notasını almış, cevabını hazırlamakta idi. Bir taraftan bu cevap hazırlanırken İstanbul'daki Fransız fevkalâde komiseri General Pellè, İzmir'e geldi. Onun arkasından da Eylülün 28'inde, o zamana kadar Türk dostu olarak tanınan Franklin Bouillon, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere müttefikler tarafından İzmir'e gönderildi ve Gazi tarafından kabul edildi. Ankara'nın devletlere ne cevap vereceği bilinmemekle beraber, barış şartlarını konuşmaya başlamadan önce, Trakya'nın boşaltılarak bize teslîminin, bazı mahallerin askerlikten tecridinin isteneceği kesin biliniyordu. Devletlerin notasındaki **«kontrol»** kelimesine itiraz edilecek, Boğazlarla İstanbul civarında yapılmakta olan teslihata son verilmesi istenecek, «esas noktalar mukabil ihtirazi» kayıtlarla kabul edilecekti. Nihayet Ekimin birinci cumartesi günü Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti namına Hariciye Vekili Yusuf Kemal devletlere şu cevap notasını gönderdi:

«PARİS KONFERANSI REİSİ M. POİNCARE CENAPLARINA

Üç müttefik hükümet tarafından 23 Eylûl tarihiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine gönderilen notaya hükümetim tarafından birkaç gün zarfında cevap verileceğini zatıâlilerine arz ile kesbi şeref eylerim: Türk orduları başkumandanı yanına gelen Mösyö Franklin Bouillon'un Paris'te toplanan İtilâf Devletleri mümessil-

leriyle bir arada vermiş oldukları teminata itimadederek ve âdil bir sulhun teessüsü için müzakerelere derhal başlanacağına kani bulunarak, Yunan ordularını takiben İstanbul ve Çanakkale istikametinde durmadan inkişaf etmekte olan askerî hareketlerin derhal tatili hususunda emir verilmiştir. Mösyö Franklin Bouillon tarafından verilen teminat İtilâf Devletlerinin Türkiye'nin haklarını temin hususunda besledikleri âdilâne hisleri meydana çıkarmıştır. Ancak, Trakya'nın fazla bir gün dahi olsa Yunan ordusunun işgali ve hükümetinin idaresi altında devamı her nevi tehlikeleri ve Türk ahalinin ıstırabını mucibolduğundan, Trakya'nın, Edirne dâhil olmak üzere, Meriç'in garbına kadar derhal tahliyesiyle hemen Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine iadesi zaruridir.

İtilâf Devletlerinin tekliflerine ve arzularına tevafuk eden mübrem meseleleri tesbit etmek üzere müttefikler generallerinden mürekkep bir konferansın Mudanya'da 3 birinciteşrinde toplanması teklif olunur. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Mudanya Konferansında bizi temsil edecektir.

Yukarda yazılı gün, size muvafık görünürse, bu konferansa gidecek olan generallerin tâyini ile isimlerinin bize bildirilmesini rica ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti
Hariciye Vekili: YUSUF KEMAL»

MUDANYA MÜTAREKESİ

ANKARA hükümetinin bu notası üzerine 2 Ekim sabahı önce «Edgar Guinèe» zırhlısı ile General Charpy ve Mösyö Franklin Bouillon, arkalarından, saat yedide «Iyron Duk» dretnotu ile, işgal kuvvetleri başkumandanı General Harrington, Mudanya'ya doğru yola çıktılar. Bu gemiye bir torpido refakat etmekte idi. İtalyan generali Monbelli de, aynı saatte, İtalya'nın «Dalileo» zırhlısıyla Mudanya'ya hareket etti.

Generallerle beraber yola çıkan Mösyö Franklin Bouillon'un bu konferansta resmî bir vazifesi yoktu. Kendisi Paris konferansının kararları ve devletlerin niyetleri hakkında gereğinde bilgi vermek üzere hazır bulunuyordu. Başlangıçta bir müzakere mahiyetinde olan bu konferansa Yunanlılar iştirak ettirilmemişti. Çünkü Yunan ordusu var sayılmamakta idi. Ancak verilecek kararı itilâf devletleri tatbik ettireceklerdi. Yunanlılar yalnız seyirci olarak bulunacaklar ve işlerine gelirse antlaşmaya imza koyacaklardı.

İstanbul'dan zırhlılarla giden müttefikler generalleri Mudanya'da Türk muhafız kıtaları tarafından törenle karşılandılar. Generaller hükümet konağına vardıkları zaman İsmet Paşa tarafından «istikbal» edildiler. Bu sırada askerî bir bando da marşlar çalmakta idi.

Mudanya sokakları tenha, evlerin çoğu boştu. Her tarafa yer yer fenerler asılmıştı, dar ve fakir sokaklarda defne dalları ve bayraklarla süslenmiş zafer takları hâlâ duruyordu.

Görüşmelere 3 Ekim salı günü saat 3'te, Mudanya'nın büyük ahşap yalılarından birinde başlandı. İsmet Paşa ve kurmay subayları burada oturuyor ve konferans ilk katta, büyük bir sofanın sol tarafındaki odada toplanıyordu. İki oda birleştirilerek uzun bir salon haline getirilmiş ve salona iki büyük masa konmuştu. Masanın birinde İsmet Paşa ve generaller, diğerinde kâtipler oturuyordu. İsmet Paşa'nın sağ tarafında General Harrington, sol tarafında General Şarpi, karşısında General Monbelli yer almış bulunuyordu. Paşanın arkasında kurmay subaylar duruyordu.

İsmet Paşa ev sahibi sıfatiyle hareket ederek generallere masada yer gösterince toplantıya kimin başkanlık edeceği meselesinin tartışmasına mahal kalmadı ve görüşmeler İsmet Paşa'nın idaresi altında başladı.

Bu ilk toplantıda General Harrington görüşmeleri açmak için bir nutuk söyledi ve dedi ki :

— «Büyük Millet Meclisi'ne tebliğ edilen 23 Eylül 1922 tarihli notaya dayanarak müttefikler generallerinin vazifesi şu hedeflere müteveccihtir :

1 — Karşılıklı çatışmanın durdurulmasını sağlamak,

2 — Trakya'da bir hat tesis ederek Yunan kıtalarını bu hattın arkasına çekilmeye davet etmek ve idarenin Türklere teslimi ile tahliyenin ayrıntılarını düzenlemek,

3 — Gelecekteki barış konferansı için yol hazırlamak.»

İsmet Paşa cevabında Millî hükümetin Paris notasını esas itibariyle kabul ettiğini barış konferansının sonucuna kadar askerî hareketlerin durdurulması konusunda verilen emirlerin bunu gösterdiğini söyledi. Bu ilk toplantıda bir protokol taslağı hazırlandı ve İsmet Paşa, bu protokol taslağı dolayısıyle sözkonusu meseleler hakkında Türk görüşünü anlattı. Toplantı akşamın sekizine kadar sürdü ve müttefikler, aynı gece, zırhlılarında, aralarında bir toplantı yaptılar.

4 Ekim çarşamba günü konferans saat onda görüşmelerine tekrar başladı. General Harrington, İsmet Paşa tarafından ileri sürülen çeşitli görüşlerin dikkate alındığını söyleyerek müttefikler generalleri tarafından tasvibedildiği kaydiyle antlaşma tasarısını İsmet Paşa'ya verdi. İsmet Paşa müttefikler generallerine protokol hakkında çeşitli itirazlar ileri sürünce konferans öğleden sonraya kaldı. Bu itirazlardan çoğunu generaller kabul ettiler. Fakat konferans ertesi güne bırakıldığı zaman üzerinde henüz tam anlaşmaya varılmamış, bazı noktalar kalmıştı. Ancak İsmet Paşa itiraz ettikleri üzerinde kesin görünüyordu. Müttefikler generalleri bu itirazları bir sonuca bağlamak arzusu ile ve özellikle Türk çıkarlarını göz önünde tutarak ve bunları asgari teminat ile bağdaştırmaya çalışarak inceleyeceklerini söylüyorlardı. İkinci günün toplantısı da böyle bitti.

Yunan delegeleri Pire ile Mudanya arasında denizin fırtınalı olması dolayısıyle ancak konferansın ikinci günü

kızılhaç bandıralı bir posta vapuru ile ve öğleden sonra Mudanya'ya geldiler ve akşam saat onda müttefikler generalleriyle ilk teması yapabildiler.

Konferansın ilk iki günü birçok noktalarda anlaşılmış, fakat asıl Doğu Trakya'nın Yunanlılar tarafından boşaltılması ile Türk idaresine teslimi konusundaki süre ve teminat noktalarında uyuşulamamıştı. İsmet Paşa, millî kıtaların Trakya'da idare kurulur kurulmaz ve müttefiklerin kontroluna son verilir verilmez, yani en geç bir ay sonra Trakya'ya girmesini istiyordu. Tartışma, Türk kıtalarının o zaman mı, yoksa barış antlaşması imza edildikten sonra mı Trakya'ya girmesine izin verilmesi noktasındaydı. General Harrington bunu siyasal alanda görüşülmesi gereken bir mesele saydığından talimat almak lüzumunu ileri sürmüştü. Diğer generaller de gene hükümetlerinden talimat almak için çarşambayı perşembeye bağlayan gece, general Harrington'un arkasından gemilerine binerek İstanbul'a gittiler. General Harrington, General Şarpi, General Monbelli, hükümetleriyle telgrafla konuştuktan sonra cuma sabahı tekrar Mudanya'ya döneceklerdi. Yunan generali Mazarakis ile Sariyanis Mudanya'da kalmışlardı.

Fakat konferans 6 Ekim saat 8,30'da Mudanya'da toplandığı zaman, İngiliz delegelerinin henüz talimat alamamış olduğu anlaşıldı. Konferansın bu toplantısında General Monbelli, İtalya hükümeti adına görüşmeler sırasında Türkiye delegesi tarafından savunulduğu üzere müttefikler notasında sözü edilen Edirne şehrinin Meriç sağ sahilindeki tâbiyeler hattı ve Karaağaç dâhil olarak Türkiye'ye geri verilmesi ve Büyük Millet Meclisi'nin azınlıklara ait hakları temin edeceğine güvenilerek Trakya'dan müttefikler asker ve heyetlerinin derhal çekilmesi ve böylece Doğu Trakya'nın

barış konferansından önce Türkiye'ye teslimi iktiza edeceği fikrinde bulunduğunu söyledi. Fransız delegesi General Sarpi, Fransa hükümetinin bu konuda zaten «teşebbüs almış» ve aynı esasları kabul etmiş bulunduğunu «tekrar ve teyidetti». İngiliz delegesi Harrington'un hükümetinden henüz talimat gelmediğini, fakat kabule uygun ve güven verici haberler aldığını söylemesi üzerine, konferans 7 Ekim sabahı sekize, o günün sabahı da talimat gelmeyince akşam saat beşe bırakıldı.

Toplantıda İsmet Paşa sivil esirlerin şimdiden bize iadesi gerektiğini söylemiş ve müttefikler de buna dayanarak hükümetleri nezdinde teşebbüste bulunmayı vadetmişlerdi.

Bu esnada Paris'ten gelen bir telgraf, 7 Ekim Cumartesi sabahı Poincaré, Gurzon ve İtalya Hariciye nazırı Gali'nin Trakya'nın üç devreye taksim edilmiş, boşaltılması konusunda anlaşmış olduklarını bildiriyordu. Bu karar üzerine Gurzon ve Poincaré, hükümetlerinin muvafakatlarını almışlar ve kararı İstanbul'daki müttefik generallerine bildirmişlerdi. Karara göre üç müttefik devlet, Yunan kuvvetlerinin Meriç'in batısına bir an önce çekilmeye davet edilmeleri noktasında anlaşmışlardı. Karara göre boşaltılacak toprakları boşaltma sırasında müttefikler Türk mülki idaresiyle jandarmasının Doğu Trakya'da yerleşmesine kadar geçici olarak «emniyet ve asayişi» sağlayacaklardı. Türk mülki idaresiyle jandarmasının yerleşmesi, Yunanlılar tarafından boşaltılmasından bir ay geçmiyecek bir süre içinde olacaktı. Bu süre alındıktan sonra, barış konferansı devam ettiği kadar, müttefikler kuvvetleri de Meriç'te bulundukları yerleri muhafaza edeceklerdi.

Akşam saat beşte karargâha General Harrington tara-

fından bir subay gelerek henüz Londra'dan cevap gelmediğini söyledi ve cevap gelinceye kadar konferansın ertelenmesini rica etti.

İngilizler cevabın gece geleceğini ümidediyorlardı.

İsmet Paşa, bu gecikme ve bekleme karşısında fikrini soran Türk gazetecilerine şu sözleri söylüyordu:

— «Konferans Trakya'nın boşaltılması ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine teslimi esası üzerinde toplanmıştı. Meseleyi açıkça söylediğim zaman boşaltmadan sonra teslime taraftar olmadıklarını gördüm ve şartlarımı bildirdim. Bu şartları Fransa ve İtalya delegeleri kabul ettiler. Biz, va'de inanarak harekâtı durdurduk. Fakat üç günden beri İngiltere'nin cevabını bekliyoruz. Biz hareketlerimizi durdurduğumuz halde Yunanlıların hazırlandığını görüyoruz. Ümidederim ki barışsever hareketimiz takdir edilir ve isteklerimiz çok geçmeden yerine getirilir.»

İsmet Paşa Yunanlıların Anadolu'dan alıp götürdükleri sivil halkla ilgili olarak da şunları söylüyordu:

— «Biz İzmir'e girdiğimiz vakit orada birikmiş yüzbinlerce Yunanlı halk vardı. Bunlar Anadolu köylerini tahrib edenlerdi. İsteseydik, kendilerini esir alır ve cezalandırırdık. Halbuki bunu yapmadık. Bilâkis gitmelerine izin verdik. Buna karşılık Yunanistan, Anadolu'dan topladığı silâhsız ve günahsız halkı alıp götürdü. Bunların da derhal bize geri verilmelerini istiyoruz.»

Nihayet pazar akşamı General Harrington'a talimatın geldiği haberi yayıldı. Fakat bu talimatın ne olduğu öğrenilemedi. Saat beş buçukta General Şarpi ve General Monbelli bir torpido ile İstanbul'a gittiler. Aynı gece dönecekler ve konferans 9 Ekim Pazartesi sabahı toplanacaktı. Böylece 8 Ekim günü de beklemekle geçti. 9'uncu Pazartesi

günü, konferans çevresi her zamandan fazla merak ve heyecan içinde idi. İstanbul'a giden Şarpi ile Monbelli geç vakit dönmüşlerdi. Anlaşılıyordu ki ancak Pazar günü öğleden sonra saat ikide talimatı alan Harrington diğer iki generalle görüşmüş ve bunlar da hükümetlerinden talimat almak üzere İstanbul'a koşmuştu.

Müttefikler Pazartesi günü önce aralarında toplanarak antlaşma tasarısını gözden geçirdiler ve İsmet Paşa'nın isteklerine ve aldıkları talimatlara göre maddelere yeni şekiller verdiler. Nihayet akşam saat yedi buçukta konferans toplandı. Toplantı başlayınca General Harrington söz aldı ve şunları söyledi:

— «Paşa Hazretleri! Toplantının gecikmeye uğramasından dolayı çok üzgünüm. Fakat hükümetimin talimatını, Mösyö Poincaré ile Lord Gurzon'un görüşmesinin ardından ancak dün saat 11'de alabildim. Bundan başka bu gecikme çalışma arkadaşlarımın aynı suretle talimatı beklemelerinden doğdu. Önce kıtalarınızın kesinlikle durması için vermiş olduğunuz emirden dolayı size teşekkür etmekliğime izin veriniz. Konferans devam ettiği sürece her türlü hareketlerin durdurulması hakkında vermiş olduğunuz emirlere riayet edilmiyeceğini hatırdan geçirmediğinize eminim. Müttefikler generalleri bugün hükümetlerinin açık talimatı ile toplanmışlardır. Bu konferans esnasında göstermiş olduğunuz sabır ve uzlaşma fikrinden dolayı bir defa daha zatı devletlerine teşekkür ederim. Uzun, fakat dostça tartışmalarda bulunduk. Birbirimizi daha iyi tanıdık; size karşı güven duyduk, sizin de bize güvendiğinizi ümidediyoruz. Sizinle Yunanlılar arasında bir hat tâyini için geldik. Yunanlılar bu hattın arkasına çekilmek zorundadırlar. Trakya'da kendi ida-

renizi kurmaya yönelen en mükemmel tedbir ve vasıtaları zatı devletleriyle müzakere etmek ve 'istihdaf etmekte bulunduğunuz maksadı silâha müracaat edilmeksizin temin etmek ümidiyle burada bulunuyoruz. Aynı zamanda barış konferansı yolunu hazırlayacağımızdan ümitliyiz. Bugünkü toplantı, tarihî olacaktır. Bu odada birbirimizden ayrılmadan önce büyük bir karar alınması lâzımdır. Her birimiz, insanî bir sebeple memleketimizi temsil ettiğimizi hatırlamalıyız. Bu büyük kararı 'sükûn ve vakar' ile görüşmeliyiz. Müttefikler hükümetleri size arz etmeye hazır oldukları içten şartlar hakkında anlaşmışlardır. Bu şartları hazırladığımız antlaşmaya yazdık. Müttefiklerin 23 Eylül 1922 tarihli notalarını zatı devletlerine hatırlatıyoruz. O nota gereğince müttefikler tarafından size teslim edilecek olan bütün Trakya'ya malik olacaksınız. Müttefikler Meriç'in batısında bir set temin edecek derecede ileri gitmektedirler. Edirne ve Karaağaç istihkâmları hakkındaki isteklerinizi iltizam etmektedirler. Müttefiklerin yardımiyle oralarda bizzat kendi idarenizi kuracaksınız. Müttefikler orada yalnız size yardım için kısa bir süre bulunacaklardır. Barış imza edilir edilmez başkaca istifadeler sağlanacaktır. Müttefikler kıtalarının İstanbul'dan çekilmesine muvaffak olacaksınız. İnsanca ve hiç bir kayıp olmaksızın ve 'müstakbel' barış ile, memleketinizin refah ve saadetini ihlâle lüzum kalmadan millî emellerinizin hepsini tatmin ettiğinizi zannediyorum.

Müttefiklerin istedikleri şundan ibarettir:

1 — Müttefikler fevkalâde komiserleri tarafından tâyin edilen esaslara müttefiklerin şimdiki halde işgalleri altında bulunan mıntakalarda barış antlaşması tasdik edilinceye kadar uyulması,

2 — Trakya'da jandarma miktarının belirlenmesi,

3 — Pek sınırlı bir zaman için Trakya'da müttefikler heyetleri ile müfrezelerinin bulunması,

Bu maksatla müttefikler generalleri hükümetlerinden aldıkları talimat gereğince bu antlaşmayı hazırlamışlardır. Bunu zatı devletlerine takdim ediyoruz. Birçok noktalarını önceden görüştüğümüz cihetle uzun uzadıya görüşmelere lüzum göstermemektedir. Kabul edilmesi reyinize bağlıdır. Bu antlaşmanın yukarda söylediğim gibi millî emellerinizi barış yolu ile tatmin edeceğine inanıyorum. Zannıma kalırsa Yunan delegeleri bunu bazı ihzari kayıtlarla imzaya hazır olacaklardır. Bunu zatı devletlerine beyan edebilirim, şimdi okunmasını teklif ediyorum. İçindekileri bizimle müzakere etmek arzusunda bulunacağınız muhakkaktır. O zaman kesin cevabı vereceğiniz saati tâyin edebiliriz. Son olarak alenen birkaç söz söylemek mecburiyetindeyim:

Her şey cevabınıza bağlıdır. Sizden açıkça sorarım: Müttefik devletler noktai nazarımızın esas hatları dâhilinde tervicetmemiş midirler? Son yılların bütün ıstıraplarına, mahrumiyetine, harbin memleketlerimiz üzerindeki tesirlerine rağmen ve Türkiye'nin refahı ve saadeti sulh ve müsalemete tâbi bulunduğunu bildiğiniz halde, sulhun esaslarını temin için vuku bulan muslihane bir teşebbüs ve müracaatı reddedecek misiniz?»

Bu konferans gece bitti. Saat sekiz buçukta konferans dağıldığı zaman, General Harrington, salondan çıkarken İsmet Paşa'nın elini sıkarak:

— «Artık barış yapalım ve iki dost millet olalım. Dost olacağız!» diyordu.

Bu sözlerden sonra Harrington «Iron Duk» zırhlısına binerek İstanbul'a gitti.

Gece bu teklifler hemen tercüme edilerek telgrafla Ankara'ya bildirildi. Yarım saat sonra Vekiller Heyeti toplandı. Ertesi Salı günü bekleme ile geçti. İsmet Paşa müttefikler generallerine akşam beşte cevap verecek vaziyette olacağını bildirmişti. O gün durmadan Ankara ile muhabere etti ve Erkânı Harbiye Dairesine giderek Bursa'da bulunan Fevzi Paşa ile konuştu. Konferans salonu etrafında sabırsızlık, hemen göze çarpıyordu. İsmet Paşa artık bütün itirazlarını söylemiş ve son sözü Millet Meclisi'ne bırakmıştı. Akşama kadar beklemek lâzımdı.

10 Ekim Salı günü General Şarpi ile General Monbelli konferans dairesine geldiler ve İsmet Paşa ile özel görüştüler. Bu görüşmeler esnasında iki taraf bir anlaşma zemini bulmak için çalıştılar. Akşama kadar bütün gün beklemekle geçti.

Yalnız gidip gelmelerden, konuşmalardan, muhaberelerden önemli bir durum içine girildiği, bir dönüm noktasının başında bulunulduğu anlaşılıyordu. Her halde akşama doğru, Ankara'dan gelen veya gelecek olan cevabın mahiyeti, İsmet Paşa çevrelerinde bilinmeye başlanmıştı. Fransız ve İtalyan generalleriyle temas devam ediyordu.

Saat beş buçukta konferans salonunda faaliyet arttı. Ortalıkta bir gün önceki gerginliğe karşılık iyimser belirtiler gözükmeğe başladı. Bu belirtiler, yüzlerden, anlamlı sözlerden, bazı gülümsemelerden seziliyordu.

Birden uzaktan bir torpido muhribi, büyük bir hızla körfeze girdi. Herkes denize bakıyordu. Torpido yaklaştı, geldi. Az sonra General Harrington'un bu torpido ile geri döndüğü «Iron Duk» zırhlısının İstanbul'da kaldığı anlaşıldı. Saat altıyı çalıyordu. Konferans dairesinde bir ses işitildi:

— «Generaller geliyor!»

Mudanya'nın küçük ve karanlık sokaklarından üç otomobil, birbiri ardından gelerek konferans dairesinin önünde durdular. Generaller, arkalarında kurmayları, yaverleri, içeri girdiler. İsmet Paşa, generalleri odasının kapısında gülümseyerek karşıladı. Hepsi salona geçtiler. İki İngiliz bahriyelisi ellerinde işaret bayraklarıyla deniz tarafındaki balkona geldiler: Verilecek emirleri ve haberleri gemiye bildireceklerdi. Meraklı gözler her tarafı yokluyor; acaba içerde ne konuşuyorlar?

Ankara'nın cevabı saat üçe çeyrek kala gelmişti. Toplantı başlayınca General Harrington söz alarak İsmet Paşa'ya cevabını almaya geldiklerini söyledi. İsmet Paşa:

— «Hükümetimin noktai nazarı seri bir tesviye tarzı bulmaktır. Henüz tekarrür etmemiş olan noktaları tetkik edeceğiz ve ümidederim ki bu noktalar kabule şayan olacaktır» dedi.

Toplantı sekiz buçuğa kadar sürdü. Generallerin hazırlamış oldukları metinden maddeler okunarak yeniden tartışıldı bazı tashihler yapıldı. Sekiz buçukta generaller gemilerine döndüler. Tartışma, gayet iyi geçmiş, iki taraf anlaşmıştı. Generaller hazırlanan ve kabul edilen maddeleri Yunan generallerine kabul ettirerek gece tekrar gelecekler ve antlaşmayı imza edeceklerdi.

İsmet Paşa'nın toplantıdan çıktığı zaman yüzü gülüyordu. Memnundu:

— «İşler iyi gitti. Mutabık kaldık. Bu gece saat on ikide imza edeceğiz. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ne derece barışsever olduğunu bir kere daha ispat etti» diyordu.

Fakat saat on ikide, kararlaştırılan toplantı yapılamadı. Müttefikler generalleriyle Yunan generalleri arasında ko-

Levent Şahverdi Arşivi

nuşma bitmemişti. Yunan generalleri imza etmek istemiyorlardı.

Son tarihî toplantı, ancak sabahın üçünde başladı. Hazırlanan metin kısmen bir kere daha okundu ve ufak tefek bazı tartışmalar daha oldu. Metin beş nüsha olarak makinelerle yazıldı. Generaller ve İsmet Paşa, salonda yazılmasını bekliyorlar ve bu sırada, aralarında, gayet dostane konuşuyorlardı.

Metinlerin hazırlanması ancak sabaha doğru bitti. Sabah altıda tekrar toplantı başladı ve Mudanya antlaşması 11 Ekim Çarşamba sabahı saat altıda imza edildi.

Bu oturuma gazete muhabirlerini de kabul etmişlerdi. General Harrington imzadan sonra bir nutuk söyledi ve görüşmelerin cereyan tarzından ve bu suretle sonuçlanmasından duyduğu sevincini belirtti.

İmza edilen protokola göre, Doğu Trakya'nın Yunanlılar tarafından boşaltılması antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren başlıyacaktı. Boşaltma beş gün içinde yapılmış olacaktı.

Yunanlılar çekildikçe idareyi müttefiklere ve müttefikler de Türklere teslim edeceklerdi. Devir işlemi Yunan kıtalarının çekilmesinin son bulmasından itibaren otuz günde bitmiş olacaktı. Mülki memurlara refakat edecek jandarmanın miktarı, subaylar dâhil, 8.000 olarak tesbit edilmişti. Yunan kıtalarının çekilmesinden 30 gün sonra müttefikler de Trakya'yı tamamen boşaltmış olacaklardı. Tarafsız bölge sınırı Çanakkale ve Boğazdan on beş kilometre ilerde ve İstanbul tarafından da Şile ile Darıca arası olarak belirlenmişti.

Yalnız Yunan delegeleri General Sarıyanis ile Mazarakis, antlaşmadaki araziye ait hükümlerin Yunanlılarla müt-

tefikler arasındaki antlaşmaya aykırı olduğunu söyliyerek ve müttefiklerin ısrarına rağmen protokolu imza etmediler. Fakat üç gün sonra Yunan hükümeti Atina'da toplanıyor ve Paris'te bulunan Venizelos'a Yunanistan'ın Mudanya antlaşmasını kabul ettiğini resmen bildiriyordu.

Antlaşmanın imzasından sonra, saat sekizi çeyrek geçe, generaller İstanbul'a döndüler.

Bir askerî müfreze, başta bando olduğu halde, ihtiram merasimiyle kendilerini uğurladı.

Ayrılırken, Harrington, İsmet Paşa'nın elini sıkıyor ve kendisini birçok övgü ve konferansın idare tarzından ve başarısından dolayı kutlayarak Paşa'ya teşekkürlerini söylüyordu.

Dokuz gün süren Mudanya konferansı ile Türk tarihinde yeni bir devir açılıyordu. Marmara'nın bu küçük kasabasında imzalanan askerî antlaşma, Trakya'yı anavatana geri verdiği için, şüphesiz çok önemliydi. Fakat bu konferansın asıl büyük önemi — her hangi bir barış konferansında görüşülecek olan Trakya meselesinden ziyade — üç büyük Batı devleti generallerinin ilk defa olarak resmen Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle ve bu hükümet ordularının işgal ettiği bir yerde görüşmeleri ve imza etmeleriydi. Türk varlığına vurulan darbeler ve Türk vatanının maruz kaldığı ihanetler karşısında Anadolu'nun isyanı ve milletin Kurtuluş Savaşı, 11 Ekim gece yarısı, bütün müttefik devletler karşısında siyasal ve olumlu bir sonuca varıyordu. Fransa dışında, o tarihe kadar İngiliz ve İtalyan hükümetleri Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti sıfatını resmen tanımamışlardı. Halbuki o gece, Büyük Britanya hükümeti temsilcisi General Harrington, Trakya'yı sınırlı şartlar dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine devir ve teslim

etmek için antlaşmanın altına imzasını koydu. Bunun içindir ki vatanını kurtaran askerî başarıdan sonra, Anadolu Kurtuluş Savaşı, Mudanya Konferansı'nda, varlığını tasdik ettiren olağanüstü bir siyasal zafer kazandı. Artık bütün Avrupa devletleri karşısında yalnız fiilî kudreti değil, hukukî varlığı tasdik edilmiş millî bir Türk hükümeti doğuyordu. Bu bakımdan Mudanya konferansı millî ve siyasal Türk tarihinin yeni bir safhasına başlangıç oluyordu. O zamana kadar hep dış kuvvete, kendinden ayrı egemenlik ve yetkilere bazan şahit, bazan «hadim» ve genellikle kurban olan Türk milleti, bu yeni tarihte doğrudan doğruya kendi haklarını kendi egemenliğiyle sağladı. Artık bu millete bizzat kendi idaresinden başka hiçbir sahip yoktu.

Mudanya antlaşmasının bu derin ve büyük anlamı dışındaki mahiyeti, «barış» kelimesiyle özetlenebilirdi. Türk ordusu mağlûp Yunan ordusunu takibederek bir taraftan Çanakkale'ye, diğer taraftan İstanbul civarına gelmişti. Tarafsız bölgelere vesaireye uyarak Trakya'nın kurtuluşunu genel barış antlaşmasına bırakmış olsaydı, biliyordu ki, Anadolu gibi Trakya da tahrib edilecek, Anadolu'da olduğu gibi Trakya'da da birçok «mezalim» yapılacak ve bu geçen süreden yararlanan Yunanistan, yeni savaşlara hazırlanmak için ordusunu yeniden derleyip toplamağa çalışacaktı. Devletler, Türk ordularının Çanakkale ve İstanbul civarındaki ileri hareketinin durdurulmasını istedikleri zaman, Başkumandan bu cevapları verdi. Durmanın bir çaresi vardı: Trakya'daki Yunan ordusunu geri çekmek ve savaşı fiilen gereksiz bir hale koymak! Mudanya konferansının amacı bu idi ve bunda başarıya ulaştı. Konferansın toplanması gerçekleşince, görüşmelerin yirmi dört saatte biteceği sanılıyordu. Bu amaca varmak yolunda çıkarılan zorlukları yenmek

için 9 gün uğraşmak lâzım geldi ve sonunda her iki tarafın sağduyusu, zekâsı, sabrı, bütün bu tehlikeleri yok etti.

Mudanya antlaşmasının imzası üzerine hemen Bursa'ya gelen Başkumandan Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı yürekten kutluyor, öte yandan Anadolu Ajansı 12 Ekimde şu bildiriyi yayınlıyordu:

Ankara 12 (Anadolu Ajansı) — Büyük Millet Meclisi'nin dünkü toplantısında Hariciye Vekilinin beyanatından sonra vaki olan teklif üzerine, Garp ordularımız Kumandanı İsmet Paşa Hazretlerine Mudanya konferansındaki mesai ve muvaffakıyetinden dolayı Meclis adına teşekkür beyan edilmesi takarrür etmiştir.

Atatürk, **«Nutuk»** ta, devletlerin sulh teklifiyle Mudanya konferansını şöyle anlatır:

«29 Eylül 1922 tarihinde, müttefiklerin notasına verdiğim kısa bir cevapta, Mudanya konferansını kabul ettiğimi bildirdim. Fakat, Meriç nehrine kadar, Trakya'nın derhal bize iadesini talebettim. 3 Teşrinievvel'de inikadı münasip olacağını söylediğim Mudanya Konferansına, Başkumandanlık namına salâhiyeti fevkalâdeyi haiz olmak üzere Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşayı, murahhas tâyin ettiğimi tebliğ ettim. Bu notaya hükümetçe de 4 Teşrinievvel 1922 tarihli mufassal bir cevap verildi. Bu cevapta, konferans mahalli için İzmir teklif edildi. Boğazlar meselesi dolayısiyle; Rusya, Ukrayna ve Gürcüstan Cumhuriyetlerinin dahi daveti talebolundu ve sair mesail hakkında da noktai nazarlarımız mücmelen bildirildi.»

Mudanya'da, İsmet Paşa'nın tahtı riyasetinde, İngiltere Murahhası General Harrington, Fransa Murahhası General Şarpi, İtalya Murahhası General Monbelli'-

den mürekkep konferans inikadetti. Bir hafta kadar devam eden münakaşalı müzakerattan sonra, 11 Teşrinievvel'de Mudanya Mütarekenamesi imzalandı. Bu suretle Trakya, vatanı asliye iltihak etti.

Burada kaldığım günler zarfında, Refet Paşa'yı malûm olduğu veçhile İstanbul'a gönderdim. İsmet Paşa'nın da, heyeti murahhasa riyaseti vazifesini ifa edebilip edemiyeceğini, mevcut bunca malûmatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya Konferansını nasıl idare ettiğini teferruatiyle anlamaya çalıştım. İsmet Paşa'nın kendisine, tasavvuratıma dair hiçbir kelime söylemiyordum. Nihayet müspet olarak kararımı verdim. İsmet Paşa'nın heyeti murahhasa reisi olması için daha evvel Hariciye Vekili olmasını münasip gördüm. Bunu temin için doğrudan doğruya Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e hususi ve mahrem olarak yazdığım bir şifre telgrafnamede kendisinin hariciye vekâletinden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşa'nın intihabına bizzat delâlet eylemesini rica ettim.

Ankara'da, hareketimden evvel Yusuf Kemal Bey, bana heyeti murahhasa riyaseti vazifesini en iyi İsmet Paşa'nın yapabileceğini söylemişti. Yusuf Kemal Bey'den kendisine vuku bulan işarımı hüsnü telâkki ederek icabına tevessül ettiğine dair cevap aldım.

İşte, ondan sonra idi ki, İsmet Paşa'ya, emrivaki halinde hariciye vekili olacağını ve ondan sonra da sulh konferansına heyeti murahhasa reisi olarak gideceğini söyledim. Paşa, birdenbire mütehayyir kaldı. Asker olduğundan bahsederek, beyanı itizar etti. En nihayet, teklifimi bir emir telâkki ederek mutavaat gösterdi.»

İSTANBUL'A GİRİŞ

MUDANYA mukavelesinden beş gün sonra Lloyd George, Manchester'de, «Reform club» de, Mudanya antlaşmasının sebeplerini açıklayan bir nutuk söyledi. Türkiye'nin başına birçok belâlar açan İngiliz devlet adamı diyordu ki:

— «Yunan bozgunundan sonra durum gayet tehlikeliydi. Onun için süratle hareket etmemiz gerekiyordu. Askerî uzmanlarımız Boğazların iki sahilini tutmadıkça, serbestîsini veya sükûn içinde ticarî seyrüseferi temin edemiyeceğimizi söylediler. Türkler üzerimize yürüdüler. Fransızlar geri çekildiler. İtalyanlar da onları takibettiler. Farz ediniz ki biz de Fransızlar gibi hareket etseydik, o zaman «Kuvayi Milliye» Çanakkale'ye yerleşecek ve oradan atacakları son adım Boğazları geçmek olacaktı. Eğer Mudanya konferansında bu isteği kabul etmeseydiler, onları kim yerlerinden çıkaracaktı? Hiç kimse... Bundan başka Boğaziçi'nde hoşa gitmiyen bir manzara meydana gelecekti. Milliyetçi Türkler İstanbul'a gelecekti. Onla-

rın Boğazları geçmesine izin verilse idi, çıkacak olayları düşünmek bile korunçtu. Diğer üstünlüklerinin ötesinde Türk gibi birinci sınıf savaşçıya karşı blöf yapmayı tecrübe etmek iyi değildir. Bu oyun ancak korkaklara uygulanır. Türkler işin ciddiyetini veya gevşekliğini derhal anlarlar. Eğer isterseniz diyebilirsiniz ki, biz Türklere karşı tehditlerde bulunduk. Ancak kesin karar verilmemişse, tehdit daima bir hata olur. Biz, yalnız tehdit etmedik; fiilen harekete de karar vermiştik. Türkler barışı çabuklaştırmak arzumuzdaki samimiyetimizin bize bu kararı verdirdiğini anladılar.»

Fakat Lloyd George'un bu demeci, onun son demeci oldu. Yunanlıları üzerimize saldırtan o idi. Şimdi bozgunu kabul eden de yine o oluyor ve politikasını birtakım mazeretlere dayamaya uğraşıyordu. Nihayet çok geçmedi: Birkaç gün sonra, Türk jandarmaları İstanbul'a girdikleri gün, Lloyd George da, Londra'da, bütün kabinesiyle beraber yıkıldı gitti. Bu yıkılış İngiltere'nin o zamana kadar izlediği **«Şark politikası»**nın tam bir iflâsı, Lloyd George'un kişiliğinde de o politikanın yıkılışı oldu.

■

TÜRK jandarmaları, ilk defa, 18 Ekim Çarşamba günü saat üçte İstanbul'a girdiler. Bu, İstanbul'da, İzmir günlerini de geçen, aklın almıyacağı derecede olağanüstü bir sevinç ve coşkunluk bayramı oldu. Sabahleyin erkenden Kabataş çevresi hıncahınç dolmuştu. Şehrin her tarafında ellerinde bayraklarıyle esnaf cemiyetleri, öğrenciler, her sınıf halk, Kabataş'a doğru yürüyor, caddelere sıralanıyor, sahilleri tutuyordu. Cami merdivenlerinin üzeri saf saf insan doluydu. Boğazdan ve Kadıköy'den gelen vapurlar kız

öğrencilerini, muhtelif heyetleri köprünün üzerine döküyordu Bunlar hemen muntazam alaylar halinde kendilerine gösterilen yerlere sıralanıyordu. Saat on birde kalabalık o hale geldi ki tramvaylar işliyemez oldu. Denilebilir ki bütün İstanbul ana caddelerinin iki tarafı öğrenciler, gençler ve diğer cemiyetlerle sonsuz birer kordon arasına alınmıştı. Gazi, jandarmalar halk dizilerinin arasından geçecekti. Kahraman askerlerin başında gelen Refet Paşa az sonra bu caddelerden Anadolu'nun bir timsali halinde geçerken milletin en coşkun gösterilerle kendisine gönderdiği selâmları alacak, arabasına atılan binlerce çiçek demetleri arasında kaybolacaktı.

Saat üçte Refet Paşa ve Türk jandarmalarını getiren Gülnihal vapurunu karşılamaya giden istimbot, Refet Paşa'yı alarak geldi, Neveser vapurunun üzerine yanaştı. Burada okullar heyetleriyle diğer birçok heyetler Anadolu'dan gelen Türk kumandanını kutladılar. Refet Paşa halkın çılgın alkışları arasında iskeleye çıktı. Bu sırada üniversiteli ve tıbbiyeli gençler kendisini kucakladılar ve omuzlarının üzerine aldılar. Evlerin pencerelerinden çiçek, serpantin, konfeti yağıyordu. Refet Paşa ta Fındıklı'ya kadar halkın elleri ve omuzları üstünde geldi. Orada kendisi için hazırlanan arabaya güçlükle binebildi. Halk arabanın arkasında, uçsuz bucaksız bir alay teşkil etmekteydi. Kabataş'tan Sultan Fatih türbesine kadar böylece gelindi. Refet Paşa burada Fatih'in türbesini ziyaret etti. Halk heyecandan ağlıyordu. Bu ziyaretten sonra, kumandan «Şark mahfili»ne gitti ve daima halkın coşkun gösterileri arasında birçok defalar balkona çağırıldı, nutuk söylemeye mecbur edildi. O günkü gösteri İstanbul'un tarihine eşsiz günlerinden biri olarak yazılacak güçteydi.

Refet Paşa 18 Ekim günü İstanbul'a çıkmıştı. Gülnihal'de bekliyen jandarmalar ertesi gün öğle üzeri, önlerinde bir bando muzika olduğu halde, Sirkeci rıhtımına çıkarak aynı coşkunlukla karşılandılar. Jandarmaları taşıyan vapur, Sirkeci önünde görünür görünmez, vapurların direklerine, binaların pencerelerine, damlarına, hattâ tramvayların üstlerine kadar yığılan kalabalıklar arasından bir alkıştır koptu. Jandarmalar tertemiz giyinmişlerdi. Başlarında İstanbul'un o zaman ilk defa gördüğü «millî serpuş»lar vardı. Bu kahraman askerler İstanbul'a ayak basar basmaz, etraflarını sararak kendilerini çıldırasıya alkışlayan halkın heyecanı içinde, canlı birer kurtarıcı heykeli gibi gözükmekteydiler. Zulme uğramış bir milletin hakkını ve bağımsızlığını savunmak gibi kutsal bir fikir için en büyük yoksunluklar ve zorluklarla pençeleşen bu gaziler, o sabah, İstanbul'un sokaklarından, halkın zulme galebesinin parlak ve anlamlı birer tecellisi gibi geçtiler. Bunlar sokaklardan geçerken:

«Seni de geldik, kurtaracağız, İstanbul...»

şarkısını öyle mâsum bir Anadolu şivesiyle söylüyorlardı ki, halk durmadan ağlıyordu. İstanbul'un bu coşkunluğu yalnız o gün ve o gece değil, günler ve gecelerle devam etti.

■

İSTANBUL'A Türk jandarmalarının girmesi ve aynı Londra'da Lloyd George'un kabinesiyle beraber yıkılıp gitmesi üzerine kurulan Bonar Low kabinesine hariciye nazırı olarak Lord Gurzon Of Keddelston getirildi. Bu kabine değişikliği arkasından Lord Gurzon'un ilk işlerden biri olarak barış konferansının Kasım ayının on üçünde ve Lozan'da toplanmasını Mösyö Poincaré'ye yazı ile teklif et-

tiği haberi geldi. Fakat Ankara'ya henüz resmî bir müracaat yoktu. İngiltere seçim içindeydi. Lord Gurzon'un konferansa katılabilmesi için müttefikler konferansın Avrupa'da toplanmasını istiyorlardı. Büyük Millet Meclisi hükümeti ise konferans için İzmir'i tercih ediyordu. Bu sırada, Ankara'da Hariciye Vekili Yusuf Kemal, sıhhi sebepler ileri sürerek hariciye vekilliğinden çekildi, ertesi gün, 27 Ekim cuma, öğleden sonra Büyük Millet Meclisi toplanarak Yusuf Kemal'in yerine 150 oy ile garp cephesi kumandanı İsmet Paşa'yı Hariciye Vekili seçti. İşte İsmet Paşa o günden itibarendir ki fiilen askerliği bırakarak artık yıllarca idare edeceği ve nihayet Cumhurbaşkanlığına kadar yükseleceği Türk devletinin yüksek menfaat ve genel politikasını idare mevkiine geçti.

Aynı tarihte Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'nın doğu barışının kurulması ve Boğazları idare usulünü tâyin amacıyle ilgili devletleri 13 Kasımda Lozan'a delegelerini göndermeye davet etmek üzere aralarında anlaştıkları bildirildi. Bu suretle Lord Gurzon'un teklifi üzerine bir barış konferansının toplanacağı haberi gerçekleşiyordu. Devletlerin aynı zamanda Amerika'ya da bir çağrı göndermeyi kararlaştırdıkları haberi gecikmedi.

27 Ekimde İngiltere, Fransa, İtalya baştercümanları Büyük Millet Meclisi hükümetinin İstanbul temsilcisine «sözlü nota» tebliğ ettiler. Telgrafların daha önce haber verdikleri gibi, müttefik devletler, barış konferansının 13 Kasımda Lozan'da toplanmasını teklif ediyorlardı. **«Babıâli»** de aynı suretle konferansa davet ediliyordu. Bu davette ilk göze çarpan, kısalığı, yalnız tarif ve toplantı yerini söylemekle yetinilmesiydi. Halbuki Büyük Millet Meclisi hükümetinin 4 Ekim tarihiyle devletlere gönderdiği cevabî no-

ta oldukça uzundu ve içinde önemli meselelerden söz ediliyordu. Devletler bu notaya aracısız olarak sözlü bir çağrı ile cevap vermekteydiler. Barış konferansı hakkında gelen ajans telgrafları daha uzun bilgi veriyorlardı. Bu haberlere göre, konferansın iki safhada son bulması müttefikler arasında kararlaşmıştı. İlk safhasına bilinen sekiz devlet delegeleri katılarak Boğazlar meselesi dışında kalan bütün doğu meselesini görüşüp halledecekler. İkinci safhaya Rusya, Gürcistan ve Ukrayna delegeleri de katılarak Boğazların idare tarzını görüşeceklerdi. Ankara hükümeti 4 Ekim tarihli cevap notasında Rusya, Gürcistan, Ukrayna'nın konferansa katılması lüzumundan uzun uzadıya söz etmişti. Halbuki tebliğ edilen çağrıda bu noktaya hiç temas edilmiyordu. Diğer konferansın toplanma yeri hakkında tartışma ve haberleşme kapısını kapıyacak hiçbir tercih sebebi belirtilmiyordu. Lozan şehrinin kesin bir teklif olup olmadığı da belli değildi. Millet Meclisi hükümeti İzmir'i teklif etmişti. Aslında Rusya hükümeti de Ankara'nın notasından sonra konferansa katılmak için, devletlere müracaat etmişti. Bununla beraber en önemli nokta konferansın bir an önce toplanması idi. Yeni İngiliz başvekili Bonar Low barış eğilimlerinde samimî görünüyordu. Glaskov'da söylediği nutuk, hükümet bildirisinde tasrih ettiği politikanın birçok noktalarını açıklıyordu:

— «Biz konferansa Yunanlılar için âdil olarak gitmeliyiz. Aynı zamanda doğru olmıyan ve en büyük müslüman devleti olmaklığımız sıfatiyle bizim için hayati olan bir duruma son vermek kararıyle hareket etmeliyiz. Türkler için de âdil olduğumuz hissini vermeliyiz. Ümidederim ki Türkiye ile yapılacak barış antlaşması sonucunda İngiliz kıtaları İngiltere'ye dönebileceklerdir.»

İstanbul temsilcisi baştercümanlarca ve kendisi aracılığıyla yapılan daveti derhal telgrafla Millî Hükümete bildirdi. Cevap vermek üzere Hariciye Vekilliğine yeni tâyin edilen İsmet Paşa'nın Bursa'dan Ankara'ya gelmesi beklendi.

Diğer taraftan İsviçre Federal meclisi de toplantının Lozan'da yapılacağını haber alarak konferansı düzenlemek için elinden geldiği kadar çalışacağını müttefikler memleketlerine bildiriyordu. Bu arada Rus ajansı da Rusya'nın Boğazlar konferansına çağırıldığını haber verdi.

Sonunda, 30 Ekimde Ankara hükümetinin cevabı İstanbul temsilciliği aracılığıyla müttefiklere tebliğ edildi. Bu tebliğ nota mahiyetinde değil, sözlü takrir mahiyetindeydi. Müttefikler komiserlerine, esas itibariyle Lozan konferansına katılmanın kabul edildiği, Millî hükümet tarafından İzmir'in, sırf haberleşmenin çabuk yapılabilmesi ve kolaylığı bakımından teklif edilmiş olduğu bildirilmekteydi.

Devletlerin konferansa davetini böylece kabul ettikten sonra, Ankara'ya gelen İsmet Paşa, Meclis kürsüsüne çıkarak ve Hariciye Vekili olarak, İstiklâl Savaşının çok anlamlı bir özetini teşkil ve bu savaşın nasıl kazanıldığını açıklayan şu ilk demeçte bulundu:

— «Arkadaşlarım!

Mudanya konferansında kararlaştırdığımız muhasamat tatili ile garp cephesinde iki seneden beri yaptığımız sefere fâsıla verilmiştir. Fâsıla verdiğimiz hareketler hakikaten baştan nihayete kadar her safhası ayrı ayrı idare olunmuş büyük bir seferdi. Vatanımız için muayyen ve imha maksadiyle tertip ve tesbit edilmiş olan bir istilâ plânının tatbikine karar verilmişti. Mücadelemizin baş-

langıcında düşmanlarımızın sayısı ne kadardı ve kaç huduttan hücum ediyorlardı? Bunu bugün saymaya çalışırsak müşkülâta uğrarız. Garp cephesinde aleyhimize takibolunan sefer istilâ suretiyle başladı. Her defasında memleketimizin muayyen bir kısmını istilâ ettikleri vakit, bütün mukavemet sebeplerimiz orada bitmiştir zannediyorlardı. Onun için Uşak'a, Bursa'ya kadar geldiler ve onun için ikinci İnönünde bir memleketi, bir müstemlekeyi istilâ eder gibi muhtelif kollardan ilerlediler. Nihayet tafsilâtı yüksek meclisinizce malûm olan bu seferler Sakarya'da istilâ plânının muazzam hududunu gösterdi. Yunanistan, bütün nüfusunun ve medeniyetinin vücuda getirebileceği en büyük bir ordu ile, Yunan aklının, ilminin, sevk ve idaresinin mümkün olan en mutazam eşkâli ile vatanın bağrına saldırdı. Bu emelleri Sakarya'da akamete uğradığı vakit Anadolu'nun garp tarafından istilâ edilmesi maddeten imkânsız olduğu âleme ilân ve ispat edilmiş oluyordu. Bunu ahfadımız ve tarihimiz, vasıtasız ve müşkül vaziyette bulunduğu zannolunan Türk milletini devirmek için Yunanistan'ın son takatini, son kudretini sarf etmesi suretiyle tefsir edecektir. Sakarya'dan sonra ise doğrudan doğruya askerî olmaktan daha büyük bir medeniyet mücadelesi başladı. Kendisine hücum edilen Türkiye bütün kuvvetini toplıyarak Anadolusunu müdafaa edebilirdi. Fakat, taarruzi bir harb gibi çok vasıta istiyen, çok birlik ve tesanüt istiyen, bilhassa çok anlayış, ilim, akıl ve feraset istiyen medeniyet muharebesini Türkiye yapmaya muktedir değildir gibi bâtıl bir kanaate bütün dünya inandı ve bunu zihnine koydu. Gerçi büyük bir taarruz muharebesi yapmak müşküldü. Fakat bir seferin başından nihayetine kadar milletin sebeplerini ve vasıta-

larını memleket müdafaası için almasını, birleştirmesini ve onlara istikamet vermesini bile Büyük Millet Meclisi, bir taarruzu yapmak için ordumuzun muhtaç olduğu vasıtaları da temin etmiş idi. Ondan sonra millet büyük bir tesanüt gösterdi. Bir milletin varını yoğunu toplayıp diğer bir milletin bütün varına yoğuna karşı durarak üç günde hâsıl olacak bir neticeye bütün mukadderatını bağlamak için büyük milletlerin esasen, fiilen, vicdanen, kalben muhtaç olduğu birtakım vasıflar lâzımdı. Bu vasıfları da milletimiz açıkça göstermiş oluyordu. Sonra fen ve sanat sahasında bütün dünya erkânı harbiyesinin murakabesi altında ve bütün hatalarını tashih ettirmek vaziyetinde bulunan bir orduya karşı ve aklen ve fennen üstün olmak lâzım geliyordu. Bu imtihanı vermeye mecburduk. Allahın iradesi o suretle tecelli etti ki, Yunan ordusunun taarruzumuz karşısında mağlûbiyeti, Yunanlıların her hangi bir gafleti veya her hangi bir tesadüf eseri mahiyetinde değildi. Vasıtaca, akılca, ferasetçe ve milletin bütün umumi vasıflarınca üstün olan bir taarruzun hücumlarına dayanmak kabil olmadığı için Yunan ordusunun mağlûbiyeti bir emri tabiî olarak gerçekleşti.

Çetin muharebe günlerinde verdiğimiz şehitler kendilerinden sonra dâvalarının tam bir emniyetle takibolunacağına daima kani bulunuyorlardı. Ordudaki haleti ruhiye, her şeyi hazır bir düşman ordusu karşısında, hiç vasıtasız bulunduğumuz günlerde bile mutlaka galip ve muzaffer olmak lâzım geldiği imanı ile dolu idi. (Bir mebus bağırıyor: «Bilhassa sizde Paşa hazretleri!») Ondan sonra takibettiğimiz hattı hareket de milletin ordulara vermiş olduğu insan, malzeme ve vasıtaların en ehemmiyetsizinden, en küçüğünden istifade etmek için son derece se-

bat ve dikkatle çare aramak yolunda idi. Daha sonra orduların asıl kuvveti ve mesnedi olan itaat, Büyük Millet Meclisi ordularında harikulâde bir derecede idi. Başkumandana kadar aşağıdan yukarıya doğru bütün rütbeler silsilesinde emirlere hakiki ve mutlak bir itimat ve emniyet, hakiki ve mutlak bir sevgi ve bağlılık vardı. Bizim ordularımızı Millet Meclisi ordularını diğer ordulardan ayıran, bu orduların bizzat milletin kendisi olması suretinde ifade olunabilir. Yani Büyük Millet Meclisinin takibettiği gayeler, baştan nihayete kadar en yaşlı kumandandan en genç neferine kadar herkes tarafından bilinmiş ve anlaşılmıştır. O gayenin behemehal takibedilmesine ve alınmasına kanaat edilmiştir. Bu derece şuurlu bir orduyu bizim tarihimiz şimdiye kadar görmemiştir. Bizim ordularımız ahlâkan ve fazilet itibariyle bütün seleflerinden yüksektir. Osmanlı orduları devrinde, daha ondan evvelki devirlerde Türk orduları daima ahlâk itibariyle hürmete lâyık ve itibar derecesinde üstün olmuşlardır. Fakat Millet Meclisi orduları bütün seleflerine takaddüm etmiştir. (Bir ses: «Çünkü millet ordusudur!»).

Taarruzla Akdenize vardıktan sonra ordularımız mânen kazandıkları yeni mertebeler kadar maddeten de servet kazanmış oldular. Muharebe ettiğimiz Yunan ordusu garp medeniyetinin kendisine verdiği en yeni vasıtalar ve malzeme ile cihazlanmıştı. Silâhlar umumi harp ticaretine göre ve sayı itibariyle çok bol bir miktarda idi. Taburları, bizim umumi harpde bir tabura bıraktığımız malzemenin iki misli, üç misli, hattâ dört misli ile karşımıza çıkmışlardı. Bütün bu vasıtalar bizim memleketimizde ve elimizde kaldı. («Hamdolsun!» sesleri). Talim ve terbiye ve büyük hareketlerin sevk ve idaresi bakımından umumî

harbin bütün tecrübelerini kendisine rehber edinen bu ordu, tecrübelerinin neticelerini de bütün malzemesi gibi Büyük Millet Meclisi ordularına devretti (gülüşmeler). Gerek malzeme itibariyle, gerek talim ve terbiye, tecrübe itibariyle bugün Akdeniz kıyısında oturan Büyük Millet Meclisi orduları zamanın en büyük ordularından sayılsa yeridir (şidetli alkışlar).

Ordularımızın diğer bir hassasını da arz etmek isterim. Bu da ordularımızın en emin bir sulh vasıtası olmasıdır. Yunan ordusunun şarkta nasıl bir anarşi ve şekavet yarattığını hepimiz ve bütün dünya senelerce seyrettik. Halbuki bizim ordularımız meydana çıktıktan ve muzaffer olduktan sonra şarkın her yerinde sükûn ve intizam yerleşmiştir. Onun için bizim ordularımız insanlara yalnız sulh, emniyet ve asayiş temin etmek için vücuda getirilmiştir. Bundan başka Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, ordularını her ne zaman kullanmak istedi ise evvelâ sulh için mümkün olan bütün vasıtalarını istimal etmiştir. Londra'da bizim heyetimiz en mütevazi ve en haklı tekliflerle kanaat etti. Devletler hakkımızı teslim etmek istemediler. İkinci İnönü harbini yaptık. Devletler bir sulh çaresi bulmak için aralarında konuşuyorlardı. Yunanlılar Sakarya'ya kadar ilerlediler ve boylarının ölçülerini aldılar. Ondan sonra garp devletlerinin payitahtlarında meseleyi sulh yolu ile halletmek için son gayretlerimizi yaptık. Son vasıtalara başvurduk. Yine hakkımızı teslim etmediler. İşte şimdi Akdenize dayandık. Bunun üzerine de, karşımızda hiçbir mâni kalmadığı halde, en büyük sulh severlik delili olmak üzere, muzaffer ve büyük ordular İstanbul Boğazlarına ve Çanakkale Boğazlarına temas ettikleri vakit, itiraz götürmez sulh emellerini bütün dün-

yaya göstermek için Büyük Millet Meclisi ordularının ancak sulh vasıtası olduklarını ispat ettiler.

Eğer bir gün, dünya sulhunu muhafaza için ordulara yol vermekten başka çare olmadığına kani olursanız, Büyük Millet Meclisi orduları, 26 Ağustostan 10 Birinciteşrine kadar bir buçuk ayda yaptıklarını daha az zamanda yapacak bir kudrettedirler. Buna emin olabilirsiniz.

Şimdi yüksek meclisinizin tevcih ettiği vazifeme dair malûmat arz edeceğim: İnşallah huzurunuzda ordularımız hakkında ferahlatıcı cevaplar verecek vaziyeti sizin itimadınız ve yardımınızla siyaset âleminde de temine muvaffak olacağız. Harici siyasetimiz, son defa, hükümetimizin 4 Birinciteşrin notasiyle ifade edilmişti. Bunda devletlerin tekliflerine cevaben sulh konferansına murahhaslar göndermeye hazır olduğumuzu bildirmiştik, sulh konferansına iştirakimiz için hükümetimizin noktai nazarlarını teşkil eden maddeleri de arz etmiştik. Bu noktaya cevap gelmiştir. Devletler mümessilimize şifahi bir takrir ile Lozan'da 13 ikinciteşrinde murahhaslarımızı beklediklerini tebliğ etmişlerdir. Bu notaya 4 Birinciteşrin notamızın bir nümunesi olan nota ile cevap verdik, dedik ki: «4 Birinciteşrin tarihli notamıza tevfikan murahhaslarımızı göndermeye âmadeyiz.» İstanbul'da notayı tevdi ettikten sonra şifahen «Notanın bir aynı İzzet Paşaya da verildi» demişlerdi. Bizim mümessilimiz bunu resmî mahiyeti olmıyan, her hangi bir malûmat kabilinden kabul ettiğini bildirdi. Bununla beraber mümessilimiz cevap olarak şifahi takrirlerini müttefik devletler mümessillerine verdikten sonra onlara diyeceklerdir ki: «Notanın İzzet Paşaya da tevdi olunmasını bizim konferansa iştirakimize mâni addeder ve Mudanya konferansı hükümlerini

ihlâl eder mahiyette telâkki eyleriz. Bunu da tebliğ ediyoruz.» Bu suretle onların şifahen vâki olan beyanatlarına karşı biz de bir izah yapmış oluyoruz. Bu hususta izahat vermek için arz edeyim ki öteden beri dâhilen Türk dâvasını bir bütün olmaktan çıkarmak için aleyhimizde bu usulleri tatbik ederlerdi. Bir defa da Yunanlılar işgal ettikleri mıntakada muhtar idare ilân ettiler. Buradan harice birtakım heyetler gönderdiler. Güya bunlar Türkiye'nin mümessili idiler. Mudanya konferansında, biz, ordularımız giderken, tesadüfen vâsıl oldukları bir hattâ harekâtı durdurmuş vaziyetteyiz. Şimdi iki taraf ordularının hareketlerini durdurdukları mıntaka içinde kalan yerde, ancak işgal altında kalan yerlerin mahallî idaresi mevzuubahis olabilir. Ecnebi bir kuvvetin işgali ve hükmü altında bulunan bir yerden Türkiye mümessili olarak bir heyet çıkarmaya teşebbüs etmek Mudanya konferansı ile husule gelen askerî vaziyeti ihlâl eder. Mudanya Konferansında bizim ile Türkiye mümessili olarak müzakere cereyan etmiştir. Yaptığımız mütarekenin bütün mahiyeti Türkiye ve hududuna şâmildir. Hukukî ve resmî vaziyetimiz bu tarzda kabul olunmuştur. Bunlar haricinde bir manâ ifade eden havadis doğru olmıyacaktır.» (Alkışlar)

SALTANATIN VE «BÂBIÂLİ» NİN YIKILIŞI

BİRKAÇ aydan beri, hattâ bir yıldan beri «sakin ve müzmin» halde devam edip duran İstanbul meselesi son zamanlarda buhran şeklini almıştı. Bu sükûnetin ve gerginliğin çok sebepleri vardı. Öyle hastalıklar olur ki uzun süre bünyede devam eder, bedeni için için kemirir. Fakat günün birinde en önemsiz görünen bir olay hastalığın ansızın patlamasına yol açar. Artık teskin edici, uyuşturucu ilâçların faydası yoktur. Kesin tedbirler, hattâ cerrahi ameliyeler lâzımdır. İstanbul'un durumu da böyle aşamalar geçirmişti. Düşman vatan toprağında iken, savunma endişeleri içinde başka şeyler düşünülmüyordu. Fakat ne kadar geç olsa da seri bir tesviye çaresi aramak zorunluğu vardı. Bu sırada bardağı taşıran damla kendini gösterdi. Sadrazam Tevfik Paşa 17.10.1922'-de Gazi Mustafa Kemal'e bir telgrafla müracaat etti. Elde edilen zaferin Ankara ile İstanbul arasında artık ikiliği kaldırmış olduğunu söyliyerek barış görüşmeleri hak-

kında anlaşmak üzere İstanbul'a yetkili bir kişinin gelmesini, ya da birinin Ankara'ya gitmesini istedi. Tevfik Paşa telgrafında «barış konferansı için görüşelim» demekle beraber bir maksadı da İstanbul'un ve Saltanatla hilâfetin durumu meselesini halletmek emeliydi. Nihayet istediği de oldu. Kurtuluş savaşının başından beri yalnız düşmanla değil, bir o kadar da İstanbul hükümetiyle ve ihanetin her çeşidiyle uğraşmaktan artık bıkan Gazi Mustafa Kemal, bir taraftan kendisine red cevabı verirken, diğer taraftan meseleyi Millet Meclisi önüne getirdi. Büyük Millet Meclisi «fevkalâde tarihî ehemmiyeti haiz» olan 19 Ekim toplantısını yaparak, hürriyet ve namus savunmasında bütün dünya ve bizzat kendi hükümeti tarafından tek başına terk olunan ve üç yıl süren mücadelesinde «rüşt ve kemalini ispat eden» Millet yeni Türkiye devletinin esaslarını dünyaya ilân etti. Aynı zamanda şeriye, adliye, kanunu esasi (Anayasa) encümenlerinin mazbatası üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul olunan esaslar şunlardı:

«1 — Teşkilâtı esasiye kanuniyle Türkiye halkı, hukuk ve kâkimiyeti hükümranisinin mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesini gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile, bilfiil istimale ve iradei milliyeye istinadetmiyen hiç bir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle misakı millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinden başka şekli hükümet tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekli hükümeti 16 Mart 336'dan itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addetmiştir.

2 — Hilâfet hanedanı Âli Osman'a ait olup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu haneda-

nın ilmen, ahlâken erşed ve eslâh olanı intihap olunur. Türkiye devleti makamı hilâfetin istinatgâhıdır. Bugün ve bu gecenin (2 İkinciteşrin gecesi) bayram addi karargir olmuştur.»

Lozan konferansı dolayısıyle Padişahın idaresindeki İstanbul hükümetinin sebebiyet vermek istediği ikilik işte bu suretle, Padişahı ve Bâbıâli'siyle beraber kökünden «izale» ediliyor, Millet kendi mukadderatına kayıtsız ve şartsız kendi egemenliğini ilân etmiş oluyordu. Yüzyıllardan beri devam eden tarihimizde bu hareketten daha mânalı bir «inkılâp» tasavvur olunamazdı. O zamana kadar tarihçilerin kaydettikleri ihtilâller, Hükümet ve saltanat buhranları, hattâ Meşrutiyet ilânı, aynı tarihin yüzeyde ve geçici değişmelerinden ibaretti. Ancak «Hâkimiyeti Milliye'nin ilânıyladır ki kitaplarda Osmanlı İmparatorluğu faslı kapanıyor ve Türk Milletinin yeni tarihi başlıyordu. Ondan önce Millî tarih adını verdiğimiz sayfalar saltanat hikâyelerinden, Padişah menkabelerinden başka bir şey değildi. Bir padişahın ölümü ve diğer birinin tahta çıkışıyla bölünen tarih, maziye karışıyordu. Bu değişiklik o kadar zorunluydu ki o gün için geç kalmış bile sayılabilirdi. Son sadrazam Tevfik Paşa hükümetinin son hatası zorunlu ve kaçınılmaz evrimin yalnız vaktini ve şeklini değiştiriyordu. Türk tarihinin bu en zahmetli devrinde, millet düşmanla yalnız başına savaşmıştı. Düşmanla beraber ihanete de karşı koymak zorunda kalmıştı. Türk toprağından ve Türk saltanatından ne kaldı ise hep o kurtarmıştı. Vatanı kurtaranlar Padişah fermanının idama mahkûm ettiği kumandanlarla Padişah fetvasının «şehit» mertebesini bile kendilerinden sakındığı kahraman neferlerdi ve iradeye boyun eğmekten başka çare yoktu. Gerek İstanbul hüküme-

tinden, gerek saraydan herkesin beklediği hareket, milletin iradesine saygılı davranmaktan ibaretti. Durumu güçleştirecek en küçük bir hareket, o zamana kadar İstanbul'da görülen hataların en büyüğü olacaktı. Fakat kararın tesiri hemen görülmekte geç kalmadı. Yıldız sarayında yapılan olağanüstü bir meclisten sonra Bâbıâli'nin konferansa gitmemesi kesin olarak kabul edildi ve bu durumun mümessillere bildirilmesine karar verildi. Yine bu sırada Meclis'te seçim yapılarak İsmet Paşa çoğunlukla barış konferansında Türkiye Başdelegeliğine, Maliye Vekili Hasan Bey 152, Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey 122 rey ile delegeliklere seçildiler. İsmet Paşa başdelegeliğe seçilmesinden sonra kürsüye çıkarak özellikle şunları söyledi:

— «Meclisi âlinizin hakkımda tezahür eden itimat ve teveccühüne teşekkür ederim. Bu itimat ve teveccühe istinaden sulh konferansında millî isteklerimizin müdafaa ve istihsaline son derece çalışılacağı tabiidir. Esasen millî istiklâlimiz meşru ve cihanca malûmdur. Konferansta murahhaslarımızın hattı hareketi Meclisi âlinizce şimdiye kadar kabul edilen muahedelerle «Misakı Millî» den mülhem olacaktır.»

Bir taraftan Büyük Millet Meclisi İsmet Paşa'yı barış konferansında başdelegeliğe seçerken, diğer taraftan Büyük Millet Meclisi'nin saltanatı kaldıran ve Millet Meclisi hükümetinden başka hükümet tanımadığını resmen ilân eden kararı İstanbul'da Refet Paşa'ya bildiriliyor ve tarihî Bâbıâli yıkılarak bütün idare millî hükümetin eline geçiyordu. Büyük Millet Meclisi hükümetinden gelerek Refet Paşa tarafından devair reislerine tebliğ edilen talimata göre, İstanbul'da bütün nezaretler kapanıyor ve Sadaret, Dahiliye, Hariciye, Şûrayı Devlet ve diğer bazı nezaretler

memurlarının vazifelerine geçici olarak son veriliyordu. Bu nazariyelerin en büyük âmirleri olan müsteşarlar kendi dairelerinin evrak, dosya ve sairesinin muhafazasına memur ediliyorlardı. Artık ikilik fiilen ortadan kaldırılmış, saray yıkılmış, Bâbıâli çökmüş ve Ankara Büyük Millet Meclisi memleketin mukadderatına tamamiyle hâkim olmuştu.

Bu olaylar üzerine 4 Kasım'da müttefikler fevkalâde komiserlikleri tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne tebliğ edilmek üzere İstanbul temsilcisine şu nota veriliyordu:

«Aşağıda imzalarını koyan Fransa, Büyük Britanya, İtalya fevkalâde komiserleri, tâbi oldukları hükümetlerden Büyük Millet Meclisi hükümetinin 29 Ekim 1922 tarihli ve Lozan'da 13 Ekimde toplanacak konferansa delegelerini göndermeye hazır olduğuna dair sözlü nota münderecatını öğrendiklerini bildirmek emrini aldıklarını, İstanbul temsilcisine bildirmekle şeref kazanırlar.

Fevkalâde komiserler aynı zamanda Fransa, İngiltere, İtalya hükümetlerinin Lozan ile Türkiye arasında konferansın devamı müddetince muhabere için ihtiyarlarında olan bütün tedbirleri alacaklarını beyan etmek emrini almışlardır.»

Fakat devletler bu nota ile kalmadılar. Notanın arkasından ikinci bir sözlü nota vererek «evvelce hükümetlerinden Ankara ve İstanbul hükümetlerinin ayrı ayrı davet edilmeleri emrini aldıklarını, fakat Türkiye'nin işlerine karışmak arzusunda olmamakla beraber Türkiye'nin Lozan konferansında tek bir heyet tarafından temsil edilmesini memnunlukla göreceklerini» bildirdiler.

Padişahın durumu da tamamiyle anlaşılmıştı: Padişah yoktu. Sarayında kapalı yaşıyan *Vahdettin'in hali* tamamiyle bir kararsızlıktan ibaretti. Ne yapacağını bilmiyordu. Sultanlıktan düşmüş, bir anda hiç olmuştu. Son nota ile, o zamana kadar âletleri rolünü oynadığı müttefikler de, artık kendisini kendi kaderine terk etmiş oluyorlardı. Bazı akıl hocaları, sabık sultana, ilerde ihtilâfa yarar bir zemin bırakmak üzere kendiliğinden çekilmesi teklifinde bulunmuyor değillerdi. Fakat saray tamamiyle milletten ayrılmış bulunuyor, artık Yıldız kapılarından kimse girip çıkmıyordu.

Bu yeni ve büyük Türk devrimi karşısında İngiliz gazetecileri demokratik idare tarzının Türkiye'de üstün geleceği kanısını ileri sürmeye başladılar. «Türkiye eski bâtıl *fikirlerden kurtulmuştur.* Türkiye devlet adamları askerî zaferlerden sonra şimdi siyasal tecrübelerini göstermelidirler» diyorlardı. Paris gazeteleri ise «Padişahlığın yıkılması barışı karıştıramaz» başlığı altında «şayet Türkler Padişahın düşürülmesini yeterli görmiyerek barış antlaşmasının önce İstanbul'a bir askerî kuvvet yerleştirmek isterlerse karışıklık o zaman çıkar» diyorlar, fakat genellikle Fransız gazeteleri Türkiye'nin iç işlerine karışmamaya gayret ederek Padişahın düşürülmesini ve Halifenin yeni seçim şeklini önemli sonuçlar verecek, hele Türkler dışındaki milyonlarca müslümanı ilgilendirecek, şaşırtacak bir durumda görüyorlardı.

Kurtuluş zaferinin ardından olaylar böylece yıldırım hızıyle oluşurken, İsmet Paşa heyetiyle beraber istasyonda Gazi Mustafa Kemal tarafından uğurlanarak özel trenle Ankara'dan hareket etti. İstanbul'dan kalkan bir tren Bi-

lecik'te kendisini bekliyecek, Türkiye başdelegesini alıp İstanbul'a getirecekti.

Tam bu sırada İstanbul'da bir haber çıktı: Ali Kemal'i tutmuşlar! Bu haberin arkasından, bütün Kurtuluş Savaşı sırasında, her sabah müttefik devletlerin ve sarayın Türk milleti aleyhindeki hareketlerini körükleyen, Millet aleyhine yazmadığını bırakmıyan ve memleketi kurtarmaya uğraşanlara küfreden vatan hainiinin Beyoğlu'ndaki Serkldoryan önünde dolaşırken güpegündüz meçhul kimseler tarafından kaldırıldığı, önce bir otomobile, sonra bir motora bindirilerek İzmit'e götürüldüğü anlaşıldı. Ertesi gün, Türk delegeler heyetini karşılamak üzere Bilecik'e gidenler, Ali Kemal'in İzmit'te halk tarafından polislerin elinden alınarak linç edildiğini ve kafasının ezilerek cesedinin sokak sokak sürüklendiğini haber verdiler.

İstanbul'dan heyetimizi almaya gidenler, İsmet Paşa'nın bulunduğu treni Karaköy'de karşıladılar. Heyet üç vagonlu özel bir trenle seyahat ediyordu ve şöyle teşkil edilmişti: (1)

Başdelege: İsmet Paşa

Delegeler: Sıhhiye Vekili Rıza Nur, Sabık Maliye Vekili Hasan Beyler.

Müşavirler :

Münir ERTEGÜN	Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri	(Şimdi Vaşington Büyükelçisi)
Muhtar ÇİLLİ	Eski Nafia Nezareti Müsteşarı	(Eski Nafia Vekillerinden ve Trabzon Mebuslarından)
Veli SALTIK	Burdur Mebusu	(Hariciye Vekilliği Hukuk Müşaviri ve Ankara Hukuk Fakültesi Profesörlerinden iken ölmüştür)

Zülfü TİGREL	Diyarbakır Mebusu	(Diyarbakır Mebusu iken 1940'ta ölmüştür.)
Zekâi AYAYDIN	Adana Mebusu	(Eski Moskova Büyükelçisi)
Celâl BAYAR	Eski İktisat Vekili ve İzmir Mebusu	(İzmir Mebusu, eski Başvekil)
Şefik BAŞMAN	Maliye Teftiş Heyeti Reisi	(Şimdi C. M. Bankası İdare Meclisi Üyesi)
Seniyettin BAŞAK	İstanbul Evkaf Hukuk Müşaviri	(İstanbul'da Avukat)
Şevket DOĞRUKER	Millî Müdafaa Vekilliği Deniz Dairesi Müdürü (Yarbay)	(Yüksek Deniz Ticaret Okulu Öğretmenlerinden)
Tevfik BIYIKLIOĞLU	Kurmay Yarbay	(Emekli Kurmay Albay, Öğretmen)
Tahir TANER	Adliye Müsteşarı	(İstanbul Üniversitesi Ceza Hukuku Profesörü)
Nusret METYA	Hariciye Vekilliği İkinci Hukuk Müşaviri	(C. M. Bankası İdare Meclisi Reisi)
Hikmet BAYUR	Hariciye Vekilliği Siyasî İşler Müdürü	(Manisa Mebusu)
Zühtü İNHAN	Üniversite öğretim üyelerinden	(Yüksek Ticaret ve İktisat Okulu Profesörlerinden)
Fuat AĞRALI	Maliye Vekilliği Muhasebat Umum Müdürü	(Maliye Vekili)
Mustafa Şeref ÖZKAN	Eski Nazırlardan	(Burdur Mebusu iken ölmüştür)
Şükrü KAYA	Mülkiye Müfettişi	(Eski Dahiliye Vekili)
Hamit HASANCAN	Kızılay İkinci Reisi	(Şimdi Emlâk Bankası Murakıbı)
Cavit	Eski Maliye Nazırlarından	(İstiklâl Mahkemesi kararıyle idam olunmuştur)

Hayım NAUM	Yüksek Mühendis Okulu Fransızca Öğretmeni	(Şimdi Mısır Hahambaşısı)
Baha	Adliye Vekilliği Mezhep İşleri Müdürü	(Ölmüştür)
Basın Müşavirleri :		
Ruşen Eşref ÜNAYDIN	Yazar	(Şimdi Peşte Elçisi)
Yahya Kemal BAYATLI	Üniversite Öğretim Üyelerinden	(Eski Tekirdağ Mebusu)
Genel Sekreter ve Müşavir :		
Reşit Saffet ATABİNEN	Mülga Şûrayı Devlet Azası	(Eski Kocaeli Mebusu)
Mütercim :		
Hüseyin PEKTAŞ	Robert Kolej İkinci Müdürü	(Yine aynı işte)
Kâtipler :		
Ali TÜRKGELDİ	Hariciye Vekilliği Memurlarından	(Eski Tiran Elçisi)
Mehmet Ali BALİN	Hariciye Vekilliği Memurlarından	(Şimdi Beyrut Konsolosu)
Cevat AÇIKALIN	Hariciye Vekilliği Memurlarından	(Şimdi Moskova Büyükelçisi)
Celâl Hazım ARAR	Hariciye Vekilliği Memurlarından	(Şimdi Hariciye Vekilliği Hukuk Müşaviri)
Saffet ŞAV	Kızılay Umumi Merkezi Memurlarından	(Şimdi Haydarpaşa Lisesi Müdürü)
Süleyman Saip KIRAN	Hariciye Vekilliği Memurlarından	(Şimdi Hariciye Vekilliği Umum Müdür Muavinlerinden)
Rifat	Eski Hariciye Memurlarından	(Mülga Muhtelit Mübadele Komisyonu Memurlarındandı)
Dr. Nihat Reşat BELGER	Paris Basın Temsilcisi	(Şimdi İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Profesörlerinden)

(1) 1943 baskısına göredir.

İsmet Paşa'ya Yaver Süvari Binbaşısı Atıf, Yaver Süvari Binbaşısı Sabri Beyler refakat etmekte ve diğer subaylar, kâtipler paşanın maiyetini teşkil etmekte idiler.

Özel tren Karaköy'e geldikten sonra o tarihte askerî tedbir olarak aradaki köprü atılmış olduğu için oradan Bilecik'e otomobillerle geçildi. İsmet Paşa'yı Bilecik istasyonunda bir askerî kıta selâmladı. Saat üç buçukta İstanbul'dan giden tren İsmet Paşa ve heyetini alarak hareket etti. İstasyona biriken halk heyetin başarısı için ellerini açarak dua ediyordu.

İsmet Paşa, İstanbul'a gelirken ilk demecini yolda verdi. Sapanca'dan tren hareket ettikten sonra kendisiyle görüşmek istiyen gazetecileri yanına çağırdı ve güleryüzle:

— «Ne istiyorsanız sorun şimdi bakalım?» dedi.

Gazetecilerin ilk sorusu barış konferansında savunacağımız esasların neler olduğu üzerindeydi. İsmet Paşa kısaca cevap verdi:

— «Bizim barış şartlarımız dünyaca malûmdur. Bu şartları müteaddit defalar, müteaddit vesilelerle ilân etmekten geri kalmadığımız için onları herkes bilir. Bizim uğrunda yıllardan beri her türlü fedakârlığa katlandığımız gayelerimiz çok mütevazi ve çok haklıdır. Bu gayeler iki kelime içindedir: **«Misakı millî...»**

Boğazlar gerçek ve samimî olarak serbest olursa ortada hiçbir tehlike kalmaz. Bizim istediğimiz serbestlik samimîdir. Yalnız Marmara ve İstanbul'un güvenliği konusunda bize teminat verilmelidir.

Yunanlıların yaptıkları tahribat çok büyüktür. Memleketin Yunan istilâsına uğrayan her yeri harabeden başka birşey değildir. Bunlar Yunanlılara tamir ettirilecektir.

Azınlıkların mübadelesi esas itibariyle en uygun bir tedbirdir. Ben her halde konferansın vereceği sonuçlardan genellikle ümitli olarak gidiyorum.»

İsmet Paşa, trenin geçtiği hat boyunda coşkunlukla selâmlanıyordu. İzmit'te aynı gösteriler devam etti ve tren durunca, İsmet Paşa indi, kıtaların önünden «Merhaba asker!» diye geçerek Belediye dairesine gitti, akşam yemeğini orada yedi. Derince, Yarımca, Hereke'de halk kalabalıkları kendisini selâmlamaya gelmişti.

Artık İstanbul görünüyordu. Pendik'te hıristiyanlar ve papazlar da dâhil olduğu halde, İstanbul halkı, yeni Türkiye'nin muzaffer başdelegesini alkışlarla karşıladılar. Hava soğuktu. İstanbul temsilcisi, heyeti karşılamak için, bir drezin ile Kartal'a gelmişti. Burada İsmet Paşa halkı selâmladı ve:

— «Benim için çocukları üşütmeyin, hepinize teşekkür ederim» dedi. Maltepe'de kurbanlar kesildi. Bostancı'da halk İsmet Paşa'yı «memleketi ve milleti kurtardınız, Allah razı olsun!» diye haykırışarak coşkunlukla karşıladı. Erenköyü'nde halk istasyona toplanmış, kurbanlar kesiyordu. İsmet Paşa burada halka:

— «İstiklâl şehitleri için dua okuyalım!» dedi ve dua edildi.

Göztepe'de halka:

— «Daha iyi olacağız, çektiklerimizi unutacağız!» diye ümit verdi.

Haydarpaşa istasyonunda büyük bir kalabalık toplanmıştı. Gösteriler burada en yüksek derecesine vardı. Heyet, Haydarpaşa rıhtımından eski Bahriye Nezaretinin **«İhsan»** ve **«Nil»** adlı istimbotlarına binerek Sirkeci rıhtımına çıktı ve orada da halk, subaylar, muhafız kıtası, jandarma,

polis, birçok cemiyetler ve heyetler tarafından karşılandı. İsmet Paşa, Sirkeci'den bir otomobile binerek Şark mahfiline gitti. «Şark Mahfili», o zaman Refet Paşa'nın, yani İstanbul'daki Millî hükümetin bir nevi karargâhı vazifesini görmekteydi. İsmet Paşa burada sokağı dolduran halkın «paşamızı görmek isteriz!» diye bağırmaları üzerine mütemadiyen balkona çıkmaya mecbur oluyor ve halkı selâmlıyordu. Halk bir türlü dağılmak istemiyor; «Paşayı isteriz!» diye bağırıyordu. İsmet Paşa sonunda tekrar balkona çıkarak:

— «Hava soğuk, üşüyorsunuz, teşekkür ederim» demek zorunda kaldı. Halk ise buna karşı:

— «Siz savaşırken üşümediniz, bin yaşayın!» karşılığında bulundu.

O soğuk kış günü, bu, anlatılamaz, şimdi hikâyesi güç, ancak o günleri yaşıyanların duyabileceği yaman bir millî coşkunluktu.

■

İSMET PAŞA, İstanbul'da iki gün kaldıktan sonra, 8 Kasım çarşamba günü saat yarımda, Lozan'a doğru «Şark ekspresi»yle Sirkeci'den hareket etti.

Saat on ikiyi on geçe Türkiye başdelegesi, delegeler, müşavirler, otomobillerle ve halkın alkışları arasında Sirkeci'ye geldiler. İsmet Paşa otomobilden inince ihtiram vaziyetinde duran askeri selâmladı. Getirilen koyunlar kesildi. Tren saat tam yarımda, penceresinden halkı selâmlıyan İsmet Paşa'nın kendisini uğurlamaya gelenlere el sallayışları, halkın **«Yaşasın Misakı Millî»** sesleri arasında hareket etti. Türk heyeti ayın 11'inci akşamı Lozan'a varacak, tam 13'te konferansta bulunacaktı.

LOZAN'DA İLK DEFA

KURTULUŞ ZAFERİNİN bütün memlekette uyandırdığı derin heyecan, bu zaferin bir sonucu olarak Büyük Devletler'in barış isteyişi, müttefiklerin Türk ordularının akınını durdurmak için Mudanya mütarekesini imzalıyarak yeni Türk devletini hukuken ve ilk defa olarak tanımak zorunda kalmaları, bu olaylar arkasından Büyük millet Meclisi'nin saltanatı ve Bâbıâli'yi bir gecede yıkarak Türk milletinin egemenliğini ilân etmesi ve İstanbul'a yerleşmesi, nihayet Vahdettin'in bir gece Malaya adlı İngiliz savaş gemisine binerek İstanbul'dan kaçışı ve Malta'ya nakli, Beyoğlu'nun memleket aleyhine çalışmış çevrelerinde ve bütün işgal devri müddetince yabancılara hizmetkârlık etmiş çevrelerde öyle bir korku ve dehşet hâsıl etti ki, bu etkilerin yankıları derhal kendilerini hissettirmekte gecikmedi. Lozan'a doğru yola çıkan Türk delegeler heyetinin aşırı isteklerde bulunacağı ve yeni barış antlaşmasiyle müttefiklere ait menfaatlerin sarsıla-

cağı, hattâ yıkılacağı propagandası, gittikçe koyulaşan kesif bir siyasal duman halinde, Lozan'ın etrafını sarmaya başladı. Altı yüz yıllık koca bir saltanat birdenbire yıkılmıştı. Onun yerine yepyeni temeller üzerinde, genç bir devlet kuruluyordu. Mudanya andlaşmasının arkasından Türk jandarmalarının İstanbul'a girişleri öyle coşkun gösterilere sebep olmuştu ki, yıllardan beri ıstırap çeken ve kahrolan şehrin altı üstüne çıkmış ve o zamana kadar üstte görünen bütün düşman unsurlar birdenbire sanki alta sinmiş gibi inanılmaz bir durum meydana gelmişti. Propaganda, Türklerin Mudanya andlaşmasıyla çizilen sınırı geçecekleri, İstanbul'da kendilerine düşmanlık eden unsurlara karşı intikam politikası güdecekleri, yabancı okulları kapatacakları ve barış konferansı sonuçlanmadan İstanbul'a ve Çanakkale'ye yürüyerek şehri ve Boğazları alacakları haberlerini yayarak İngiltere, Fransa, İtalya, hattâ Amerika'da Türklere karşı bir cereyan uyandırmak savaşına girişmiş bulunuyordu. O kadar ki bir yandan Türk delegeler heyeti Lozan'a doğru yoluna devam ederken öbür yandan dünya ajansları konferansın geri kalacağına, ya da gecikeceğine dair türlü haberler yaymaktan geri durmuyorlardı. Bu haberler tamamen asılsız da değildi. Türk millî hareketi Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutan saltanat teşkilâtını çökertmeğe başlamıştı. O İmparatorluğun birçok parçaları yıllardan beri müttefikler tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Lozan'da görüşülecek meseleler, müttefikler bakımından İstanbul'daki azınlık unsurlarını korkuya düşüren meselelerin mahiyetini çok daha aşkındı. Lozan masası başında İngiltere, Fransa, İtalya'nın yeni Türkiye ile görüşecekleri başlıca mesele, İstabul'un ne zaman ve nasıl tahliye edileceği, hattâ Yunanlıların yaktık-

ları ve yıktıkları yerler için ne kadar tazminat verecekleri meselelerinden önce, koca Osmanlı İmparatorluğu'nun, yani yüzyıllardan beri süregelen «Şark meselesi»nin nasıl tasfiye edileceği meselesiydi. İmparatorluğun dağılan parçaları ve harabeleri üzerinde yeni Türkiye Millî devletinin politik yapısı kurulacak ve bu yapı o zamana kadar müttefiklerin alıştıkları her türlü imtiyazlardan, kapitülâsyonlardan kurtulmuş bir bağımsızlık içinde, yalnız kendi iradesiyle işliyen bir cihaz halinde vücut bulacaktı. Sınır meseleleri, Boğazlar ve Adalar meseleleri, bırakılan topraklardaki haklar meseleleri, yabancı imtiyazları ve kapitülâsyonlar meseleleri, nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun vagonlarla altın tutan borçları ve daha birçok meseleleri; yeni bir hız ve enerji ile ortaya çıkan ve Lozan'a en genç, fakat en sabırlı, en tedbirli generalini yollıyan Ankara ile nasıl halledilecekti? Azınlıklar can korkusunda iken devletler de parçalayıp aralarında bir türlü paylaşmaya muvaffak olamadıkları Osmanlı İmparatorluğu'ndan, yani yangından ne koparabilecekleri telâşında idiler. Bu sebeplerledir ki Lozan konferansı, 1922 Kasımının 13'ünde toplanıp görüşmelere başlamak lâzım gelirken Londra - Paris - Roma arasında görüşmelerin sonu gelmemesi yüzünden daha ilk safhada bir türlü açılamamak tehlikesiyle yüz yüze geldi. Türk Delegeler Heyeti Lozan'a yaklaşıyor, fakat müttefikler kendi aralarında henüz bir türlü anlaşıp konuşmayı bitiremiyordu. İngiliz Hariciye Nazırı Lord Gurzon, Poincaré'yi Londra'ya çağırıyor, Poincaré kendisiyle Lozan'da görüşmeyi teklif ederek Paris'ten ayrılamıyacağını söylüyor, İtalya araya girip o da kendi uyarına bir sonuç elde etmek istiyor ve müttefikler arasında **«görüş teatisi»** adı verilen bir sürünceme uzayıp gidiyordu.

İşte bu hava içindedir ki İsmet Paşa, Kasımın 11'inci akşamı, heyetiyle beraber, Lozan'a geldi. İstasyona ayak basar basmaz ilk öğrendiği şey, konferansın bir hafta için tehir edildiği oldu. Kendisini karşılamaya gelen Fransa Konsolosu, tren Lozan istasyonunda durunca vagona çıkarak konferansın 20 Kasıma bırakıldığını ve Fransa hükümetinin bundan yararlanarak Paris'e kadar seyahatini uzatmasını kendisinden rica ve «iltimas» ettiğini söyledi. İsmet Paşa, Fransa hükümetinin nezaketine teşekkür etti, bu davetten ilk fırsatta faydalanıp Paris'e gideceği, fakat şimdilik Lozan'a inmek niyetinde olduğu cevabını verdi.

Türk Heyetini getiren tren Lozan garına girdiği zaman saat dokuzdu. İsmet Paşa, istasyonda Lozan Belediye Reisi, Polis Müdürü, Türk Şehbenderi tarafından selâmlandı. İstasyonu polis, halktan boşaltmıştı. İstasyon dışında biriken halk Türk delegelerini merakla, hayretle seyrettiler. Türk delegeleri, Lozan'daki Türklerle Mısırlı öğrencilerin alkışları arasında doğru Lozan Palas oteline indiler. Başdelege ve diğer delegelerle genel sekreteri Lozan Palas Oteline, müşavirlerle kâtipler «Hotel de la Paix» ye yerleştiler. Fransız Konsolosu, İsmet Paşa'yı Paris'e davet ederken aynı zamanda «Berne» deki Fransız elçisinin «Türk Delegeler Heyeti Reisi»ni ziyaret ederek mülâkatta bulunmak ricasını İsmet Paşa'ya bildirmişti. Bu zat «Berne» den gece saat onda Lozan'a geldi, İsmet Paşa'yı ziyaret etti. Geç vakit Fransız Heyetinin cumartesi günü Lozan'a geleceği ve onların da «Lozan Palas»a ineceği haber alındı. İngiliz murahhasları Leman gölü kenarında, konferansın toplanacağı «Ouchy» şatosuna daha yakın olan «Beau Rivage» otelinde otuz oda ve otuz kalem dairesi kiralamışlardı.

Lozan'a varır varmaz karşılaştığı bu gecikmenin İsmet Paşa'nın hiç de hoşuna gitmediği yüzünden belliydi. İlk tepkisi, hemen müttefiklere bir nota vermek ve ikinci tepkisi de konferans dolayısiyle Lozan'a toplanmış olan gazetecileri çağırarak kendilerine durumu açıklamak oldu. Lozan'a hemen varır varmaz geçen bu iki olaydan birincisi Türkiye'nin eski Osmanlı İmparatorluğu olmadığını ve karşılarında her şeye boyun eğecek bir Bâbıâli Sadrazamı değil, bir Türk generali bulunduğunu öğrenmek, ikincisi ise türlü propaganda ile bulanmış yabancı basın temsilcilerine yeni Türkiye'ye ait gerçekleri bildirmek suretiyle onları Türk dâvasına kazanmak oldu. İlk adımda, bu iki olay, önemi daha sonra ve daha iyi anlaşılacak iki başarı olmakta gecikmedi.

İsmet Paşa müttefiklere telgrafla gönderdiği notada, şöyle diyordu:

«Sulh konferansının içtimaı hakkında, Fransa, İngiltere, İtalya Hükümetleri tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine resmen yapılan davet ve bu hususta alınıp verilen notalar üzerine konferansın açılma tarihi 13 İkinciteşrin olarak katî surette kararlaştığı cihetle, Lozan'a muvasalat eden Türk Murahhaslar Heyetinin sureti müşterekede takarrür eden yukarda yazılı tarihte müzakerata girişmeye hazır olduğunu zatı asîlânelerine tebliğ ile kesbi şeref eylerim. Sulhun tehiri Türk milleti için büyüklüğü takdir edilemiyecek fedakârlıkları ve zahmetleri uzatacak ve bertaraf edilmesi munhasıran bizim iyi niyetimize bağlı olmıyan beklenmedik neticeler doğuracak bir mahiyette olduğunu benimle birlikte zatı asîlâneleri de takdir edecektir. Bu cihetle cihan sulhunun menfaati namına konferansın çabuk toplanması için bes-

lediğim en hararetli temennileri zatı asîlânelerine tebliğe ve yüksek saygılarımın teminine müsaraat ederim.»

İSMET

Bu nota Lozan konferansına başlarken kısa, fakat anlamı açık bir tarihsel belge idi. Türkiye ilk defa olarak büyük devletlerle aynı tempo üzerine konuşmaya başlıyordu. İlk defa olarak İngiltere, Fransa, İtalya'ya «Konferansa çağırdınız, geldik. Fakat meydanda yoksunuz!» diyordu. Fazla olarak: «Eğer konferans gecikirse, öyle sonuçlar doğurabilir ki önüne geçemeyiz» tehlikesini açık gösteriyordu. Gerçek de bu merkezde idi. Türk orduları müthiş bir hızla Anadolu'yu düşmandan temizlemişler, İstanbul'un kapılarına ve Çanakkale önlerine gelmişler, ancak Mudanya antlaşmasıyla ve müttefiklerin sözlerine inanarak daha ileri gitmemişlerdi. Bir taraftan müttefikler aralarında görüşmeleri uzatıp dururken, öbür taraftan Yunanlıların yeniden tensik edilerek, yeni dâvalar peşinde, ya da bir baskı aracı şeklinde tekrar kullanılmıyacağını kim temin edebilirdi? Nitekim bazı alâmetler müttefikler arasında Türkiye'yi yeni emrivakiler karşısında bırakmak cereyanının varlığını meydana vurmuyor değildi. Müttefikler arasında Lozan'a gelmeden önce bir muhtıra hazırlamak ve bu muhtırayı kabul ya da reddetmek üzere Türkiye'ye vermek söylentileri kuvvetle dolaşıyordu. İngilizler tarafından hazırlandığı söylenen bu muhtırada neler vardı? Bu nokta gizli tutuluyordu. Fakat, eğer müttefikler bazı barış şartları kararlaştırarak bunları Türklere kabul ettirmek için kuvvet kulanmak konusunda birbirleriyle anlaşmaya çalışıyorlar idiyse, bu, «Sevres» antlaşmasına Anadolu'da Yunan saldırılarına yol açmış olan politikaya dön-

mek olacaktı. Fransızlar buna karşı idi: «Boş vakit olsa bu sistem için bazı mazeretler aranabilir. Fakat bu yolun doğuda barışı koruyacağı iddia edilemez ve bugün tecrübenin açıkça mahkûm ettiği böyle bir usule dönmek istiyenler için hiç bir mazeret de bulunamaz diyorlardı. Bu olumsuz havanın Lozan'ın yabancı çevrelerinde iyi karşılanmadığı ise şu sözlerden canlı şekilde anlaşılıyordu: «Bazı adamlar ceplerinde bir tabanca taşımak âdetindedirler. Bu tabancanın taşındığını bilmemek veya bilmemezlikten gelmek mümkündür ve o halde serbestçe tartışmaya hiç bir engel kalmaz. Fakat tartışma masasına oturulduğu zaman mevcut adamlardan birisi tabancasını çekerek önüne korsa, tartışma rahatsızlık verici bir şekil alır. Karşı taraf kuvvetini ve onurunu biliyorsa anlaşmak imkânsızlaşır.» Gerçekten durumun açık ifadesi de bu idi. Çok mümkündür ki Lord Gurzon daha ilk toplantıda tabancayı çıkarıp masanın üzerine koymak istiyor, diğer müttefikleri ise bu yolun doğru olmadığına kendisini inandırmaya çalışıyordu.

«Kim Türkiye'ye daha hoş görünürse, o kendi çıkarını biraz daha iyi temin eder.» İnanışının da, bir kısım müttefiklerde hâkim olduğu muhakkaktı. Uyuşmak taraftarı olan Fransızlar, kuvvet taraftarı olan İngilizlerin «Pekâlâ... O halde müttefikler ne suretle Türklerle anlaşacaklar?» Sorusuna şu cevabı veriyorlardı: Yunanlıların yenilmiş olmasına göre pek zayıf bir tarz olduğu anlaşılan kuvvet usulünü terk edelim ve nihayet haklı yolu tutalım. Bugünkü durumu mazi gibi kabul etmemeye artık karar verelim. Kendisiyle Lozan'da görüşülecek olan yeni Türkiye müttefikleri aleyhinde savaşa katılarak vefat eden Osmanlı İmparatorluğu değildir. Türkiye, İsmet Paşa'nın Lozan'da gazetecilere dediği gibi, Millî bir devlettir. Milliyetini, Yunanlıla-

ra karşı yaptığı mücadelede düşmanlarını yenerek göstermiştir. Bir ihtilâlden çıkan ve istilâya mâruz kalan Türkiye'yi kurtaran ve yeniden canlandıran vatanseverliği olmuştur. Müttefikler Osmanlı İmparatorluğunu mağlûbettiler. Bu İmparatorluktan Arapça konuşan memleketleri ayırmakla özellikle Türk bir kitleyi ayırmış oldular. Böylece sıyrılan Türkiye yeni bir devlet kuvveti almıştır ve buna hak kazanmıştır. Türkiye'ye eskiden olduğu gibi kalmasına engel olunduktan sonra, şimdi de lâyık olduğu tarzda muamele edilmezse tamiri kabil olmıyan bir hataya düşülmüş olacaktır ki bu hatanın adına mantıkta çelişme, ahlakta da adaletsizlik derler.» Böylece düşünülen yalnız gayri resmi kimseler değildi. Fransız hükümetinin organı «Temps» gazetesinin o günlerde İngilizlerin korkularını yatıştırmaya çalıştığı da görülüyordu: «İngiliz ordusunun Kostantin'in şahsında vekâleten yenildiği fikrini anlamayız. İtilâf devletleri, yeni Türkiye ordulariyle savaş halinde değildirler. Yunan istilâsı defedildiği gün yeni Türkiye orduları Fransa'nın talebi üzerine, Boğazlar mıntakasını işgal eden itilâf kıtaları karşısında durdular ve Mudanya antlaşması akdedildi. Şimdi Türkiye ile kendisine İstanbul'u ve Meriç'e kadar Trakya'yı iade edeceklerini vadeden itilâf devletleri arasında kesin münasebetler tesis etmek icabeder. Bu münasebetleri tesis etmek, Türklerin tekrar Avrupa'ya yerleşmeleri ve Avrupalıların Türkiye'de çalışmaları şartlarını tâyin etmek! İşte Lozan'da toplanacak olan konferansın maksadı budur ve bunda hiç kimse için onur kırıcı bir şey yoktur İnfial, intikam için de hiç bir sebep yoktur. İki taraf da, birbirleriyle barış içinde yaşamaya hazır, iyi niyet sahibi insanlardan başka kimse olmamalıdır. Meseleyi bu biçimde ortaya koymakla Fransız geleneklerine sadık kalıyoruz. Zira başka

yerde olduğu gibi Doğu'da da Fransız çıkarları, barış içinde gelişebilen çıkarlardan ibarettir. Fransa, okullarını, sanayi adamlarını, tüccarını, Türklere borç para vermiş olan tebaasını düşünmektedir. Bu tebaanın alacakları, yeni Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğundan tevarüs ettiği ve zengin, müreffeh bir memleket için pek az birşey olan bir yüktür. Fransız çıkarlarının hiç birisi yeni Türkiye'nin bağımsızlığına aykırı değildir. Bu çıkarlar Doğu'da barış kurulmadıkça düzeltilemez. Şu halde Fransa, savaş değil, barış için Lozan'a gidecektir. Fransa, müttefiklerinden gerek kendi kılıçlarıyle, gerek Fransa'nın kılıcıyle gürültü yapmamalarını herkesin çıkarı namına istiyecektir.»

«Temps»in bu yazısı Lozan konferansı öncesinde Fransız görüşünü olduğu kadar İngilizlerle aralarındaki anlaşmazlığı da meydana vuruyordu. Konferansın ne için geciktiği anlaşılmayacak gibi değildi. İngilizler bir baskı politikasiyle en fazlayı almak için Fransa'yı peşlerine takmaya çalışıyorlar, yeni Türkiye'yi henüz kavramamışa benziyorlardı. Fransızlar ise yeni Türkiye'yi geleneksel Fransız politikası adını verdikleri dost bir çehre ile karşılıyarak koparılabilecek olanı güzellikle koparmak yolunu daha akıllıca hareket sayıyorlardı.

Lozan'da ilk gece, böyle bir politik atmosfer içinde başladı. Vaktin geç olmamasına rağmen sokaklar tenha idi. İstasyondan pek uzak olmıyan muhteşem otelin kapısında büyük bir Türk bayrağı dalgalanıyor, kapıda bir polis bekliyordu. Holde şık tuvaletli kadınlar ve simokinli erkekler, beş on kişi müzik dinliyorlardı. Holün bir köşesinde Delegeler heyetinden iki üç kâtip oturuyorlardı. Birkaç dakika sonra, İsmet Paşa'nın merdivenlerden indiği görüldü. Paşa, her zamanki gibi güler yüzlüydü. Heyetten birçok kim-

seler, İsmet Paşa'nın etrafına toplandılar. Gazeteciler birşeyler öğrenmek merakı içindeydi. Bir aralık Parise gidip gitmiyecekleri sorusuna :

— Herkes bunu soruyor, ben de bilmiyorum, şimdi Ferit Bey gelecek... Anlıyacağız, dedi.

O gece saat on birde, Paris temsilcisi Ferit Bey Paris'ten geldi ve doğru İsmet Paşa'nın odasına çıktı. Görüşme geç vakte kadar sürdü. Ferit Bey, Poincaré ile görüştükten sonra buraya gelmişti. Söyliyeceği şeyler o an için çok önemliydi. Paşa'nın yanından çıktıktan sonra gazetecilere:

— «Durum, eğer yararlanmayı bilirsek gayet iyidir. En çok dikkat edilecek şey, İstanbul'un durumudur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk defa hâkimiyetinin teessüs ettiği bir yerde fırsatlara, bahanelere sebep teşkil edecek en ufak bir olaya meydan vermemeliyiz. Barış konferansına gelince, öyle sanıyorum ki en esaslı isteklerimizi almakta güçlük çekmiyeceğiz. Halli müşkül zannedilen kapitülâsyonlar bile halledilecektir. Artık kapitülâsyonların eskisi gibi kalmasını kimse teklif edemez. Boğazlar meselesinde aramızda hiç bir anlaşmazlık yoktur. Biz de Boğazların «hakiki serbesti»sine taraftarız.»

Ferit Bey bunlardan başka düyunu umumiye meselesinin de önemli görüşmelere konu olacağını zannetmediğini, çünkü Fransızlara olan borcumuzun hükümete değil, «esham hamili eşhas»a ait olduğunu söyledi ve «yalnız belki şekilde bazı değişiklikler yapılabilir» dedi. Aynı akşam İsmet Paşa, yabancı gazetecileri toplıyarak hepsinin üzerinde derin etki bırakan ilk demecini verdi. Türkiye başdelegesi bu demecinde Türkiye'nin müttefiklerin gösterdiği görüş-

me yerine tam zamanında geldiğini, fakat karşısında kimseyi görmediğini söyledikten sonra dedi ki:

— «Türkiye epey zaman sulh yapılmasını bekledi. Fakat sulh yerine, bilâkis, her hududundan aynı zamanda hücuma uğradı. Bu suretle dâhilde aksülâmel unsurlarına cesaret verildi. Padişah her türlü terakki fikrine karşı idi ve milliyetperverler aleyhine mevki almıştı. Onun için Türk milletinin kendi dâvasını kendi eline almaktan başka çaresi kalmadı. İstiklâlimizi fethetmek bize pahalıya mal olmuştur. Memleketimiz tahribedilmiştir. Bazıları on asır kadar eski olan en büyük şehirlerimiz bugün kül halindedir. Eskiden mamur olan geniş yerlerimiz bugün viranedir. Yeni tahripleri önlemek ve sulha kavuşmak için Türk milleti hiç bir fırsatı kaçırmadan ve hiç bir zaman sulh çarelerinin hepsini kullanmadan silâha sarılmadı. Büyük taarruzdan evvel Londra'ya mümessillerimizi gönderdik, fakat kabul edilmediler. Taarruzun nihayetinde Fransa'nın muslihane tavassutuna müsait cevap verdik. Bu hareketimiz hüsnü niyetimizi ispata yeter delildir. Lozan konferansının içtimaı alâkalı devletler tarafından kabul edildi. Devletlerin davetine ilk cevap veren memleket sulh arzusunu ispat etmiş değil midir? Türk murahhaslarının konferans muhitine herkesten evvel gelmiş olması da Türklerin nasıl sözlerinde durduklarını bir kere daha ispat etmiş oluyor. Türkiye'de ecnebi düşmanlığından bahsedenler oldu. Türkiye'deki ecnebilerin can ve malları, her şeyden mahrum olmamıza rağmen, tarafımızdan her hangi bir tecavüze maruz kalmamıştır. Türkiye'de Fransızca tedrisatın kaldırıldığı da yalandır. Bilâkis Fransızca dersler arttırılmıştır. Ankara Büyük Millet Meclisi üç seneden beri memleketi idare ediyor. Bu

meclis bütün selâhiyet ve iktidarı nefsinde toplamıştır. Halife şimdiye kadar siyasî bir vasıta idi. Umumi Harbde mukaddes cihadı halife ilân etti. İnkılâbımız esnasında Ankara mümessillerini mahkûm eden yine halife olmuştur. Bu hareketin dinî hiç bir mahiyeti yoktur. Yeni vaziyetiyle halife bütün siyasî cereyanların üstünde ve müstakil bulunacaktır.»

Paşanın sözleri bitince, muhabirler arasında bulunan bir İngiliz gazetecisi: «Bâbıâli, konferansa iştirak edecek mi?» diye sordu. Paşa'nın verdiği cevap kısa ve kesin oldu:

— «Bâbıâli yoktur!»

Bu ilk konuşmada hazır bulunan bir gazeteci, İsmet Paşa'nın yarattığı etkileri şöyle anlatır:

«Bu demeç açıkça gösteriyordu ki, konferans öncesinde durumun bütün karışıklığına rağmen, Avrupa kamuoyu karşısında en haklı duran İsmet Paşa idi. İsmet Paşa ayın tam 13'ünde Lozan'da bulunmakla karşı tarafı oldukça müşkül bir duruma sokmuştu. Bu demeç, yalnız muhabirler üzerinde değil, aynı zamanda Avrupa fikirleri üzerinde de büyük etki yarattı. Türk Başdelegesini ilk defa dinlemeye gelen yabancı muhabirler, salona hafif bir dudak bükmesiyle girmişlerdi. Şimdiye kadar toplanan konferanslarda birçok devletlere mensup barış delegelerini yüzlerce defa dinlemiş olan bu muhabirler, İsmet Paşa'dan da siyasî ve millî meselelere dair karanlık ve samimiyet dışı sözler bekliyorlardı. Fazla olarak İsmet Paşa bir Türk kumandanı, bir Türk delegesiydi. O söze başladığı vakit itirazlar, tepkiler, isyanlar Avrupalı muhabirlerin fikirlerinde, hislerinde hep hazırdı. Fakat o kelimeleri tartarak, edebiyattan, lâf kalabalığından uzak, tertemiz fransızca söylemeye başladığında yüzler, bakışlar hep değişti. Koca Yunan ordusunu darmadağınık

eden bu Türk Kumandanının bu derece samimî konuşması, karışık Türk dâvasını bu kadar sade şekilde anlatması, hiç beklemedikleri bir olaydı. İsmet Paşa samimiyeti, bilhassa gözlerinin bakışı ile bu toplantıda muhabirleri sihirledi. Bu görüşmeden çıkarken Parisli gazetecilerin en kurdu olan «Sauervein»: «Mükemmel!» diyordu. Bizler için o kadar yabancı değil, fakat diğer muhabirler üzerinde derin etki yaptı. Koca kumandan bir buçuk saatlik demecinde koca Türkiye'nin askerî ve siyasî tarihini özetledi ve hiçbir defa «ben»li ve «m»li siga kullanmadı. Avrupa'nın bu sırada o kadar izam ettiği Türk meselesi İsmet Paşa'nın ağzında ne kadar sarih ve karışıklıktan âzade oldu! İşte bu suretledir ki ilk hamlede İsmet Paşa, Lozan'da bir küçük ordu halinde çalışan yabancı muhabirleri kendi dâvasına kazandı.»

İsmet Paşa, ertesi akşam, yanında Münir, Tevfik ve Atıf Beyler olduğu halde ekspresе binerek Paris'e hareket etti. Bu suretle Poincaré'nin dâvetine icabet edilmiş oluyordu. Türkiye Başdelegesi, refakatindeki kimselerle beraber «Crillon» oteline indi. İsmet Paşa'yı ilk ziyaret eden Türk dostluğu ile tanınmış Franklin Bouillon oldu ve bu İsmet Paşa ile Poincaré arasında ilk mülâkatı hazırladı. Paris'e vardığının ertesi günü İsmet Paşa Poincaré'yi «Elyzée»de ziyaret etti. Bu ziyarette Paşaya Münir Bey refakat ediyordu. Poincaré ertesi gün İsmet Paşa'ya ziyaretini iade etti. Bu iki görüşme esnasında her iki devlet adamı, sanki güreşmeye başlamadan evvel birbirlerini yoklayan iki pehlivan gibi dikkatli, çekingen ve birbirlerinin zayıf ve kuvvetli noktalarını anlamak ister gibiydiler. Konuşma konferansın temas edeceği meselelerin umumî heyeti üzerinde cereyan ediyordu. Poincaré Türkiye başdelegesinden özellikle

konferansta tutacağı hareket tarzını öğrenmek istiyordu. Fransa'yı alâkadar eden borçlar, imtiyazlar, okullar meselelerine karşı alâka gösteriyordu. İsmet Paşa gayet ihtiyatlı konuşuyordu. Dikkatli ve çekingen davranıyordu. Bu görüşmelerden sonra Franklin Bouillon da Ankara itilâfını yapmış olmak ve Türk dostu şöhretini kazanmış bulunmak vaziyetlerinden aldığı cesaretle İsmet Paşa'yı o zamanki Fransız harbiye nazırı Painlèvé ve aynı zamanda Fransız maliye nazırının hazır bulunduğu bir öğle yemeğine davet etti. Bu özel ziyaret «Café de Paris»de tertibedilmişti. İsmet Paşa'ya yaveri Atıf Bey refakat ediyordu. Yemek esnasında Franklin Bouillon ve Painlèvé Türk ordusunun şecaatinden, mükemmel sevk ve idaresinden ve Türk milletinin fedakârlığından takdirlerle sözettiler. Bu girişten sonra Fransa'yı alâkadar eden hep aynı meseleler üzerinde İsmet Paşa'nın fikrini öğrenmek istediler. Poincaré - İsmet Paşa görüşmesi sırasındaki taktik devam ediyordu. Her üç Fransız devlet adamı İsmet Paşa'nın fikrini öğrenmek isteyen sorular soruyorlardı. Hiç şüphe yok ki Fransa'nın bir hafta sonra toplanacak konferansta tutacağı yol, alacağı vaziyet bu özel konuşmalar sırasında öğrenilmek istenen Türk hareketinin şu ya da bu şekline göre ayar edilecekti. O sırada Paşa henüz fransızca konuşmak istemiyordu. Onun için yanında bulunan yaver Atıf Beye söyliyeceği sözleri büyük bir sadakatle, hiç birşey eklemeden aynen tercüme ve nakletmesini özellikle ihtar ediyordu. Bu konuşma sırasında kapitülâsyonlardan da söz edildi. Fransız devlet adamları:

— «Kapitülâsyonlar tabiidir ki kalkacaktır. Fakat Türk mahkemeleri henüz Avrupa kanunlarının ileri zihniyeti derecesinde değildir. Onun için ihtiyatlı hareket edilse iyi olacaktır. Bu hususta belirli bir zaman için ortalama bir şe-

kil bulmak lâzımdır. İstihsal edilecek büyük sulh zaferi bu yüzden neticesiz kalmaya değmez» diyorlar ve bu tarzda bir konuşma içinde kapitülâsyonlar dâvasını ikinci plânda mesele haline düşürmek istiyorlardı. İsmet Paşa Fransız devlet adamlarını dinledikten sonra «büyük devletlerin Türk milletinin meşru haklarını tanıyacaklarından hiç bir zaman şüphe etmediği ve bu hakları tanıtmak için Türkiye'nin çok kan döktüğü» cevabını verdi ve sözlerinin sonunda bu hakları müdafaa etmek niyetinde olduğunu ilâve etti. Fikrini ifade ederken tercümede bir yanlışlık olmaması için aşırı bir dikkat gösteriyor ve tekrar ederek sözlerine hiç birşey ilâve edilmemesini ya da eksiltilmemesini ısrarla yaverine emrediyordu.

Paris ziyareti üç gün sürdü ve görüşmelerini bitirdikten sonra İsmet Paşa Lozan'a döndü.

Bir taraftan kuliste bu tartışmalar ve görüşmeler yapılırken, bir taraftan «Lozan Palas»ta gazete muhabirleri için hazırlıklar yapılıyordu. Otelin büyük salonu muhabirlere ayrılmıştı. Birçok Amerikan, İngiliz, Fransız muhabirleri şimdiden Lozan'a gelmişti. Konferans başlayıncaya kadar muhabir sayısının 200'ü geçeceği tahmin olunuyordu. Otelin içinde gazeteciler için telgraf, telsiz telgraf, telefon tesisatı kurulmuştu. Muhabirlerin çalışabilmesi için masalarla dolu bir salon, bir okuma odası, bir kahve ve bir bar hazırlanmıştı.

Konferans dolayısiyle daha fazla önem kazanan İsviçre basını, özellikle Cenevre ve Lozan gazeteleri şimdiden çeşitli akımlara sahne oluyorlardı. Nitekim Cenevre'de Yunanlılar tarafından satın alınmış ve aleyhimize makaleler yazmaya başlıyan gazeteler görünmeye başlıyordu. Konferans başladığı vakit daha büyük bir şiddet kazana-

cak olan bu propaganda mücadelelerinde galip gelmek değil, fakat mağlûp olmamak için çok çalışmak, çok yorulmak, çok fedakârlık etmek lâzım geliyordu.

Bir taraftan bu hazırlıklar yapıladursun, diğer taraftan Lord Gurzon, Lozan'a gelmek üzere nihayet Londra'dan Paris'e hareket etti. Paris'ten alınan bir ajans telgrafı, Lord Gurzon ile Fransa hariciye nazırı arasındaki konuşmalara, Türkiye ile barış yapılmasına dair hazırlanan İngiliz muhtırası esası üzerinde başlandığını bildirdi. Telgrafta, muhtıranın madde madde tartışıldığı, sınırlar, Boğazlar, Türk ordusunun tahdidi, Boğazların silâhtan arınması, kapitülâsyonlar meseleleri hakkında görüş birliğine varıldığı ilâve ediliyordu. Müttefikler arasında bu müzakereler bittiği zaman, içlerinden biri bir demeç vererek Türklere yapılacak tekliflerin tespit edildiğini, bununla beraber delegelerin bu teklifleri gizli tutmayı taahhüt ettiklerini, ancak ne tekliflerin incelenmesinin imkânsız ne de kesin olmadıklarını ve tartışmaya meydan verileceğini haber verdi. Demek müttefikler, bir antlaşma müsveddesi üzerinde anlaşmışlardı; şimdi onun üzerinde pazarlıkla ne koparılabilirse onu koparmaya savaşacaklardı. Bu da gösteriyordu ki Lozan'da başlamak üzere olan görüşmeler çetin şekiller alacaktı.

Ayın on sekizinde Paris'te bu görüşmeler cereyan ederken, İsmet Paşa da, oradaki temaslarını bitirerek Lozan'a dönmüş bulunuyordu. Nihayet bir Paris telgrafı, Fransız ve İngiliz delegelerinin ayın 19'unda Lozan'a doğru yola çıkacaklarını resmen bildirdi. Fransız gazeteleri artık konferansın ayın yirmisinde kesin olarak toplanacağını yazıyor ve İsmet Paşa'yı birçok methettikten sonra barışa gidecek tek yolun «itidal yolu» olduğunu söylüyordu. Şimdi

konferans başlıyacak, Osmanlı İmparatorluğu masa üzerine getirilecek ve madde madde tasfiye edildikten sonra enkazından yeni bir Türkiye devleti doğuverecekti. Bütün dâva bu genç yaradılışı bağımsız, her türlü kayıttan uzak, istikbalini engelliyecek her nevi felâket zincirlerini koparıp atmış bir halde yaratabilmekte idi. İsmet Paşa, İngiltere, Fransa, İtalya gibi Almanya'yı ezerek Versailles, Nauilly, Saint Germain antlaşmalarını emretmiş mağrur devletler karşısına, işte bu zor işi başarmak göreviyle çıkmaya hazırlanıyordu.

■

LOZAN'I kaplıyan sisin dağılmaya başlaması gibi, bir hafta süren görüşmelerden, müttefikler arasındaki müzakerelerden sonra siyasî havada da az çok bir açıklık seziliyordu. Konferansın açılmasına bir gün kala istasyonda, delegeler heyetinin bulunduğu otellerde hareket arttı. Poincaré ile Lord Gurzon geldiler ve Lozan'da durmıyarak yarım saat ilerdeki «Terite»ye gittiler; orada iki saat görüştükten sonra Lozan'a döndüler. Poincaré gece yarısı Lozan'a geldi, hemen Fransız gazetecilerini kabul etti. Yayınlanan resmî bir bildiride, müttefikler arasında bütün meselelerin dostça ve eşitlik üzere halli hususunda anlaşıldığı bildiriliyordu. Poincaré gazetecilere fazla birşey söylemedi, alınan kararların gizli olduğunu ima etti. Konferansın toplanacağı günün sabahı Poincaré, Gurzon, Mussolini, İngiliz heyetinin bulunduğu Beau Rivage oteline giderek son bir toplantıda tekrar konuştular. Otellerin önüne üşüşen ahali, delegelerin girip çıkmasını merakla seyrediyordu.

Müttefikler arasındaki görüşmeler hakkında bilgi alınamıyordu. Ancak bazı sızıntılardan anlaşıldığına göre ay-

rıntılar üzerinde genel ve kesin bir birlik halinde değil idiler. Fakat bazı esaslar üzerinde birleştikleri anlaşılıyordu. Çünkü karşı karşıya gelecek pek muhtelif çıkarlar, her devletin bazı meselelerde başka bir hareket yolu tutmasını gerektiriyordu. Bu ortak cepheye rağmen doğu ile ilgili barışta, üç devletten her birinin bazı meselelerle diğerleri derecesinde ilgili olmaması tabiî idi.

İngiltere hükümeti özellikle Musul ve Irak sınırı ile Boğazlar meselesinde, Fransa Hükümeti Türkiye'deki malî menfaatler, okullar ve düyunu umumiye işlerinde, İtalya birtakım ekonomik çıkarlar hususunda daha alâkalı görünüyorlardı. Müttefiklerin aralarında kararlaştırdıkları barış şartları hakkında da bazı haberler sızmıyor değildi. Önce Türk delegeler heyetinin konferansta hazırlanmış birtakım şartlar karşısında kabul veya red gibi cevaba zorlanmıyacağı, bilâkis Türkiye'nin de diğer devletler gibi müzakere ve münakaşada eşit hak ve yetkilere sahip olacağı anlaşılıyordu. Bundan sonra, Boğazlarda geçici olarak bile olsa askerî işgalin devamının Fransa ve İtalya tarafından kabul edilmiyeceği bildiriliyordu. Bunlar Boğazların silâhtan arınması ve beynelmilel bir heyetin gözetimine bırakılması esasını kabul ediyorlardı. Konferansta en önemli mesele, şüphe yok, kapitülâsyonlar olacaktı. Çünkü üç müttefik devlet, kapitülâsyon kelimesini kaldırmaya karar vermiş olmakla beraber adlî meselelerde yeni şekiller kabul ettirmek istiyorlardı. Özellikle yabancılara mahsus yeni kanunlar ve yabancı hâkimler kabulü teklif edileceği sanılıyordu. Yabancı tebaasının malî ekonomik meselelerde Türklerin tâbi olduğu kanunlara ve nizamlara tâbi olmakla beraber yargılanma ve hapishane meselelerinde ayrı muamelelere tâbi tutulması isteniyordu. Halbuki Türk de-

legeler heyetinin eski sözleşmelerin görünürde hâkimiyetimize ve istiklâlimize zarar vermiyecek kelimeler altında herhangi yeni bir şekline dahi katiyen razı olamıyacağı muhakkaktı. Konferansta güçlükler yaratacak bir de tamirat meselesi vardı. Müttefikler bizden harp tazminatı almamaya fakat işgal masrafı istemeye karar vermişlerdi. Diğer taraftan bizim Yunanistan'dan tazminat istemeye hakkımız vardı. Bu hakkı nasıl telâkki edecekleri bilinmiyordu. Herhalde Anadolu'da Yunan ordusu tarafından yapılan tahribatın derecesi, Alman orduları tarafından Fransa'da yapılan tahribatın derecesinden az değildi. Yunanistan'ın tazminat vermeye malî kudretinin müsait olmadığı şeklindeki itirazı da yerinde olamazdı. Çünkü Yunanistan, Anadolu'ya müttefik büyük bir devletin vekili olarak gelmişti. Sonradan bu vekâletin ondan alınmış olması, meselenin esasını ve kaynağını değiştiremezdi. Herhalde konferans tereddüt ve belirsizlik havası içine açılıyordu. Konferans çevresi tamamiyle kötümser olmamakla beraber iyimser de değildi. Türk milletinin kutsal haklariyle bazı maddî menfaatler ve geleceğe ait endişeler o kadar çok çarpışacaktı ki, bu şiddetli mücadelenin sonucu hakkında önceden tahminde bulunmak imkânsızdı. Fakat konferans arifesinde asıl psikolojik nokta şu idi: Hakkımızdaki bütün itirazların, güçlük çıkardığımız yolundaki söylentilerin, muhtelif Avrupa gazetelerinde çıkan «itidal» tavsiye ve telkinlerinin sebebi olan genel bir ruh hali vardı ki, maalesef Avrupa'nın hiçbir yerinde henüz değişmemişti. Avrupalılar karşılarında hâlâ eski İmparatorluk hükümetini, yüz seneden beri bütün barış konferanslarında tesadüf etmeye alıştıkları Bâbıâli'yi görmek istiyorlardı. Mustafa Kemal'in tıkları Bâbıâli'yi görmek istiyorlardı. Mustafa Kemal'in

Anadolu'ya ayak bastığı günden beri memleketimizde süre gelen büyük değişiklikten habersiz gibiydiler. Yeni Türkiye'nin azmini, iradesini, bütün milletler gibi bağımsız yaşamak kararını bir şekil meselesi zannediyorlardı. Karşılarına gelen Türk delegelerinin eski Osmanlı saltanatının bütün gelenekleri, alışkanlıkları, zaafları ve tereddütleriyle ilgiyi kesmiş olduklarını bilmiyor görünüyorlardı. Onlar hâlâ yeni Türk hükümetini eski devrin sadece bir devamı, bir aşaması sayıyorlar ve bu yeni görünüş altında eski, ihtiyar ve âciz ruhu arıyorlardı. Binaenaleyh bize teklif edecekleri barış şartları arasında şu ya da bu sınırın kabulünü, şu ya da bu kısmın kaldırılmasını, bize bağışlanmış olan bir mükâfat zannediyorlar ve onun karşılığını istiyorlardı. Fakat Lozan konferansı daha ilk toplantılarında, karşısında başka ruhlu başka türlü düşünen bir Türkiye'nin delegelerini bulacak ve ihtimal ki gerçeği o zaman anlıyacaktı.

LOZAN KONFERANSI AÇILIYOR

LOZAN konferansı 1922 yılının 20 Kasım salı günü, bu küçük İsviçre şehrinin merkezinde bulunan ve en güzel binalarından biri olan Mont Benon gazinosunda açıldı. Bu konrefansla beraber genel dünya savaşını tasfiye eden büyük toplantıların dördüncüsü ve sonuncusu da tarih alanına açılmış oluyordu. Versailles'da Vilhelm Almanya'sını, Saint Germain'de Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nu, Neuilly'de küçük ve haris Bulgaristan'ı en sert diktalarla sımsıkı bağlıyan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve bu mağrur devletlerin arkasında yürüyen küçük İtilâf ve Balkan devletleri, Lozan konferansı ile, genel savaştan sonra tek başına kendilerine karşı koyan Yeni Türk Devleti ile de dâvalarını çözümlemek istiyorlar ve ilk defa olarak bağımsızlık ayağı üzerinde bir tartışmayı kabul etmiş bulunuyorlardı. Konferansın bu özelliği, bütün diğer konferanslarda bulunmuş yüzlerce yabancı muhabiri Avrupa'nın muhtelif merkezlerinden İsviçre'nin bu güzel şehrine çek-

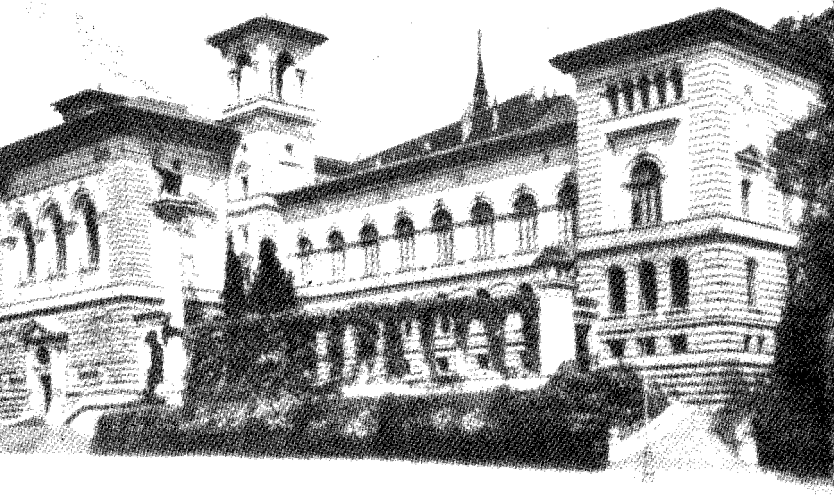
miş ve yüzlerce Lozan'lı, şehirlerinin Belediye Gazinosuna giden yol etrafında ünlü Avrupa diplomatlarının yüzlerini merak eden bir kalabalık vücuda getirmişti.

Konferansın açılış töreni için İsviçre Hükümeti, Mont Benon gazinosunun geniş konferans salonunu ayırmıştı. Bu salona giden yollar iplerle kesilmiş ve polis tarafından güvenlik tedbirleri alınmıştı. Konferansı teşkil eden muhtelif heyetlerin yüzlerle sayılan delegeleri, danışmanları, kâtipleri, ellerindeki davetiye kartlarını göstererek içeri giriyorlar ve «teşrifat memurları»nın delâletiyle salonun koltuklarına yerleşiyorlardı. Saat üç buçuğa doğru beş yüz kişi alan koca salon hıncahınç dolmuştu. Bu kalabalıkta kendilerine yer kalmıyan bir kısım gazeteciler de salonun en sonundaki yüksekçe bir sahne üzerine konmuş sandalyelere sıralanmışlardı. Sahnenin içi çiçekler ve tropikal ağaçlarla bir mazara tablosuna benziyor ve çiçeklerin ön tarafına konan kırmızı örtülü bir masa, bu yeşil dekor içinde garip ve aykırı duruyordu.

Salonun havasında ve kapıdan giren murahhasların araştırıcı bakışlarında Yunan ordusunun üzerine basarak ta Dumlupınar'dan kalkıp buraya kadar gelen zafer kazanmış Türk kumandanını görmek merak ve heyecanı göze çarpar bir halde idi. Saat üç buçuğu biraz geçmişti ki doğu barışını görüşecek olan heyetlerin başdelegeleri birer birer salona girmeye ve ilgiyi üzerlerine çekmeye başladılar. Bunlar arasında ilk merak uyandıranlardan biri ünlü Venizelos oluyordu. Kral Kostantin'in felâket mirasını tasfiye etmeye gelen Yunanlı diplomat uzun boylu, gözlüklü, sivrice sakallı ve bakışları, tavırlariyle, canlı ve bu çeşit törenlere alışık bir insan etkisi yaratmaktaydı. Venizelos'un biraz gerisinde, ayakta, kalın yapılı, çene, burun ve elma-

İsmet Paşanın Lozan Antlaşmasını imzaladığı ve yurda dönüşünde İstanbul Üniversitesine armağan ettiği altın kalem

Lozan Antlaşmasının imzalandığı Üniversite binası

Ali Naci Karacan Antlaşmanın imza töreninden sonra otelinin önünde.

cık kemikleri çıkık, sabit gözlü, yüksek alınlı sert bir tip göze çarpıyordu: Mussolini... İtalyan diktatörü, Türkiye'nin Roma mümessili Celâlettin Arif Beyle konuşuyordu. Onun biraz ilerisinde ise kısa boylu, sarı yüzlü Japon delegeleri, Hayachi ve Otchiai görünüyor ve onların az gerisinde, büsbütün başka bir âlemden fırlamış, kapı gibi kaba, kıvırcık saçlı, yukarıya doğru kalkık bıyıklı meşhur çiftçi Stambuliski göze çarpıyordu. O Stambuliski ki bu konferanstan pek az zaman sonra iktidarın en yüksek zirvesine kadar ulaşmışken bir gece Tatarpazarcık'ta kendi adamı olan Bulgar zâbiti Harlakof tarafından öldürülecek ve cesedi bir ağaç doğranır gibi parça parça edilecekti. Bedbaht başvekil, mağlûp Bulgaristan için bu konferanstan yalnız bir hava deliği, bir nefes alma penceresi, denize bir çıkış yolu istemeye gelmişti. Bu esnada alçıdan bir Masque'ı andıran yüzü ile Fransa Başvekili Poincaré içeri girdi. Bu giriş, genel bir saygı dalgası uyandırdı, herkes ayağa kalktı. Mösyö Poincaré'nin arkasından meşhur Lord Gurzon, elinde bastonu ile ve yuvarlak, temiz, cilâlı bir baş üzerine kondurulmuş iki küçük mavi göz halinde, salona girdi. Bir danışman:

— «İşte İngiltere İmparatorluğu!» dedi. Halinde, bütün delegelerden farklı, gerçekten İngiltere İmparatorluğu'nu temsil ettiğini ve Lord Gurzon olduğunu bilmekten doğan mağrur bir eda vardı. Bu kibirli diplomat kapıdan girerken herkes derin bir hayret içinde kaldı: Lord Gurzon, İsmet Paşa'yı sağına almış, koluna girmişti ve halinde eski bir arkadaşiyle nazikçe konuşuyormuş gibi samimi bir dost manzarası vardı. İşte bütün konferans sırasında birbirlerinin karşısına dikilecek başlıca iki adam, belki de bu şimdi kol kola ve o kadar dostça konuşan İngiltere ve

Türkiye başdelegeleri idi. Bir anda bütün salon, İngiliz lordunun kolunda içeri giren bu güler yüzlü, saf ve temiz bakışlı, genç ve kahraman Türk generalini ilgiyle seyretmeye başladı. Herkesin bakışlarında derin bir saygı ve sempatinin ifadeleri açıkça okunmakta ve bu hal insanın göğsünü gurur ve yarınki müzakereler için hattâ emniyetle kabartmaktaydı. Belli ki savaş sonrası konferansının bütün sahne oyunlarını ve kulis entrikalarını bilen bu beş yüz kişilik konferans âlemi için, yeni Türkiye'nin bu zafer kazanmış genç generalinin alçakgönüllü fakat kahraman şahsında canlanan yeni görünüşü, büyüleyici bir etki yaratıyordu. Bu sırada Türkiye'nin Roma temsilcisi İsmet Paşa'yı Mösyö Mussolini'ye takdim etti ve Mussolini elini uzatıp Türkiye başdelegesinin elini herkesin dikkatini çeken bir saygı belirtisi ve sıcaklığıyla sıkmakta acelecilik gösterdi.

Saat dörde geliyordu ki herkes yerine oturmuş, oturumun açılması bekleniyordu. Sahnenin sol kısmında ve başta Poincaré, Gurzon, Rumbold ve onun yanında Venizelos'la diğer Yunan delegesi, Yunan delegelerinden sonra da Mussolini ile Marki Garroni, sahnenin sağ tarafında ise Japonya, Romanya delegeleri, İsmet Paşa, içine girdiği bu yeni âlemi hiç yadırgamıyarak, memnun ve rahat bir gülüşle yanındakilerle konuşuyor ve birçok gözler hâlâ üzerine dikilmiş, kendisine bakıyordu.

Saat tam dördü çalıyordu ki önde beyaz mantolu bir tören hademesi ile arkasında İsviçre Konfederasyon Reisi Mösyö Hab, içeri girdiler. Bütün salon bir anda ayağa kalktı. Reis yürüdü, geldi, sahnedeki masanın önünde durdu ve herkes oturduktan sonra kendisi de koltuğuna otura-rak belli bir İsviçreli şivesiyle konferansın açılış nutkunu söyledi:

«Efendiler,

Burada seçkin mümessillerini selâmlamakla şeref bulduğumuz devletler, yakın Şark ihtilâflarına nihayet verecek olan sulh konferansının açılış toplantısını, bitaraf İsviçre vatanlarından birinin açması arzusunu lûtfen izhar eylemişlerdir.

Vazifenizin tarihî büyük ehemmiyetini müdrik olan İsviçre Federal Meclisi, bütün İsviçreliler için iftiharı mucibolan bu işi, Konfederasyon reisine tevdi eyledi. Bunu deruhte ederken, heyecana tutulmaktan nefsimi menedemiyorum. Bu vazifeyi ifaya yalnız mecburiyetimden dolayı değil, çalışmalarımızın muvaffakıyetle tetevvücetmesini görmek yolunda hissettiğim ateşli arzu hasebiyle de davet edilmiş olduğumu zannediyorum.

İsviçre Federal heyeti namına, yüksek meclisinize, sıcak ve samimi surette «safa geldiniz» derim. İsviçre hükümet ve ahalisi, kendilerine gösterilen itimat sayesinde, bu memleketin göğsünde, mânevi ve iktisadi ıztıraplar yükü altında ezilmiş olan insanlığa daha iyi bir istikbal ümidi vermeğe hizmet edecek bir sulhün inkişaf ettiğini görürlerse, pek bahtiyar olacaklardır.

Milletlerarası bir itilâf yapılmasını kolaylaştırmak, yahut bazı ihtilâfları sulh yoliyle tesviye eylemek meselesi, ne zaman ve ne gibi haller ve şartlar altında mevzuu bahsolmuşsa, İsviçre, ne kadar küçük olursa olsun, buna yardım etmeği bir vazife, necip bir borç gibi telâkki etmiştir. Konferansa, içtima yeri olmak üzere bir İsviçre şehrini intihabetmekle, devletlerinizin bizim için mukaddes bir anane olan bir meslek ve siyaset hakkında, takdir hislerini izhar etmek istediklerini zannediyoruz.

Bütün beşeriyetin, bitmesini konferansınızdan beklediği son harbin vâkı olduğu saha, tarihte dahi büyük bir

rol oynamış olan, eski dünyanın iki kıtasının temas noktasında bulunuyor.

Gayet şiddetli mücadelelere sahne olan bu havali, eski kahramanlık devirleri menkıbelerinin, eski zaman rivayetlerinin ve orta çağ hikâyelerinin bildirdikleri derecede kanlı ve çok kavgalara sahne olmuştur. Zamanımızda bu ananevi, yahut tarihî vakalar, kavimlerin kaderi üzerinde uzun tesirlerini gösteriyor.

O kadar kahramanlar görmüş olan bu yerler, daha son haftalara gelinceye kadar, bizi, eski zaman tarihini tetkik ve tetebbü ettiğimiz vakit hayrete düşüren ve heyecan veren cengâverlik evsafı bol birtakım muharebelerle kanlara boyanıyordu.

Hayatlarını, vatan ideali için tereddütsüz feda eden bu bahadırların mezarı önünde, hürmet ve takdirle eğiliyoruz. Şan ve şeref, onların hatıralarına! Onlar ki vatanları için can verecek kadar sadık olmuşlardır.

Umarım ki Türk - Yunan muharebesi, on seneden beri Avrupa'yı ve Asya'nın bir kısmını harabeden ve meşum neticeleri gelecek nesiller üzerinde, gerek galiplerde, gerek mağlûplarda tesirini hissettiren müthiş facianın, son perdesidir. İşte bunun içindir ki, dünya Cenevre gölü sahillerine, içinde kuvvetli bir ümit ışığı parlıyan, endişeli nazarla bakmaktadır. Hikmet ve tedbirinizin muharip devletlere ve dolayısiyle artık fikrî ve iktisadi saadetler fethine doğru yürüyebilecek olan beşeriyete, sulh ve sükûn temin etmesi arzusiyle yanan bütün kalbler, aynı suretle atıyor!

Birtakım memleketlerin ve kuvvetlerin talihi, sizin elinizde bulunuyor. Vazifeniz, nazik olduğu kadar vâsidir.

Dünyanın minnettarlığı ve beşeriyetin saadeti için çalışmış olmaktan doğan memnuniyet verici kanaat, her

yüksek gayeye erişmek için elzem bir şart olan itilâf ve itidalin mükâfatını teşkil edeceklerdir.

Dünkü düşmanların imanlarına beşik olan ve medeniyetlerine gıda teşkil eyliyen iki büyük din, insanlara en büyük faziletlerin itilâf ve müsalemet olduğunu öğretmek kanaati üzerinde birleşmiştir.

Efendiler,

Birkaç hafta sonra Noel yortularını tesidedeceğiz. Bütün kalbimle temenni ederim ve şüphesiz milyonlarca insan aynı temenniye iştirak eder ki, çalışmalarınız sayesinde, şu büyük söz, o mesut günde gerçekleşmiş olsun:

«Yeryüzünde iyi niyetli kimselere selâm!»

Konfederasyon reisinin nutku bitince, bir alkış koptu. Bu alkışın arkasından Lord Gurzon ayağa kalktı, redingotunu iliklediı, elinde bastonu ile masaya doğru yürüdü ve o da cebinden çıkardığı bir nutku okudu.

Lord Gurzon'un nutku on dakika kadar sürdü. Fakat seçkin bir ifade ile konuşuyor ve iyi bir hatibin bütün tavırlarını gösteriyordu. Lord Gurzon, nutkunda İsviçre cumhurreisine teşekkür etti ve şimdiye kadar birçok şehirlerde toplanan muhtelif konferanslarda bulunduğunu, bu konferansın İsviçre gibi tarafsız bir memlekette yapılmasının barışın sağlanmasını kolaylaştırmak bakımından bir hayır alâmeti olduğunu söyledi. Lord Gurzon, savaşın facialarından söz ederek artık bunların unutulmuş olması gerektiğini söylüyor ve «eğer delegelerin hepsi aynı uzlaşıcı ruh ile çalışırlarsa, masa üzerine gelecek her meseleyi halletmek ve barış yapmak arzusu ile hareket ederlerse amaca varmanın kolaylaşacağını» temin ediyordu.

Herkes Lord Gurzon'un nutku ile törenin biteceğini zannederken, onun arkasından, derhal İsmet Paşa kalktı, kürsüye doğru yürüdü ve reis tarafından:

— «İsmet Paşa!»
diye salona takdim edildikten sonra, Türkiye başdelegesi de elinde tuttuğu bir nutku okumaya başladı. Bu olay bütün salon için tamamen bir sürpriz teşkil ediyordu.

Sonradan anlaşıldı ki, konferansın açılacağı 20 Kasım sabahı Lord Gurzon'un bir nutuk söyleyeceğini İsmet Paşa haber almış ve bunun üzerine: «O halde ben de nutuk söyliyeceğim!» kararını vermişti. Lord Gurzon konferans adına konuşacağına göre İsmet Paşa ikinci plânda kalmak istemiyor ve bu fırsattan istifade ederek daha ilk gün Türk dâvasını bütün cihanın gözü önüne yaymak maksadını güdüyordu. İsmet Paşa'nın bir nutuk söyliyeceğini duyan Poincaré bundan vazgeçmesini rica etmiş, fakat Türkiye başdelegesinin cevabı:

— «Lord Gurzon vazgeçsin, o zaman ben de vazgeçerim!» den ibaret olmuştu. İsmet Paşa konferansta kimseye üstünlük vermek, ya da kimseden aşağı kalmak istemiyordu. Bunun üzerine Poincaré nutku görmek istemiş, okumuş, bazı tashihler rica etmiş, fakat İsmet Paşa yalnız bir kelimeyi değiştirerek nutku olduğu gibi muhafaza etmişti. Bu bir nutuk değil, Türkiye'nin çektiği ıstıraplardan doğan bir iddianame idi:

«Reis Efendi.

Dört seneden ziyadedir, Vilson esası ve imanı üzerine kurulmuş bir mütareke, Osmanlı İmparatorluğunun girişmiş olduğu muhasamatı, resmî surette tatil etmişti. Sulhun nimetlerinden daima mahrum kalan Türk milleti, o tarihten beri hak ve adalet istihsali için, yaptığı mükerrer sulh teşebbüslerinin kifayetsizliğini ve faidesizliğini idrak ederek, artık hiçbir kurtuluş ümidi kalmadığını anlıyarak, varlığını korumağa ve maddî manevî kendi vası-

talariyle istiklâlini sağlamağa muvaffak oldu. Bu yolda birçok ıstıraplara katlandı. Hadsiz hesapsız fedakârlıklara rıza gösterdi.

Hür milletler, bu hale teveccühlü bir gözle şahit olmuşlardır. Her yaşta ve her mevkideki Türkler, kadın ve çocuk, bu müdafaa harbine iştirak ettiler. 1918 tarihinden sonra Türk milletinin mâruz olduğu sonsuz hücumları ve ıstırapları, burada hatırlatmaktan kendimi menedemiyorum. Gerek bu hücumları ve ıstırapları, gerek hiçbir askerî mecburiyet olmaksızın, Türkiye topraklarının en mamur kısımlarında münhasıran mahvetmek ve yıkmak fikriyle muntazaman yapılmış tahribatı, hiçbir veçhile maruz göstermek kabil değildir.

Hâlâ bu dakikada bile, bir milyondan ziyade mâsum Türkün, küçük Asya ovalarında ve yaylalarında, evsiz ve ekmeksiz, serseri gibi dolaştıklarını da hatırlatmak isterim. Türk milleti, bu insan takatı üstündeki fedakârlıklara katlanmak suretiyle medeni insanlık arasında derin bir hayat kuvvetine malik milletlere has olan mevcudiyet ve istiklâl hakkı ile sulh ve sükûna çalışmak unsuru olmak üzere büyük bir mevki kazanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin katî gayesi, bu mevkii muhafaza ve tahkim etmekten ibarettir. Son senelerin hâdiseleri beşeriyetin vicdanında umumi sulh ve sükûnun devletler tarafından birbirlerinin haklarına ve hürriyetine saygı gösterilmedikçe gerçekleşemiyeceği hakikatını bir akide haline koyduğu cihetle, bu vakaların hâtırası istikbal için bir sulh ve sükûn teminatı teşkil edeceğini ümideylerim.

Tasavvuru kabil olan âzami derecede hüsnü niyetle mütehassis olan Türk heyeti murahhasasının, sair heyeti murahhasalarda da aynı veçhile bir hüsnü niyete tesadüf

edeceği ve bu suretle konferans mesaisinin memnuniyet verici bir neticeye iktiran edeceği ümidini besliyorum.

Reis Efendi, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti namına, İsviçre cumhuriyetine, konferansımızın burada toplanmasını kabul etmek suretiyle, lûtfen göstermiş olduğu misafirseverlikten dolayı teşekkür ederek sözlerime nihayet vereceğim. Tarihi şanlı, necip bir milletin kendi istiklâline ne kadar büyük bir kıymet atfettiğini inkâr edilemez surette gösteren bu memleketin, konferansa toplanma yeri olarak intihab edilmesinden dolayı kendimi tebrike şayan görüyorum.»

İsmet Paşa'nın nutku salonda derin bir ilgi ve dikkat uyandırmıştı. Venizelos bu olay karşısında tamamen şaşırmış, nutuktaki ithamların canlı bir anıtı halini almıştı. Delegeler arasında görülen hareketler heyecanlarını saklıyamamanın açık birer delili idi. İsmet Paşa nutkunu ağır, vakur bir sesle okuyor ve:

— «Efendiler, çok ıstırap çektik, çok kan akıttık, bütün medeni milletler gibi hürriyet ve istiklâl istiyoruz!» diyordu. Lord Gurzon nutkun devamınca oturduğu iskemlede dikkatle, saygıyla dinliyordu. İsmet Paşa nutkunu bitirdiği zaman alkışladı. Fakat delegeler arasında hiç bir hareket olmadı. İsmet Paşa'yı alkışlıyan, yalnız Mussolini idi.

İsmet Paşa nutku bitirerek yerine oturduktan sonra reis kalkarak Lord Gurzon'a, İsmet Paşa'ya teşekkür etti ve konferans için Uşi'de Şato otelinin tahsis edildiğini, ilk celsenin ertesi sabah on birde toplanacağını söyledi ve:

— «Toplantıya son veriyorum!» diyerek oturumu kapattı.

İşte Lozan konferansı 1922 senesi kasım ayının 20'nci

salı günü, saat dörtte, Mont Benon gazinosunun konser salonunda bu suretle açıldı.

■

GAZİNONUN kapısı önünde bekliyen fotoğrafçıların bütün objektifleri, nutkunu söyledikten sonra tören salonunu rahat ve emin terk eden İsmet Paşa'ya çevrilmiş bulunuyordu. Bir anda birçok resimler alındı. İsviçrelilerin bütün diğer delegelerden çok Türk başdelegesiyle ilgilendikleri belliydi. İsmet Paşa bir günde ve o kendine mahsus sade, gösterişsiz tavır ve haliyle yarattığı sempati havası içinden geçerek otomobiline bindi, muhabbetle bakan gözler arasında Lozan Palas'a geldi.

Bu ilk gün, konferansta kendi yerini kendi belirlemek veya başkalarına bağımlı durumdan ilk adımda sıyrılıvermek bakımından tam bir başarı içinde geçmişti. Başarı şu noktada idi ki, o tarihe kadar hep bir taraflı toplanmaya alışmış olan Avrupa barış konferanslarında bu sefer ikinci bir tarafın da varlığı ortaya konulmuş oluyordu. Bütün Türk dâvasının masa üzerine konacağı siyasî bir mahşerde daha ilk günden sesini duyurmak ve hakkını mutlaka almaya geldiğini anlatmak lâzımdı. Bunun içindir ki İsmet Paşa, bir barış konferansının açılma törenini süsliyen o dekor arasında dahi, aklını ve gözlerini kendisini orada bulundurtan asıl maksattan ayırmadı ve İsviçre konfederasyon reisine konferans adına teşekkür etmek yetkisini kendi kendisine vermiş olan Lord Gurzon'un arkasından sahneye fırladı, nutkunu okumaya başladı, kendi teşekkürlerini tercümansız, kendi yaptı. Bu hareketin anlamı açıktı. İsmet Paşa müttefiklere:

— «Eşit haklara sahip devletler olarak konuşacağız,

üstünlük kabul etmiyoruz. Şimdiden bilesiniz, yanlış anlamaya yer kalmasın!» demek istiyordu.

Bu ilk nutkun konferans çevresinde yarattığı etkiler milletlere göre değişiyordu.

İngilizler olağanüstü bir durum olduğunun farkına varmamış gib davranıyordu. Yunanlıların hiddetli olduğu ve daha ilk günden bütün dünya karşısında birtakım cinayetlerin hesabını vermek mecburiyetine düşürüldüğü görülüyordu. Fransızlar nutku biraz sert buluyor, bir Amerikalı muhabirse: «Çok güzel! İlk defa olarak bir başdeleğe nutkunda faydalı bir şey söyledi!» diyordu. Fakat nutkun Türkiye bakımından sağladığı etkinin ne olabileceğini anlamak için nutku söyleyene bakmak daha doğru idi. İlk akşamın izlenimi şu idi ki, İsmet Paşa yalnız nutkunun etkilerinden değil, yaptığı temaslarda da memnundu yüzü gülüyordu.

■

KONFERANSIN bu ilk açılış töreni, Lozan tartışmalarında yeni Türkiye Devletinin karşısına çıkarak onunla birlikte doğu meselesini ortadan kaldıracak olan Avrupa diplomatlarının genel manzarası hakkında bir fikir vermek bakımından da ayrıca değerli olmuştu. Daha cepheden yeni gelen İsmet Paşa'nın karşısına çıkanların hepsi de beynelmilel politika âleminin en azılı kurtları idi. Bu siyasî kurtların en başında Lord Gurzon geliyordu.

Lozan konferansında İngiltere İmparatorluğunu temsil eden bu altmışlık ihtiyar, Loyd Corç kabinesini şiddetli bir parlamento ve yayın mücadelesiyle henüz devirmekten doğan büyük bir siyasî gurur içinde, Hindistan kral naipliğinde bulunmuştu, doğu meselelerinde İngiltere'nin en büyük uzmanı sayılıyordu. Gururunun bir sebebi de kendi-

sini yetiştiren ailenin İngiliz kral hanedanından bile daha eski ve asîl olmasından ileri geliyordu. Bu şecere ve kan asaleti, tanınmış İngiliz Lordunun büyük zaaflarından biri idi ve bununla özellikle iftihar ettiği söylenmekte idi. Bütün yapısı, konuşuşu ve bakışı, insana, klâsik bir İngiliz diplomatının karşısında bulunduğuna şüphe bırakmıyordu. En büyük meraklarından biri, tarih ilmi merakı idi. Hindistan'da bulunduğu yıllarda vaktinin büyük kısmını Hint'in sırlarını keşfetmeye ayırmış ve Hindistan hakkında yazdığı kitaplarla ün kazanmıştı. Onu diğer konferanslardan tanıyanların söylediğine göre bastonunu elinden bırakmamak, kendisiyle diğer diplomatlar arasına oldukça geniş bir mesafe koymak, her şeye yukardan bakmak ve mutlaka yüksekten konuşmak meraklısı idi. Ancak bütün halinde gerçek bir vakar ve asaletin kibar damgasını hemen görmek kabildi. Bu ünlü İngiliz lordu, İsmet Paşa ile yaptığı mücadelelerde belki ilk defa olarak siyasî hayatında beklemediği derece şiddetli ve sert karşılıklara mâruz kaldı.

Bu diplomatlar sergisinde Lord Gurzon'un yanında duran ikinci İngiliz delegesi, İngiltere'nin Türkiye Büyük Elçisi Sir Horace George Montagu Rumbold idi. Bu uzun ve genç diplomat, yıllarca Türkiye'de kalmaktan ileri gelen bir bilgi ile Lord Gurzon'un yanında kuvetli bir yardımcı olarak bir bilgi çantası gibi duruyordu. Onlardan sonra İtalya'yı Marki Camill Garroni ile Jules Cesar Montanya temsil ediyorlar ve her ikisi konferansın ilk toplantısında kendisini gösteren Mussolini'nin emrinde bulunuyorlardı. Bunlardan biri krallık İtalyasının yetiştirdiği ve Türkiye'de elçilik etmiş değerli bir diplomat, ikincisi ise Mussolini ekolünde yetişmiş ve su katılmamış bir faşist idi. Her ikisi İtalyan diplomasisinin biri tecrübesi ve ilmi, ikincisi enerjisi ve elâstikiyeti ile başarılı olmuş büyük şöhretleri idi. Japon-

ya'yı Baron Hayachi ile Otchiai isminde bir bilgin temsil ediyordu ve bunların arkasından asıl kurt, Balkanların siyasî tarihinde en büyük diplomat olarak yer alan Venizelos geliyordu. Yıllarca ve yıllarca Türkiye'nin başına iş açmış ve meseleler çıkarmış olan bu Giritli avukat, bu sefer de Lozan konferansında, İsmet Paşa'nın karşısına dikiliyordu.

Venizelos'un bütün diğer delegelerden farklı özelliği de şu idi ki, elindeki yetki mektubu **«adreferandum»** kaydına bağlı değildi ve meseleleri istediği gibi tartışmak ve çözümlemek için kendisine açık kart verilmişti. Yunan Devletine ait her meseleyi tartışmaya ve Yunan Hükümetine sormadan istediği belgeyi imza etmeye mutlak yetkisi vardı.

Venizelos'un arkasında arkadaşı Kaklamanos ve onun yanında kaba silueti içinde yürüyen Bulgar diktatörü Stambuliski bulunuyordu. Birinci plânı dolduran bu birinci sınıf saldırıcıların gerisinde ise Romanya delegesi Duca ve Diyamandis, Yugoslavya delegesi Nintchitch bütün hücumları önlemeye hazır durumdaydılar. İşte İsmet Paşa, tek başına, Avrupa'nın her nevi dizginlerini ve milyonlarla insanı ile milyarlarla servetini avuçları arasında tutan bu müthiş kalabalığın içine girecek ve Türkiye'nin haklarını almak ve tarihî kaderini kurtarmak için gece gündüz bu adamlarla pençeleşecekti.

■

LOZAN konferansı görüşmeleri için İsviçre Hükümeti Uşi'de, Leman gölü kıyısında, on üçüncü yüzyıldan kalma, eski fakat güzel bir bina olan Şato otelini tahsis etmişti. Konferansın açılış töreninden sonraki ilk oturumu 21 Kasım sabahı, güzel bir havada, saat onda, burada açıldı. Otelin etrafında yine polis tedbirleri alınmış ve dört tarafı meraklı bir halk kalabalığı ile sarılmıştı. Konferansın Lozanlılarda

büyük ilgi uyandırdığı, bunların iki günden beri gösterdikleri hareketlerden açıkça fark ediliyordu. Otelin kulesine yarısı beyaz, yarısı kırmızı bir İsviçre bayrağı çekilmişti.

Saat on birde delegeleri taşıyan otomobiller gelerek şatonun kapısında durmaya başladı. Konferansa ilk gelen, bir gün önce olduğu gibi yine Venizelos oldu. Az sonra Japonlar, İtalyanlar, Fransızlar ve nihayet Lord Gurzon göründü.

Otelin kapısından içeri girildiği zaman palmiyelerle süslü bir avlu göze çarpıyordu. Burası renk renk çiçeklerle ve renkli camlarla süslü ve şurasına burasına hasır koltuklar ve sandalyeler atılmış bir kış bahçesi idi. Gazeteciler burada bekliyorlardı.

Saat on birden bire kadar süren bu ilk görüşme, Lord Gurzon'un geçici reisliğinde açıldı. Toplantıda, kurulacak komisyonlarla konferans içtüzüğü konuşuldu. Bir gün önce delegelere 10 maddelik bir çalışma projesi dağıtılmış idi. Lord Gurzon gündeme geçmeden, konferansa karşı gösterdiği misafirseverlikten dolayı İsviçre Hükümetine, Vaud kantonuna, Lozan şehri memurlarına konferans adına bir daha teşekkür etti. Diğer delegeler bu teşekküre iştirak ettiler. Konferans için İngilizce, Fransızca, İtalyanca olarak üç resmî dil kabul edilmekle beraber tercümelerle boş yere vakit kaybedilmemesi için herkesin bildiği Fransızcanın kullanılması kararlaştırıldı.

Konferansın içtüzüğünü uzmanlar komitesi hazırlamıştı. Tüzüğün konuşulmasına başlanmasiyle beraber Türk başdelegesi de itirazlarına başlamış oluyordu. İsmet Paşa büyük devletlerce tabii görülen ve tartışmasız kabul edileceği sanılan noktalarda kendi bakımından lüzumlu saydığı itirazlarını ileri sürüyor, bu suretle en basit sanılan me-

selelerin bile itirazsız ve tartışmasız geçmiyeceğini de anlatmış oluyordu.

Tüzüğün ilk maddesi şu idi:

«Fransa, Büyük Britanya, İtalya devletlerinin daveti üzerine ve şarkta sulhu tesis etmek maksadiyle toplanan konferans aralarında 1914'den beri sulha halel gelmiş olan devletlerin salâhiyetli murahhaslariyle Birleşik Amerika devletlerinin murahhaslarından teşekkül etmiştir.

Boğazları idare usulünün müzakeresi esnasında, konferans, Karadeniz'de kıyısı olmak dolayısiyle münakaşaya iştirak etmeye davet edilen devletler mümessillerini de ihtiva edecektir.

Şark işlerinin tanziminde alâkası olan başka devletler doğrudan doğruya kendilerine ait meselelerde düşüncelerini yazı ile veya sözle bildirmek üzere münakaşaya kabul edileceklerdir.»

İsmet Paşa itiraz etti: — «Konferansa takılan ad, doğru değildir. Doğu işleri konferans tüzüğü değil, Lozan konferansı tüzüğü demek daha doğrudur. Delegelerle temsil edilen devletleri müttefiklerle Türkiye arasındaki notalara göre yazmak ve görüşmeye çağrıldıkları meseleleri göstermek lâzımdır. Boğazlar rejiminin görüşülmesinde Rusya, Ukrayna, Gürcistan mutlaka bulunmalıdır. Diğer taraftan şunu da beyan edeyim ki Türk heyeti delegelerinin bahsettiğim noktalarda ismi geçmeyen devletlerle görüşmeye yetkisi yoktur.»

Bu itiraz üzerine birinci maddenin ilk fıkrasını teşkil eden konferansın adı «Yakındoğu işleri hakkında Lozan konferansı» olarak kabul edildi. Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin daveti konusunda İsmet Paşa'nın arzusunun tatmin edileceği sağlandı. Birinci ve üçüncü fıkralar hakkında ise

İsmet Paşa kendisine verilen izahatı yeterli bulmadı, «ihtirazi kaydını muhafaza ettiğini» söyledi.

Daha ilk dakikalardan itibaren İsmet Paşa adım adım mücadeleye geldiğini belli ediyordu.

Bundan sonra delegelerin sayısını tayin eden ikinci maddeye geçildi. Devletlerin yetkili delegeleri bu maddeye göre iki olacaktı. İsmet Paşa itiraz etti:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi üç yetkili delege göndermiştir» dedi.

Lord Gurzon bunun tatbikatta güçlük vermiyeceğini, bu üçüncü zatın, delegeler yanında daima danışman ve uzmanlar bulunacağına göre, bu sıfatla bulunabileceğini kaydetti. Delege olarak millet meclisine seçilmiş ve bu sıfatla gönderilmiş bir zat danışman unvanını kabul edemezdi. Durum nazikti. Davet eden devletler delege sayısını iki olarak tayin etmişlerdi. Oysa Millet Meclisi iki delege seçildikten sonra malî meseleler için de ayrıca Hasan Beyi seçmişti. İsmet Paşa görüşünde ısrar etti.

Üçüncü madde konferans reisliğini nöbetle müttefiklere bırakıyor ve bir umumi kâtip tayin ediyordu. İsmet Paşa bu madde ile reisliğin yalnız Fransa, İtalya ve İngiltere'ye verilmesine itiraz etti. Müttefikler bunun davet eden devletlere ait bir hak olduğunu söylediler. İsmet Paşa Türkiye'nin devletleri daha önce İzmir'e davet ettiğini ve binaenaleyh davet edenler arasında olduğunu söyledi, fakat ısrar etmedi. Yalnız konferans kâtibi seçimi hakkında da aynı görüşü ileri sürdükten sonra, Türkiye'nin Lozan konferansına diğer devletlerle eşit şartlar altında iştirak etmekte olduğunu belirtti. İsmet Paşa'nın da tasvibi ile, Mösyö Massigli umumi kâtipliğe seçildi.

Tüzüğün beşinci maddesi, konferansta görüşülecek bü-

tün işlerin incelenmesini üç komisyona bırakıyordu. Her komisyonda davet eden devletlerden birinin başdelegesi reislik edecekti:

Birinci komisyon — Topraklara, askerliğe, boğazlara ait işler komisyonu,

İkinci komisyon — Türkiye'de yabancıların tabi olacağı usul komisyonu,

Üçüncü komisyon — Malî ve ekonomik meseleler komisyonu.

Lord Gurzon meselelerin asıl bu komisyonlarda görüşüleceğini ve sonra sonuçları almak üzere genel toplantılar yapılacağını ve birinci komisyona kendisinin, ikinci komisyona İtalya başdelegesi Marki Garroni'nin, üçüncü komisyona da Fransa başdelegesi Mösyö Barer'i reislik edeceğini bildirdi.

Komisyon reisliklerinin dağıtılmasındaki tesadüfe hayret etmemek elde değildi. İngiltere en çok kendisini, Fransa en çok kendisini, İtalya en çok kendisini ilgilendiren komisyonların idaresi başına geçmekte idiler.

İsmet Paşa, çalışma tarzına itiraz etmemekle beraber, yine reislik noktasına dokununca, Lord Gurzon bunun Türk heyetine karşı bir nezaketsizlik olarak telâkki edilmemesini, davet eden devletlerin konferans sorumluluğunu yüklendikleri için reislikleri üzerlerine almak mecburiyetini hissettiklerini söyledi. Bununla beraber teşkil edilecek diğer komisyonlardan herhangi birine Türk heyetinden birinin reis seçilmesinde hiç bir güçlük olamıyacağını ilâve etti. Asıl önemli nokta şu oldu ki, bu münasebetle Lord Gurzon Türk heyetine diğer heyetlerden farklı muamele edildiği hakkında hasıl olan fikri özellikle düzeltmek istediğini de önemle üzerinde durarak tekrarladı. Bu suretle İsmet

Paşa konferansın ikinci günü, bizzat Lord Gurzon'a Türkiye'nin bir konferans masası başında İngiltere başta olmak üzere hiç bir devletten farklı olmadığını anlatıyor ve yine bizzat Lord'dan farklı muamele görmiyeceğine dair açık bir teminat almış oluyordu!

İlk bakışta gayet basit görünen bu nokta aylarca süregelen görüşmeler içinde Türk heyetinin durumunu daha ilk günden tayin bakımından çok, ama çok önemliydi.

Türk başdelegesinin bu hassasiyeti ve bu hal ve tavrıdır ki daha ilk günden müttefikler başdelegelerine kendisine ve Türk heyetine karşı saygılı davranmak lüzumunu hissettirdi. Diğer maddeler bir yazı komitesi kurulmasına ve gündemlerle zabıtların düzenlenmesine ait idi ki tartışmasız geçti.

■

KONFERANSIN ilk günü yapılan bu sabah toplantısı, tüzük tartışmaları içinde bitti. Saat birde İsmet Paşa Lozan Palas'a döndü, diğer delegeler ise Lord Gurzon'un Poincaré ve Mussolini şerefine «Beau Rivage»da verdiği ziyafete gittiler.

Öğleden sonra saat dörtte tekrar toplanıldı ve bu sırada Fransa başdelegesi Mösyö Barére ile İtalya başdelegesi Marki Garroni birer nutuk söylediler. Her iki nutkun özü, barış dileğinden ibaretti. Böylece bir gün önce açılış töreninde nutuk söylemek fırsatını bulamıyan Fransa ve İtalya başdelegeleri de Lord Gurzon'la İsmet Paşa'dan geri kalmamış oldular.

Şimdi artık tören tamam olmuştu. Tüzük de kabul edilmişti. Sınırlar, boğazlar, kapitülâsyonlar, imtiyazlar, kuponlar Lozan konferansı bütün fırtınaların içine girebilirdi.

22-11-1923 çarşamba günü, bir haftalık bekleme ve iki günlük merasimden sonra, «Yakındoğu işleri hakkında Lozan konferansı», daha ilk toplantısında, en müthiş dalgaların içine girdi. Teşkil edilen üç komisyondan en önemlisi, arazi komsiyonu idi. Çünkü Türkiye'nin Trakya sınırları gibi bütün Balkanları, Adalar gibi İtalyanları, özellikle Boğazlar ve Musul gibi İngilizleri ilgilendiren sınır meseleleri ile bu komisyon meşgul olacaktı. Komisyonun reisliğini de hiç şüphe yok ki yine bu öneminden dolayı İngiltere İmparatorluğu başdelegesi Lord Gurzon cenapları üzerine almıştı. Bütün konferansın talihi bu komisyonun alacağı sonuçlara bağlı sayılabilirdi. Zira bütün diğer meseleler halledilse de yalnız bu komisyonun meseleleri üzerinde anlaşmazlık devam etse, İngiltere ile anlaşmadan barışı sağlamak yine de kabil olmıyabilirdi.

Konferans açıldığı zaman ilk göze çarpan salonun kalabalığı oldu. Başta Lord Gurzon, Sir Horas Rumbold ve onüç Fransız danışmanı, daha sonra İtalyan delegeleri ve

danışmanları, Japonlar, bütün Balkanlar uygun bir topluluk halinde hazırdılar. Bu durum Türk başdelegesi ile arkadaşlarının karşısında nispetsiz bir manzara yaratmakta idi. Daha ilk günden Türk heyeti, siyasal anlamıyla tam bir surette teşkilâtlı iki sert blokla karşılaşmakta idi: Müttefikler ve Balkanlar. Gerekirse müttefikler söyleyerek Balkanlılar onları takviyeye çalışacaklar, gerekirse Balkanlılar söyleyecek, müttefikler onları koruyacaklardı.

Toprak ve askerlik komisyonunun bu toplantısında ikinci izlenim Lord Gurzon'un salona bastoniyle gelmiş olması idi. İngiliz Lordu, mafsallarından rahatsız olduğu için bütün konferanslarda bastonunu beraber taşımakta idi. Bastonuna dayanarak reislik koltuğuna kadar geldikten ve yerine oturduktan sonra, yine bastonunu kaldırıp masanın üzerine koyuyor ve bu sırada bir hademe, küçük bir tabureyi getirip lordun ayakları altına yerleştiriyordu. Ancak bu rahat duruma geçtikten sonradır ki İngiliz başdelegesi toplantıyı:

— **«La seance est ouverte!»** diye fransızca açıyordu. Fakat bu cümle lordun fransızca söylediği bir usul cümlesiydi. Çünkü artık ingilizce devam ediyor, icabında, bir gölge gibi yanından eksik olmıyan kâtibi ile konuşuyordu.

Toprak ve askerlik komisyonunun ilk toplantısı bu suretle açıldı ve Lord Gurzon, komisyonun çalışmalarına Türkiye'nin Avrupa sınırları, yani Trakya meselesi ile başlanacağını söyleyerek ilgili devletler delegelerini görüşlerini açıklamaya çağırdı.

İlk söz alan İsmet Paşa oldu ve Doğu Trakya için 1913 sınırını, yani Karadeniz'den Meriç dökümüne kadar olan Karaağaç —Mustafapaşa köprüsü— Dimetoka - Simelin parçasını ve Doğu Trakya'nın emniyeti için Batı Trakya'nın da

halkın reyine başvurularak bağımsızlığını istedi. Devletlerin 24 Eylül 1922 tarihli notalariyle ve Mudanya antlaşmasıyla Doğu Trakya'yı, Edirne de içinde olmak üzere, Türkiye'ye vermeyi kabul ettiklerini ileri sürerek eski Edirne şehrinin Meriç'in sol kıyısında olduğunu ve Edirne açıkça zikredilmiş olduğuna göre Edirne istasyonunun ve Karaağaç mahallesinin de Türkiye'ye bırakılması gerektiğini ve Meriç'in batısında yaşıyan halktan çoğunun Türk olmasının da Türk talebine hak verdireceğini ilâve etti.

Konferansın bu ilk toplantısında İsmet Paşa türkçe söylüyor ve Doktor Nihat Reşat Türkiye başdelegesinin sözlerini fransızcaya tercüme ediyordu. Lord Gurzon İsmet Paşa'yı dikkatle dinledikten sonra:

— «Meriç'in batısında 'büyük kısmı Türklerle meskûn dediğiniz yerden neresini kastediyorsunuz?» diye sordu.

İsmet Paşa hemen cevap vermek lüzumunu hissetmedi:

— «Uzmanlarla görüştükten sonra bu noktayı da tayin ederim» dedi.

Lord Gurzon, İsmet Paşa'nın izah ettiği Türk talebini özetleyerek bunu:

1 — Doğu Trakya için 1913 sınırı,

2 — Batı Trakya için halk oyuna müracaat şeklinde maddeleştirdi.

Konferansın daha birinci safhasında bu karşılıklı konuşma bütün salonda büyük bir dikkat ve ilgi uyandırmıştı. Türk başdelegesinin İngiliz başdelegesi ile tamamen boy ölçüşecek kudretle ve araya hiç bir mesafe koymaksızın tam bir eşitlik ayağı üzerinde konuştuğu açıkça görülüyordu.

Birkaç defa yoklamasına rağmen Türkiye başdelegesi-

ni fazla konuşturtamadığını gören Lord Gurzon, sözü Venizelos'a verdi.

Şimdi, Anadolu felâketinden sonra ilk defa olarak, Yunanistan konuşmaya başlıyordu. Yunan askerî bozgununun sonuçlarını yüklenmeye memur edilen Venizelos'un nutku, daha çok bir avukatın müdafaası şekil ve ruhiyle üç çeyrek saat sürdü. Giritli diplomat, geçmişin hikâyesine ta 1914'den, Umumi Harbe Türkiye ile Yunanistan'ın girişi meselelerinden başlıyarak saldırının önce Yunanistan'dan değil, Türkiye'den geldiğini söyledi. Yunanistan'ın sadakatini övdü, müttefiklere hizmetlerini saydı ve sonunda savaş sorumluluğunun Yunanistan'ın sırtına yüklenemiyeceği neticesine vardı. Bundan sonra Yunanistan'ın Türk toprakları üzerinde ne için iddialar yürüttüğünü anlatarak Umumi Harbin zaferle sonuçlanması üzerine ve Yunanistan'ın istekleriyle müttefiklerin prensipleri birbirine uyduğu için Doğu Trakya'yı ve İzmir hinterlântını almaya kalktıklarını izah etti.

— «Trakya'da Balkan Harbleri sonuna kadar Türk ekseriyeti yoktu. İzmir'de de yoktu!» dedi ve Anadolu'nun birliği fikrinin kıymetsiz olduğunu ileri sürerek:

— «Balkan yarımadasında mütaaddit devletler olduğu halde Anadolu'da üç devlet neden kurulamasın? Meselâ şarkta bir Ermeni Devleti, garpta bir Rum Devleti, kalan kısımda bir Türk Devleti...» diye bir tarif ve tayin yapmayı da ihmal etmedi.

Bundan sonra İzmir'e Yunanistan'ın kendiliğinden gitmediğini, müttefiklerin Yunanistan'ı Anadolu'da harekete davet ettiklerini söyliyerek Doğu Trakya'yı bırakmayı kendisinin tavsiye ettiğini, Yunan delegeliğini de ancak bu şartla kabul ettiğini, halbuki Türklerin şimdi Meriç'in sağ kıyısına geçmek, fazla olarak Batı Trakya'da da halk oyuna

müracaat etmek istemeleri üzerine hayret ettiğini ilâve etti. Batı Trakya'nın geleceğinin «Sevr» den ayrı bir antlaşma ile tayin edildiğini, «Karaağaç» kısmının 1915 yılında Türkiye tarafından kendi rızasiyle Bulgaristan'a terk edildiğini, esasen «Neuilly» antlaşmasıyla Bulgar topraklarına müttefik devletlerin el koymuş bulunduğunu, nihayet Batı Trakya'da halk oyuna müracaatın imkânsız olduğunu, çünkü buraların Türk idaresine dönmesi ihtimalinin bile hristiyan halkı göçe yönelteceğini ve bu şartlar içinde toplanan oyların bir kıymet de ifade edemiyeceğini söyledi ve:

— «Bir memleketin emniyeti için ona komşu olan memleketlerin istiklâlini istemek usulü kabul edilirse, o zaman bu usul her memleket için tatbik edilebilir!» dedi ve sözlerini:

— «Yunanistan hatalarının neticesini çekmiştir. Kendisinden fazla şey istenemez!» diye bitirdi.

Venizelos sözünü bitirince Lord Gurzon İsmet Paşa'ya döndü ve Batı Trakya'ya tamamen sahip olmayı isteyip istemediğini sordu. İsmet Paşa'nın «Hayır» demesi üzerine Türkiye başdelegesinin Batı Trakya sınırlarını nasıl düşündüğünü bilmek istediğini söyledi. İsmet Paşa:

— «Mütehassıslarımın reyini aldıktan sonra bildiririm» cevabını verdi.

Toprak ve askerlik komisyonunun ilk toplantısı saat birde bu sözler üzerine bitti. İkinci toplantı öğleden sonra yapıldı. Bulgaristan adına Stambuliski söz aldı ve Bulgaristan'ın ekonomik bakımdan nefes alamadığını söyleyerek Adalar denizinde bir 'mahreç' verilmesinde ısrar etti. Stambuliski'den sonra Yugoslavya delegesi konuştu ve meselenin konferansın görüşeceği en nazik mesele olduğunu, Yugoslavya'nın bu meseleye karşı yüksek bir hassasiyetle alâkalı bulunduğunu, Türk heyeti tarafından ileri sürülen

tekliflerin kabul edilemez olduğunu söyledi ve:

— «Türklerin Meriç ilerisinde topraklar istemeleri komşularında düşünce ve endişe uyandırdı!» diye ilâve etti.

Romanya delegesi de Yunan ve Yugoslav delegelerini, destekler nitelikte beyanatta bulunduktan sonra bu sefer Lord Gurzon söz aldı. Her şeyden önce, kendisine ait bir meseleyi herkesten iyi bilmesi gereken Türk heyetinin dâvasını hemen izah etmemesinden şikâyet etti.

İsmet Paşa'nın cevabı şu oldu:

— «Konferansa verilen vesikaları evvelce öğrenmeden, yahut bunları tetkik için maddeten vakit bulmadan münakaşalarına geçemem. Fikrimi sonradan bildiririm demekliğim, meseleyi umumi bakımdan tetkik etmek içindir ve bu talep konferansın nizamnamesine de uygundur.»

Ve bir an durduktan sonra:

— «Türk heyetine serbestçe ve usulü dairesinde çalışmak imkânı bırakılmak lâzımdır» diye ilâve etti.

Lord Gurzon kendisinin de usulle çalışmayı sevdiğini söyliyerek Yunan, Sırp, Bulgar, Romen delegelerinin itirazlarını özetlemeye başladı ve bu özete müttefik devletlerin fikrini ilâve etti. Karaağaç'ın Türkiye'ye verilemiyeceğini, Meriç sınırının geçilemiyeceğini, aynı zamanda Balkanlarda barış ve güvenliğin devamı için Karadeniz'den Adalar denizine kadar, yani Türkiye'nin kuzeyinde Bulgaristan, batısında Meriç sınır olmak üzere her iki tarafın yirmibeşer kilometre mesafeye kadar askerden arındırılarak tarafsız bir mıntaka haline konmak lâzım geldiğini karar şeklinde bildirdi. İsmet Paşa ertesi gün fikrini söyleyeceği cevabını verdi.

İsmet Paşa'nın cevabını ertesi güne bırakması müttefiklerde önce Türk başdelegesinin fikrinden geri dönmek için meseleyi sonraya atmak istemesi zannını uyandırdı.

Çünkü Venizelos söylemiş, o susmuş, Nintchitch konuşmuş, o susmuş, sonunda Romen delegesi ve Lord Gurzon konuşmuş, o, daima susmuştu. Halbuki İsmet Paşa, herkesin ne söyliyecekse söylemesini ve kendisinin hepsine birden cevap vermesini istediği için susmayı konuşmaktan daha elverişli bulmuştu. Müttefikler ve Balkanlılar ancak ertesi gün, İsmet Paşa hazırladığı cevabını hiç beklemedikleri bir şiddetle okuduğu zamandır ki, bu taktiğin farkına vardılar.

Askerlik ve topraklar komisyonu 23-11-1922 sabahı yine saat 11'de, bu sefer İsmet Paşa'yı dinlemek üzere, bir gün önce bitmeyen görüşmeye devam mecburiyetinde kaldı. Bir gün önce İsmet Paşa türkçe söylüyor ve sözleri fransızcaya tercüme ediliyordu. Bu usulü vakitle birlikte fikirlerin de etkisini kaybettirir nitelikte gören Türkiye başdelegesi bu sefer söyliyeceklerini yazdı ve toplantı açılarak Lord Gurzon:

— «Türk delegelerinin verecekleri cevabı dinlemek istiyoruz.» deyince bir belge halinde cebinden çıkararak okumaya başladı. İsmet Paşa, vakur bir sesle cevabını okudukça, Venizelos'un dudaklarındaki hafif tebessüm yavaş yavaş siliniyor ve herkeste dikkat ve ilgi artıyordu. Önce hiç önem vermez gibi görünen Lord Gurzon bile yerinden hareket ederek yanındakilere bir şeyler söylüyordu. İsmet Paşa daima okuyor ve arasıra durarak gözlerini etrafındaki delegelere çeviriyordu. Bu nutuk, zaman zaman, uluorta konuşanlara karşı bir ders niteliği de göstermiyor değildi:

— «Mösyö Venizelos sözlerine Türkiye ve Yunanistan'ı dünya harbine sokan vaziyetlerin tetkikiyle başladı. Türkiye heyeti Osmanlı İmparatorluğunu bu harbe sürükleyen âmillerin komisyon karşısında tetkik edilmek istenmesini münasebetsiz sayar. Bu hususta açık bir fikir edi-

nebilmek için dünya ihtilâfından evvelki otuz senenin siyasi hâdiselerini gözden geçirmek ve dikkatle tahlil etmek gerekir. Türk heyeti böyle bir tetkikin amelî hiçbir faydası olmıyacağı ve hattâ hiç değilse lüzumsuz bir münakaşa çıkararak sulhun yeniden tesisine çalışan müzakerelerin cereyanına zararlı olacağı fikrindedir. Esasen Türkiye Yunanistan'la muharebe etmek mevkiinde bulunmamıştır. İki memleket arasında muharebe 1919 Mayısında İzmir'e Yunan askeri çıkarılmasiyle başlamıştır. Bu tarih herkesin bildiği gibi yeni bir safhanın başlangıcıdır. Harekâtın bu safhasında Türkiye'ye asla tecavüz fikri isnat olunamaz. Bilâkis, katiyyen haklı olmıyan bir istilâ teşebbüsü karşısında, Türkiye, millî mirasını müdafaa etmek için insan kudreti üstünde fedakârlıklara katlanmıştır. İşte, Anadolu'yu kana boyayan bu muharebede harbeden iki tarafın ahlâki bakımdan karşılıklı vaziyetlerinin hakikatı budur. Türkiye ile Yunanistan arasında savaşın son 4 senesi içinde müttefik devletlerin yaptığı mütaaddit sulh ve tavassut teşebbüslerine rıza göstermiyen de daima Yunanistan olmuştur.»

İsmet Paşa bu teşebbüsleri saydıktan sonra devam etti.

— «Mösyö Venizelos, Türkiye'nin, mukadderatı «Neuilly» muahedesiyle tanzim edilmiş bir arazi kıtasının kime ait olabileceği meselesini ortaya çıkardığını ileri sürmüş ve böylece Garbi Trakya hakkında her hangi bir münakaşayı ortadan kaldırmak istemiştir. Halbuki bu muahedenin 48'inci maddesinin hükmünce müttefiklere tevdi edilen Trakya'nın mukadderatı henüz bir hal çaresi beklemektedir ve mesele açıktadır.

Türk heyeti müttefiklere tevdi edilmiş Garbi Trakya'-

nın geri verilmesini istememektedir. Bunu açıkça tekrar ederim. Fakat çoğunluğu Türk olan bu yerler halkına daima protostadan geri kalmadığı bir idare usulünün teşmil edilmemesi için, Türk heyeti, mukadderatı hâl çaresi bekliyen bir kıtada oturan insanlara, büyük devletlerin sulh programında yazılı «kendi mukadderatını kendi tâyin etmek» hakkının tanınmasında ısrar eder. Nerede kaldı ki esasen Garbi Trakya'da halkın çoğunluğu Rum olduğunu ileri süren Yunan heyeti için halkın reyine müracaat meselesi hiçbir suretle endişe verici olmamalıdır. Hakikat dedikleri gibi ise, reye müracaat olunması memleketin Yunanistan hâkimiyetine geçmesini temin ve teyit eder.

Bunlardan başka Mösyö Venizelos, Yunan istiklâlinin müteaddit seneleri içinde Yunan hükümetince irtikâb edilmiş birçok hatalardan bahsetti. Kendisine, en ufak bir serzenişte bile bulunmağı zerre kadar istemeksizin, Mösyö Venizelos'un işaret ettiği hataların bahtsız Türk ahalisine pek pahalıya mal olmuş olduğunu söylemekliğime müsaadenizi rica ederim. Aynı ıstırapların Garbi Trakya'da da bu işgal sebebiyle devam etmesi caiz midir?»

Karaağaç, Mustafapaşa, Simenli ve Dimetoka'da çoğunluğun Rumlarda olduğu hakkındaki iddiaları rakamlarla reddettikten sonra, İsmet Paşa, Dimetoka'nın Türkler için tarihî önemi olduğunu, Avrupa'da geçici ilk başkentleri sayılabileceğini, Türklerin burada birçok âbideleri, camileri, çeşmeleri, istihkâmları, sarayları bulunduğunu söyledi ve devam ederek Yunan başdelegesi tarafından ileri sürülen ekonomik bilgilerin de hatalı olduğunu ve emlâkin yüzde seksen dördünün Türklere ait bulunduğunu kolayca ispat edebileceği cevabını verdi. Bundan sonra 1915'de antlaşmayla terk edilen yerleri Türkiye hüküme-

tinin, kendi arzu ve isteğiyle terketmediğini, bu durumun olayların zoru altında vukua geldiğini, fakat mütarekeden sonra devletlerin bu antlaşmayı da feshettiklerini söyledi. Karaağaç - Dimetoka havalisinin Edirne'nin ekonomik ve askerî selâmeti için kesin şekilde gerekli olduğunu anlatarak:

— «Bir şehir başka, mahallesi yine başka idare altında olamaz!» dedi.

Mudanya konferansında General Harrington ile General Monbelli'nin Karaağaç'ın Türkiye'ye verileceği hakkındaki vaadlerini hatırlattı ve:

— «Müttefikler generallerinin bu sözlerini tutacaklarını ümit ederim» dedikten sonra Venizelos'un sözünü ettiği bir milyon mülteci rakamında mübalağa olduğu, fakat Anadolu dağlarında bir milyondan fazla evsiz, barksıza tesadüf edilebileceği cevabını verdi.

Yugoslav delegesinin itirazlarını ele alarak:

— «Meriç nehrinin sınır olmasını istiyen Yugoslav başdelegesi Meriç'in Edirne'nin ortasından geçtiğini unutuyor!» ihtarını yaptı ve sonunda özetledi:

Devletlerin teklifi şunlardı:

1 — Doğu Trakya için Meriç sınırı,

2 — Sınırlarda tarafsız bölge,

3 — Şimendiferlerin beynelmilel duruma konması,

Türk heyetinin karşılık teklifleri de şunlardır:

1 — 1913 sınırını isteriz,

2 — Tarafsız bölge, egemenlik hakkımıza zarar vermemek şartiyle kabul edilebilir. Bu meselenin teknik komisyona havalesini isteriz.

3 — Bulgaristan'a 'mahreç' verilmesi lüzumuna katılırız.

4 — Şimendiferlerin Bulgarlar ve Türkler tarafından faydalanılmasını sağlamak için beynelmilel komisyon teşekkülüne karşı değiliz.

5 — Batı Trakya geleceğinin halk oyuna müracaat sonucunda tespitini isteriz.

İsmet Paşa'nın cevabı kuvvetli bir mantık üzerine kurulu, sert, kanaat verici ve kesindi. Sözünü bitirdiği zaman delegeler üzerinde derin bir etki yarattığı belliydi. Lord Gurzon, Türkiye başdelegesinin kendi görüşünü pek toplu ve açık bir şekilde açıkladığını söyliyerek teşekkür etti. Nihayet İsmet Paşa'nın teklifi üzerine bir tali komisyon teşkiline karar verildi. İsmet Paşa komisyonun vazifelerini de belirledi:

Komisyon askerden arınma ve tarafsızlık meselesini inceleyecekti.

İsmet Paşa'nın verdiği cevapta en büyük tesir uyandıran delili, Karaağaç'ın Türklere iade edileceği hakkında Mudanya konferansında General Harrington ve General Monbelli'nin vermiş oldukları resmî teminattı. Türk heyeti Mudanya antlaşmasının resmî zabıtlarından Harrington ve Monbelli'nin beyanatlarını aynen çıkarmışlardı. Bu ifşaat Lord Gurzon, özellikle konferansta bulunan o zamanki İngiliz elçisi Sir Horas Rumbold üzerinde şaşırtıcı etki yaptı. İngiliz heyeti arasında fısıldamalar oldu, gidip gelmeler görüldü. Çünkü bir gün önceki toplantıda İsmet Paşa Trakya için 1913 sınırını istediği vakit Lord Gurzon cevaben acı acı demişti ki:

— «Türkler her defasında yeni bir taleple geliyorlar. Evvelce bütün istediğiniz Meriç nehri sınırından ibaretti. Şimdi Meriç'in batısını da istiyorsunuz!»

İsmet Paşa, Mudanya teminatiyle bu haksız itiraza

susturucu bir cevap vermiş oluyordu. Herkes şaşırmış kalmıştı.

Toplantının sonuna doğru İsmet Paşa yepyeni bir itirazda daha bulundu:

— «İlk toplantıda görüşmelerin yayılmamasına, 'ketum' davranılmasına karar verilmişti. Biz bu karara uyduk. Fakat diğer taraftan uyulmadığını görmekle müteessifiz.»

Lord Gurzon sordu:

— «Nasıl? Ne gibi şeyler ifşa edilmiş»

İsmet Paşa, Mösyö Venizelos'un yüzüne baktı ve bir gün önceki nutkunun gazetelerde aynen yayınlandığı cevabını verdi.

Venizelos bozuldu:

— «Beni herkes tanır. Bu kadar konferansta bulundum, gevezelik etmek âdetim değildir!» dedi.

Lord Gurzon ise güldü ve İsmet Paşa'ya hitabederek:

— «Üzülmeyin,» dedi, «Her konferansın başlangıcında âdettir, bu gibi kararlar verilir ve ancak bu kadar uyulur.»

FAKAT meseleler öyle karışık ve o derece zıt çıkarlarla doluydu ki yalnız delegelerin fikirlerini söylemeleriyle bir sonuca bağlanacak ve halledilecek gibi değillerdi. Bütün müttefikler irili ufaklı birer birer söylüyor, onların hepsine cevap vererek ve itiraz ederek İsmet Paşa söylüyor, daha sonra tekrar onlar söylüyorlar, sonunda yine İsmet Paşa cevap veriyordu. Müzakerenin bu ilk günlere ait manzarası sakin olmaktan çok şiddetli, uzlaşmadan çok mücadele ve herşeyden önce karşılıklı bir nutuk düellosu manzarasıydı. Daha ilk günlerdeki sahnelerden bel-

li oluyordu ki, Osmanlı İmparatorluğunun bin bir meselesini tasfiye edecek olan bu konferans, tahmin edilemiyecek derece çetin, yorucu, hatta ezici olacaktı. Nasıl ki Türkiye'nin Avrupa sınırları meselesi 25 Kasım'da tekrar masanın üzerine kondu. İsmet Paşa'nın iki gün önceki katî delillerine Bulgarlar, Yunanlılar, Sırplar, hatta Lord Gurzon, yeniden cevaplar verdiler. Bu arada Stambuliski 'mahreç' meselesinde fikirleri kendisine taraftar görüp coşarak:

— «Ekonomik mahreç kâfi değil, Dedeağaç Bulgar toprağı olmalı!» dedi. İsmet Paşa bu isteğe hak verir göründü. İsmet Paşa'nın Stambuliski'ye hak verdiğini gören Venizelos ise çıldırdı. Ellerini, kollarını sallayarak, Bulgaristan'ı tezyif ederek, sonunda dayanamadı, şu acı itirafta bulundu:

— «Haydi diyelim ki Türklere mağlûp olduk, Trakya'yı veriyoruz. Bulgaristan'a da mağlûp olmadık ya? Onlara neden toprak verelim?»

Türk delegeler heyetinde gülüşmeler oldu. Konferansın asabi havası biraz hafifledi. Bundan sonra sıra ile Venizelos, Nintchitch ve Gurzon konuştular. Venizelos Yunan tahribatı meselesi hakkında:

— «Tahribat meselesi ve bunların sebepleri hakkında İsmet Paşa ile daha sonra görüşeceğim. Bunu önemli meseleleri görüştükten sonra konuşuruz...» dedi.

Yugoslavyalı Nintchitch:

— «Türkler Karaağaç - Dimetoka havalisini 1915'te kendi istekleriyle Bulgarlara terkettiler. İsmet Paşa bu toprakların siyasî ve askerî baskılar altında elden çıkarıldığını söylüyor. Bu veriş, bir baskı sonucu değil, o zamana ait askerî ve siyasî bir hesap sonucuydu» dedi.

Nintchitch, Türklerin genel savaşta müttefikler aleyhine savaştıklarını, Bulgaristan'ı kandırmak için bu toprakları bıraktıklarını anlatmak istiyordu:

— «Türkler ve Bulgarlar genel savaşta kazansaydılar Türkiye bu toprakları Bulgaristan'dan geri isteyecek miydi? Bulgaristan'a verilmesinde mahzur olmayan bir toprağın başka bir devlete ait olmasında ne mahzur olabilir? Batı Trakya'da halk oyuna başvurma meselesine gelince, Balkanlar karışık bir yerdir. Balkanlarda bir karış toprak bile mutlaka bir devlete doğrudan doğruya ait olmak lâzım gelir. Bağımsızlık Balkanlarda ancak ihtilâl sebebi olabilir!» diyordu.

Bunu söyliyen adam tam bir yüzyıl bağımsızlık propagandasiyle Türk İmparatorluğundan ayrılmış bir milletin delegesiydi!

Nintchitch sözlerini bitirirken görüşüne daha keskin bir şekil vermekte tereddüt etmedi:

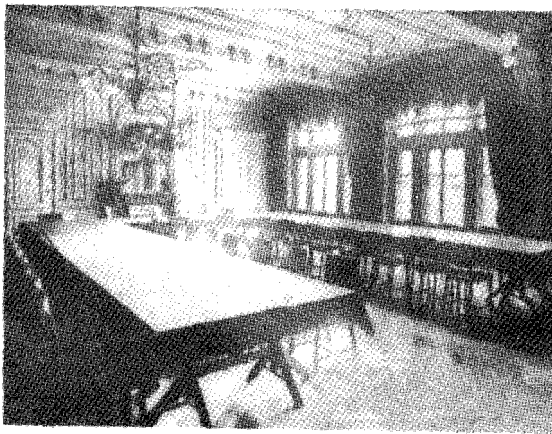
— «Batı Trakya hakkında sadece istatistiklere dayanarak hüküm yürütmek doğru olamaz. Çok yerde azınlıklar oraların çoğunluklarını teşkil ederler. Eğer Batı Trakya'da oya başvurmak, azınlıktan olan Türklerin haklarını temin için ise bu haklara riayet etmeyi Yunanistan taahhüt etmiştir; buna lüzum yoktur. Yok, burada bir Türk çoğunluğu olduğunu meydana çıkararak bağımsız idare ya da buna benzer bir şekil sağlamak için ise, bu Balkanlar barışı için tehlikeli bir siyasî rejim olur. Böyle karışık siyasî şekillerin Balkanlara getirilmesinden çekinilmelidir!»

Balkanlı delegeler konuştuktan sonra, söz sırası Gurzon'a gelmişti. İngiliz lordu hiç bir kâğıda bakmadan konuşuyordu. Balkanlıların ve İsmet Paşa'nın sözlerini parça

parça alarak tahlil ediyordu. Yaptığı muhakemelerle Balkanlıları takviye ediyor, İsmet Paşa'nın delillerini çürütmeye çalışıyordu. Konuşma tarzından İngiltere parlamentosunun mücadele atmosferi içinde yetişmiş çok kuvvetli bir hatip olduğu belli idi. Zaman zaman nutkunun akışı içine tuzlu biberli birkaç cümle koyarak yarattığı etkiyi sivriltmeye uğraşıyordu. Fakat İngiltere'yi temsil etmesine ve nutkunun hesaplı mimarisine rağmen İsmet Paşa'nın ileri sürmüş olduğu delilleri yıkmayı başaramıyordu. Lord Gurzon nutkuna Batı Trakya'nın antlaşmalarla oluşan durumunu anlatmakla başladı. Ankara'nın bu mıntaka işlerine karışmak için ne sebep gösterebileceğini anlıyamadığını söyledi ve ilâve etti:

— «Müttefikler Türkiye'ye böyle bir hak tanınmasına mütemayil değildirler. Gerçi Türkiye başmurahhasının istediği bu toprakların Türkiye'ye geri verilmesi değildir. Zaten bu biraz da fazla olurdu. Türk heyeti Garbi Trakya'da reye müracaat teklifini ileri sürmekle siyasî bir müracaatta bulunmaktadır. Garbi Trakya'da reye müracaat, Türklerin bu havalide çoğunluk teşkil ettiğini bu suretle meydana çıkararak, ileride buraları Türkiye'nin geri alabilmesi için bir imkân hâsıl eder. İşte müttefikler Türkiye'ye bu hakkı tanımağa mütemayil değillerdir. Türk heyeti milletlerin serbestçe idare esasını ortaya atan Vilson prensiplerine dayanmaktadır. Ancak «serbest idare» tâbirini icat etmekle Vilson'un dünya sulhu üzerine korkunç bir darbe indirmiş olup olmadığı şüphelidir. Eğer Türkiye, bu prensipi, muayyen bir yerde kendi lehine ileri sürüyor ise aynı prensip başka yerlerde aleyhine de çıkabilir. Aleyhine çıkacak yerlerde de prensipin tatbikine razı mıdır? Meselâ İstanbul'a tatbik edilse, netice nasıl olur? Zi-

İsmet Paşa görüşmelerin yapıldığı Uşi Şatosundan çıkarken

Ön görüşmeler Uşi Şatosunun büyük salonunda yapılır, Türk delegeleri soldaki masada otururdu

Konferansın açılış töreninde Poincaré, Mussolini ve Lord Gurzon salondan çıkarken

ra şüphesiz ki son zamanlara kadar Türkler bu şehirde çoğunluğu teşkil etmiyorlardı. Milletlerin kendi kendilerini serbest idare etmeleri prensipi iki yüzlü bir silâhtır.

Meriç meselesine gelince, Türkiye hiçbir zaman bugünkü hududu istememişti. Hattâ 29 Eylül tarihli notada Edirne'den bahsederken şimdi Edirne ile Karaağaç arasında varlığını ileri sürdüğü sıkı münasebete küçük bir imada bile bulunmadı. O zaman bütün istediği Meriç'in garp sahiline kadar Şarki Trakya idi. General Harrington da Türklere Karaağaç'ın kendilerine verileceğine dair bir vaitte bulunmamıştır. Her konferansta tutulan zabıtlar biraz o zabıtları tutan tarafın lehine çevrilir. Mudanya'da da böyle olmuş olması muhtemeldir. Vaktiyle az çok izacedici bir müttefik tarafından Türkiye üzerinde bir tazyik yapılmış ise de, bu yerleri terketmek muzaffer bir düşmanın zoriyle olmamıştır ve o kadar katî bir mahiyet almıştır ki hudutların kazıkları bile çakılmıştır. İsmet Paşa Hazretleri Dimetoka'nın Türklerin Avrupa'da eski payitahtı olduğunu söyledi. Ben bütün hayatımda tarihle uğraştım. Türklerin Avrupa akınlarını hususi bir alâka ile tetkik ettim. Fakat Dimetoka'nın Türklerin payitahtı olduğunu hiç işitmedim. Okuduğum kitaplara yeniden de müracaat ettim. Belki Osmanlı padişahı bir müddet orada oturmuştur; fakat padişah bir müddet orada oturdu diye bu şehrin Türkiye'ye verilmesi istenebilir mi? Cami vardır ama, her müslüman olan yerde cami vardır. Ancak ne saray, ne istihkâm, ne de diğer sayılan şeyler yoktur. Hududun, Karaağaç içeride olduğu halde, Meriç'in öte tarafına götürülmesi hakkındaki iddia askerden tecrit kararından sonra ehemmiyetini kaybetmiştir. Karaağaç Edirne'nin mahallesi değildir. Edirne'den dört kilometre-

lik bir mesafe ile ayrılmıştır. Çoğunluğu Rum olan 8000 kişilik ayrı bir şehirdir.

Türk heyetinin yalnız üçüncü delili kuvvetlidir. Edirne bir tarihte 80.000 nüfusu olan bir şehirdi. Türk halkı şehirlerine gidip gelirken Yunan toprağından ve bir Yunan istasyonundan geçmeği istemeyebilirler. Bu tabiidir. Türklerin meşru millî hislerini en küçük derecede bile incitecek şeylerden çok çekinirim. Fakat bu mahzuru izale için buraya meselâ başka bir durak yapılabilir. Devletler 1915 hududu ile şehir arasındaki bu küçük yer parçasını Türkiye'ye vermeğe razıdırlar. Ümit ederim ki Türkler bu tavizi kabul ederler ve bütün diğer isteklerinden vazgeçerler.

Gerek benim, gerek diğer murahhasların Türk heyetine karşı müdafaa ettiğimiz fikirler, yalnız büyük devletlerce değil, bütün Balkan devletlerince de iltizam edilmiştir. Tarihte belki ilk defa bu kadar karışık bir mesele üzerinde büyük devletlerin ve bütün Balkan devletlerinin fikirlerinde birlik görülmektedir. Bir şey daha var: Bu birliğin kıymet ve ehemmiyetini anlamıyanların hali yaman olacaktır. Bu birliği hor görenlerin, buna karşı koyanların asla muvaffakiyet ihtimali yoktur!»

Lord Gurzon nutkunu bu şiddetli tehdit ile bitirince, İsmet Paşa hemen ayağa kalktı ve cevap verdi:

— «Türkler İstanbul'da çoğunluktur ve bu iddiam asla reddolunamaz. Memleketimizin her yerinde olduğu gibi İstanbul'da da Türkler halkın reyine müracaattan hiçbir suretle çekinmezler. Lord cenaplarının delillerine ve beyanatlarına rağmen şu kanaatteyim ki dünyanın her tarafındaki milletler kendi mukadderatlarını kendileri tâyin edebilselerdi, dünya sulhuna daha iyi hizmet edilmiş olurdu!»

Bu cevap bütün nazik şekillerine rağmen soğukkanlı İngiltere İmparatorluğu başdelegesinin dahi hissedebileceği bir şiddetteydi.

Amerika başdelegesi Mister Child, bir beyanname okudu. Bu beyannamede gizli ittifaklara dokundu ve **«Türk topraklarını nüfuz mıntakalarına ayıran 1920 tarihli üç devlet itilâfının herkes için aynı menfaat prensipine uymadığını»** anlattı. İsmet Paşa bu beyanatından dolayı Amerika delegesine teşekkür etti.

■

BU TOPLANTININ ikinci kısmında Trakya sınırı olduğu yerde bırakılarak Adalar meselesine geçildi. Adalar hakkındaki Türk tezini İsmet Paşa iki esasa dayıyordu.

1 — Küçük ve yakın adalarla İmroz, Bozcaada, Semadirek Türkiye'ye verilmeli.

2 — Diğer adalar askerden arındırılmalı, tarafsız ya da bağımsız hale konmalı.

İsmet Paşa, Anadolu'nun parçası sayılan Akdeniz ve Ege denizi adalarının Anadolu'nun güvenliği için büyük önemi olduğunu birçok delillerle izah ediyordu. Bunlar kıyıdan az uzakta ve karasuları içindeki küçük ve büyük adalardı. Karasuları içindekiler Anadolu'nun asayişi bakımından Türk egemenliğine bırakılmalıydı. Büyük adalardan Limni, Midilli, Sakız, Sisam, Nikarya adaları devletlerce Yunanistan'a bırakılmıştı. Fakat Türkiye'nin güvenliği adına bunların askerlikten arındırılması, tarafsız ve bağımsız hale konması bir zaruret idi. İsmet Paşa beyanatında İmroz ve Bozcaada'yı 14 Şubat tarihli Londra konferansı kararına dayanarak ve Semadirek'i de Boğaz karşısında olduğu için istiyordu.

Lord Gurzon cevap verdi:

— «Adaların Yunanistan'dan alınması hukuki ve amelî bakımdan güçtür. Zira bunlar her şeyden evvel bir muahede ile Yunanistan'a verilmişlerdir. Ahalisi de Rumdur. Türklerin ileri sürdüğü Vilson prensiplerine dayanarak reyleri sorulsa, Yunanistan'ı isterler. Nerede kaldı ki Girit ve Sisam tecrübeleri muhtariyet şeklinin bu adalarda ne olabileceğini bize çok iyi göstermiştir. Mösyö Venizelos'u dünyaya getirmekle öğünen Girit adası işi, ben büyük Marki Salisburi'nin müsteşarı iken, en çetin işlerden biriydi. Bu muhtariyet neye mal oldu? Askersizleştirilmeye gelince, bu İmroz, Bozcaada ve Semadirek hakkında Boğazlarla beraber görüşülebilir. Öbür adaların askerlikten tecridi makul olamaz. Yunanistan bunları Anadolu'ya karşı hareketinde üs olarak kullanmamıştır.»

Görüşme sonunda durum şu oldu: Bu adaların askerden arındırılması meselesini komisyona havale ettiler.

Bozcaada ve İmroz'un Türkiye'ye verilmesi çetin bir tartışmadan sonra olduğu yerde kalmak üzere iken sonunda şu karara varıldı: Bozcaada ve İmroz üzerinde egemenlik işi ve bu adalarla Semadirek'in askerden arındırılması Boğazlar meselesi konuşulacağı zaman toplanacak uzmanlar komisyonuna bırakılacaktır.

Sakız, Midilli, Sisam, Nikarya adalarının askerden arındırılması lâzım olup olmadığına da aynı komisyon karar verecekti.

29 Kasım toplantısında uzmanlar komisyonunun reisi adaların askerden arındırılmasına karar verildiğini, yalnız bunun şekli üzerinde daha anlaşılamadığını ve Boğaz'a yakın dört ada üzerinde Türk heyetinin incelemeye yanaşma-

dığı için bir şey yapılamadığını anlattı.

Kaklamanos'un İmroz ve Bozcaada'yı askerden arındırmanın kâfi olacağı görüşü üzerine İsmet Paşa bu adalar üzerindeki egemenlik meselesinin antlaşmalara ve notalara aykırı olarak ortaya konduğunu iddia etti. Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya tekrar cevap vermeye kalktı. Sözlerinin hem kendi fikri, hem müttefiklerinin fikri olduğunu işaret ettikten sonra, adaları üçe ayırdı:

1 — Ortadaki adalar: Midilli, Sisam, Sakız, Nikarya: Bunların askerlikten tecridi komisyona havale edilmişti. Yunan heyeti askerlikten tecridi kabul etmişti. Türk heyeti askerlikte tecridin daha geniş olmasını ve havada uçmanın da yasak edilmesini istiyordu.

2 — Boğazlara yakın adalar: Türkiye'nin Limni'yi unutmuş iken komisyonun bunu da hatırlamış olduğunu söyliyerek burada üç değil, dört ada bulunduğunu ve bunlar için yazılan komisyon kararını Türk heyetinin kabul edeceğini umduğunu söyledi. Bu adalar üzerinde hâkimiyet meselesinin siyasî olduğunu ve birinci komisyonda görüşüleceğini ilâve etti.

İsmet Paşa cevap verdi, İmroz ve Bozcaada'nın devletlerin kararıyle Türkiye'ye ait olduğunu söyledi. Diğer adaların Yunanistan'a verilmiş olmasına vaktiyle itirazda bulunulduğunu anlattı:

— «Bu adalar Çanakkale topraklariyle bir bütün teşkil ederler. Bu kadar esaslı bir meselede etnoğrafya rakamları rol oynayamaz. Birkaç bin kişi hangi soya mensup olursa olsun, buraların çok üstün siyasî ve coğrafî ehemmiyeti önünde değersiz bir delildir. Garbi Trakya işinde coğrafî ve siyasî icapların soy düşüncelerine nasıl üstün tutulduğunu hatırlatmak faydalıdır; aynı sebeple-

rin, adalar mevzuubahis olunca, aksine tesfiri hayret vericidir!»

Lord Gurzon'un artık İsmet Paşa ile yeni bir tartışma kapısı açmak istemediği belli oluyordu. Ancak üzerinde durulan 15 Şubat tarihli notanın yanlış yere zikredildiğini, bunun Türkiye egemenliğini ileri sürmeye elverişli olmadığını, Batı Trakya'da soy prensibine dayanan Türkiye'nin adalar meselesinde bunu gözönüne almak istemediğini söyledi ve İsmet Paşa'nın Türk topraklarından ayrılmaz sayarak istediği adalar hakkında ileri sürdüğü muhtariyeti Anadolu kıyısı için de teklif edip etmediğini bilmek isterim, dedi:

— «Boğazın giriş yerinde olan adaların ada olup olmadığını bilmek lâzımdır. Bunlar ada olmadıkları için Türk mü olmalı, yoksa ada oldukları için muhtar mı olmalı?» diye bir kelime ve cümle oyunu yapmayı da ihmal etmedi.

Egemenlik meselesinde 'ihtirazi kayıt' koyan İsmet Paşa, diğer adalara ait itirazlarının projeye kaydedilmesini istedi. Askerden arındırma hakkındaki tali komisyon kararı Türk ihtirazi kayıtlariyle kabul olundu. Nihayet İmroz ve Bozcaada'nın Türk olarak kalması kabul edildi, merkezdeki adaların askerden arındırılması ile kendilerine mahallî bir idare verilmesi noktasında anlaşıldı.

Bir taraftan konferans devam ederken görüşme dışındaki saatlerin, Lozan'da toplanmış olan müttefikler haricîye nazırlariyle başdelegelerinin görüşmelerine ayrıldığı görülüyordu. Lord Gurzon'un Mösyö Mussolini ile Mösyö Poincaré'ye verdiği ziyafetten sonra Mösyö Poincaré her ikisini davet ediyor ve nihayet Mussolini arkadaşlarının davetlerine mukabele ediyordu. Konferanstan önceki günlerde İngiliz muhtırası temelleri üzerinde Paris'te başlayan ko-

nuşmalara bu ziyafetlerde devam edildiğine ve yemeklerden sonra üç hariciye nazırının bir odaya çekilerek Türk heyetine karşı alınacak vaziyetleri gözden geçirdiklerine şüphe yoktu. Lozan öyle bir delege, uzman, danışman, muhabir ve kâtip hücumuna uğramıştı ki, konferansa bağlı ve hepsi bal toplamak istiyen bir arı gibi çalışan bu kadar insanın gözünden ve kulağından kaçırarak herhangi bir konuşmayı ya da görüşmeyi sır halinde tutabilmek hemen hemen imkânsızdı. Aynı zamanda bu kalabalığın bazan özel maksatlarla ortaya salıverdiği yüzlerce ve renk renk balonlardan hangisinin peşinde konuşup hangisini bırakmak lâzım geldiğini tayin etmek de çok ustalık isteyen güç bir manevra idi.

Bu şartlar içinde, tüzük deyimiyle «Yakındoğu işleri için toplanan Lozan konferansı» acaip bir manzara gösteriyordu. Bir tarafta ve önce Şato Oteli'nde toplanan asıl büyük konferans vardı ki üç ana komisyona ayrılmıştı.

Sonra üç büyük ağaç gibi yanyana sıralanan bu ana komisyonlardan her birinin tali komisyonlar adı verilen muhtelif dal - budakları vardı. Bu teşkilâtın gerisinde ise şimdi üç hariciye nazırının hemen hemen her akşam yaptıkları ve ziyafetlerin şampanya köpükleriyle sigara dumanları gerisine gizledikleri gerçek konferans, yani gizli Lozan konferansı geliyordu. Bu iki konferansın etrafını her milletten yüzlerce muhabir çevirmişti. Telgraf ve telefon telleri Lozan ile Londra, Paris, Roma, Ankara, Belgrat, Atina, Sofya, Bükreş, hatta Amerika ile Japonya'nın en uzak köşeleri arasında durmadan işliyor ve her gün yüz binlerce İsviçre franklık şifre ve açık raporlar, konferansın mesele ve olaylarını ilgi ve merak ile bekliyen hükümetlerle milletlere ulaştırmak için birbirleriyle yarış ediyordu. Fakat

bu mahşer içinde gerçek konferans, asıl konferansa egemen olmak üzere müttefikler hariciye nazırlarının gizli konferansı idi. Müttefik başdelegeler, bu konferansta, İsmet Paşa aralarında yokken doğu meselesinin bütün safhalarını görüşmeye girişmiş bulunuyorlardı. Birçok meselelerde aralarında anlaşmak istiyorlar ve Türk heyeti karşısına bir tek cephe ile çıkarlarsa kendi çıkarlarını daha iyi koruyacakları ümidine kapılmış bulunuyorlardı. Ancak Türk delegesinin ve Türk heyetinin daha ilk on gün içerisinde aldığı tavır ve vaziyetler, söylediği sözler Türkiye'nin «Sevr» vaziyetini kaç yüzyıl geride bırakmış olduğunu kendilerine göstermeye yetmişti. Bunun için, bu sefer karşılarında «Sevr» antlaşması usulünü uygulamaya imkân verecek kafa ve ruhta kimseyi göremedikleri için olacak ki yavaş yavaş İsmet Paşa da özel görüşmelere alınmaya ve bu sefer Türkiye-Müttefikler görüşmesi sık sık sahneyi terk ederek kulisteki masa etrafında cereyan etmeye başladı. Resmî toplantılar bu özel görüşmelerin icaplarına göre ayarlanacak ve barış eğer olacak ise, vitrinde, herkesin gözü önünde değil, içerde hazırlanacaktı.

Üç müttefik hariciye nazırını bu usule başvurmaya zorlayan başlıca sebeplerden biri, İsmet Paşa'nın Türk tezini savunurken büyük ve küçük devletler diye hiç bir tasnif yapmadan ve kendisini hiç bir kayıt ile bağlı bulundurmadan serbestçe konuşması idi. Esasen Bolşeviklerin konferanslardaki karışık vaziyetlerden yararlanarak milletlerarası propagandalara girişmelerinden çok zarar gören müttefikler, onların yanında şimdi de ve fazla olarak Bolşevik olmıyan milliyetçi Türklerin peyda olmasını herhalde kendi hesaplarına pek uygun görmüyorlardı.

Bu suretle Lozan konferansının ilk toplantılarından son-

ra İsmet Paşa'nın da katılmasıyla bir 'dörtler meclisi' halinde görüşmeler başlayınca, muhabirlerin hayal evleri işlemeye ve ortalığı birçok söylentiler istilâ etmeye koyuldu. Sabahtan akşama, akşamdan gece yarısına kadar otel otel, heyet heyet dolaşan muhabirler şuradan buradan topladıkları haber parçalarını bir araya getirerek onlardan bir bütün yapmaya uğraşıyorlar ve genellikle doğruyu bulduklarını sanırken haberi veren kaynağın duruma başka yön vermesi yüzünden kendi kendilerini tekzip eder duruma düşüyorlardı.

Bu arada Sovyet delegesi Tchitcherin'in de Lozan'a gelmesi dedikoduları büsbütün körükledi. Müttefikler bu gelişten hoşlanmıyorlar ve Sovyet Rusya'nın Lozan konferansında bir sonuç almaya değil, fakat Bolşevik propagandası yapmaya geldiğini söylüyorlardı. Sovyet Rusya delegesinin Lozan'a gelerek önce İsmet Paşa ile görüşmesi, onun arkasından İsmet Paşa'nın Lord Gurzon'u ziyaret etmesi ve bu ziyaretten sonra da Amerika delegesi Mister Child'in Türkiye başdelegesi ile bir mülâkatta bulunması gizli konferanslar etrafındaki genel ilgiyi büsbütün şiddetlendirdi.

Sovyet Rusya delegesinin Lozan'a gelmesi üzerine cereyan eden ilk önemli olay, Tchitcherin ile İsmet Paşa arasındaki gizli konuşma olmuştu. Bolşevik delegesinin geldiğini haber alan İsmet Paşa, Tchitcherin'e telefon ettirerek kendisiyle görüşmek istediğini bildirdi. Bolşevik başdelegesi de aynı arzuyu göstererek bu daveti hararetle karşıladı. Görüşme, Tchitcherin'in odasında cereyan etti.

İsmet Paşa'ya yaveri Süvari Binbaşısı Atıf refakat etmekte idi. Bu görüşme esnasında İsmet Paşa yine Türkçe söylüyor ve sözlerini yaverine tercüme ettiriyordu. İsmet

Paşa, Tchitcherin'e evvelâ konferans sırasında Sovyet Rusya'nın nasıl bir hareket yolu takib edeceğini ve Türkiye'yi destekleyip desteklemiyeceğini sordu. Tchitcherin bu açık soruya hemen cevap vererek bütün kuvveti ve samimiyeti ile yardım vaadetmekle beraber, bazı meseleler üzerinde hareket serbestliğini muhafaza etmek istediğini, çünkü o meselelerin nasıl ortaya konulacağını henüz tahmin edemediğini söyledi. İsmet Paşa, bu meselelerin hangi meseleler olduğunu anlamak istedi ve:

— «Meselâ Boğazlar meselesi mi?» diye sordu. Tchitcherin bu konuda açıkça bir şey söyliyemiyeceği cevabını verdi. Bu sözlerden Tchitcherin'in Boğazlar üzerinde Türkiye'yi tamamiyle takviye etmiyeceği ve başka amaçlar takibettiği hissediliyordu. İsmet Paşa, Sovyet delegesini artık zorlamadı. Bu temas böyle kaldı.

İlk hafta resmî toplantılar, gizli görüşmeler içinde geçerek pazar gelince konferans tatil edildi. Bir haftadan beri yorulan delegeler havayı da güzel bulunca Lozan ve Leman gölü civarında gezinmeye çıktılar. Bir haftadan beri geceli gündüzlü çalışan İsmet Paşa da biraz hava almak için dolaşmıya gitti. Gazeteciler bir gezintiye çağrıldılar. Lozan Palas tenhalaştı.

Bu sırada gizli görüşmelerden kuşkulananları haklı çıkaran bir olay daha cereyan etti. Konferansın ikinci hafta başında, pazartesi toplanarak Türkiye'nin güney sınırlarını, Suriye ve Musul meselelerini görüşeceği haber verilmişti. Herkes İsmet Paşa ile Lord Gurzon'un açıktan açığa ve doğrudan doğruya çarpışacağı bu oturumu bir futbol maçı gibi merakla, heyecanla bekliyordu. Paris'ten ve Londra'dan gelen gazeteler hep bununla dolu idi. Fakat pazartesi sabahı Musul konuşmasının başka zamana bırakıldığı haber ve-

rildi. Musul konuşulmadıktan başka askerlik ve topraklar komisyonu da toplanmadı.

Musul meselesi konuşulacak iken niçin başka zamana bırakılmıştı? Basit: Demek İsmet Paşa ile Lord Gurzon anlaşamamıştı. Görüşmeye, Türkiye'nin Avrupa sınırlarından başlanmıştı. Avrupa sınırları işinde o kadar kesin konuşan Türkiye'nin Musul hakkında söyliyeceklerinden çekinildiği için özel görüşmeler başlamış, fakat özel görüşmelerde de resmî oturumlardan fazla netice alınamıyacağı görülünce mesele başka zamana bırakılmıştı. Lord Gurzon, Türkiye başdelegesi ile görüştüğü Musul meselesinde, kendi isteğine oranla büyük farklar olduğunu görünce, ihtilâfın açık bir toplantıda meydana vurulmamasını rica etmiş, İsmet Paşa da İngiliz Hariciye Nazırı Lord Gurzon Of Keddeston'un bu ricasını kabul temişti.

Musul meselesini bir petrol işi gibi gören İngilizlerden sonra Amerikalılar ve Fransızlar da bu mesele ile ilgili görünüyorlardı. Ruslara gelince, Sovyet delegelerinden Rakovski:

— «Tabiatiyle Türklerin yardımcısıyız. Ancak menfaatlarımız birleştiği zaman beraber olacağız, menfaatlarımız ayrıldığı zaman ayrılacağız!» diyordu.

Rakovski'nin bu açık ve gerçekçi politikası, Lozan konferansına gelen Sovyet Rusya heyetinin, aldığı talimata tamamen uygun, gerçek politikası idi.

Durum şöyle özetlenebilirdi: Artık büyük meseleler büyük toplantılarda ve tali komisyonlarda görüşülmüyordu. En çetin dâvalardan bir kısmına önce özel görüşmelerde el atılmış, karara varılamayınca hepsi sonraya bırakılmıştı. Artık muhabirler konferansın resmî tebliğlerine önem vermiyorlar, konferansın ne halde bulunduğunu özel görüş-

melerden, esrarengiz konuşmalardan öğrenmeye uğraşıyorlardı. Türkiye'nin Avrupa sınırı konuşulmuş, bir kenara atılmıştı. Adalar meselesi konuşulmuş, bir kenara atılmıştı. Musul meselesi özel konuşma konusu olmuş, fakat üzerinde anlaşmanın güçlüğü görülünce masa üzerine getirilmekten çekinilmiş, bir kesintiden korkulmuş, bir kenara atılmıştı.

■

FAKAT bu sırada malî komisyon toplanarak konferansın yine ana dâvalarını teşkil eden düyunu umumiye, Osmanlı borçları, işgal masrafları, Yunan tamiratı meselelerine dokundu ve bu görüşmeler İsmet Paşa'nın Mösyö Venizelos'a yeni bir darbe vurmasına daha vesile oldu.

Toplantı, Fransız başdelegesi Mösyö Barer'in reisliğinde açıldı. Görüşme programını gösteren listede, düyunu umumiye, işgal masrafı, Yunan tahribatı yazılı idi. İsmet Paşa söz alarak Türk tezini izaha başladı. İlk olarak düyunu umumiye dâvasını ele aldı ve:

— «Düyunu umumiyenin eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarına tevarüs eden bütün devletler arasında taksim edilmesini istiyoruz. Madem ki Osmanlı saltanatı taksim edilmiştir, o saltanatın borçları da taksim edilmelidir. Yeni Türkiye hükümeti eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarından bir kısmını tevarüs ettiği için borçlarının da yalnız bir kısmını kabul edebilir» dedi.

İsmet Paşa'nın müttefikler tarafından istenen işgal masraflarına verdiği cevabın özeti şu idi:

— «Türkiye'den askerî işgal masrafı istenemez. Çünkü Türkiye kimseye (gel, bizi işgal et!) diye davette bulunmamıştır. Türk hükümeti için işgal masrafı diye bir

şey yoktur. Böyle bir meseleden bahsedilmesine bile tahammül edemem.»

Bu kesin vaziyete karşı ilk düşman cepheyi açan ve söz alan, Fransız Başdelegesi Barer oldu. Askerî işgalleri Mondros mütarekenamesinin 7. maddesine; işgal masraflarının Türkiye'ye ait olduğunu ise müttefiklerin imzaladıkları diğer antlaşmalarla belirlenen «emsal»e dayandırdı ve bu isteğin vazgeçilmez bir temel prensip olduğunu söyledi. Türkiye'nin «yalnız müttefik devletler tebaasının zararları»nı vermeye mecbur bulunduğunu da ayrıca kaydetti.

İsmet Paşa'nın Barer'e cevabı Türkiye'nin böyle bir mesele tanımadığını, işgal masrafı diye bir konu üzerinde asla konuşmayacağını tekrar etmekten ibaret oldu. Fakat Fransa başdelegesinin ileri sürdüğü delilleri de cevapsız bırakmak istemediğini söyliyerek Türkiye'nin Lozan'daki vaziyetinin Mondros mütarekesine değil, Mudanya mütarekesine dayandığını ileri sürdü, Mösyö Barer'den fikrini tashih etmesini rica etti.

Fakat asıl gürültü, üçüncü dâvada, Yunanlıların Anadolu'da yaktıklarını ve yıktıklarını tazmin etmeleri, Yunan ordusunun tahribatını Yunanistan'ın tamir etmesi noktasında koptu.

Türk tezi açıktı:

— «İzmir'in işgalinden doğan muharebede Türkiye büyük hasarlara ve tahriplere uğramıştır. Türkiye bu hasarların tamirini, yani zarar ve ziyan ister.»

Bu kesin talep karşısında derhal söz olan Mösyö Venizelos oldu. Yunanistan'a düşen tazminat borcunu reddetmek için uğraştı durdu. Mösyö Venizelos'un Türk talebini red için kullandığı deliller şunlardı:

— «Yunan ordusu kendi teşebbüsü ile değil, müttefiklerin dâveti üzerine ve müşterek menfaat adına İzmir'e çıkmıştır. Onun için hiç olmazsa 21 Haziran 921 tarihine kadar Yunanistan'ın yüklendiği işgal masrafları, iddia edilen tahribatı fazlasiyle karşılayacak miktara varmaktadır. Anadolu ile Türkiye'den kaçan yüzbinlerce Rumun iaşe, nakil, iade masrafları ise askerî harekât sahasında yapılmış zararların karşılığını çok tecavüz eder. Bu sebeplerden dolayı şu kanaattayım ki 16 Eylülünden beri harb halinde bulunan Yunanistan için tazminat tediyesi maddeten imkânsızdır.»

Fakat İsmet Paşa'nın Venizelos'a cevabı amansız oldu:

— «Mösyö Venizelos cenapları iddia ediyor ki Yunanistan devletlerin davetinden sonra harbe devam etmiştir. Lâkin o dâvet vuku bulmayıp da mesuliyetin kendisine raci olacağı ifham dahil edilmiş olmasaydı, Yunanistan yine tazminat vermeye mecbur olacaktı. Çünkü müttefik devletler Yunanistan'a işgal için vekâlet vermişler, fakat tahrip için, zulüm için hiçbir vekâlet emri vermemişlerdir. Hayır, sizi Anadolu'ya kim davet etmiş olursa olsun, Yunanistan'ın icra ettiği tahribat devletlerin emirlerine, nasihatlerine, arzularına muhalif olarak icra edilmiştir. Mösyö Venizelos Yunanistanın yalnız tek bir ricat yolu üzerinde tahribat yapıldığını söylüyor, halbuki iki yüz bin kişilik bir ordunun işgal ettiği saha ne kadar büyükse ricat yolları da o kadar müteaddittir. Yunan orduları bu vâsi ricat yolları üzerinde ne bir köy, ne bir şehir bırakmışlardır. Filvaki Mösyö Venizelos'un dediği gibi Yunan ricati son derece gayri muntazam olmuştur. Generaller, zabitler, neferler her şeyi atarak birbirini tanımaz bir

halde kaçtılar. Harb edenler cepheden kaçtı, fakat tahribat yapanlar, bu tahrip ve yangın vazifesini sonuna kadar ifa için yerlerinde kaldılar. Ricat gayrimuntazam oldu. Fakat tahribat usulü dairesinde muntazam yapıldı. Tahribata memur olan zabitler vazifeleri hitam bulmadıkça çekilmediler.»

İsmet Paşa'nın bu ithamı ve harb cephesinde gördüğü manzaranın bu heyecanlı anlatışı bütün konferans üzerinde derin bir tesir yaratıyordu. Garp cephesi kumandanı devam ederek:

— «Büyük rütbedeki kumandanları, zabitleri, neferleri sorguya çektim. Generalleriniz iddia ettiler ki yapılan tahribat ve yangınlar, kendilerinin haberi olmadan, yalnız zarureti askeriye dolayısiyle Yunan ordusuna alınan bazı serseriler tarafından yapılmıştır. Zabitleri, madunları sorguya çektim. Dediler ki, generallerin verdikleri emirleri harfiyen icra etmek zaruretinde kalmışlardır.»

İsmet Paşa sözlerine son verirken şu ağır sözleri müttefiklerin ve Yunanistan'ın yüzüne fırlattı.

— «Adaleti beşeriye namına temenni ederim ki bu zarar ve ziyan meselesi hakkında bir karar verilsin. Harb mukaddes bir şeydir. Artık şimdiden sonra harekâtı askeriyeye girişecek ordular, tahribata tasaddi edemesin. Tahribata kalkacak ordular bilsinler ki, tahribettikleri yerleri tamire, ika edecekleri zararları ödemeye mecburdurlar. Elinde silâh bulunan her hangi bir kuvvet mutlaka tahripkâr olmamalıdır.»

Bu demeç herkes üzerinde büyük bir etki yarattı. Yunanistan bir daha mağlûp, mahkûm edilmişti.

Toplantı sonunda Osmanlı borçlarının prensip itibariyle taksimi esası kabul edildi. Barer, müttefiklerin işgal

masrafları isteğini bir daha ileri sürdü ise de İsmet Paşa aynı cevapları tekrarladı. Müttefikler bu işgal masraflarını Yunanistan'ın tazminatına karşılık bir pazarlık konusu diye ileri sürüyorlardı. Sonunda, düyunu umumiyenin taksimi esaslarını ve zarar ziyan meselesini hazırlamak üzere bunların da tali komisyonlara yolanmasına karar verildi.

■

ARTIK tali komisyonlar da faaliyete koyulmuşlardı. Bunlar raporlarını hazırlıyorlar, asıl komisyonlar bu raporlar esası üzerinde tartışmaya girişiyorlardı. Konferansın açılışından bir hafta sonra delege ve danışmanlarımızın muhtelif komisyon ve tali komisyonlara gidip çalışmak üzere her gün muhtelif saatlerde kollarının altında çantalarıyle Lozan Palas'tan çıktıkları görülüyordu. Bir taraftan Avrupa sınırı, adalar meselesi, tazminat ve işgal masrafları gibi meseleler arazi komisyonunda görüşülürken malî ve ekonomik meseleleri hazırlayan tali komisyonlarda da gümrük ve ticaret meseleleri inceleniyordu. Ana meseleler oldukları gibi ve bulundukları yerde bir adım ilerlemedikleri halde, teferuata ait meseleler tali komisyonlarda büyük süratle konuşulup hallediliyordu. Bu itibarla konferans çok çalışıyor ve çok yoruluyor bir manzara gösteriyordu. Komisyonların ve tali komisyonların nasıl çalıştıklarını ve ne yaptıklarını anlamak için şu cetvele bakmak yeterdi.

Asıl konferans üç büyük komisyondan oluşmuştu:

1 — Askerî ve arazi komisyonu (Reis: Gurzon)

2 — Azınlıklar ve yabancılar komisyonu (Reis: Garroni)

3 — Malî ve ekonomik komisyon (Reis: Barer)

Bu komisyonlarda bütün delegeler hazır bulunuyordu. Trakya sınırı, Batı Trakya, Adalar, Boğazlar, Suriye sınırı ve Musul meselesi birinci komisyonda idi.

Malî ve ekonomik komisyon beş tali komisyona ayrılmıştı. Bu tali komisyonlar uzmanlar ve danışmanlardan oluşuyordu.

Birinci tali komisyon: Malî meseleler (düyunu umumiyenin taksimi, askerî işgal masrafının Türkiye tarafından ödenmesi, Yunanlılardan istediğimiz zarar ve ziyan).

İkinci tali komisyon: Ulaştırma ve ulaşım (limanlar, demiryolları, transit, posta, telgraf, hava işleri, kambiyolar).

Üçüncü tali komisyon: Ticaret, gümrük tarifeleri, ticaret gemileri, emlâk, edebî mülkiyet hakkı, güzel sanatlar, ayırdedici alâmetler).

Dördüncü tali komisyon: Ekonomik meseleler (Savaş ve işgal devrine ait meseleler, Türkiye tarafından zaptedilen mülklerin geri verilmesi; bu devre boyunca Türk hükümetleri tarafından yapılan borçlarla aktedilen sözleşmelerin ödenip yerine getirilmesi, Türkiye'deki Alman, Avusturya, Macar, Bulgar emlâkinin tasfiyesi, terk edilen topraklardaki Türk emlâki meselesi).

Beşinci tali komisyon: Sağlık meseleleri.

Yalnız bu şema konferansın kaç türlü meseleleri çözümlemek ve ne kadar çalışmak lâzım geldiğini göstermeye yeterli idi. O kadar tali komisyon vardı ki muhabirlerin çoğu bunların numarasını ve işlerinin adlarını ezberlemekte bile güçlük çekiyordu!

Bir günde üç tali komisyonun birden toplandığı ve bir anda bin türlü ekonomik, malî, ticari meseleler karşısında kalan delege ve danışmanlarımızın bu komisyonlarda azami

derecede çalışmak mecburiyetinde oldukları görülüyordu. Uyku, delegeler heyetimiz için tabii bir ihtiyaç olmaktan çıkmıştı. Bunlar için gündüzleri akşama kadar komisyonlarda uğraştıktan sonra geceleri de sabahlara kadar Lozan Palas'taki bürolarında çalışmak ve ertesi güne hazırlanmak bir zorunluk olmuştu. İsmet Paşa gündüz müttefiklerle çarpışıyor, gece bütün o günkü temaslarını ve görüşmeleri Ankara'ya bildirmeye ve gelen cevapları tetkik etmeye ayırıyordu. Bu hummalı çalışmaya rağmen konferansın ilk haftası sonunda henüz olumlu hiçbir sonuç alınmış değildi. Bu ilk on günün bize öğrettiği en büyük ders, konferansta devletleri temsil eden muhtelif başdelegelerin şahısları ve müzakere kudretleri hakkında bir fikir edinmek imkânlarını vermesi olmuştu.

Her şeyden önce İsmet Paşa'nın bu çetin kavgayı, belli başlı en büyük bir rakip olarak karşısına dikilen Lord Gurzon'la en az baş başa gelecek, Venizelos'u ise kolaylıkla ve mutlaka yenecek şekilde idare etmekte olduğu görülüyordu.

Venizelos, birçok konferanslarda bulunmuş, daha çok Balkanlı bir büyük avukat tertipleri içinde çalışıyor ve dayandığı mantık ve meseleleri lâfa boğma siyaseti Türkiye başdelegesinin açık ve doğrudan doğruya hücumları karşısında etkisiz kalıyordu.

Lord Gurzon'a gelince, o kendisini herkese üstün bilmenin şahane gururu içinde, kendisine özel bir hitabet ve beceriklilikle meseleleri münakaşa ettiriyor, bazan yumuşayarak, bazan tehdit ederek, hatta Türk heyetini bazan tutar görünerek, bazan itiraz ve tenkit ederek kendisine bir nevi hakem rolü vermiş bulunuyordu. Kendi adına, Balkan devletleri adına Türk isteklerini reddeder görünü-

yor, fakat kesin bir karar vermekten de çekiniyordu. Bu altmışlık İngiliz lordunun, bütün tecrübe ustalığına rağmen bu konferansta bilmediği ve bundan ötürü ihmal ettiği bir büyük gerçek vardı ki, o da karşısında gördüğü bu tertemiz askerin aynı zamanda Türk ordusunun her hareketi mutlaka hesaplı ve ölçülü olan en yaman kurmay subayı olması idi. Venizelos'u küçümseyen «Barer»i konferans celsesinde azarlıyan Gurzon'un bu konferansta kendisine denk saydığı tek adam, belki yalnız İsmet Paşa idi. O kadar ki, Lozan konferansından çok zaman sonra bile:

— «İsmet Paşa ne söyledimse hepsini reddetti, fakat ona karşı hâlâ muhabbetim vardır!» demekten bile kendini alamadı.

KAPİTÜLASYONLAR MESELESİ

TÜRKİYE'DE kapitülasyonlar ne demekti?

Kapitülasyonların herkesin anlıyabileceği şekilde açık anlamı şu idi:

1 — Bir yabancı, ne yaparsa yapsın, Türkiye'den çıkarılamazdı.

2 — Yabancı okulları kontrol edilemezdi. İstedikleri gibi öğrenimde bulunmakta serbesttiler.

3 — Yabancılar 'tanzifat resmi' ile emlâk vergisinden başka vergi vermezlerdi; bunları da eğer vermek istemezlerse zorla almak hemen hemen kabil değildi.

4 — Yabancılardan yüzde 8'den fazla gümrük resmi alınamaz, gümrük tarifesi yapmaya devletin yetkisi tanınmazdı.

5 — İki yabancı arasındaki dâva, aynı tâbiiyette iseler konsoloslukları mahkemelerinde, ayrı tâbiiyette iseler suçu işleyen kimsenin konsolosluk mahkemesinde, Os-

manlı ve yabancı arasındaki dâvalar ise tercüman bulundurularak Türk mahkemesinde görülürdü.

6 — Tercümanın Osmanlı ve yabancı arasındaki ceza dâvalarının her safhasında bulunmak, zabıtları imzalamak hakkı vardı. Bütün mahkemelerde, hatta temyizde bile, tercümanın hazır olması icabederdi. Eğer tercüman gelmemiş, ya da gelmiş de kararı imza etmemiş ise, dâva olduğu gibi kalırdı.

7 — Tercüman olmadıkça, yabancı, değil evinde, sokakta bile tevkif olunamazdı.

8 — Mahkûm yabancılar, cezalarını kendi devletlerinin hapishanelerinde çekerler, daha doğrusu cezalarını çekecek diye alındıktan sonra tahliye edilirlerdi.

9 — Osmanlı ile yabancılar arasındaki hukuk dâvaları karma mahkemede görülürdü; karma mahkeme konsolosluk tarafından gönderilen iki yabancı ile üç Türk hâkiminden ibaretti. Karma mahkemelerin ilâmları konsolosluklar tarafından infaz edilirdi.

10 — Yabancılara adlî tebligat ancak konsoloslukları vasıtasiyle yapılabilirdi.

11 — Bir yabancının evine, dükkânına, otel, matbaa ve müştemilâtına, içki satılan yerlerine tercüman olmadıkça adliye ya da zabıta memurları giremezlerdi. Ecnebiyi tutamaz, arıyamaz, sorguya çekemezlerdi.

12 — Gemiler memleket dışı sayılır, tercüman olmadıkça içlerine girilmez, hiçbir araştırma veya tahkik yapılamazdı.

13 — İstediği herhangi bir maddeyi devlet inhisar altına alamazdı.

14 — Elçiliklerce kabul edilmiyen kanunlar neşrolunamazdı.

15 — Memleket içinde yabancıların kendi postaneleri vardı. Bunların çantaları açılamazdı.

16 — Tebaaları olmıyan yerlerde bile yabancıların okulları, hastaneleri, kiliseleri vardı. Bunlar için usulen ferman istenir, belirli müddet içerisinde verilmezse fermanı verilmiş sayarlardı. Bu müesseseler belediye vergisi emlâk ve 'müskirat' resmi ile hariçten getirecekleri şeyler için gümrük resmi vermekten affedilmişlerdi.

17 — Konsolosluklara girilemezdi. Fahri konsolosların bile aynı imtiyazı vardı.

18 — Konsolosluğun bütün adamları — kavaslara kadar! — «memleket dışı» imtiyazlarından istifade ederlerdi.

Kısacası, yabancı para kazanır, vergi vermez, çalar, çırpar, iflâs eder, hatta adam öldürür, fakat hiçbir şey lâzım gelmezdi.

İşte kapitülasyonlar bu demekti.

Bu demek olduğu için Lozan'da İsmet Paşa kaldırmağa uğraşıyor, bu demek olduğu için müttefikler kaldırtmamaya çalışıyorlardı.

■

KAPİTÜLASYONLAR meselesi Marki Garroni'nin reislik ettiği ikinci komisyonun, «Türkiye'de ecnebilerin tâbi olacağı usul» komisyonunun görüşeceği konular arasına girmekteydi. Bu komisyon daha hiç toplanmamıştı. Türkiye'nin Avrupa sınırları ile Adalar meselesi birinci komisyonda konuşulmuş, fakat bir karara bağlanamadan kenara konmuştu. Barer'in reisliğindeki malî komisyon, altı tali komisyona ayrılarak düyunu umumiye, gümrük, tazminat, zarar ve ziyan meselelerini görüşmüş ve aldığı

sonuç, ayrıntılar üzerinde bazı anlaşmalardan ibaret olmuştu. Marki Garroni'nin komisyonu. Aralık'ın 2'sinde, yani konferansın açılış celsesinden on iki gün sonra ilk toplantısını yaptı ve konferansın en sarp dâvası olan kapitülâsyonlar meselesiyle işe başladı.

Toplantı çok kalabalıktı. Bütün yabancılar, kapitülasyon konusuyla alâkalı oldukları için, irili ufaklı bütün devletler, müzakereye tam takımlariyle, yani bütün uzman ve danışmanlariyle gelmişlerdi. Toplantıda:

Amerika'yı: Mister Child, Amiral Bristol, Mister Grew,
İngiltere'yi: Lord Gurzon, Sir Horace Rumbold,
Fransa'yı: Barrére, Bompard,
İtalya'yı: Marki Garroni, Montangna, Lago,
Japonya'yı: Baron Hayachi, Otehiai,
Yunanistan'ı: Venizelos, Caclamanos,
Romanya'yı: Duca, Diyamandi,
Yugoslavya'yı: Nintchitch, Spalaikovitch, Rakitch...

temsil ediyorlardı. Bu kalabalığın arkasında bir o kadar da danışman ve kâtibin bulunduğu hesabedilirse, müzakere salonunun manzarası tasavvur olunabilir. Bütün Avrupa'yı, yarı Amerika'yı, Asya'nın büyük bir parçasını temsil eden bu küçük mahşerin karşısında Türkiye adına İsmet Paşa ile iki arkadaşı ve bir iki danışman vardı.

Görüşmeye saat on altıda başlandı. Marki Garroni görüşmeyi kısa bir nutukla açtı. Nutkun özü, Türkiye'nin arkasını okşamak suretiyle kapitülasyonları başka bir isim ve şekil altında sürdürmek maksadiyle doluydu. Marki Garroni diyordu ki:

— «Efendiler, müzakereye başlamadan evvel şunu söyliyeyim ki kapitülasyon adı verilen eski ahit ve imtiyazlar, başlangıçta Türkiye tarafından kendi arzusiyle ec-

nebilere verilmiştir. Türkiye hükümeti, ecnebileri Osmanlı İmparatorluğu içine çekmek ve memleketin kaynaklarını inkişaf ettirmek için ecnebilere arzu ettikleri birtakım teminat ile itiyatları dâhilinde yaşamak imkânını vermek istemiştir. Şunu da ilâve edeyim ki bu kapitülasyonlardan doğan imtiyazlar, o devrin ihtiyaçlarına, gerek ecnebilerin ve gerek Türkiye'nin menfaatlerine o derece uygundu ki, kapitülasyonlar sonradan birçok defalar, müteaddit muahedelerle teyid edildi. Ancak şunu da tasdik etmek lâzım gelir ki kapitülâsyon usulü, müstakil ve serbest bir devletin hâkimiyet kudretini tenzil edecek bir şekilde görülmekte ve Türkiye hükümetinin artık eskimiş olan bu kapitülasyonları ilga etmek hususundaki arzusu kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Müttefikler Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu meşru arzusunu tatmin etmeye esas itibariyle hazırdırlar, yalnız şunu da teslim etmek iktiza eder ki Türkiye'ye yerleşmiş ve orada ehemmiyetli müesseseler vücuda getirmiş ecnebiler bu teşebbüslere bir takım muahedelerin bahşettiği teminata itimad ederek girişmişlerdi. Onun için ecnebilere ait bir takım haklar vardır ki bunları korumak zaruridir. Bu cihetten izalesini görmek arzusunda bulunduğu kapitülasyon usulü yerine, herkese emniyet vermek için bir kanunlar manzumesi ve bir adalet teşkilâtı ikamesini hiç şüphesiz Türkiye hükümeti dahi arzu etmelidir. Müzakereyi açıyorum.»

Marki Garroni müttefikler adına yaptığı bu konuşma ile gerçekte müzakereyi değil, en büyük ihtilâfları açıyordu!

İsmet Paşa hemen söz aldı. **«Kapitülasyon»** kelimesinin bağımsızlık kavramına ne kadar zıt olduğunu izah ettikten sonra:

— «Evet,» dedi, «Sizin de söylediğiniz gibi kapitülasyonlar, hür ve müstakil yaşamak istiyen ve böyle yaşamaya azmetmiş olan bir milletin hukukiyle hiçbir surette telif edilemez. Marki Garroni'nin nutkundan kapitülasyonların bir milletin istiklâl hakkı ve varlığı için beslemesi lâzım gelen düşünceye uygun bir şekil olmadığı mânasını çıkarıyorum ve esasa taallûk eden bu teyidi senet olarak alıyorum. Türkiye müstakil yaşamak istiyen ve kuvvet ve kudretini ispat eden bir millettir. Biz senelerden beri bu uğurda çalıştık. Bir çok tecrübeler geçirdik ve anladık ki kapitülasyonlar millî bünyemizin inkişafına mânidir. Fakat şurasını da açıkça söyliyeyim ki biz kapitülasyonları kabul etmediğimiz gibi, ismen ve şeklen aynı şey demek olan her hangi bir usulü de kabul edemeyiz. Esasen Türkiye pek çok senelerden beri hukuki sahada olduğu gibi fiilî sahada dahi kapitülasyonsuz yaşamanın mümkün olduğunu ispat etmiştir. Nitekim bugün Türkiye'de kapitülasyon rejimi yoktur. Ermenilerin hakları, Türklerin hakları gibi mahfuzdur. Ecnebi emval ve emlâki, ecnebi hakları Türkiye'nin umumi kanunlariyle teminat altındadır. Binaenaleyh Türkiye'nin alâkalı devletlerle geleceğe ait münasebetlerinin kapitülasyon usulüne tâbi olmıyan devletler arasındaki münasebetler esaslarına göre tanzimini isterim.»

Fransız delegesi, Gurzon'un gözleri içine bakarak şunları söyledi:

— «Mademki kaldırılması isteniyor, demek kapitülasyonlar mevcuttur. Mevcut olmasaydı, burada müzakere etmezdik. Biz Türkiye'de kapitülasyonların yeni bir şekle girmesine, ıslâh edilmesine taraftarız. Konferansın vazifesi eski telâkkilere göre konmuş kapitülasyonlar yerine

asri ihtiyaca daha iyi uyacak yeni bir nizam bulmaktan ibarettir. Bunlar yerine başka bir tarzı idare ikame edilmesini münakaşaya hazırız.»

Fransa'nın en tanınmış ve usta diplomatlarından biri olan Barér'in kısaca, fakat açıkça anlattığı bu görüşten sonra, Lord Gurzon söze karıştı:

— «İtalyan ve Fransız murahhasları tarafından ileri sürülen fikirlere iştirak ediyorum. Kapitülasyonlar iki tarafın müşterek arzusu üzerine kurulmuşlardır. Esasen kapitülasyonlar denince muahedelerden çıkmış hukuk ve uyuşmalar anlaşılır. Onun için diğer tarafın muvafakatını almadan taraflardan biri bunu yanlız kendi reyiyle kaldıramaz.»

Lord Gurzon sözlerinin bu kısmında durarak bir kitap açtı ve o kitaptan 1856 Paris ve 1878 Berlin antlaşmalarının bazı maddelerini okudu. Gurzon bunları sanki yalanlanamaz ve aksi söylenemez kutsal kitap âyetleri imiş gibi sesine bir kilise ahengi vererek belirtiyordu:

— «1871'de imza edilen bir muahede ile devletler: «dostça bir anlaşma ile diğer âkitlerin muvafakatini almadan hiçbir devletin kendi kendine bir muahedenin yüklediği taahhütlerden sıyrılmıyacağını veya hükümlerini değiştiremiyeceğini» tanımışlardır. 1914'de Türkiye kapitülasyonları kaldırmak için fırsattan istifade etti. Türkiye'nin müttefikleri de dahil olarak bütün devletler buna itiraz etmişlerdir.»

Lord Gurzon bir an durduktan sonra İsmet Paşa'ya seslenerek:

— «Eğer kapitülasyon kelimesi hoş gelmiyor ve Türklerin millî izzeti nefsini kırıyorsa, buna yeni bir şekil vermeğe hazırız. Ancak şu prensipi göz önünden ayırama-

yız: Türkiye ecnebilere teminat vermelidir. Böyle bir usul hem Türklerin, hem müttefiklerin menfaatine uygundur. Onun için bu dostça münakaşadan iki taraf için de hayırlı bir netice umuyorum.»

Lord Gurzon sözlerini bitirince İsmet Paşa hemen cevap verdi:

— «Bütün söylenen sözler kapitülasyonların müstakil bir devlet haklariyle telif edilemiyeceği noktasında herkesin birlik olduğunu göstermiştir. Bundan şu neticeyi çıkarıyorum: Müstakil bir devlet için kapitülasyon katiyen kabul edilemez. Kapitülasyonlar yerine yeni bir usulün idamesine gelince bizim dâvamız katî surette bu gibi kayıtlara gelemez. Biz, istiklâlimizi, hürriyetimizi istiyoruz. Hiçbir kayıt, hiçbir şekil, hiçbir imtiyaz kabul edemeyiz. Onun için bu komisyon ancak bu esas dairesinde müzakereye devam ederse iştirak ederiz.»

Hayret edilecek bir konferans cilvesi olarak İsmet Paşa'nın bu sözlerine itiraz etmek üzere ilk ayağa kalkan, Türkiye ile en az ilgili bir devletin mümessili, Japon delegesi Hayachi oldu. Japonya'nın uzun yıllar kapitülasyonlarla idare edildiğini, bu itibarla Japonların Türk isteklerine ne tatlı yüz gösteren devlet sayılabileceğini, ancak Japonya'nın bile adli teşkilâtını tamamlamadan, kanunlarını hazırlamadan kapitülasyonları kaldırmadığını söyledi:

— «Ancak bütün teşkilâtımızı tamamladıktan sonradır ki devletler kapitülasyonları kaldırmaya razı oldular!» dedi ve:

— «İsmet Paşa'ya da aynı şeyi tavsiye ederim!» diye akıl öğretmeyi de ihmal etmedi.

Amerikalı Child, devletinin kapitülasyonlar konusun-

da diğer devletlerle aynı fikirde bulunduğunu belirtti ve meseleyi:

— «Bütün devletlerin üzerinde tamamiyle uyuşmuş oldukları tek mesele!» damgasiyle etiketledi.

Amerikalı da sözünü bitirince bu sefer Fransa'nın diğer delegesi Mösyö Bompard ayağa kalktı ve Türkiye'de uzun yıllar Fransa büyükelçiliği yapmış ve Sultan Hamit devrinin bütün tadını tatmış olan bu ihtiyar diplomat kısa nutkunun sonunda salona bomba gibi bir cümle fırlattı.

— «Adlî kapitülasyonlar olmadıkça Osmanlı İmparatorluğu'nda oturulamaz!»

Bu koca Fransız elçisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun oturduğu masa üzerinde tasfiye olunduğunun ve yeni Türkiye'nin çoktan doğduğunun farkında bile değildi.

Nihayet İsmet Paşa, ayağa kalktı, bütün konuşanlara cevaben Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kapitülasyonlar hakkındaki görüşünü bildiren uzun, tarihî delillere dayanan bir beyanname okumaya başladı. Yirmi dakika süren bu açıklamayı delegeler sıkılarak dinlediler. İsmet Paşa kapitülasyonların hangi şartlar içinde verildiğini, yavaş yavaş Türkiye'nin başına nasıl belâ kesildiklerini, Türkiye'nin bağımsızlığına ve gelişmesine nasıl engel olduklarını anlattı ve:

— «Yunanistan'da Balkan devletlerinde bile mevcut olmıyan bir takım kayıtları bağımsız, hür Türkiye hiç bir suretle kabul etmiyecektir!» diye haykırdı.

İsmet Paşa'nın beyannamesi Türk tezini şu üç esasta topluyordu:

«1 — Türkiye âmme hakları prensibine uymayan kapitülasyonların yeniden tesisini kabul edemez.

Levent Şahverdi Arşivi

2 — Türkiye aslında kapitülasyon mahiyeti gösteren hiçbir usulü bunların yerine ikame edemez.

3 — Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti devletlerle karşılıklı olmak şartiyle ve devletler hukuku prensiplerine göre ticaret, ikamet, konsolosluk, suçluları iade mukaveleleri yapmağa hazırdır.»

Marki Garroni, kapitülasyonlar antlaşma ile konduğu için bunlar yerine konacak usulün de antlaşma ile konması gerektiğini söyleyince, İsmet Paşa ayağa kalkarak:

— «Bir daha söylüyorum! Türkiye kapitülasyonlar yerine hiç bir şekil, hiç bir kayıt, hiç bir imtiyaz kabul edemez, etmiyecektir!» diye haykırdı.

Neticede meselenin üç tali komisyona gönderilmesine ve İsmet Paşa'nın görüşünün bu komisyonlarda gözönünde tutulmasına karar verildi.

Bu müzakere sırasında dikkate değer bir olay da şu olmuştu:

Marki Garroni, kapitülasyonların görüşmeye başlanmasından bir gün önce İsmet Paşa'yı Lozan Palas'taki dairesinde ziyaret ederek İtalya'nın Türk dâvasını destekleyeceğini söylemiş ve yardım vaadetmişti. Halbuki ertesi günkü genel oturumda İtalya başdelegesi vaadinin tam zıddı bir durum alarak kapitülasyonları müdafaa eder şekilde konuşunca, İsmet Paşa hayretler içinde kaldı. Asker ocağının temiz ve dürüst havası içinde yetişen mert karakterli generalin böyle bir dönekliği havsalası almıyordu. Konferans toplantısı biterek Lozan Palas'a dönüldüğü zaman Türkiye başdelegesi hayretini arkadaşlarından saklıyamıyordu. İsmet Paşa bu hale o kadar sıkılmış idi ki danışman Münir Bey:

— «Paşam, üzülmeye değmez, işte bunlar böyledir...» diye teskine çalıştı.

■

KONFERANSIN kapitülasyonlar toplantısı çok heyecanlı olmuştu. Müttefikler batan kapitülasyon gemisinden ne kurtarabilirlerse onu kurtarmayı kâr sayıyorlardı. Eğer görüşmeler böyle devam eder ve müttefikler Türkiye'ye karşı bu birlik cephesini sürdürerek Balkanlıları da icabına göre öne sürülen, icabına göre geri çekilen yardımcı kıta halinde kullanırlarsa bu konferanstan ümidi kesmek lâzım gelirdi. Müttefikler Türkiye'ye vaktiyle Osmanlı İmparatorluğuna ve İsmet Paşa'ya da Bâbıâli vezirlerine yaptıkları muameleyi yapmak istemekte idiler. Gerçekten yeni bir Türkiye şuurunu henüz kavramış değillerdi. Türkiye'yi, «Umumi Harbden arta kalan şu meseleyi de iyi kötü tasfiye edelim...» zihniyeti ile Lozan konferansına çağırdıkları bütün tavırlarından ve sözlerinden belli idi. Bunun içindir ki İsmet Paşa'nın biraz sert gelen, alışık olmadıkları halleri ve sözleri karşısında ilk onbeş gün, muhtelif şekillerde sendeledikleri görülüyordu. Şaştıkları nokta şu idi: Bu Türkiye bildikleri Türkiye değildi. Bu Türk delegesi Paris konferansındaki Türk delegesi gibi boyun eğmiyordu. Nedense karşı koyuyor, durmadan boyuna cevap veriyordu. Bu durum karşısında ilk hatıra gelen tedbir, bilinen klâsik korkutma ve tehdit propagandasından başka ne olabilirdi?

Lozan otellerinde Türklerin inadı yüzünden konferansın bir çıkmaza girmek üzere bulunduğu söyleniyordu. Müttefikler delegelerinin kapitülasyon toplantısının etkisiyle konferansa bir buçuk aylık bir tatil devresi vermek istedikleri

haberi ortaya çıkarılıyordu. Bunlar hep Türk heyetinin sinirlerini bozmak için imal edilen törpülerdi. Görüşmelerin tatilini sanki konferansı ölümden, sona ermekten kurtaracak bir tedavi sistemi, bir hava değiştirme çaresi gibi ileri sürüyorlardı.

Bütün görüşülen meseleler hep askıya alınmış, iki taraftan hiçbiri kesin bir durum karşısında «evet» ya da «hayır» demek zorunda kalmamış, bırakılmamış idi. Bu, Lord Gurzon taktiği idi. O, koparmak istediğini kuliste alabilmek için sahnenin üzerine çıkan her meseleyi «sonraya!» bırakıyordu. Meselelerin hepsi bir araya yığılacak ve belki o zaman Lord Gurzon ve arkadaşları toptan bir pazarlığa kalkacaklardı. Bu geciktirme usuliyle meseleleri askıya çekmelerin başka anlamı olamazdı.

Bu esnada, konferans görüşmelerinin cereyanını büyük bir gürültü içinde değiştirecek büsbütün yeni bir etken işe karıştı. Rus delegeleri pazartesi günü Boğazlar meselesinin görüşülmesi için sahneye gireceklerdi. Şimdi, Lozan konferansının en heyecanlı kavgası, Rus-İngiliz maçı başlamak üzere idi!

BOĞAZLAR MESELESİ

KONFERANSIN en zor dâvası, Boğazlar meselesiydi. Dâvanın birinci zorluğu şu noktada idi ki bu meselede birbirine zıt üç ayrı tez en şiddetli ve sert bir mücadele vaziyetinde bulunuyorlardı. Ruslarla İngilizlerin Boğazlarda uygulanmasını istedikleri rejim, birbirinin tam tersi olduğu gibi, Türk heyetinin arzu ettiği sistemin de o iki teze, esasta, benzer ve yaklaşır tarafları yoktu. Bu sebeplerle olacak ki Lord Gurzon bile, Boğazlar meselesini, Lozan konferansının halli en güç dâvası sayıyordu. Diğer taraftan Sovyet Rusya'nın da bu görüşmelere karışması, o zamana kadar yalnız İsmet Paşa ile uğraşan Lord Gurzon'un karşısına, bu sefer **«Tchitcherin»** gibi Bolşeviklerin milletlerarası politika alanında yetiştirdikleri en cüretli, en iyi konuşan, kültürü en kuvvetli ve gözüpek bir diplomatlarının da çıkmasına fırsat veriyordu.

«Otoritaire» mizaçlı bir adam olan Lord Gurzon'un, Lozan konferansında en çok sinirlerine dokunan adam, Sovyet Rusya başdelegesi Tchitcherin idi. Cenevre konferansını iyi bilen muhabirler Rus delegelerinin katıldığı toplantılarda hiç beklenmiyen olayların sık sık cereyan ettiğini ve Boğazlar konusunun görüşülmesinde de birtakım sürprizlerin ortaya çıkabileceğini söylemekte birlik idiler.

Tchitcherin o tarihte Sovyet Rusya'nın hariciye komiseri idi. Gayet yakışıklı bir adamdı. Yalnız sesi çirkindi; düdük gibi bir sesi vardı ve bu tiz sesi ile dahi biraz fazlaca sinirli olan İngiliz lordunu çileden çıkartmaktaydı. Tchitcherin'in ikinci büyük meziyeti, büyük çapta bir nevi politika cambazı olması idi. Herkesin fikri şu idi ki, bu Sovyet delegesi, daha ilk toplantıda İngiliz başdelegesine bütün azı dişleri ile görünmekte geç kalmıyacaktı.

Konferansta Türk heyetinin yanıbaşına böyle kuvvetli bir yardımcı grubun gelmesi, derhal ilk etkilerini yaratıverdi. Hemen büyüklerde bir nevi toparlanma, küçüklerde ise bir çeşit sinme hareketleri başgösterdi. Havada bir ürküntü, bir çekinti dalgasının dolaştığı sezilebilecek halde idi. Boğazlar meselesinin görüşüleceği toplantı her tarafta büyük bir merak ve heyecan uyandırıyordu. Boğazlar meselesinin görüşülmesi sonunda konferansın sonucunun anlaşılacağına inananların sayısı çoğalmaya başlıyordu. Artık herkes olağanüstü olayların ve **«coup de theâtre»**ların ortalığı harekete getireceğini söyliyerek dövüşü bütün heyecaniyle tatmaya hazırlanıyordu.

Lord Gurzon'un reislik ettiği birinci askerlik ve topraklar komisyonu, Boğazlar meselesinin ilk görüşmesine 4 Aralık'ta başladı. Toplantıya gelen delegeler o kadar kalabalık idi ki salonda oturacak yer kalmamıştı. Birçokları ayakta

duruyorlardı. Bu durum karşısında Lord Gurzon, Rusların, Bulgarların toplantıya pek kalabalık geldiklerini ileri sürerek hücum bayrağını açtı. Bir daha konferansa yalnız danışmanların ve bulunmaları zorunlu kimselerin getirilmesini hatırlattı. Bu bir nevi azardı ve özellikle küçüklerde hemen etki yaptı. Fakat bu İngiliz lordunun ilk azarı değildi. Bir gün İngiliz lordu konuşurken Bulgar delegesi Stambuliski, saygı olsun diye ayağa kalkmış ve bunun üzerine Lord Gurzon :

— «Otur!» diye bağırmıştı. O günden beri Bulgar başdelegesi İngiliz hariciye nazırının karşısında süt dökmüş kedi gibi idi.

Lord Gurzon, Rus-Bulgar kalabalığına ihtarını yaptıktan sonra, toplantıyı resmen açtı ve konferansa asgari kadrosu ile gelen İsmet Paşa'ya saygı ile hitap ederek :

— «Bugün Boğazlar meselesi görüşülecektir. Bu mesele hakkında önce Türklerin görüşünü almak istiyoruz,» dedi.

Lord Gurzon Türk heyetinden sonra diğer heyetlerin dinleneceğini, bu toplanmalarda ilk defa bulunan Sovyet Rusya delegelerinin ne düşündüklerini öğrenmekle bahtiyar olacağını, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan heyetlerinin de fikirlerini bildirmelerini, bütün bu görüşlerin özenle tetkik edileceğini ve diğer bir toplantıda müttefiklerin cevaplarını vereceklerini ilâve etti.

Ancak İsmet Paşa müttefiklerin ne düşündüklerini öğrenmeden kendi görüşünü tam olarak söylemek istemiyordu. Müttefiklerin hep önce kendisini söyletmek ve sonra ona göre cevap vermek taktiklerini çoktan farketmişti. Onun için önce müttefiklerin konuşmalarını, ve kendisinin onlara cevap verecek durumda kalmasını istiyordu. Görüş-

meye ancak bu suretle hâkim olmak kabil olabilirdi.

Fakat hiç birşey söylemek de mümkün olmadığı için İsmet Paşa ayağa kalktı ve Lord Gurzon'un davetine genel cevaplar vermeye başladı. Doğrudan doğruya Türkiye'yi ilgilendiren bir meselede ayrıntılar konusunda çözüm yolları ve istekler beyan etmeden önce diğer devletlerin ne düşündüklerini anlamak istediğini, Boğazlar işinin görüşülmesinde Sovyet Rusya'nın hazır bulunmasından duyduğu memnunluğunu ifade etti ve «Millî Misak»ın Boğazlara ait olan dördüncü maddesini okudu.

Maddeyi okuduktan sonra İsmet Paşa dedi ki :

— «Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti 4 İkinciteşrin 1922 tarihinde müttefik devletlere vermekle şerefyap olduğu notada, Boğazlar meselesinin ancak Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın iştirakiyle münakaşa ve tanzim edilebileceğini beyan etmişti. Türk heyeti murahhasası konferans esnasında dahi münakaşanın bu mevzua her temasında aynı noktai nazarı müdafaa etmişti. Türk heyetinin bütün bu hükümetler murahhaslarının müzakerelerde bulunmasını görmekle hissettiği memnuniyeti beyana müsaraat ederim. Çanakkale ve Boğaziçi Boğazları, Türk devletinin hâkimiyetine tâbi bulunduğundan, hiç şüphe yok ki bu mesele Türkiye için büyük bir menfaat, büyük bir ehemmiyet arzeder. Onun için Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti heyeti murahhasası, umumi sulhun sağlam bir temele istinadı için, bu meselenin mevzuubahis olan bütün meşru menfaatleri telif edecek mahiyette bir sureti halle mazhar olmasını diler. Bu mevzu hakkında Türkiye hükümetinin noktai nazarı dört seneden beri ilân edildiği gibi şudur:

Türkiye'nin payitahtı ve hilâfetin makarrı olan İstanbul ve Marmara denizinin emniyeti her türlü tecavüzden masun bulunmalıdır. Bu esas bir defa kabul edildikten sonra Türk Milleti bir taraftan Türkiye hükümeti ve diğer taraftan alâkadar devletler arasında Boğazların dünya ticaretine ve beynelmilel münakalelere açılmasını temin hususunda müştereken alınacak her türlü kararları kabule hazırdır. Bu ahkâm Türkiye'nin umumi noktai nazarıdır. Heyeti murahhasamız alâkadar devletler tarafından Boğazlar hakkında tayin edilecek tarzı hallere nispetle beyan edeceği mülâhaza ve istekleri bu esas üzerine istinad ettirmek emelindedir.»

Lord Gurzon İsmet Paşa'nın bu meselede sözlerinin bu kısa nutuktan ibaret olamayacağını belirttikten sonra, Türkiye'nin gayelerini nasıl gerçekleştirmek istediğini sordu. Devletlerin Boğazları askerden arındırarak Milletler Cemiyeti kontrolu altına koymaya ait fikirlerini 23 Eylül tarihli notalarında taslak olarak bildirdiklerine göre İsmet Paşa'nın bunlara dair ne düşündüğünü bilmek istedi ve sözlerinin sonunda:

— «İsmet Paşa bunlara dair bir şey söylemiyecek mi? Türkiye, kendi menfaatini ortaya konan büyük menfaatlerle nasıl uzlaştıracağını anlatmıyacak mı? Eğer İsmet Paşa fikrini söylemezse, bu konuşmaların neticesiz kalmasından korkulmaz mı?» dedi.

İsmet Paşa kendisini konuşmaya tahrik eden bu dâvetlerin hepsine cevap olarak:

— «Şimdilik söyliyeceğim tamamlayıcı mahiyette hiç bir şey yoktur» karşılığında bulundu.

Bu vaziyet karşısında Lord Gurzon daha fazla ısrar etmekte fayda görmedi ve İsmet Paşa'nın fikrini söyleme-

mek kararı hoşuna gitmemekle beraber, sözü, Rus heyetine verdi.

Şimdi, herkesin gözü Lozan konferansı sahnesine çıkan Tchitcherin'e çevrilmişti. Tchitcherin ayağa kalktı ve büyük jestlerle uzun bir beyanname okumaya başladı; söylemek istediğinin özeti şuydu:

«Rusya, Ukrayna ve Gürcistan hükümetleri bu konferansta iki mühim esasın teminine çalışacaktır:

1 — Rusya ve müttefiklerinin haklariyle sair devletlerin müsaviliği,

2 — Rus hükümetiyle müttefiki bulunan hükümetlerin topraklarında sulh ve selâmetin ve sair memleketlerle olacak iktisadî münasebetlerin mahfuziyeti.

Boğaziçinde, Marmara denizinde, Çanakkale boğazında ticari seyahatle münakalelerin tam serbestisi, kat'î surette, kayıtsız ve şartsız emniyet altına alınmalıdır.

İstanbul'un selâmeti ile yakın şarkın ve Karadeniz sahillerinin masuniyetinin mahfuz kalması, bozulmaz surette temin olunmalıdır. Yani Çanakkale ve Boğaziçi, sulh ve harb zamanlarında harb gemilerine ve diğer harb vasıtalariyle tayyarelere kapalı olmalı ve bu hususta yalnız Türkiye müstesna tutulmalıdır. Bu sularda seyrüsefer serbestliğinin fiilen cereyan edebilmesi için harb gemileriyle silâhlı vapurlara Boğazlar her halde kapalı kalmalıdır. Çanakkale ile Boğaziçinin Türkiye'ye ait oduğu kaziyesine istinad ederek, Rusya hükümetiyle müttefikleri, sair milletlerin hâkimiyet haklarına hürmet ettikleri için Türk milletinin de bütün toprak ve sularında hâkimiyet hakkının tesisini istemekte ısrar ederler. Yine beyan ve ısrar ederler ki; Türkiye, Boğazlarla Karadeniz sahillerini tahkim etmek hakkını haiz olmadıkça ve bir

harb donanmasına ve yeni harb vasıtalarının lüzum gösterdiği âletlere malik bulunmadıkça kendisini müdafaa edemez. Zaten gösterdiğimiz bu sistem mazide şu mecliste hazır bulunan devletler tarafından kabul olunmuş ve birbirine zıt menfaatlerin tek hal çaresi olarak görülmüştür. Rus Sovyet hükümeti, İstanbul'un Ruslara verilmesine ait olan ahitleri, hiç bir menfaat karşılığında olmaksızın lâğvettiği ve böylece Türkiye'ye varlığını müdafaa yolunu açtığı ve Akdeniz havzası etrafındaki devletlerin Çarlık ihtiraslarından kurtulmalarını temin eylediği için Boğazlar meselesinin hallinde de bu milletlerin selâmetini ihlâl edici hiç bir tesviye şeklinin kabulüne müsaade edemez.»

Tchitcherin okudukça Lord Gurzon önemli gördüğü noktaları ingilizceye tercüme ettiriyordu.

Tchitcherin'den sonra Romanya delegesi Ducas söz aldı: «Biz on sekiz milyon kişiyiz» diye söze başladı. Karşısındaki Sovyet delegesinin temsil ettiği Rusya'nın 180 milyon olduğunu bilmiyor gibi konuşuyordu!

Romanya'nın teklifi, Boğazların hem ticaret gemilerine, hem savaş gemilerine açık kalmasıydı. Adalar Denizi'nden Karadeniz'e kadar bütün Türk sahillerinin askerden arınmasını istiyordu. Karadeniz tarafsız olmalıydı. Bunları sağlamak için de Boğazlarda beynelmilel bir komisyon kurulmalıydı.

Lord Gurzon bu nutuktan memnun oldu. Romen delegesinin beyanatının açıklığını, doğruluğunu alkışladı. Bundan sonra:

— «Bulgar delegelerini dinleyelim» dedi. Stambuliski'nin Matmazel İstantchef adlı bir tercümanı vardı. Bu genç Bulgar kızı Bulgar görüşünü ifade eden bir muhtırayı

önce İngilizce, sonra Fransızca olarak okudu. Bulgarlar bilinen «mahreç» meselesinde ısrar ediyorlardı. Bir aralık İstantchef'in ağzından bir «Meriç mansabı» sözü çıkar gibi oldu. Sonra anlaşıldı ki İsmet Paşa bu kelimeleri dikkatle kaydetmiş, kaçırmamıştı. Bulgarlar, Karadeniz'de limanları olduğu için Boğazlar meselesiyle ilgili görünüyorlardı. Sonunda, savaşta ve barışta Boğazların ticaret gemilerine açık olmasını istediler.

Bulgarlardan sonra Mösyö Venizelos söz aldı. Bulgarların Adalar Denizi'ndeki «mahreç» isteğini esas itibariyle herkesin kabul ettiğini, bunun için de Meriç'in ve demiryollarının beynelmilel statüye sokulmasına razı olunduğunu, Batı Trakya'da yalnız bir devletin hatırı için birçok menfaatlerden vazgeçildiğini, halbuki Türk devletinin egemenlik bahanesiyle, fedakârlığa katlanmadığını söyledi:

— «Biz bir devlet için bu kadar fedakârlığa katlanırsak, Türkler genel menfaat adına daha büyük fedakârlıklara razı olmadılar!» diye ilâve etti.

Venizelos son derece heyecanla konuşuyor, elini kolunu sallıyarak birçok jestler yapıyordu. Bu sırada bir an o derece heyecana kapıldı ki, eli, yanında oturan Amerihan heyeti kâtibinin gözlüğüne çarptı ve adamın gözlüğü havaya fırladı. Venizelos, Türkiye'ye nasihat vermek isterken nutkunu Amerika kâtibine özür dileyerek bitirmek mecburiyetinde kaldı.

Yunan başdelegesi sustuktan sonra yerine oturdu, gözlüklerini düzeltti.

Ondan sonra Lord Gurzon görüşmeyi özetlemeye başladı:

— «Türk heyeti noktai nazarını umumi surette anlattı ve tafsilât vermekten kaçındı. Romanya, Bulgaristan,

Yunanistan noktai nazarlarını söylediler. Ruslara gelince, Türkiye menfaatlerini müdafaa eden asıl programı onlar bize verdiler. O kadar ki Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ı temsil eden Mösyö Tchitcherin aynı zamanda Türkiye'yi de temsil eder göründü. Hatta bir an, İsmet Paşa'nın kalpağını Mösyö Tchitcherin giymiş sandım.» dedi.

Türkiye için hayati olan bir işte Türk heyetinin komisyona bildirilen üç fikirden hangisini kabul edeceğini, ya da bir dördüncü görüş söyleyecekse onu bildirmesi lâzım geldiğini ilâve etti.

Lord Gurzon'un bütün isteği İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların görüşleri anlaşılmadan önce Türk taleplerinin anlaşılmasıydı. Ayrıca Türklerin Rus görüşüne tamamiyle katılıp katılmadıklarını da öğrenmek istiyordu. Asıl bilmek ve Tchitcherin'in İsmet Paşa'nın kalpağını giydiği imasıyle anlatmak istediği, Türklerin Rusların vesayeti altında olup olmadıkları konusuydu.

İsmet Paşa hemen cevap verdi:

— «Rus noktai nazarı, ileri sürülen müddealar arasında bizim isteklerimize en yakın olandır. Ancak Bulgarlar Meriç ağzında bir mahreçten bahsettiler. Evvelce Bulgarların isteklerinde böyle bir şey yoktu. Bu hususta izahat isterim. Romanya'nın teklifleri bir takım takyidatı muhtevidir. Bizim için muzırdır. Kabul edemeyiz.»

Lord Gurzon İsmet Paşa'nın bu stratejisine tahammül edemedi, dedi ki:

— «Ben muhtelif heyeti murahhaslar tekliflerinden hangisinin daha çok Türk noktai nazarına uyup uymadığını sormadım. Sorduğum şudur: Tchitcherin'in beyanatını Türk noktai nazarı diye mi kabul edelim, yoksa Türkler ayrıca iddialarını söyleyecekler mi?»

Lord Gurzon'un bu sorusu tercüme edilip İsmet Paşa'ya söylenirken, Stambuliski'nin tercümanı Matmazel İstantchef ayağa kalktı ve şu açıklamada bulundu:

— «Meriç ağzı» ile Bulgar delegesi Dedeağaç'ı kastetmiştir. Çünkü Meriç fennen seyrüsefere salih değildir.

İsmet Paşa Gurzon'a tekrar cevap verdi:

— «Boğazlar Türk topraklarındadır ve oralarda bizim mevcudiyetimiz ve hâkimiyetimiz mevzuubahistir. Oradan serbestçe seyrüsefer etmek istiyen bütün devletlerin noktai nazarlarını evvelâ anlamak lâzımdır. Bu bizim hakkımızdır. Şimdilik cevaba lüzum yoktur sanırım. İcabında bu mesele hakkında görüşürüm.»

Lord Gurzon, İsmet Paşa'nın soğukkanlılığı karşısında şu sözleri söyledi:

— «İsmet Paşa Hazretlerinin sözlerini şu suretle tefsir ediyorum: Türkiye başmurahhası, fikirlerini münakaşanın bu safhasında söylemek istemiyorlar. Türkiye başmurahhası, yalnız Rusların iddiasının Türk noktai nazarına tevafuk ettiğini söylemekle kalmaktadır. Fakat bu konferansla oynamak, konferansı istihfaf etmek demektir. Biz kaç gündür burada sulhu yapmaya çalışıyoruz, İsmet Paşa ise bu mesele hakkında konuşmuyor, konuşmak bile istemiyor. Türkiye heyetinin bu hareketi konferansa lâyık olduğu hürmeti göstermemektedir. Bu hareketi dünya duyarsa fena tesir edecek ve bunun mesuliyeti de Türklere ait olacaktır. Ancak şunu haber vereyim ki vaziyet böyle devam edemez. Mademki konuşmak istemiyorlar, o halde toplantı bitmiştir.»

Fakat oturum sona ermeden önce Tchitcherin ansızın ayağa kalktı:

— «Söz isterim!»

Herkes Tchitcherin'e dönmüştü. Bolşevik delegesi İsmet Paşa'nın yerine cevap verir gibi, dedi ki:

— «Bize konuşunuz dediniz, konuştuk. Noktai nazarımızı anlattık. (Lord Gurzon'a hitap ederek:) Fakat siz, büyük Britanya hükümetinin murahhası, Boğazlar hakkında devletinizin noktai nazarını niçin söylemiyorsunuz? Ya Fransa, ya İtalya? Onlar niçin noktai nazarlarını söylemiyorlar? Sizlerin noktai nazarlarınız var mıdır, yok mudur? Biz burada müsavi devletler olarak oturuyoruz. Bu büyük devletler bu meselede bitaraf mıdırlar? Yoksa kendilerini hakem vaziyetinde mi görüyorlar?»

Bu sözler karşısında Lord Gurzon şaşırdı ve bu şaşkınlıktan hemen istifade etmek isteyen Tchitcherin tekrar ayağa kalkarak:

— «Efendiler,» dedi. «Tekrar ediyorum. Boğazlar meselesinde Türkiye ve Rusya noktai nazarlarına zıt her hangi tesviye şekli dünya sulhunu tehlikeye koyar!»

Nihayet Lord Gurzon, Tchitcherin'e cevap vererek Rus delegesinin yanıldığını, devletlerin diğerlerini dinledikten sonra cevap vermeyi nezakete daha uygun bulduklarını bunun için bir saatten beri Türk heyetini söyletmeye uğraştığını ifade etti ve:

— «Herkesin fikrini anlıyalım ki ondan sonra müttefiklerin noktai nazarını bildirelim» diye ilâve etti.

Oturum bitmişti. Delegeler çıkarken Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya doğru eğilmiş, hâlâ Boğazlar hakkında Türkiye'nin görüşünü söyleyip söylemiyeceğini soruyordu.

RUS - İNGİLİZ MÜCADELESİ

LOZAN konferansına Rusların girmesiyle beraber, Sovyetlerin karıştığı bütün Avrupa konferanslarında artık görülmesi âdet halini alan Rus-İngiliz mücadelesi de, yeniden başladı. Eski zamanlarda İngiltere, Boğazları Rusya'ya karşı kapamak ister, Rusya ise her vesile ile Boğazların açılması dâvasını güderdi. Şimdi işler tam tersine dönmüştü. Rusya Boğazları kapamak istiyor, İngiltere ise Boğazların serbestliği tezini savunuyordu. Lord Gurzon, iki devletin Boğazlar siyasetinin son yüzyıl içinde değiştirildiğini açıkça söylüyordu. Bu çarpışma karşısında Türkiye'nin durumu ise kendisine ait bir toprak üzerinde önce başkalarının kavgalarını seyretmek, ondan sonra da sırası gelince fikrini söylemek durumuydu.

İngilizlerin Boğazlar görüşmesinde önem verdikleri iki görüş tarzı vardı:

1 — Türk görüşü,

2 — Sovyet Rusya görüşü.

Türk görüşünün ne olduğunu tamamiyle izah etmek istemiyen İsmet Paşa'nın sözün sonunu bekliyen durumu karşısında, Lord Gurzon için Tchitcherin'i dinlemekten başka yapılacak şey kalmamıştı. Tchitcherin ise konuşmuş ve Rusların Boğazlar politikasını okuduğu beyanname ile şöyle anlatmıştı:

«1 — Rusya ve müttefiklerine ait vaziyet ve hakların diğer devletlerle tam bir müsavilik temeli üzerine kurulması,

2 — Rusya ve müttefiklerine ait toprakların sulh ve emniyeti ve başka memleketlerle iktisadi münasebetlerde serbestliği.»

Bu esas prensiplerden sonra Ruslara göre Boğazlar idaresi şöyle olmalıydı:

«A — İstanbul ve Çanakkale Boğazında ve Marmara denizinde ticaret gemileri işletmesinin mutlak ve daimi surette serbest olması,

B — Karadeniz ile kıyılarında ve yakın şark ile İstanbul'da sulh ve emniyetin daimî surette korunabilmesi için Boğazların gerek sulh, gerek harb zamanında Türkiye'den başka her memleketin deniz ve hava harb gemilerine kapanması.»

İşte Rusların Lozan konferansında Boğazlar politikasının esasları bunlardı.

Tchitcherin, Rus görüşünü haklı göstermek için devletlerin geçmişte buna muvafakat ettiklerini ileri sürüyordu. Rus delegesine göre Boğazların savaş gemilerine kapalı kalması, vaktiyle devletlerin kabul ettiği gibi, zıt çıkarları birleştirebilecek biricik çare ve vasıta idi.

Rus beyannamesinin İstanbul'a ait şu kısmı özellikle dikkate değerdi:

«İstanbul'un Rusya'ya verilmesine ait bütün anlaşmaları hiç bir taviz karşılığında olmaksızın iptal etmek ve bu sayede Türkiye'ye varlığını muzafferane müdafaa imkânını vermek ve bütün Akdeniz havzası devletlerini Çarlığın asırlardan kalma ihtiraslarının eski tehditlerinden kurtarmakla, Sovyet Rusya, Boğazlar meselesine kendi emniyeti aleyhinde bir şekil verilmesine muvafakat etmeyi asla hatırından geçirmemiştir.»

■

TCHİTCHERİN tarafından ortaya atılan bu Rus tezine, Boğazlar rejiminin görüşülmesine ayrılan ikinci toplantıda, 6.11.1922 günü, İngiltere başdelegesi cevabını verdi.

İsmet Paşa, Balkanları ve Tchitcherin'i dinledikten sonra şimdi de İngiltere'yi, Lord Gurzon'u dinliyordu.

Toplantı açıldığı zaman Lord Gurzon söze başlayarak:

— «Mösyö Tchitcherin tarafından bugün müdafaa edilen siyasetin on dokuzuncu asırda garp hükümetlerince daima takibedildiği doğru ise de Rusya'nın bu siyasete aynı derece sebatla karşı koymuş olduğu da doğrudur!» cümlesiyle söze başladı ve bundan sonra Rus tezini şu ifadeyle yıkmaya uğraştı:

— «Mazide Karadeniz'de yalnız bir Rusya, bir de Türkiye vardı. Fakat şimdi Karadeniz havzasında da başka devletler ortaya çıktı. Onların geçiş serbestliğini ve menfaatlerini de dikkate almak mecburiyetindeyiz.»

Lord Gurzon, tarihten söz açarak 1871'de Boğazlar'da Türkiye'nin elde ettiği imtiyazları hatırlattı. Rusya'nın Karadeniz'e egemen olmak ve Boğazları da Türkiye'nin iyi bir yönetimle korumasına bırakmak istediğini söyledi. Daha sonra Türk heyetine hitabederek:

— «Türkler hatırlasınlar, Mehmet Ali zamanında Rus donanması hünkâr iskelesi muahedesine sebebiyet verdi. Trablusgarp ve Balkan harblerinde, harbi umumi esnasında Boğazların kapanması cihan ticaretine halel getirdi. Rusların istekleri beynelmilel hukuka mugayirdir. Boğazlar açılırsa Bolşeviklere nazaran bahriyesi en kuvvetli devlet galip gelir. Fakat kapanırsa Karadeniz'deki bir çok devletler Rusya'nın tahakkümü altına girecektir ve yalnız Karadeniz'de iki devlet kuvvetlenecektir: Rusya, Türkiye. Mösyö Tchitcherin'in yalnız bir gayesi var: Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirmek! Bu gölün sadık bekçisi de Türkler olacaktır. Milletler arasında hukukça müsavilik nazariyesine ve insanlığın sulh ve saadetine Rus heyetinin iki gün evvel getirdiği yardım işte budur!» dedi.

Lord Gurzon, sonunda müttefiklerin hazırladıkları kararları okudu.

Müttefiklerin projesi özellikle şu maddeleri taşıyordu:

«1 — Boğazlar gerek sulhte, gerek harbde —eğer Türkiye bitaraf ise— ticaret seyrüseferi hususunda katî surette serbest olacaktır. Eğer Türkiye bitaraf değilse, bu serbesti harb kaçakçılığı yapmayan bitaraf gemiler için muhafaza edilecektir.

2 — Bir devlet için miktarı Karadeniz'deki en büyük filonun kuvvetini geçmemek üzere harb gemilerinin geçişi serbest olacaktır. Harb gemileri gerek sulhte, gerek harbde —eğer Türkiye bitaraf ise— geçiş serbestliğine malik olacaklardır. Eğer Türkiye bitaraf değilse, yalnız bitaraf devletler gemileri geçebileceklerdir.

3 — Karadeniz'e komşu hükümetlerle Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya ve Amerika mümessillerinden mürekkep bir komisyon tarafından bir mıntaka tesbit edil-

mek kaydiyle Boğazlar tahkimattan tecrid edilecektir. Bu komisyonun riyaseti Türkiye'ye verilecektir.

4 — Şekli sonradan tayin edilmek üzere İstanbul'un himayesi için teminat verilecektir.»

Gurzon projesinin esasları bunlardı. İngiliz başdelegesi tekliflerini okuduktan sonra Fransız başdelegesi de bir beyanname okudu. Gurzon'un tekliflerine katılıyordu. Barér'den sonra Marki Garroni aynı yolda bazı şeyler söyledi. Yugoslavya delegesi de müttefiklerin görüşüne katıldı. Ondan sonra Amerika delegesi ayağa kalktı:

— «Amerika tebaası bulunan her yerde Amerika savaş gemilerinin girebilmesi lâzım gelir!»

Dâvasını izah etmek istedi. Amerika delegesi beyannamesini okuduktan sonra Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya döndü:

— «Türk heyeti delegelerinin fikrini öğrenebilir miyiz?»

İsmet Paşa bütün devletlerin tekliflerini öğrenen Türk heyeti delegelerinin ancak bu muhtelif iddiaları inceledikten sonra cevap verebileceğini söyledi. Gurzon, Türklerin öğleden sonra cevap verip vermiyeceklerini sordu. İsmet Paşa bazı noktalar hakkında daha fazla tafsilât almak gerekeceğini ve incelemelerinin çabuk bitemiyeceğini açıkladı. Gurzon ısrar etti:

— O halde yarın mı?

Tchitcherin müdahale etti:

— «Müttefikler kendi noktai nazarlarını izah için iki gün çalıştılar. Nasıl olur da Türkler ve Ruslar bir gün içinde cevap verebilirler?»

Toplantının sonuna doğru Tchitcherin tekrar söz istiyerek ayağa kalktı ve oturumun başında Lord Gurzon tarafın-

dan Rusya'ya ve kendisine çevrilen hücumlara şu sert karşılıkta bulunmaya başladı:

— «Daha mufassal cevabı sonra bildirmek hakkını muhafaza ederek bugün umumi bazı mülâhazalarda bulunmak istiyoruz. Reis hazretlerinin 'garp devletleriyle Rusya'nın Boğazlardaki rolü tersine dönmüştür' demekte hakkı vardır. Evvelce bizim Türkiye'yi ve binaenaleyh sulhu tehdid eden ve tecavüz ihtirasları olan bir Çarlık Rusyamız vardı. Şimdi her türlü emperyalist noktai nazarlardan sıyrılmış, şark kavimleri hakkında kardeşlik hislerinden ilham alan Sovyetik bir Rusyamız vardır. Vaktiyle Asya'da Rus hululünden bahsedilirdi. Şimdi Avrupa'da İngiliz hululünden bahsetmek zamanı değil midir? İngiliz muhafazakârlığının en iyi ananesi, Rusya - Britanya nüfuz daireleri arasına bir mutavassıt duvar tesis etmekti. Bizim de Türk milletinin hâkimiyet ve hürriyetine dayanarak vâki olan teklifimiz işte budur. Rusya İstanbul Boğazları üzerindeki emellerinden vaz geçmiş olduğundan iki hal tarzı da mümkündür. Birincisi, Boğazların harb gemilerine kapanması ve Türkiye'nin hâkimiyeti, yani mutavassıt duvar. İkincisi, bütün dünyanın rekabetlerini ve ihtiraslarını bu havali üzerine çekecek beynelmilel bir tarzı hal.

Boğazlarda beynelmilel bir tertib yaratmağa gelince, bu ancak sulh yerine karışıklığın uzatılması demektir. Biz harb esnasında vuku bulan şeyleri tavzih edecek teklifleri tetkika hazırız. Yalnız harb gemilerine Boğazların kapanması esası kabul edilirse...

Yakın Şarkta sulh halinin devamlı olabilecek tek temeli, Türkiye'nin hâkimiyet ve hürriyetidir. Beynelmilel hukuk düsturlarından bahsedildi. Acaba niçin şimdiye ka-

dar Boğazların kapalı tutulması esası bu haklara mutabık ve muvafık addedildi? Ancak, rekabetleri birbirinden ayıracak ve sulh ile birlikte Türkiye'ye müstakil bir mevcudiyet temin edecek şey, işte yalnız bu mutavassıt duvardır. Reisi dinlerken bende o his hasıl oldu ki beyanatına hâkim fikir, Rusya'ya karşı çevrilmiş bir sistem vücuda getirmektir. Biz size sulhü teklif ediyoruz, siz bize karşı cidali idame ettiriyorsunuz! Rus ihtilâli, Rus halkından bir millet vücuda getirmiştir ki bütün kudreti kendi gövdesi içinde, tarihte şimdiye kadar hiç bir zaman vâki olmamış bir şekilde, tekâsüf ve temerküz etmiştir. Eğer cidale mecbur olursa, Rusya, boyun eğmiyecektir. (Gurzon'a hitab ederek:) Belki Pamyr tepelerinde süvarilerimizin tekrar zuhur etmiş olmasından ürkersiniz ve karşınızda 1895'de size Hindukuh dağını terkeden Paris ile Çarı artık göremiyeceğiniz için endişe duyabilirsiniz! Fakat biz size mücadeleyi değil, sulhu teklif ediyoruz!»

Fakat Gurzon da Tchitcherin'i cevapsız bırakmadı. Rus başdelegesinin müttefikler teklifini Rusya aleyhinde farzetmekle yanıldığını söyledikten sonra:

— «Meydana koymak istediğim şey, Rus teklifinin Karadeniz'de Rusya'ya üstünlük verdiği ve Türkiye'yi tebaiyet etmeye mecbur bir vaziyete sürüklediğidir» diye sözlerini bitirdi.

Bu oturum çok heyecanlı olmuştu. Her iki rakip, İngiltere ve Rusya, Boğazlar üzerinde aynı kuvvetle çarpışıyorlardı. İki taraf arasında kalan Türkiye'nin durumu, her iki devlet tarafından kendi görüşlerinin Türk çıkarlarına daha uygun olduğu noktasına ikna edilmek istenmesi durumu idi.

Artık Boğazlar meselesi konferansın bütün diğer meselelerini ikinci plana atmıştı. Herkesin dikkati, Rus-İngiliz mücadelesinden sonra Türk heyeti üzerine çevrilmiş bulunuyordu. Bu iki tez arasında kalan Türk başdelegesinin fikri ne idi? Türkiye Boğazların açıklığı ile kendi güvenliğini «telif»e nasıl imkân bulacaktı? Herkesin merak ettiği bu nokta idi.

Bir yandan görüşmeler bu şekilde devam ederken, o görüşmelerin havasından ilham alan dedikodular da eksik değildi. Bazı çevrelerde İngiltere'nin Boğazlarda Türkiye'yi memnun ederek Türk - Rus ilişkilerini etkilemek istediği söyleniyordu. Fransızlar ise Türk heyeti etrafında dolaşarak:

— «Boğazlar projesinde çok ağır şartlar vardı. Sizin haberiniz olmadan ve sizin lehinize olarak onları biz değiştirttik!» diyorlardı.

İşte koca Boğazlar dâvası görüşülürken devletlerin karşılıklı durumları böyle idi. Bu arada Fransızlar da günün havasına göre Türk heyetini okşıyarak maddî hesap ve çıkar sağlamak için her çareye başvurmakta ve Türkleri terk etmiş görünmekten kurtulmak ihtiyacını duymakta idiler.

Konferans artık hızını almış bir lokomotif gibi, doğu meselesinin bütün karışık ve sarp dâvalarını vagonlar gibi arkasına takmış, gidiyordu. Bu gidişle raydan mı çıkacak, yoksa hedefine mi varacak, işte bunu kimse bilmiyordu.

BOĞAZLARA HÂKİM BİR TÜRKİYE BARIŞIN TEMELİ OLUR!

9 Aralık'ta toprak ve askerlik komisyonu toplandığı zaman önce İsmet Paşa söz alarak Boğazlar hakkındaki Türk muhtırasını okudu. Bu muhtırada özet olarak şöyle deniyordu:

— «Türk murahhaslar heyeti, muhtelif heyetlerin beyanatiyle Lord Gurzon cenapları tarafından verilen izahatı dikkatle dinlemiştir. Türk murahhaslar heyeti aynı zamanda müttefikler tarafından verilen Boğazlar idaresine ait tesviye tarzı projesini de tetkik etmiştir. Bu tetkikler neticesinde Türkiye murahhaslar heyeti atideki mülâhazaları ileri sürmekle şeref kesbeder:

Beş asırdan beri Türkler, ellerindeki bütün vasıtalarla tahkim ve müdafaa ettikleri Boğazlara hâkimdirler. Türklerin Boğazların bekçileri olması hâdisesi, birbirleriyle harb halinde oldukları sırada, Karadeniz ve Akdeniz devletlerinin münasebetleri üzerinde muhtelif suretlerde tesirler yaratmıştır. Meselâ bu suretle, bu muhtelif tesirler, 1833'de Hünkâr iskelesi muahedesiyle Rusya lehinde

bazı hakların tanınmasiyle neticelenmiştir. Bu hal bir harbe sebebiyet vermemiştir. Daha sonra 1856'da, Türkiye, Çarlık Rusyasına karşı müttefikleriyle beraber harbetmek için, bu devletlerin harb gemilerini Boğazdan geçirtmiştir ve daha pek yakın zamanlarda, 1914'de, bir taraftan Rusya, diğer taraftan bu devletlerin müttefikleri olan garpteki devletler arasında kalan Türkiye, birleşen iki tarafa karşı Boğazları kapamış ve müdafaa etmiştir. Bu esnada Türklerin Boğazlar hakkındaki beynelmilel muahedeler hükümlerine zıt hiç bir harekette bulunmadıkları ve ne düşmanlarını, ne dostlarını bu muahedelerde düşürülmemiş hiç bir vaziyet karşısında bulundurmadıkları inkâr edilemez.

Bundan şu netice çıkıyor ki Boğazların şu veya bu tarzda kullanılması veya müdafaa olunması hususunda her hangi bir şikâyet mevcut ise, bu şikâyet, ancak Boğazlar hakkında konan beynelmilel hükümlere çevrilmiş olmak lâzım gelir. Yoksa, hiç bir suretle, Boğazların Türkler tarafından müdafaa edilmiş olması hâdisesine çevrilmez. Eğer Boğazlar silâhtan tecrid edilmiş olsaydı, bu onların müdafaa haline konması gibi, muhtelif suretlerle, infilâk edecek muhtelif harblerde, devletler arasında o esnalarda mevcut ihtilâfların üzerinde yine tesirini gösterecek, bu sistemin tatbik edilmesinden her taraf muhtelif tarzlarda, ya menfaat, ya zarar görecekti.

Onun için Boğazların beynelmilel münasebetler üzerindeki nüfuzu, bunların müdafaa haline konulup konulmaması noktai nazarından değil, fakat Boğazlarda harb gemilerinin idaresini tanzim edecek muahedelerle halledilmelidir.

Diğer taraftan Boğazlar müdafaası demek, aynı za-

manda Türkiye'nin payitahtı ile Marmara denizi ve şarki Trakya'nın müdafaası demektir. Boğazları müdafaa etmemek demek, Türkiye'nin en mühim, en hassas havalisini, silâhsız ve her hangi nagehani bir hücuma maruz bırakmak demektir. Konferansta temsil edilen devletlerden hiçbiri, kendi payitahtını müdafaa etmek hakkından mahrum edilmiş değildir. Türkiye ise bilâkis payitahtının bir ecnebi devlete mensup bir filo tarafından bir hamlede tahrib edilmesine, yahut her hangi bir devlet kıtaları tarafından işgal olunmasına her an maruz bulunacaktır. Şüphesiz ve aşikârdır ki böyle bir ihtimal dahilinde, payitaht, her nevi musibetlerin sahnesi olmak tehlikesinde kalacaktır. Diğer bir nokta daha var ki umumi sulhun menfaati namına bundan da bahsedeceğim:

Boğazların sevkulceyşî ehemmiyetlerine göre bunların bir Akdeniz veya Karadeniz devleti tarafından fethedilmesi, bir harb başlangıcında derhal mühim bir üstünlük temin eder. Onun için tabiidir ki, Karadeniz sahilindeki devletlerden her hangi biriyle bir Akdeniz devleti arasında bir harb ihtimali zuhur eder etmez, her iki taraf da diğerinden bir an evvel Boğazlara el koymaya bakacaktır. Bu teşebbüsün ilk neticesi silâhlara müracaat etmeden, diğer bir suretle halledilebilecek bir ihtilâf için anî bir harbin çıkmasına sebeb olması, ikinci neticesi ise Türkiye'nin mevzuubahis ihtilâfta hiç bir suretle alâkalı olmasa dahi sırf hücuma uğramış olması dolayısiyle bu harbe girmesine sebebiyet verilmesi keyfiyetleridir. Bu mülâhazalar Boğazları tahkimattan tecrid etmekten doğan hal ve vaziyetin bir taraftan Karadeniz ve Akdeniz devletleriyle diğer taraftan Türkiye arasında sulhu hayal haline getirdiğini göstermektedir. Bu sebeplerle Boğaziçiyle Boğazlar ve İs-

tanbul, gerek karadan, gerek denizden gelebilecek hücumlara maruz bırakılmamalıdır.

İmdi, bu emniyet, şimdiye kadar vâki olan tecrübelerimize göre, ancak tahkimat ve müdafaa ile istihsal edilebilir. Bu havali anî çıkabilecek hâdiselere karşı mahfuz bulununca, beynelmilel kayıtlara muhalefet edecek her hangi bir devletin anî bir muvaffakiyet temin edebilmesi kabil olamıyacağı gibi devletlerin de vaziyetin istilzam ettiği tedbirleri almalarına imkân verilmiş olacaktır.

Türkiye'ye gelince, hiç şüphe yoktur ki bu devlet de diğer devletlerle müştereken kendisi için tâyin ettiği harekete itaat edecektir. Bir devletin bütün cihana karşı vâki olan taahhütlerini yapmayacağını zannetmek müşkül bir şeydir. Her halde bu hiç bir suretle gerçekleşmesi imkânı olmıyan bir ihtimaldir. Müttefik devletlerin projesi Türkiye'nin kendisini elde mevcut her vasıta ile müdafaa edememesini esasen vazettiğinden, Türkiye'nin taahhütlerini ifa etmemesi korkusu da mevcut olamaz. Binaenaleyh bu korku müttefik devletler nazarında, meselenin halli esnasında, tamamiyle mühmel bir unsur olmaktan ileri geçemez.

Türk Boğazlarının emniyeti, fazla olarak Boğazlardan geçecek harb gemilerinin iki Boğazlar arasındaki havalinin emniyetini ihlâl edebilecek bir kuvvet teşkil edememesini de istilzam etmektedir. Türkiye, konferansta temsil edilen devletlerle, ticaret gemilerinin gece gündüz geçme ve seyrüsefer serbestisi hususunda tamamiyle müttefiktir.

Ticaret gemilerinin seyrüseferi hususlarını Tuna komisyonuna benzer bir komisyon tesviye edebilir. Türkiye'nin bitaraf kalacağı harblerde olduğu gibi, gireceği harblerde de, gemilerin serbest gidip gelmeleri, bu yolda mev-

zuubahis beynelmilel menfaatlerle tevafuk ettirilebilir.»

İsmet Paşa'nın beyannamesi derin bir ilgi ile dinleniyor ve özellikle Lord Gurzon'la Tchitcherin'in kulak kabarttıkları görülüyordu. Muhtıranın son kısımlarında, Boğazlarda uygulanmasını istediği idarenin esaslarına âit tafsilât vardı. Bu esaslar savaş gemilerinin kuvvetlerinin tahdidi, Karadeniz'de savaş gemileri bulunmaması, ticaret gemilerinin barış ve savaş zamanlarında gidip gelme serbestliği noktalarından ibaretti.

İsmet Paşa'dan sonra Tchitcherin söz aldı ve bir toplantı önce Gurzon'un söylediklerini tenkid etti:

— «Bizim seleflerimiz, İzvolski'ler, bir zamanlar Boğazları açıp kapamakla meşguldüler. O zaman Çarlık Rusyası bir istilâ siyaseti takibediyordu. Halbuki şimdi Rusya, başkalarına karşı kendisini müdafaadan başka bir gaye düşünmez. Boğazlarda tatbiki arzu edilen idare usulü, Rusya ile itilâf değil, bir muharebe kapısı açmaktadır. Fakat Rusya böyle bir usule hiç bir zaman boyun eğmiyecektir. Burada bugün siyasetlerini tek bir ağızla ifade eden devletler yarın Karadeniz'de tek bir kütle halinde bulunacaklardır. Bunlardan her biri yalnız ellişer bin tonluk bir gemi gönderirlerse Karadeniz'e tamamiyle hâkim olurlar. Halbuki Karadeniz'de kıyısı olan diğer devletler tamamiyle silâhsızdır. Boğazlarda silâhsız bir Türkiye büyük devletler elinde bir oyuncak olur. Boğaz sahillerinde Türkiye'nin şimendiferi, limanları yoktur. Kendisi buralarda askerî hareketlerden menediliyor. Karadenizle Akdeniz arasındaki mutavassıt duvar ortadan kaldırılıyor. Halbuki cihan sulhu için bu mutavassıt duvar olmalı ve Karadeniz kapalı kalmalıdır. Boğazlarda hâkim bir Türkiye sulhun temeli olur. Temenniye şayandır ki şarkta yeni Türkiye'nin mev-

ki ve vaziyeti İsviçre ve Belçikanın vaziyetine benzesin ve Türkiye şarkta aynı sulh rolünü oynasın.

İsmet Paşa Hazretlerinin Boğazlar hakkındaki beyanatına gelince, bu talepler ve bu beyanat bizim için büsbütün yenidir. Bunları tetkik ederek cevap verebiliriz..»

Tchitcherin'den sonra Romanya delegesi söz aldı. Bir taraftan İngiltere'den çekinmesini, diğer taraftan Rusya'dan korkusunu güçlükle gizleyen beyanatta bulundu. Romanyalıdan sonra Venizelos söze karışarak büyük asabiyet içinde Tchitcherin'e cevap verdi.

Sonunda Lord Gurzon, bütün devletlerin görüşlerini özetleyerek İsmet Paşa'nın sözlerindeki bazı noktalara şimdi cevap vermek mümkün olduğunu, fakat müttefikleriyle görüşmek için toplantının öğleden sonraya bırakılmasını uygun gördüğünü söyledi.

— «Rus delegeleri de İsmet Paşa'nın bu sözleri karşısında hayrete düştüler. Onlar da incelesinler...» dedi.

■

ÖĞLEDEN sonra Gurzon, İsmet Paşa tarafından ileri sürülen Türk görüşlerine birer birer cevap verdi. İsteklerimizin bir kısmını «muvafık ve makul» görüyor, diğerlerini incelemek gerektiğini söylüyordu. Gurzon bu mütalâalardan sonra Çanakkale'deki müttefikler mezarlığının mülkiyet hakkını Türkiye'nin esirgemiyeceğini ümidettiğini söyledi. İsmet Paşa, mezarlığa saygının Türklerin geleneklerinden olduğunu söyledi. Yalnız «temlik» kelimesinin anlamını pek iyi anlıyamadığını ekledi. Lord Gurzon, mezarlıkta bir egemenlik değil, bir «temlik» istediği cevabını verdi.

Gurzon, Karadeniz meselesiyle Boğazlar meselesinin ayrı ayrı incelenerek Türklerle müttefikler delegelerinin

birlikte bir proje hazırlamalarını ve Rus delegelerinin yalnız Karadeniz meselesine katılmalarını ileri sürdü. Boğazların Türk toprakları olmak itibariyle yalnız Türkiye'yi ilgilendirdiğini söyledi. Tchitcherin buna itiraz etti. Müttefikler razı olmadılar. Delegelerimiz bu mesele hakkında birşey söylemediler.

Boğazlar meselesinin üçüncü toplantısı bu şekilde bitti. Sonuç şu oluyordu ki, kendi güvenliğini sağlamak şartiyle Boğazlardan geçişin serbest olmasını tasvip eden Türkiye'nin görüşü, İngiltere'ye ve müttefiklerine ılımlı görünüyordu. Ayrıntıların konuşulmasiyle daha çok yakınlık da sağlanabilirdi. Bu sonucun elde edilmesinde İsmet Paşa'nın söyleyeceklerini en sona bırakmakla isabet ettiğine hiç şüphe yoktu. Zira diğerlerinin hepsi söyliyeceklerini söylemişler ve Türk heyetinin görüşüne göre yeni vaziyetler takınmak fırsatını elde edememişlerdi.

«BİZİM ELLERİMİZ BİLHASSA TEMİZDİR!..»

KONFERANS başlıyalı bir ay olmuştu. Bu bir ay içinde henüz hiç bir mesele halledilmemişti. Meseleler yalnız yoklanıyordu. Her dokunulan dâvanın sarplığı anlaşıldıktan ve bir nevi tartısı alındıktan sonra bir kenara konması âdet haline gelmişti.

Türkiye'nin Avrupa sınırları, Adalar, Boğazlar ve bu arada özel konuşma ve görüşmelerde temas edilen Musul maddelerinden sonra sıra azınlıklar meselesine geldi. Azınlıklar meselesi koyu hristiyan olan Lord Gurzon için önemli bir propaganda konusu idi. Balkanlılar arasında özellikle Yunanlıları alâkadar eden, diğerlerine kahramanlık fırsatı veren ve hele Amerika'nın özel karakterine ve insancıllık dâvalarına pek uygun gelen azınlıklar işi, Lord Gurzon'a göre, eğer konferans kesilecekse, bu kesinti için mükemmel bir bahane de olabilirdi. Avrupa sınırında Balkanlılar, Boğazlar ve Musul meselesinde İngilizler, kapitülasyonlar, borçlar, imtiyazlar, dâvalarında İtalyanlar ve Fransızlar tat-

min edilemez de konferansın kapanması tercih edilirse toplantıyı, azınlıklardan dolayı dağılmaya sevk etmek dünya kamuoyu bakımından daha elverişli bir siyaset idi. Zira İngiltere ve müttefiklerinin o tarihte takibettikleri menfaatler adına bir savaş çıkarmak, savaştan bezmiş, Avrupa'yı kandırmak çok güç bir durumdu. Onun için Lozan'da görüşülen işlerin bütün ağırlık merkezini getirip hristiyan âlemine heyecan verici bir mesele etrafında toplamak ve azınlıklar işini konferansın anahtarı haline koymak herkesin hesabına uygun gelmekte idi.

Fakat tam azınlıklar işinin konuşulacağı sırada cereyan eden bir olay, Lord Gurzon'un bu mesele için çizdiği yönü değiştirdi ve dâva İngiliz delegesinin hiç beklemediği bir safha ve niteliğe girdi:

Konferansta görüşme gündemleri komisyon reisleri tâyin ediyordu. Gündem kararlaştırıldıktan sonra, toplantıdan bir gün önce heyetlere tebliğ ediliyordu. Azınlıklar işinin 12.12.1922'de görüşüleceğini Lord Gurzon bir gün önce — fakat geceyarısı! — Türk heyetine tebliğ ettirdi. İsmet Paşa kaç gündür gece sabahlara kadar çalıştığı ve yorgun düştüğü için —ve ertesi gün için toplantı da yok diye — erken uyumuştu. Geceyarısı Gurzon'un ertesi gün için azınlıklar meselesinin konuşulacağını bildiren tebliği gelince, Türk heyetinin genel sekreterliğini yapan zat, İsmet Paşa'yı uyandırıp gündemi kendisine bildirmekten çekindi ve sabahı beklemeyi tercih etti. Oysa Lozan'da İsmet Paşa Ankara'daki Gazi Mustafa Kemal gibi, gecenin hangi saati olursa olsun önemli durumlarda kendisinin uyandırılarak haber verilmesini kesin olarak emretmişti. Nasıl ki Ankara'da Lozan'dan gelen bütün şifreli raporlar günün ve gecenin hangi saati olursa olsun he-

men Gazi Mustafa Kemal'e ulaştırılmakta ve gerektiği zaman Gazi, hatta uyandırılmakta idi.

İsmet Paşa 12 Aralık sabahı Lord Gurzon'un gece yarısı gündemi gönderildiğini, fakat genel sekreterin kendisini uyandırıp haber vermediğini öğrenince hiddetlendi ve hemen sekreteri bir yabancı memlekette yapılabilecek en büyük ceza ile cezalandırdı. Sert bir askerî nizam ve disiplin üzerine kurduğu çalışmaların herhangi bir şahsî takdir ve görüşle ile aksamasına Türk başdelegesinin asla tahammülü yoktu. Hele millet işi önünde şahsının düşünülmüş olması mazeretine büsbütün hiddetleniyordu.

İsmet Paşa 12 Aralık sabahı azınlıklar işinin o gün konuşulacağını öğrenince bir an, ne yapmak gerektiğini düşündü ve kararını vermesi çok sürmedi. Azınlıklar hakkında Türk heyetince önceden hazırlanan muhtırayı istedi. Bu muhtıra azınlıklar meselesini, tarihin safhaları içinden geçerek muhakeme ve tahlil eden ve Türk görüşüne göre yazılmış genel bir etüd niteliğinde ve çok tafsilâtlıydı. İsmet Paşa, meselenin ne şekilde ortaya konacağını bilmemekle beraber, bu muhtırayı komisyonda okumanın her halde faydalı olacağına karar verdi.

12 Aralık günü konferans **«azınlıklar»**ı görüşmeye başlayınca, ilk söz alan Lord Gurzon oldu ve uzun beyanatta bulunarak meseleyi özetledi:

— «Türkiye'deki azınlıklar meselesiyle bütün dünya alâkalıdır, diyordu. Onun için bütün dünyanın gözleri bu meselede verilecek kararın merakı içinde Lozan konferansına çevrilmiştir. Müttefikler Türkiye ile harbe giriştikleri zaman gayelerinden biri de Anadolu'daki Hristiyan azınlıkları himaye etmek ve mümkün ise kurtarmaktı.

Hele Ermeniler Berlin muahedesinden beri temin edilmişlerdir.»

Lord Gurzon, bu girişten sonra Türkiye'deki azınlıklardan kimlerin himaye görmeleri gerektiğini saymaya başladı. Rumlar, Yahudiler, Asuriler, Geldaniler, Nasturiler bu arada idi. İngiliz lordu bilhassa Ermenilerin himayesi noktasında ısrar ediyor ve «Hıristiyan azınlıklar» dediği zaman öyle bir heyecan gösteriyordu ki, İngiltere hariciye nazırı mı konuşuyor, yoksa Papa'nın vekili vaaz mı ediyor, tayin etmek zordu.

Nutkunun sonunda İngiliz başdelegesi azınlıklar için üç ana istekte bulundu:

1 — Geniş bir genel af,

2 — Askerlikten para mukabilinde kurtulma,

3 — Serbest gidiş geliş.

Bu üç esası saydıktan sonra Milletler Cemiyeti'nin devamlı bir kontrolunu ve bu kontrolu uygulamaya memur bir temsilcinin bulunması gerektiğini ilâveyi de unutmadı!

Kısaçası, Lord Gurzon mevcut kapitülâsyonlar yeterli değilmiş gibi azınlıklar için de kapitülâsyon mahiyetinde yeni imtiyazlar ve nizamlar istiyordu!

Lord Gurzon'un arkasından Fransız delegesi Barér kalktı, o da azınlıkları Fransız görüş açısına göre koruyan bir nutuk söylemeye başladı.

Marki Garroni, kapitülâsyonlar meselesinde İsmet Paşa'ya karşı düştüğü vaziyetten sıkılmış olacak ki, yalnız birkaç söz söylemekle kaldı.

Müttefiklerin her üçü söyliyeceklerini bitirdikten sonra, sıra İsmet Paşa'ya geldi. Türkiye başdelegesi ayağa kalktı ve beraberinde getirdiği çok uzun muhtırayı okumaya başladı. Bu, Türkiye'de azınlıklara edilen muamelenin tarihî

seyrini tespit eden mükemmel bir etüt idi ve müttefikler delegelerinin öğrenmesinde fayda olan birçok bilgi ile de ayrıca yüklü bulunuyordu. Türkler azınlık konusunda şimdiye kadar o derece ithamla karşılaşmışlardı ki bu meselede icabında bütün tarihi ortaya atmak zorunluk haline gelmişti.

Fakat İsmet Paşa'nın bu uzun muhtırasının kendi tekliflerine bir cevap olmaktan çok genel nitelikte olduğunu farkeden müttefikler, dinlemekten sıkılmaya başladılar. Ancak, İsmet Paşa muhtırasını büyük bir dikkat ve önemle ve gür sesiyle okumaya devam ettiği için müttefikler de dinlemeye mecbur oldular. Bu suretle muhtıranın okunması üç saat sürdü. Diğer taraftan, bu, İsmet Paşa'nın Türk heyetine gece yarısı gündem gönderen Lord Gurzon'a da bir çeşit karşılığı oldu.

Muhtıranın savunduğu tez şu idi:

«Türkler azınlıkları idarede daima geniş ve iyi bir düşünce ile hareket etmişlerdi. En kuvvetli oldukları devirlerde bile Müslüman olmayanlara iyi muamelede bulunmuşlardır.»

İsmet Paşa muhtırasını şu istekle bitirdi:

«1 — Harici tahriklerin kesilmesi,

2 — Türk - Rum ahalinin mubadelesi,

3 — Diğer azınlıklar hakkında Türk liberal siyasetinin verdiği teminat ile iktifa edilmesi.»

Lord Gurzon, İsmet Paşa tarafından bu muhtırayı üç saat dinlemeye mahkûm edilmeyi cevapsız bırakmadı:

— «Murahhaslar şimdiye kadar İsmet Paşa'yı muvaffak olmuş mesut bir general, kudretli bir diplomat olarak tanıyorlardı. İsmet Paşa bugün kendilerine bir tarih profesörü olduğunu da ispat etti. Fatih Sultan Meh-

met devrinden bugüne kadarki Türk tarihi hakkında bize uzun bir konferans verdi. Bu konferansın birçok yerleri çok istifadeli olmakla beraber bütününün konuşulan mevzu ile münasebeti yoktur. Murahhaslar bir tez yazmak isterlerse, bunu daha evvel okumak üzere arkadaşlarına yollamaları kâfidir» dedi.

Muhtıra, Lord'un farkettiği gibi önceden hazırlanmıştı ve bundan dolayı tabiatiyle müttefiklerin o günkü nutuklarına cevap olamazdı. Zaten Lord Gurzon'un o sabah dağıtılan nutku, henüz tercüme de olunmamıştı.

İsmet Paşa'dan sonra Mösyö Venizelos söz alarak İngiliz başdelegesinin tekliflerini kabul ettiğini söyledi. Amerika delegesi Child, bu meselede Amerika'nın hassasiyetini anlattı ve:

— «Amerikalılar bu mesele uğrunda çok para sarfetmişlerdir. Yalnız bir komite yetmiş beş milyon dolar harcadı!» dedi.

Yugoslav delegesi kısa bir konuşmadan sonra İngiliz başdelegesinin tekliflerini kabul ettiğini bildirmekle sözünü bitirdi.

Yunan, Amerikan, Sırp ve daha diğer bir iki delegenin sözlerinden sonra İsmet Paşa Türk görüşünü genel olarak anlattığını, Lord Gurzon'un tekliflerini henüz aldığını, bunları inceledikten sonra cevabını vereceğini bildirdi:

— «Benden sonra söz söyliyenler de bu meselede tarihî görüşümüzün doğru ve isabetli olduğunu tasdik ettiler. Yalnız Mösyö Venizelos'un sözlerine hayretler içinde kaldım. Zira ahalinin değişmesi işini teklif eden Yunanlılardır. Hele Mösyö Venizelos'un Ermenilerden bahsetmesi hayretimi büsbütün arttırmıştı. Çünkü bunları zorla askere alan ve bunlara zorla kurşun attıran hep Yunanlılardır. Dünyada Ermenilerin mukadderatına alenen

acımağa cüret edebilecek hükümetlerin en sonuncusu, onların doğrudan doğruya felâketine sebep olan hükümettir!»

İsmet Paşa bu sözleriyle Yunan başdelegesini konferans önünde bir daha mağlûbediyor ve her dâvada olduğu gibi azınlıklar dâvasında da Venizelos'u bir kışkırtıcı olarak kullanmak isteyenlere de o vasıta ile cevap vermiş oluyordu.

Azınlıklara ait müzakereler bu hararet derecesine varınca, ertesi günü, 13 Aralık sabahı tekrar toplanıldı. Toplantı salonu bir gün önce olduğu gibi yine pek kalabalıktı. Toplantı açılınca İsmet Paşa hemen söz aldı ve bu sefer azınlıklar işinin esasına girerek açıkça taarruza geçti:

— «Sekiz senedir Türkiye'de yalnız şu veya bu azınlık değil, bütün halk ıstırap çekmiştir. Son dört sene zarfında silâhı elinden alınan Türkler her taraftan tecavüze uğramışlardır. Türk ahali kendi vatandaşları aleyhine ve bütün kara kuvvetler münevverler aleyhine tahrik edilmiştir. Yunanlıların Anadolu'da 27 şehir, 1400 köy, 98.000 ev yıktıkları sabit olmuştur. Harbin uzamasıdır ki bu ıstıraplara sebep olmuştur. Sulhu yapınız, bu ıstıraplar diner!»

İsmet Paşa devam etti:

— «Türk milleti azınlıklara medeni âlemin kabul ettiği hakları tanır. Fakat kendi istiklâlini kayıt altına koyacak hiç bir yeni teklifi kabul edemez. Azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu onları hariçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek, bu münasebetlerden korumaktır. Bunlar hariçten gelecek bir şefkata dayanmamalıdırlar! O zaman hepsi sulhtan sonra Türk vatandaşları arasında yaşarlar.

Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silâh diye a|a-

rak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki taraf da yaralarını sararlar. Türkiye'de kalmak istiyen Ermeniler Türk vatandaşlariyle kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne şark vilâyetlerinde, ne Kilikya'da, anavatandan ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni cumhuriyetiyle muahedeler aktetmiştir. Diğer bir Ermenistan'ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçirmez.

Azınlıkların gidip gelmeleri ve malları meselesi ise Türk kanunlarının halledeceği bir iştir. Azınlıklar için kontrol veya mümessil gönderilmesi Türkiye'nin dahilî işlerine müdahele teşkil edeceği için asla kabul edilemez. Azınlıkların himayesini Türk bütünlüğüne ve istiklâline halel verici bir bahane diye kullandırtamayız!»

İsmet Paşa'nın bu kesin sözleri derin bir dikkat içinde dinleniyordu. Bütün heyetler Türk başdelegesinin bu konu üzerinde hiç bir pazarlığa girişmiyeceğini hal ve tavrından kesin olarak anlamış bulunuyordu.

İsmet Paşa, sözünü bitirdikten sonra Lord Gurzon cevap vermeye başladı:

— «Madem ki kimse söz almıyor, o halde İsmet Paşa'ya ben cevap vereyim» dedi ve İsmet Paşa'nın bir gün önceki toplantıda azınlıklar hakkında okuduğu tarihî incelemeyi ele almak suretiyle söze başladı:

— «İsmet Paşa'nın dünkü tarihi tetkikini ve bugünkü cevabını okudum, çünkü İsmet Paşa, bu cevabı evvelden bana göndermek lûtfunda bulunmuşlardı. İki vesikayı da tetkik ettim. Şimdi cevap vereceğim: İsmet Paşa dünkü raporunda bize tarihten bahsetti. Eski Osmanlı padişahlarının âlicenabane hattı hareketlerini, Fatih Sultan Meh-

med'in Rum patrikine muamelesini hatırlattı. Bu sabah Türk heyeti murahhasası tarafından verilen teklif projesini okuyunca, gördüm ki Türkler, İstanbul'dan Rum patrikinin ve ona bağlı müesseselerin kovulmasını ve uzaklaştırılmasını istiyorlar. Bugünkü Türklerin seleflerini nasıl takibettiklerini o zaman anladım!

İsmet Paşa ekalliyetler meselesinde müşkülâtın harici tahriklerden çıktığını ve bu teşviklerin bilhassa Çarlık Rusyasından gelen propagandalar neticesi olduğunu söylüyor. Şimdi sorarım, bu teşvikler, bu propagandalar, Bolşevik idaresi devrinde tamamiyle kesildi mi? İsmet Paşa Ermenilerin eskiden Türk idaresinden memnun olduklarını, iki millet arasında daima kardeşlik duygularının mevcut olduğunu, Ermenilerin son zamanlarda uğradıkları felâketlerin sebepleri yine kendileri, kendi delice hareketleri ve dışarının takrikleri olduğunu söylüyorlar. Sorarım: Bu idida doğru mudur? Üç milyon Ermeniden 130.000 kişi kaldı! Ötekiler nerede? Kilikya boşaltıldığı zaman 300.000 Ermeni niçin kaçtı? Niçin yüz binlerce Ermeni dünyanın her tarafına yayıldı? Niçin Ermeni meselesi dünya için bir «skandal» oldu? Türklerin Ermeniler hakkında dostluk hisleri göstermelerinden memnunum. Bütün dünyanın gözleri Türklere ve Ermenilere çevrilmiştir. Zannetmem ki efkârı umumiye, bu zavallı adamlara, Türk hükümetinin istediği şekilde muamele edilmesine razı olsun.

Yalnız teessüf ederim ki Rumlar ve Yunan ordusu hakkında mütemadiyen ithamlar işitiyoruz. Ancak şunu da söyliyeyim ki bu meclis ithamları, mukabil ithamları dinlemek için toplanmışlardır!»

Lord Gurzon azınlıklar meselesinde bütün dünyanın Türkler aleyhine olacağını söyledikten sonra İsmet Paşa'nın

cevabına birer birer itiraz etmeye başladı ve Ermeni meselesinde:

— «Bu koca memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu?» diye sordu. Sonra kontrol meselesine geçti. «Türkler Cemiyeti Akvamın kendi dahili işlerine müdahalesinden korkuyorlar. Mösyö Barère ve ben burada iki milleti temsil ediyoruz ki bu milletlerin tebaası arasında milyonlarca azınlıklar vardır. Biz Cemiyeti Akvamın müdahalesinden korkmuyoruz. Çünkü ellerimiz temizdir!» dedi.

Lord Gurzon devam ediyordu:

— «İsmet Paşa Türkiye'nin Milletler Cemiyetine hürmet beslediğini söyledi. Madem ki hürmet ediyorlar, niçin Milletler Cemiyetine girmiyorlar? Artık Milletler Cemiyeti hakkında da Türklerin hattı hareketlerini açıkça tayin etmeleri zamanı gelmiştir. Türkler Milletler Cemiyeti azasından olmak, Milletler Cemiyetinin teminatından faydalanmak istemiyorlar mı? Anlaşıldığına göre Türkler, hürriyet ve istiklâllerinden korkuyorlar. Türklerin hürriyet ve istiklâllerine herkes hürmetkârdır. Türkiye'den istirhamım, tekrar inkişaf edebilmek için serbest Türkiye'nin bizimle birlikte, hulûs birliği ile çalışmasıdır. Böyle bir Türkiye dünyanın hürmetine lâyık olur.»

Lord Gurzon, azınlıkların hakları hakkında Misakı Millî'nin beşinci maddesini okuyarak kendisine göre tefsir ettikten sonra dedi ki:

— «Şimdi, İsmet Paşa Hazretlerine hitabetmek isterim ben bugün vahim sözler söyledim. Zira gerek bu meselede, gerek diğer bazı meselelerde Türkler bizim vaziyetimizi iyi anlamıyorlar. Bizim yalnız bir maksadımız vardır: Bu da bir gayeye varmaktır. Bu gayeye vasıl olmak

için önümüze çıkan bütün müşkülleri yıkmak istiyoruz. Lâkin Türkler yeni maniler çıkarıyorlar. Bu usul sonuna kadar devam edemez. Avrupa'nın ve bizim başka işlerimiz vardır. Ekalliyetler, dünya menfaatleriyle her şeyden ziyade alâkalıdır. Bu konferansın çalışmalarını ekalliyetler meselesinin alacağı hal şekli gösterecektir. Eğer Türkler mâkul olmayan hareketlerde bulunur ve konferans bu yüzden kesintiye uğrar ve Türkler Lozan'ı terkederlerse, dünyada onların dâvasını müdafaa edecek tek ses işitilmez!»

Ve ilâve etti:

— «Dostluk ve hürmet hisleriyle mütehassis olarak fikrimi açıkça söyledim. Bu sözleri tetkik etmenizi rica ederim. Bu hususta ne düşündüğünüzü şimdi mi, yoksa öğleden sonra mı söylersiniz?»

İsmet Paşa:

— «Sonra cevap veririm» dedi.

Lord Gurzon, bu mesele ile ilgilenecek bir tali komisyon daha kurulacağını ve İsmet Paşa'yı ondan önce bir daha dinlemek istediğini ilâve etti. Nihayet ertesi sabah toplanacak tali komisyona bir defaya mahsus olarak bütün delegelerin gitmesi ve İsmet Paşa'nın cevabını orada vermesi kararlaştı.

Bu toplantı ortalığa, Boğazlar meselesinin ümit verici havasından sonra birdenbire bir bedbinlik saçtı. «Görüşmeler ilerliyor» diye memnun olanlar, yeniden şaşırdılar. Gurzon'un politikası bu arada muvaffak oluyor gibi idi. Bütün Amerika ve İngiliz gazetecileri hristiyanlık meselesini hemen günün en önemli meselesi haline koymuşlardı. Fakat koparılan fırtınaya rağmen Türk delegesi sakindi. Bir gün sonra İsmet Paşa, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmemek niteyinde olmadığını ve barış yapıldıktan sonra Cemi-

yeti Akvam'a gireceğini söylediği zaman Lord Gurzon'un hiddeti, çok muhtemeldi ki, saman alevi gibi parladığı şekilde birden sönecekti!

■

...NİTEKİM öyle oldu. İsmet Paşa'nın cevabı, sert bir rüzgâr gibi İngiliz delegesinin konferans semasına yüklediği tehdit edici bulutları bir anda silip süpürdü.

Bir gün önce sıkıntılı, karanlık bir hava vardı. Ertesi gün her tarafa az çok bir sükûnet geldi. Sinirler gevşemişti. Şimdi kimse konferansın kesilmesinden, ya da Türklerin zorluk çıkardığından söz etmiyordu. Lord Gurzon'un sert sözlerini, hristiyanlık âlemine dayanan kuvvetini haklı görenler bile bugün İsmet Paşa'nın cevabı sonunda beliren barış ve anlaşma eğilimlerini gayet tabiî buluyorlardı.

Gurzon'un ithamlarına karşı ertesi sabah tali komisyona İsmet Paşa'nın verdiği cevap, konferansın o zamana kadar dinlediği nutukların en kuvvetlisi oldu. Haklı görünmek için hiçbir vasıtayı, hiçbir kuvveti kullanmakta tereddüt etmeyen bir düşmana karşı Türk dâvası bundan daha samimi, daha ateşli, daha etkili savunulamazdı. Dün Lord Gurzon duruma hâkim görünüyordu. Bugün İsmet Paşa'nın cevabı karşısında baş eğmeye mecbur oldu.

Toplantıya, âdet olduğu gibi on birde başlandı. İsmet Paşa hemen söz aldı. Türk başdelegesi nutkunda Lord Gurzon'un dünkü beyanatına ayrı ayrı cevap veriyordu. Gurzon'un «Biz Cemiyeti Akvam'a girmekten korkmuyoruz. Çünkü ellerimiz temizdir» sözüne **«bizim ellerimiz bilhassa temizdir!»** şeklindeki karşılığı, büyük bir etki yarattı. Yalnız bu cümle Gurzon'un bütün nutkuna tek başına yeterli bir cevaptı. İsmet Paşa, «Cemiyeti Akvama girmeyi hiçbir za-

man reddetmedik, barış yapıldıktan sonra gireriz» diyordu. Bunu demekle Gurzon'un plânını bozuyor, silâhını elinden alıyordu. Bu kadar açık konuşmaya alışmamış olanlar hayret içindeydiler. İsmet Paşa'nın Lord Gurzon'a çok haklı ve biraz sert karşılık vermesi, Türk başdelegesini birden bire Lozan'ın her sınıftan, her ekolden çeşit çeşit diplomatları arasında en cazip, en saygıdeğer şahsiyeti haline getirdi. Türk'e en düşman yabancı muhabirler bile söyliyecek söz bulamıyordu.

Azınlıklar meselesinin konuşulduğu bu üçüncü gün, İsmet Paşa, Lord Gurzon'u tam anlamıyla tuşa getirmişti. Türkiye başdelegesi önce Lord Gurzon'a görüşmeler sırasında, her zamankinden farklı bir dil kullandığı için teessüfle söze başladı. Azınlıkların düştükleri durumun sebebinin kendileri olduğu noktasında ısrar etti. Türkiye'deki Ermenileri bütün kitapların 1.290.000 - 1.500.000 olarak gösterdiğini anlatarak Lord Gurzon'un yanlışını meydana koydu.

İsmet Paşa şöyle devam etti:

— «Ahali değişme teklifi evvelâ doktor Nansen tarafından yapılmıştır. Ondan sonra işitilen ilk resmi ses Mösyö Venizelos'un ve arkasından Lord Gurzon'un sesi olmuştur: Lord cenapları «Türkiye gibi büyük bir memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu?» diye sordular. Memleketleri Türkiye'den çok büyük olan devletler vardır; hem de bizden yeni ayrılan yerlerde çok geniş yerler vardır. Türk olarak geriye kalan ülke hiçbir parçalanma kabul edemez. Şark vilâyetlerinde ahali yerlerini kimseye veremezler. Lord Gurzon mühim azınlıkların yaşadığı bir çok memleketleri bulunduğundan, Milletler Cemiyetinden korkmadığından ve ellerinin temiz olduğundan bahsetti. Burada bir yanlış anlama olduğunu kaydetmek isterim. Türki-

ye'nin de Milletler Cemiyetinden korkusu olduğu ileri sürülemez.»

Ve İsmet Paşa, bunu söyledikten sonra, gözlerini Lord Gurzon'un gözlerine dikerek, bağırdı:

— «Ecnebi istilâsı yâzünden yakılıp yıkılan memleketlerinde çalışan Türk elleri bilhassa temizdir. Bu eller hiçbir memlekete ne tecavüz, ne onu istilâ, ne de tahrib etmemişlerdir. Korkmaksızın, diğer herhangi ellerle mukayese olunmağa lâyıktırlar ve bu ididada bulunmağa da haklıdırlar!»

İsmet Paşa'nın bir bomba gibi patlayan bu cümlelerinin nasıl bir ilgi ve heyecan havası yarattığını tahmin etmek güç değildir. Bütün konferans, Türk başdelegesini şimdi daha iyi tanımaya başlıyor ve kiminle işi olduğunu daha iyi anlıyordu.

Konferansın kesilmesi tehdidine İsmet Paşa'nın cevabı şu olmuştu:

— «Eğer bu sözlerde bir kesilme tehdidi varsa, eğer bu kesilmeden Türkiye mesul tutulmak isteniyorsa, mesele bu şekilde ortaya sürülmemelidir. Çünkü Lord Gurzon'un nutkundan evvel azınlıklara hak tanımayı biz kendimiz kabul etmişizdir. Sonra, Türk heyeti hiç bir güçlük çıkarmış da değildir. Buna rağmen kesilme için azınlıklar meselesi münasip bir bahane olarak kullanılırsa, bu hakikatler öğrenilince, bizim lehimizde yükselecek ses o zaman muhterem Lordun zannettikleri gibi yalnız Ankara'nın sesi olmıyacaktır!»

İsmet Paşa sözlerini şöyle bitirdi:

— «Tekrar ediyorum: Türkiye sulhtan sonra Milletler Cemiyetine girecektir. Müslüman olmayan azınlıklara ise ancak Avrupa devletlerinin kabul ettiği esaslara göre hak tanıyacağız.»

İsmet Paşa'nın şiddete şiddetle karşı koyması üzerine, birden, inanılmaz bir hava belirdi. Konferansın kesintiye uğramasından korkulurken Lord Gürzon yumuşadı ve onun arkasından ve ona bakarak diğer delegeler de yumuşayınca, bütün müttefikler İsmet Paşa'ya teşekkür ettiler, verdiği teminatı yeterli görerek sevinçlerini söylediler ve meseleyi tali komisyona gönderdiler.

İşte Lozan konferansının acayip bir cilvesi de böyle en şiddetli müzakereler sırasında konferansın dağılması korkusu duyulurken, sonuçta iki tarafın aynı temel prensip üzerinde uyuştuklarını ilân etmeleri ve bu durumlarına şüphesiz kendilerinin de hayretler içinde kalmalarıydı.

DÂVANIN ANAHTARI : DEVLET Mİ, SÖMÜRGE Mİ ?

BÜTÜN ümitlere rağmen gerçek şu idi ki, konferans çevresinde durmadan açılıp kapanan bir gök parçası gibi, iyi ve fena havalar birbirini kovalamıya devam etmekte idiler. Lord Gurzon her büyük mesele için bir tartışma açıyor, bu tartışmanın birkaç gün «inkıta, inkişaf, itilâf, hal ve tesviye, nikbinlik, bedbinlik, tebrik ve teşekkür» gibi insanı asabiyetten asabiyete düşüren zıt hisler arasında çalkalandığı görülüyor ve tam sonucu beklediğimiz gün, İngiliz başdelegesi, okunmuş bir kâğıdı sepete atar gibi meseleyi bir tali komisyona atıyordu. Şimdi de azınlıklar meselesi, tam ümitlendiğimiz günde, tali bir komisyona gitmişti! Boğazlar meselesinde uzlaşmak üzere idik. Fakat Avrupa sınırı meselesi halledilmemişti. Yunanlılar «Karaağaç bize kaldı» diyorlar, biz ise Karaağaç'ın da bir tali komisyona gittiğinden başka bir şey bilmiyorduk. Ne savaş ne de barış olacağını kestirmek kabil değildi.

Bütün doğu meselesi hâlâ bir tek soru halinden çıkma-

mıştı. Biz, Fransa, İngiltere, İtalya gibi bir devlet olmak istiyorduk. Onlar bizi beynelmilel bir sömürge olmaya aday, zayıf ve bağlı bir hükümet halinde bırakmak istiyorlardı. **«Devletler bu niyetlerinden vazgeçecekler mi, geçmiyecekler mi?»**

Bütün dâvanın anahtarı bu sorunun cevabını verebilmekteydi. Konferansın bir aylık çalışma bilânçosu şu idi:

Önce Trakya sınırları üzerinde görüşmelere başlanmıştı. Sonra adalar meselesi konuşuldu. Daha sonra adlî, malî, ekonomik kapitülâsyonlar görüşülmüş ve arkasından azınlıklar meselesine geçilmişti. Görüşülen meselelerin hiç biri sonuçlandırılarak bir karara bağlanmış değildi. Bizim şartlarımız «**Misakı Millî**» idi. İstiklâl savaşının başında olduğu gibi sonunda da yalnız «**Misakı Millî**» sınırlarını ve şartlarını istiyorduk. Delegelerimiz hep bunu anlatmaya çalışıyorlardı. Denilebilir ki karşımızdakiler bir savaş cephesini yoklar gibi cephemizi her noktadan yoklamak ve zorlamak durumunda idiler. Adalar meselesinde bazı adaları hallolmuş bir mesele, bazı adaları ise 'gayri askerî' gören kimseler vardı. Delegelerimiz Boğazlara yakın olan adaların ancak Boğazlar meselesiyle bir arada görüşülmesine taraftar idiler. Kapitülâsyonlar meselesinde Türk milleti kapitülâsyonların adına değil, ruhuna karşıydı. Kapitülasyonların hükümlerini, tatbiklerini istemiyordu. Onlar ise kapitülasyonların adını değiştirmek, fakat ruhunu devam ettirmek ümidinde idiler. Bunları kaldırmak teklifimize «müddet tayin etmek» gibi kayıtlar taşıyan başka teklifierle cevap vermekte idiler. Mesele resmen bu noktada durmakla beraber, şimdilik özel temaslar ve görüşmeler halinde ağırlığını muhafaza etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları meselesinde tali

komisyonların aldıkları tek sonuç şu idi: Borçların milli sınır dışında kalan, fakat o zamana kadar miktarları henüz belirlenmemiş ve İmparatorluktan ayrılmaları halinde başlı başına yaşamak kudretini gösterecek olan diğer milletlere gelir oranında dağıtılması... Burada da şimdilik birkaç mesele birden meydana çıkıyordu:

Ayrılan hangi devletler arasında, hangi tarihten itibaren borçları taksim?

Devletler bizden ayrıca memleketimizi askerle işgal ettikleri için masraf istiyorlardı. Biz ise «sizi kim davet etti?» cevabiyle hiç bir işgal masrafının, değil tanımak, lâfını bile etmek sitemiyorduk.

Yunanlılar gerek taarruzları, gerek ayrılışları sırasında memleketimizi tahrip etmişlerdi. Bu tahribat için Yunanlılardan tazminat istiyorduk. Fakat Yunanlılar tahribatı itiraf etmekle beraber tazminatı kabul etmek istemiyorlardı. Şu halde tamirat meselesinde de henüz kesin bir şekil bulunamamıştı.

Boğazlar meselesine gelince, bizim kabul ettiğimiz esas, Boğazlardan geçişin serbestçe yapılabilmesi esasıydı. Fakat buna karşılık İstanbul'un ve Marmara'nın emniyetini istiyorduk. Bu isteğimize karşı ileri sürülen teklifler, tüccar gemilerinin savaşta ve barışta hiç bir kayda bağlı olmaksızın ve savaş gemilerinin de Türkiye tarafsız ya da savaş halinde bulunduğu zamanlara göre bazı şartlara bağlı olarak Boğazlardan serbestçe geçmelerini kapsıyordu. Bulgaristan, Karadeniz'in askerden arındırılmasını, Boğazlarda Tuna'da olduğu gibi gidip gelmenin temini için bir komisyon bulunmasını istiyordu. Romanya daha ileri giderek Karadeniz'in askerden arındırılmasını istemekle beraber gemilerin Boğazlardan geçişinin serbestliğini ve

Boğazlarda itilâf kuvvetleri bulunmasını istemekteydi. Moskova antlaşması gereğince Boğazlar hakkında karar alacak bir konferansa katılma hakkı olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan delegeleri ise Boğazların hemen hemen 'umumi harbden evvelki haline konulmasını' istemekteydiler. Bizim Boğazlar hakkındaki görüşümüz ise «**Misakı Millî**» de yazılıydı. Yalnız İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için bize inan verecek şartların temin edilmesini istiyorduk.

İşte bu meselelerdir ki komisyonlarda ve tali komisyonlarda boyuna uzayıp gidiyor ve zaman geçiyordu. Bu arada Mudanya antlaşmasıyla İstanbul'da beliren ve pek de tabii olmayan bir vaziyet vardı. Bir tarafta öz vatanını her fedakârlık pahasına geri almaya azmetmiş bir ordu anayurduna gözünü dikmiş bakıyor ve her gün dâvasının kabul edilip emeline kavuşmasını bekliyordu. Diğer tarafta İstanbul'da vücutlarını Mudanya antlaşmasıyla kabul ettiğimiz yabancı kıtalar bulunuyordu. Bu durumun nezaketinden faydalanmak isteyen başka unsurlar da yok değildi. Bazı fesatçılar bizim barış arzularımıza karşı kendi istikballerini emniyet altına almak düşüncesiyle iki kuvvet arasında arabozuculuk yapabilirlerdi. Mudanya antlaşmasıyla Çanakkale'de, konferansın neticesine kadar kalmalarını kabul ettiğimiz bir İngiliz müfrezesi vardı. Bu müfreze antlaşma gereğince kuvvetlerini arttırmayacaktı. Halbuki birtakım Ermenilerin işçi gömleği altında bu müfrezeye girdikleri görülüyordu. Sonra yine bu Ermeniler Çanakkale'de İslâm ve Türk kadınlarına tecavüz etmekte idiler. Bu sebeplerle barışın bir an önce yapılması için yalnız delegelerimiz değil, Ankara da sabırsızlanır durumdaydı. Büyük Millet Meclisi'nde Rauf Bey hükümeti bo-

yuna 'sual takrirleri'ne maruz kalıyor ve Rauf Bey ikide bir kürsüye çıkarak mebusların sorularına cevap vermeye ve konferans görüşmelerinin geçirdiği safhaları izah etmeye mecbur oluyordu. Konferansın bir ay çalıştıktan sonra netice olarak tali komisyonlarda edebî ve sınai mülkiyet; posta ve telgraf, ya da şimendifer meseleleri gibi ikinci, üçüncü plan meselelerinde anlaşmış olması kâfi değildi. Henüz Musul ve güney sınırları meselelerine temas bile edilmemişti. Kısacası, zor bir durumdu ve meseleler birbirine çok kilitlenmiş haldeydi. Konferans öyle bir karışık, kördüğüm manzara içindeydi ki, sonucun ne olabileceğini kestirmek kabil değildi.

■

İSMET PAŞA, en güç şartlar ortasında bir taraftan devletler delegeleriyle ve başlı başına bir âfet olan Lord Gurzon'la uğraşıyordu, diğer taraftan gazetecilerle görüşerek ve çıkan bütün fırsatlardan istifade ederek Türk dâvasını anlatmaya, korumaya, bütün dünyaya yaymaya çabalıyordu. Bu sırada «İsviçre — Türkiye Dostları Cemiyeti»nin kurulması ve bu münasebetle Türk öğrencilerinin verdiği balo, İsmet Paşa'ya dâvamızın özetini anlatmak için yeni bir vesile oldu.

Bir gazeteci, hazır bulunduğu o geceyi şöyle anlatır:

«O gece Lozan'da hakiki bir Türk gecesi olmuştu. Salonlar, hiçbir otelde, hiçbir baloda görülmeyen bir halkla dolmuştu. İsmet Paşa, Fransız heyetinin şerefine verdiği ziyafete davetliydi. Gece yarısı ziyafetten çıkarak balonun verildiği salonlara girdiği zaman bir alkış tufanı koptu. Bütün madamlar Türk kumandanının üzerine çiçekler attılar. Paşanın güler çehresi, mertliğin timsali olan gözleri, hazır

bulunanların sevgisini, saygısını kazandı. İsmet Paşa'yı yakından görmemiş olan birçok Lozanlı kadın - erkek, kendisini ilk görüşte sevdiler. Başdelegemiz bir gece içinde siyaset dışındaki Lozan muhitinin de en sevimli, en meşhur siması oldu. Bütün kadınlar, ellerindeki kâğıtlara, kutulara Paşanın imza atmasını rica ediyorlardı. İsmet Paşa hiçbir madamın hatırını kırmadı ve yüzlerce imza attı. Oturduğu masanın üstü ve etrafı beş on dakika içinde renk renk serpantinlerle doldu. Üç seneden beri Anadolu'nun çetin sahnelerinde harbeden, Yunan ordusunu on beş günde yenerek İzmir'i ve Türk istiklâlini kurtaran bu büyük Türk kumandanının böyle sade, şen ve güler yüzle serpantinler arasında dansı seyretmesi, onların bir Türk askerinden beklemedikleri bir hareketti, İsmet Paşa o gece Lozan'ın kibar âlemini de teshir etti.»

O akşam İsviçrelilerle Türkler arasında bir dostluk derneği kuruldu. İsviçreli Miralay Fonjellâ'nın reisliği altında toplanan İsviçre — Türkiye Dostları Cemiyeti de Lozan Palas'ta bir suvare verdi. Biri Mustafa Kemal Paşa'ya, diğeri İsmet Paşa'ya ait olmak üzere iki altın madalya verdiler. Beşi bir yerde altından daha büyük çapta olan bu madalyaların bir tarafında «İsviçre Türk Dostları Cemiyeti» ibaresi ve «922 tarihi yazılı ve yan yana İsviçre ve Türkiye bayrakları bulunmakta idi. Arka tarafında «Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine», diğerinde ise «İsmet Paşa Hazretlerine» ibareleri yazılıydı. Salonda İsviçre'nin her tarafından gelen birçok kimseler toplanmıştı. Bunlar arasında Lozan valisi, Lozan merkez kumandanı, polis müdürü, İsviçre Meclis âzaları, nazırlar, üniversite hocaları, İsviçre ticaretine, sanayiine mensup kimseler, gazeteciler bulunmaktaydı. Özel olarak getirilen bir bando Türk marşını çaldı. Saat dokuz bu-

çukta İsmet Paşa salona geldi ve reis Fonjellâ tarafından hazır olanlara takdir edildi. Bu takdim merasiminden sonra Miralay Fonjellâ bir nutuk söyledi. Türkiye hakkında çok dostça cümleler kullandı. Ondan sonra İsmet Paşa söz alarak, İsviçrelilere teşekkür etti ve Türk dâvasını bir daha özetledi:

— «Türk milleti mukaddes dâvasının hayat dolu timsali olan reisine karşı gösterilen saygı ve takdirden dolayı iftihar duymaktadır. Bana gelince, lûtfen verdiğiniz madalyayı, şerefli İsviçrelilerin ruh yüksekliğinin bir hatırası olarak iftiharla saklayacağım. Nazikâne kabulünüzden dolayı teşekkür ettiğim sırada giriştiğimiz sulh çalışmalarının şimdiki vaziyetinin ne merkezde olduğunu İsviçreli dostlarımıza bildirmeyi mânevi bir borç sayarım.»

İsmet Paşa'nın bu başlangıçtan sonra izah ettiği Türk dâvasının özeti, kendi cümleleriyle şu idi:

— «Millî ayaklanmamızın katî ve mesut neticesinden sonra istiklâlimizi müdafaa uğrunda katlandığımız nihayetsiz fedakârlıklara ve memleketimizin sahne olduğu munzam tahribata rağmen sulh şartlarımız tarihimizin en karanlık günlerinde bahsedilen terki imkânsız asgari şartların tamamiyle aynıdır. Ahvalin bize müsait görünmesinden istifade ederek aşırı veya haksız isteklerde bulunmaya kalkmadık. İlk istediğimiz şey, Türklerin ezici bir çoğunlukla doldurdukları topraklarımızın mülki bütünlüğüdür. Bu noktada her ne şekil, isim ve bahane altında olursa olsun zerre kadar fedakârlığa muvafakat edemeyiz. Türkiye'de kalmış ekalliyetlere Avrupa'da son zamanlarda imzalanan muahedelerdeki bütün faydaları tatbik etmeye hazırız. Başkaca istisnai tedbirler kabulü hâkimiyet hakkımıza kabul edilemiyecek surette halel getirir. Muhtelif

unsurların hayat şartlarını bozar ve devlet içinde devlet teşkilâtı vücuda getirmek suretiyle Türk hükümetinin nüfuzunu azaltır. Hiç bir Türk hükümeti bu gibi müdahaleleri kabul edemez. Saltanatın kaldırılması, Türklerin asrın icaplarına uygun bir varlık temin etmek için eskiden beri kökleşmiş ve köhne engellerden kurtulmak hususunda besledikleri katî azmin inkâr edilmez delilidir.

Türk milleti siyasî, adlî, iktisadi, hukuki münasebetleri beynelmilel kaidelere ve mukabelebilmisil esasına göre katî surette tayine azmetmiştir. Hiç kimse bu taleplerin aşırı olduğunu ve bu istekleri ileri sürmeye hakkımız olmadığını iddia edemez. Bunlar, bütün dünya kavimlerinin itiraf ve tecrübeleriyle sabit olduğu gibi bir milletin varlığı ve inkişafı için vazgeçilmesi imkânı olmıyan şartlardır. Bu sözlerimin necip ve kahraman İsviçrelilerin kalbinde bir makes bulduğunu işitmekle bahtiyarım. Vatandaşlarıma karşı gösterdiğiniz alâka ve iyi hislerden dolayı sizlere bir daha teşekkür ederim.»

Bu nutuk, İsviçreliler arasında büyük etki yaptı. Bu, yalnız İsviçrelilere değil, onların üzerinden bütün konferansa ve bütün dünyaya bir hitaptı.

Bu nutuktan az sonra, delegelerimiz ertesi günkü toplantılara hazırlanmak üzere dairelerine çıktılar.

BOĞAZLAR MESELESİNDE SİNİR MÜCADELESİ

LOZAN konferansının büyük fırtınalarından biri, İsviçre - Türkiye Dostluk Cemiyeti'nin kuruluşunun ertesi günkü toplantıda koptu. Bu toplantı esnasında bütün bir barış dâvasının bazan bir tek adamın sinirlerine nasıl bağlı olduğu Lord Gurzon'un hiddetli hareketleri ve sözleriyle açıkça görüldü. İngiliz başdelegesinin zaman zaman bozulan sinir dengesi ile sonra yerine gelen ölçülü hal ve durumu, konferans göklerini bazan gürültülere boğuyor, bazan ortalığa tam bir sükûnet manzarası veriyordu. Bu derece çetin ve parlamaya hazır bir karakter karşısında konferansı sonuçsuz bırakacak şekillere meydan vermiyerek cereyana hâkim olabilmek için ancak Türkiye başdelegesi kadar sabırlı ve faziletli olmak lâzım gelirdi.

Boğazlar meselesinde görüşmeler anlaşma yolunda yürüyor diye sevinilirken, İsmet Paşa'nın birkaç noktaya itirazı üzerine, Lord Gurzon birdenbire ve hiç beklenmediği halde öyle bir hiddet gösterdi ki, «Acaba konferansı dağıtmak mı istiyor?» şüphesine düşülmemek kabil değildi.

Müttefikler tarafından 6 Aralık'ta Boğazlar mıntıkasının askerden arındırılmasına dair 5 maddelik bir proje verilmişti. Boğazlar denildiği zaman, müttefikler Çanakkale Boğazı'nı, Marmara Denizi'ni, Karadeniz Boğazı'nı, hep bir arada kastediyorlardı. Projenin birinci maddesine göre Boğazlardan serbest geçişe engel olacak askerî hiçbir tesis yapılamıyacaktı. İkinci madde, mıntıkanın sınırını gösteriyordu. Üçüncü madde askerden arındırmanın mahiyetine, dördüncü madde İstanbul'da bulundurulacak kuvvetin miktarına, beşinci madde ise savaş durumunda Türkiye tarafından değişiklik yapılırsa barıştan sonra önceki hale dönmek mecburiyetine aitti.

İsmet Paşa Aralık ayının 8'inde komisyon toplandığı zaman, uygulanmak istenen usulün Türkiye için de, barış için de zararlı olduğunu anlatmaya çalıştı:

— «Boğazların muhafazası aynı zamanda Türkiye payitahtının, Marmara denizinin, Şarki Trakya'nın da müdafaası demektir. Boğazları tahkim etmemek, Türkiye'nin en hassas ve en mühim yerlerini ansızın yapılabilecek bir taarruza karşı müdafaa vasıtalarından mahrum bırakmak demektir. Halbuki konferansta bulunan devletlerden hiçbiri payitahtlarını müdafaa etmek hakkından mahrum edilmiş değildir. Türkiye ise, payitahtını, her vakit bir yabancı devletin donanması tarafından tahribe veya herhangi bir devletin orduları tarafından işgal edilmiş g meğe maruz bırakılmış olacaktır.

Umumi sulhun menfaati için anlatmak istediğim diğer bir nokta daha var:

Sevkulceyşi ehemmiyetlerinden dolayı Boğazların Akdeniz veya Karadeniz devletlerinden biri tarafından zap-

tı, bir harbin daha başında, o devlet için pek açık bir üstünlük temin eder. Bu sebeple bir Akdeniz ve Karadeniz devleti arasında harb ihtimali görülünce bunlardan her biri Boğazları elde bulundurmağa çalışacaktır. Böyle bir teşebbüsün ilk neticesi başka vakit silâha müracaat edilmeksizin halli kabil olabilecek bir ihtilâf için anî bir harbe sürüklenmek olacaktır. İkinci netice, ihtilâfla hiç alâkası bulunmasa dahi, mücerred hücuma uğradığından dolayı Türkiye'nin de bu harbe girmesi olacaktır.

Bu mülâhazalar gösteriyor ki Boğazların askerlikten tecridi bir taraftan Akdeniz ve Karadeniz devletleri, diğer taraftan Türkiye arasında sulhu bir hayal haline koyacaktır. Bu sebeplerle Karadeniz Boğazı'nın, Çanakkale'nin ve İstanbul'un karadan ve denizden baskınlara maruz olmaması lâzımdır. Bu ise ancak tahkimat ve müdafaa vasıtalariyle temin olunabilir.»

İsmet Paşa bunları söyledikten sonra müttefikler projesinin her maddesi için itirazlarını ayrı ayrı bildirmek hakkını ileri sürdü ve görüşünü şu şekillerde maddeleştirdi:

«1 — Marmara Denizi'ni Boğazlar tâbirinin dışında bırakmak lâzımdır. Bu deniz kıyılarında yapılacak müdafaa tedbirleri geçiş serbestliğine tesir edemez. Fakat Anadolu ve Trakya müdafaası için zaruridir.

2 — Demiryolu Anadolu ile Trakya arasında mühim bir birleşme vasıtası olduğundan ve İstanbul'da muhafız kıtalar bulunacağından Boğaziçi etrafındaki mıntıkanın askerlikten tecridi lüzumsuzdur.

3 — Askerlikten tecrit edilecek mıntıkalar memleketin iki parçasını birbirine bağladığından askerî hareketlere müsaade etmek lâzımdır.

4 — Marmara kıyılarını donanma ile müdafaa edebilmek için İstanbul ve Boğazlarda tersane ve deniz tesisleri bulundurmak ihtiyacı vardır.

5 — Askerlikten tecrid edilecek mıntıkalar tahdid olunmalıdır.

6 — Boğazlar dışındaki İmroz, Bozcaada, Semandirek'de Türk hâkimiyeti kabul edilmeli, Limni de muhtariyet ilân olunmalıdır.

7 — Gelibolu'yu bir hücumdan korumak için oraya asgari müdafaa vasıtası temin olunmalıdır.»

Lord Gurzon, İsmet Paşa'nın fikrini açık söylediğini takdir ile kaydettikten sonra Türk heyetine ve konferansa bir saygı eseri olarak bu görüşleri iyice inceledikten sonra ertesi gün cevap vereceğini bildirdi.

Ertesi gün Lord Gurzon'un ilk sözü, önceden kendisi tarafından yapılan tekliflerin Boğazlar ve Marmara için lâzım olan kara ve deniz teminatı bakımından yeterli olacağını söylemek oldu.

— «Eğer siyasî teminata lüzum varsa, bunu da ayrıca görüşürüz» dedi.

Marmara ve adaların egemenliği meselesinden ayrı noktalar için ufak tefek değişiklik imkânlarını kabul etti.

— «Marmara Denizi Boğazların coğrafî devamıdır. Bunu Boğazlar tâbirinden çıkaramayız!» diye ilâve etti.

— «Adalarda hâkimiyet ve muhtariyet meselesi yeniden ileri sürülemez!» hükmünü verdi.

Lord Gurzon, belki İstanbul'da ve sair yerlerde tersane bulundurmak hususundaki Türk talebini incelemeye değer ve üzerinde anlaşabilir değerde görüyor ve:

— «Bunu yeni antlaşmanın askerliğe ve deniz meselelerine ait maddeleri müzakere edileceği zamana bırak-

mak daha iyi olur!» tavsiyesinde bulunuyordu.

İsmet Paşa, Lord Gurzon'un bu sözü üzerine, Türkiye için hayati önemi olan ve Boğazlar görüşmesinin umumî heyeti üzerinde tesir gösterecek mahiyette bulunan bu mesele hakkında müttefik devletler görüşünün ne olduğunu açık ve çabuk öğrenmek mecburiyetinde olduğunu söyledi. Bu suretle Boğaz mıntıkasının askerden arındırılması meselesiyle Türkiye kara ve deniz kuvvetlerinin tahdidi meselesi karıştırılmış oluyordu. Lord Gurzon cevap vererek Türkiye'nin bulunduracağı kuvvet meselesinin özellikle incelenmeye değer olduğunu söyledi ve:

— «Bunu beraberce tetkik etmekliğimizi mi istiyorsunuz?» diye sordu.

İsmet Paşa askerliğe ve denize ait meseleyi Boğazlar meselesine bağladı ve birincisi hakkında kesin fikir edinilemeden ikincisine temas edilemeyeceğini anlattı.

Bu toplantı böyle bitti. Arada uzmanlar toplandılar, konuştular. On gün sonra, 8.12.1922'de, Lord Gurzon, uzmanların Türk uzmanlarla teması sonucunda hazırladıkları dört projeyi ortaya koydu:

1 — Boğazlardan geçiş,
2 — Askerden arındırma,
3 — Boğazlar komisyonu,
4 — Teminat,

Bu projelerde İsmet Paşa'nın teklifi üzerine yapılan değişiklikleri anlattı. Boğazlardan geçecek kuvvetin miktarı tahdit edilmiş, bunlardan Türkiye'ye sorumluluk yüklenmemesi kararlaştırılmış, askerden arındırılan mıntıkalar, hem Çanakkale, hem İstanbul Boğazı'nda kararlaştırılmıştı. Marmara Denizi'ndeki Emir-Ali adası askerden arındırılan mıntıkanın dışında bırakılmıştı.

Türkiye filosunun askerden arındırılan mıntıkalarla adalarda ve Boğaz'da işlemesi ve demirlemesi prensibi kabul olunmuş, Marmara Denizi ile kıyıların müdafaası için gerekli olan teminat hükümleri tamamlanmıştı. O kadar ki Fransız delegesi Barér'e göre askerden arındırma fikri pek sembolik bir hal almıştı!

Fakat İsmet Paşa yapılan bu değişiklikleri yeterli görmedi ve şu değişikliklerin de yapılmasını istedi:

«1 — Marmara Denizi'ni Boğazlar dışında bırakmalıdır.

2 — Askerlikten tecrid edilecek mıntıkalar haricinde Türkiye'nin Marmara Denizi'nde kullanacağı müdafaa vasıtaları tahdidolunmamalıdır.

3 — İmroz, Semadirek, Bozcaada Çanakkale'yi tamamlayan Adalardır. Hiçbir ecnebi devlet hâkimiyetine bırakılamazlar. Limni kıyılarında Yunan donanmasının bulunmasını da kabul edemeyiz.»

Fakat İsmet Paşa henüz değişiklik tekliflerini bitirmemişti ki Tchitcherin ayağa kalkarak bu sefer o da bir değişiklik projesi verdi ve:

— «Türkiye'yi Rusya'dan ayırmak ve Karadeniz'deki Türk kıyılarının emniyeti temin edilmeksizin Rusya'yı diğer devletlerin hücumlarının ağırlığı altına koymakla Türkiye'nin emniyeti temin edilebileceği hakkında yanlış bir zehap uyandırılmak isteniyor. Yeni proje Türkiye'ye böyle aldatıcı bir himaye verir görünerek Rusya'ya karşı bütün harp tehlikelerini muhafaza ediyor!» dedi.

İşte bu değişiklik teklifleri ve bu sözler üzerinedir ki Lord Gurzon birdenbire hiddetlendi ve İsmet Paşa'ya:

— «On günden beri mütehassıslar hep Boğazlar me-

selesiyle meşgul oluyorlar. Mukabil tekliflerinizi niçin şimdiye kadar söylemediniz?» dedi.

Oysa bu uzmanlar, değiştirilmesi istenen noktaları değiştirmeye yetkili olmadıklarını söylemişlerdi. O halde kime başvurmalıydı? Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya: «Her gün yeni bir talep, yeni bir proje meydana çıkarıyorsunuz!» diyordu. Halbuki İsmet Paşa müzakerelerin başladığı ilk günden beri Gelibolu yarımadasında anî bir baskına karşı beş bin kişilik bir kuvvet bulundurulmasını istiyordu. Lord Gurzon bugün «olmaz» diye cevap veriyordu. İsmet Paşa Marmara sahillerinin Boğazlardan ayrı bir şey olduğunu ve bu sahillerin askerden arındırılamayacağını söylüyordu. Ona da «Hayır» deniyordu. Bazı adaların Boğazların parçaları olarak kabul edilmesini istiyordu. Lord Gurzon:

— «Üç defa söyledim, bugün dördüncü, fakat son olarak tekrar ediyorum; bu adaları Yunanlılardan alamayız!» diyordu.

İsmet Paşa, Yunanistan'ın Karadeniz devleti ya da büyük bir devlet olmadığını, binaenaleyh Boğazlar komisyonunda Yunan temsilcisinin hazır bulunmasına lüzum görmediğini anlatıyordu. Lord Gurzon kabul etmiyordu. Nihayet İsmet Paşa İstanbul'un emniyeti, Boğazlarda askerden arındırılacak mıntıkaların tecavüzden uzak kalması için Milletler Cemiyeti'nin kâfi olmadığını izah ediyordu. Bir tecavüz olursa Milletler Cemiyeti'ne başvurulacak, Milletler Cemiyeti meclis toplayacak ve bir karar verebilmesi için oyların birleşmesi gerekecek, oylar birleşmezse, çoğunluğun tavsiye edeceği tedbirleri, devletlerden her biri arzu ederse uygulamakta serbest olacak... İsmet Paşa:

— «Bütün bunlar birtakım merasimden, ardı arkası

gelmeyen ve müsbet netice vermiyen şekillerden ibarettir. İstanbul'a, yahut Boğazlara bir devlet bir gün ansızın saldırırsa, Milletler Cemiyeti'nin toplantısını, ekseriyet olmasını mı bekliyeceğiz? Ya ekseriyet olmazsa? O halde siz, bu muahedeyi imza edecek olan devletler teker teker ve hep beraber bize karşı taahhüt ediniz ki İstanbul'a kimse taarruz etmiyecektir. Türkler herkesin menfaatine Boğazları açıyor, bütün müdafaa vasıtalarından vazgeçiyorlar, siz de Türklerin payitahtını emniyet altına alınız!» dedi.

Lord Gurzon, değiştirilmesini istediğimiz bütün noktalara birer birer, soğukkanlılıkla «Hayır» dedikten sonra şu cüretli sözleri söyledi:

— «Artık ebediyen bu meseleyi müzakere edemeyiz. Hükümetimize sorduk, mütehassıslarımızla görüştük, yapabileceğimiz son müzakereleri yaptık. En son teklifimizi size verdik, önünüzdeki proje değişemez. Bunu ya kabul ya reddedersiniz. Yarınki toplantı Boğazlar meselesinin son toplantısı olacaktır!»

Diğer devletler delegeleri de talimat almış gibi aynı teraneyi okudular.

O akşam İngilizlerin askerî deniz danışmanları Lozan'dan gittiler. Lord Gurzon, İngiliz deniz subaylarını hemen Londra'ya göndermekle artık Boğazlar projesinde değişecek bir şey kalmamış olduğunu Türk heyetine anlatmak istiyordu.

İsmet Paşa meselenin Türk görüş açısından büyük önemi olduğunu anlattı. «Verdiğim projeleri dikkatle inceleyiniz, iki gün sonra toplanalım» dedi.

Lord Gurzon asık çehre ile:

— «Hayır! biz bir an evvel sulhun yapılmasını istiyo-

ruz. Herkes sulh bekliyor. Siz de sulh arzusunda olduğunuzu söylüyorsunuz. O halde çabuk ve son defa yarın toplanalım!»

Cevabını verdi ve oturum böyle bir sinirli hava içinde sona erdi.

■

İSMET PAŞA, Lord Gurzon'un bu hiddetini cevapsız bırakmadı. Bu gibi tehditlerinin Türkiye heyetini Türk egemenliği esasına dayanan ana prensiplerden asla vazgeçirtemiyeceğini İngiliz lorduna çabuk anlatacaktı.

Ertesi akşam toplanıldı. Lord Gurzon son sözünü söyliyerek Türk taleplerinin önemli bir kısmını kabul etmemişti. Aynı toplantıda Tchitcherin'in projesinin ilk Rus tekliflerinin aynı olduğunu ve müttefiklerle Karadeniz'de kıyısı olan devletler tarafından bunların reddedildiğini söyledi. Sonra Türk projesine geçerek:

— «Teklif olunan Türk taleplerini kabul edersek müttefiklerin projesi hiçe iner!» dedi.

Şimdi cevap vermek sırası İsmet Paşa'ya gelmişti. İsmet Paşa'nın cevabı ya görüşmelerin devamını sağlayacak, ya da Lozan konferansı Boğazlar meselesiyle sona erecekti. O zamana kadar halledilmiş gözüyle bakılan bu meselenin konferansı yarı yerde bırakması üzücü bir etki yaratıyordu. İsmet Paşa saat dörtte toplantıya gitti. Bir defa daha barışı isteyen Türkler oldu. Türk başdelegesi söz aldı ve etraflı yazılmış bir beyanname okudu. Bu beyannamede özetle deniyordu ki:

— «Senelerden beri gerçekleşmesini istediğimiz prensiplerimizin tatbikinden başka bir şey istemiyoruz. Bu prensipler İstanbul'un ve Marmara'nın emniyetini koru-

mak şartiyle Boğazların dünya ticaretine açılmasıdır ki herkes tarafından tasdik edilmiştir. Boğazların milletler arası nakliyata açık olması, tahkimatsız olmalarını icabettirmez. Boğazların müstahkem olmasını kabul ederek aynı zamanda gemilerin ticarî ve insani vazifeler yapmak için bir denizden diğer denize geçmesi bir taahhütle temin olunabilir. Bazı mıntıkaların müdafaasından vazgeçtik. Başka milletleri memnun etmek için müdafaa vasıtalarından vazgeçen Türkiye'yi tarihin nasıl muhakeme edeceğini bilmiyorum. Askerlikten tecrit adı altında kabul ettiğimiz fedakârlıkların, hakiki masuniyetimizi ağır surette baltaladığını görüyorum. Gayri askerî mıntıkalar karşısında bulunan Adalarda Yunanlıların asker almasına ve bu askerlerin adaların birinde veya diğerinde toplanmasına ve Yunan donanmasının tahkimatsız Boğaz karşısına getirilmesine de müsaade ediliyor. Türk donanmasının Marmara'da veya payitahtı önünde bulunması sırf müdafaa için iken Yunan donanmasının Çanakkale açıklarında bulunması taarruz maksadına kolaylıkla atfolunabilir. Acaba dünya sulhu adına ve bütün milletlerin menfaati için kabul ettiğimiz fedakârlıklar, Yunanistan'a taarruz kolaylıkları vermek için midir? Öte taraftan Boğazların parçalarından olan İmroz, Bozcaada, Semadirek adalarının, gayri müstahkem Boğazları müdafaa için Türkiye'ye ne derece lâzım olduğunu anlatmak lüzumsuzdur. Adalar meselesinin birkaç defa mevzuubahs edilmiş olması bizi o meseleye dönmekten alıkoyamaz. Zaten hiçbir şey henüz karara bağlanmış olmadığı için katî kararın verilmesi zamanı geldiği vakit bu meselenin tekrar konuşulacağı tabiîdir. Gelibolu yarımadasının her türlü anî taarruzdan masuniyeti için orada askerî bir kuvvetin bulunmasını iste-

dik. Eğer 5000 kişiyi fazla görüyorsanız, başka bir rakam teklif etmenizi kabul ederim. Bir Türk kuvvetinin bulunması için ileri sürdüğümüz teknik sebeplerin reddi kabil değildir. Bu kuvvet serbestiye mâni olamaz, bilâkis muhtemel asker ihracını meneder. Asker sayısının miktarını müttefiklere bırakmakla, Türkiye bir defa daha fedakârlık etmektedir. Ticaret gemilerinin geçmesi hakkında aramızda hiçbir ihtilâf yoktur. Harb gemilerine gelince, itilâf devletlerinin sulh zamanı için gösterdikleri tahditler kifayetsizdir. Harb zamanı için harb gemilerinin tâyin edilmemiş bir sayıda Boğazdan geçmesini istemek bitaraf bir Türkiye için vahim mahzurlar doğurur. Boğazların serbestisi projesi harp gemilerinin Boğaza girmeden evvel Türkiye tarafından gösterilecek bir mevkie kuvvetlerinin miktarını 'nezaket için' bildirmesini zikrediyor. Buna bir mecburiyet şekli vermek ve taahhüdün kuvvetini arttırmak için 'nezaket için' tâbirinin kaldırılması lâzımdır. Bir Boğazlar komisyonunun teşekkülüne karar verildiği takdirde millî hâkimiyete, dahilî idareye, Türkiye'nin varlığına bu komisyon tarafından halel verilmemelidir. Boğazların serbestisi projesinde zikredilen ve harp gemilerinin geçmesiyle alâkalı şartlardan gayri salâhiyetleri, komisyonun haiz olmamasını isteriz. Seyrüseferi alâkadar eden tedbirler, bilhassa fenerler, kılavuz, romorkör hizmetleri dahilî işlere girer. Böyle meselelerde komisyonun kontrolünü kabul etmek kabil midir? Böyle bir komisyon tarafından askerlikten tecrit keyfiyetine ait tedbirlerin kontrol edilmesi de kabul edilemez. Bu mülâhazalardan şu neticeyi çıkarıyorum ki askerden tecrit sağlam bir esas üzerine yapılacak ve istihkâmlar yıkılmakla beraber Türkiye'nin bir daha böyle istihkâmlar yapmaması taahhüdedile-

cektir. Ümidederim ki bu beyanat, Türk heyetinin yeni bir fedakârlığı olarak kabul edilecektir.

İtilâf devletleri ne istiyor? Boğazların askerlikten tecridi, Boğazların serbestisine ait projede yazıldığı gibi ticaret ve harb gemilerinin geçmesi değil mi? İşte biz onları kâmilen kabul ediyoruz. Fakat bu kabul keyfiyetiyle Yunan ordusunun bize üstün vaziyette kalmasını kabul edemeyiz. Bir de Gelibolu'da askerî bir kuvvet istiyoruz ve sayısını müttefiklere bırakıyoruz. Nihayet Boğazlar komisyonunun salâhiyetinin yalnız geçecek gemilere aid olmasını istiyoruz.

Siyasî teminata gelince, şimdiye kadar bu hususta bir şey almadık. Türkiye harb gemilerinin geçmesini kabul ettikten sonra şüphe yok ki Boğazlardan geçecek gemilerin kendisine karşı düşmanca hareketlerde bulunmıyacağı hakkında teminat istemekte haklıdır. İleri süreceğimiz son mülâhazalar bunlardır...»

İsmet Paşa'dan sonra Lord Gurzon söz aldı:

— «İsmet Paşa'nın şimdi söylediği nutuk mutedil üslûptadır. Bu nutka benim de cevabım tabiî öyle olacaktır. Büyük devletler Boğazlara dair mutedil teklifte bulunmuşlardı. İsmet Paşa Türkiye'nin fedakârlık ettiğini söylüyor. İsmet Paşa ne zaman bir iddiasından vazgeçerse bunu Türkiye tarafından yapılmış büyük bir fedakârlık diye göstermektedir. Fakat burada hazır bulunan büyük devletler murahhasları da fedakârlık ettiklerini farzetmektedirler. Meselenin hakikatı da budur. Şimdi ikisinin arasını bulmaya çalışacağız. Devletlerin Boğazların serbestliğine ait tekliflerini İsmet Paşa'nın kabul ettiğini görmekle bahtiyarım. Ancak bu meselede esasla bu esasın tatbi-

Levent Şahverdi Arşivi

katı noktasında ihtilâfımız vardır. İsmet Paşa'nın bahsettiği son nokta, en ehemmiyetlisidir. Yani Boğazlar komisyonunun salâhiyetinin hududu... Bu salâhiyetin makul şekilde olması için anlaşmak kabildir.

Son bir kelime daha söylemek istırarındayım: İsmet Paşa'nın sözlerinden hissediyorum ki Türk heyeti daima, Türk millî hâkimiyetine bir darbe vurulmak şüphesi altında bulunuyor. Biz Türk hâkimiyetine bir darbe vurmak istemiyoruz. İsmet Paşa bu şüphesini tamamen izale edebilir. Biz burada en müslihane şekilde bir tesviye çaresi bulmaktan başka gaye gütmüyoruz.»

Lord Gurzon'un bu sözleri bir gün önceki gergin havayı tamamen yatıştırıyor ve İsmet Paşa'yı tatmin ediyordu. Bu toplantıda artık Tchitcherin hiç söz söylemedi. Venizelos da ağzını açmadı. Tchitcherin'in rolü sona ermişti.

■

AZINLIKLARIN askere alınıp alınmıyacağı, hristiyanlarda evlenmenin papazlar tarafından yapılıp yapılmaması, savaş sırasında askerî vergiler ve salmalarla malları ve mülkleri zarar görmüş yabancılara tazminat verilmesi, 'karantina komisyonu'nun kaldırılması... İşte tali komisyonlarda görüşülen meseleler bunlardan ibaretti. Oysa doğuda barışın sağlanmasının en önemli noktası bunlar değildi.

Bunun önemli noktalarından biri, Boğazlar meselesi idi. İsmet Paşa'nın demecinden sonra memnun görünen Lord Gurzon, meseleyi bir daha genel toplantıda görüşmekten kaçınıyordu. Türk heyeti müttefiklerin bir kısım tekliflerini kabul ediyor, buna karşılık bazı noktalarda dayanıyordu. Boğazlardan geçecek savaş gemilerinin sayısı

hakkında Türk heyeti güçlük göstermemişti. Gelibolu'da bulunacak savunma kuvvetinin miktarını müttefiklere bırakıyordu. Boğazlarda milletlerarası bir komisyonun kurulmasını kabul ediyordu. Fakat bu komisyonun yalnız serbest geçme ile meşgul olmasını, tarafsız mıntıkalarda kontrol görevini üzerine almamasını istiyordu. İstanbul için de Milletler Cemiyeti'nden daha olumlu, daha faydalı teminat istiyordu. İsmet Paşa son nutkunu, bütün parçaları birbirine bağlı bir topluluk sayıyordu. Müttefiklerin bazı taleplerini kabul etmemiz, onların bizim taleplerimizi kabul etmelerine bağlı idi.

Bu esaslara bağlı olarak İsmet Paşa ile Lord Gurzon'un özel görüşmelerde bulundukları görülüyordu. Gurzon'un arkasından Fransızlar da İsmet Paşa'yı yeni fedakârlıklara sevketmeye uğraşıyordu. Fakat İsmet Paşa fedakârlığının son haddine varmış bir delege sıfatiyle Fransız delegesine kesin bir dille biraz sertçe tâbirler kullanmıştı. Türk başdelegesi çok ısrar edilirse hatta konferansı bırakıp Lozan'dan gitmeye hazır olduğunu açık söylemişti.

Bu kesin durum karşısında müttefikler sonunda birkaç günlük özel görüşmeden sonra Boğazlar Komisyonu'nun kontrol hakkından vazgeçtiler. Komisyon yalnız boğazlardan gemilerin geçmesine bakacak, 'gayriaskerî' hale konan mıntıkalar hiçbir şekilde teftiş ve kontrol edilmiyecekti. İstanbul'un emniyeti için verilecek teminata dair hukukçular arasında bir metin hazırlanmasına çalışılıyordu.

Diğer taraftan malî meselelerde her iki cephe, isteklerinde fedakârlığın sonuna varmış gibiydi. Fakat Türk istekleriyle müttefiklerin istekleri arasında hâlâ uçurumlar vardı.

Kapitülasyonlar meselesinde de anlaşamamazlık meydana çıkıyordu. Müttefikler belirli bir zaman için, Türkiye'nin, Lâhi mahkemesi tarafından düzenlenecek listede adları yazılı hâkimler arasından büyük şehirlere özel olarak bir miktar hâkim seçimini, bu hâkimlere bağımsızlık kavramı ile uzlaşmayan yetkiler verilmesini ve yabancılara ait imtiyazlardan çoğunun yeni şekiller altında sürdürülmesini istiyorlardı. İsmet Paşa bütün bunları adlî bağımsızlık ve egemenliğimize bir tecavüz sayıyordu.

Azınlıklar meselesi henüz görüşülmekte idi. Müttefikler ve Yunanlılar isteklerinin çoğundan vazgeçmiş olmakla beraber daha bir sonuç elde edilememişti.

Malî ve ekonomik meselelerin çözümü için, Ankara'ya giden delege Hasan Bey'in dönmesi bekleniyordu. Bompard'ın reisliğindeki tali komisyon 21 aralık toplantısında Osmanlı İmparatorluğu borçlarının Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Arnavutluk, Suriye, Filistin, Irak, Hicaz, Yemen arasında taksimine karar vermiş, fakat hisseler tâyin edilmemişti.

Musul meselesi hakkında Lord Gurzon, bir proje vermiş, İsmet Paşa da buna karşılık Lord Gurzon'a bir cevabi proje göndermişti. Lord Gurzon, projesinde Musul'u veremiyeceğini söylüyor, yalnız kuzey sınırında bazı düzenlemeler yapılmasını teklif ediyor, İsmet Paşa ise cevabında Musul'un Türklerde kalması lâzım geldiğini ileri sürüyordu.

Bu ihtilâflar meydana çıktıkça barış yürümüyor, yürümeyince de müttefikler bütün kabahati Türk heyetine yüklüyordu. Lord Gurzon hastalığını bahane ederek uzun süre Lozan'da oturamıyacağını söylüyordu:

— «Mezara girinceye kadar burada mı kalacağız?» diyordu.

Hatta son toplantıda asabileştiği için hastalığının teptiğini söyleyenler bile oluyordu. Fakat onlar için konferansın çabuk bitmesi, barışın çabuk imzalanması demek, Türklerin malî, adli, ekonomik meselelerde müttefiklerin her dediğini kabul etmesi demekti. Eski gelenekler, eski imtiyazlar, eski imparatorluk zihniyetiyle ilgisini kesmiş, her alanda bağımsızlığına, egemenliğine kıskanç yeni bir Türkiye, Lozan konferansını idare eden büyük devletler başdelegelerine göre, belirsiz bir varlıktı.

Noel başlıyordu, Lozan konferansı henüz hiçbir meseleyi halletmedikten başka herhangi bir meselenin konferansı kesintiye uğratması ihtimali de giderilememişti. Lozan görüşmelerinde hiçbir meselenin aldığı uzlaşma ve çalışma şekillerine göre konferans hakkında hüküm yürütmeye kalkmak doğru değildi. Konferansın muhtelif parçalarına bakarak bu parçalardan nasıl bir bütün çıkacağı tahmin edilemezdi. İyi havaları fena havalar, fena havaları iyi havalar kovalıyordu. Bu suretle yılbaşı tatili, Boğazlar meselesinin sonuçlarıyla ümit verir şekilde başlamışken, azınlıklar ve kapitülasyonlar meselelerinin resmî toplantılarda ve Musul işinin de Lord Gurzon ile İsmet Paşa arasındaki özel mektuplaşmalarda aldığı gergin durum üzerine, bir fırtınalar devresi yarattı.

Fakat bu, Lozan'da çıkan kasırgaların ne birincisiydi, ne de sonuncusu olacaktı. Konferansı yakından takibedenler Lord Gurzon'un sinirlerindeki rahatsızlığın farkında idiler. İngiliz başdelegesi gerçekten biraz fazla sinirli idi. Lozan havası ayaklarındaki mafsal ağrılarına iyi gelmiyor ve bir an önce konferansı bitirerek Londra'ya dönmek istiyordu.

Zaman zaman gösterdiği hiddetlerde fizik yapısına ait anormalliklerin etkisi az değildi. «Stambuliski»yi haşladıktan sonra müttefiki Fransa devletinin başdelegesi Mösyö Barére'i de bir gün daza az sert olmayan bir çıkışla fena halde bozmaktan kaçınmamıştı.

Lord Gurzon toplantılarda kendisi konuşurken kimsenin konuşmasını istemez, fakat başkası konuşurken kendisi sekreterini çağırıp konuşmakta sakınca görmezdi. Bir gün İngiliz lordu konuşurken Mösyö Barére de Fransız müşavirlerinden biri ile birkaç kelime konuşmuş ve bunun üzerine Lord Gurzon masanın üzerine bir yumruk atarak:

— «Ben konuşurken kimse konuşamaz!» diye bağırmıştı. İngiliz hariciye nazırının bu hiddeti karşısında Fransız başdelegesi utancından masanın altına saklanacak bir hale gelmiş ve o kadar üzülmüştü ki hasta olduğunu ileri sürerek tonlantılara gelmek istememişti. Nihayet sinirsel dengesi yerine gelen Lord, yaptığı hareketin biraz ölçüsü kaçmış sertliğini anlıyarak Fransız başdelegesini özel olarak ziyaret etmiş, özür dilemiş ve Mösyö Barère'in konferansa devamı sağlanmıştı. Lozan'da hiddet kadar 'ricat' da tabii bir olaydı.

Azınlıklar meselesi konuşulurken de Lord Gurzon elini yine masaya vurarak:

— «O halde Lozan'ı pek yakında, belki yarın terkedebiliriz!» diye bağırmıştı. İsmet Paşa ertesi gün aynı şiddetle Lord Gurzon'a hücum etti. Türk başdelegesinin bu çeşit şakalardan hoşlanmadığını görünce İngiliz hariciye nazırı Lozan'dan gitmedi, tersine yumuşadı ve daha uysallık gösterdi. Oysa bir gün önce, herkes konferansın kesintiye uğrıyacağından korkuyordu!

Boğazlar meselesinin son safhasında da aynı durum tekrarlanmıştı. İsmet Paşa «kontrol» kelimesini hiç anlamadığını söylüyordu. Noelden bir gün önce Mösyö Barère müttefikler adına İsmet Paşa'nın odasına geldi, son teklifi getirdi. İsmet Paşa kontrol kelimesini son defa olarak reddedince, Fransız başdelegesi:

— «O halde uzlaşmak zordur!» dedi.

İsmet Paşa hemen cevap verdi:

— «Zor mu diyorsunuz? İmkânsızdır! İmkânsız kelimesini kullanınız, hemen bu akşam Lozan'dan hareket ederim. Çantalarımız hazırdır, Ankara'ya sormaya da ihtiyaç yoktur!»

Fransız başdelegesi Mösyö Barère bembeyaz olmuştu!

Hiç kimsenin haberi olmadan, özel konuşmalarda, kesinti tehlike ve vaziyetleri, konferansı işte böyle sıyırıp geçiyordu.

O halde şimdi azınlıklar ve Musul meselesinde kesinti olacak mıydı? İngiltere Boğazlarda konferansı kesintiye uğratmamış iken Türk mahkemelerine almayı teklif ettikleri birkaç hâkim için barışı tehlikeye koyacaklar mı idi? Hiç bir İngilizin havsalası bunu alamazdı. Avrupa milletlerinin genel vicdanı sonunda bağımsız yaşamak isteyen bir milletin hürriyetini tahdit için doğuda bir tek neferin ölmesine razı olamazdı. Fakat müttefikler başdelegeleri, ne de olsa, doğu ile görüştüklerini düşünerek 'şarklıya' karşı alıştıkları hareket tarzlarından ve üslûplarından vazgeçmemekte idiler. Yoksa, Lozan'daki müttefiklerden ve Balkanlılardan hiç birinin delegeleri iki aydan beri süregelen müzakerelerden sonra herhangi bir bahane ile müzakereleri birdenbire çıkmaza sokmak sorumluluğunu üzerine alamazdı. Görüşmele-

rin çıkmaza girmesi, Mudanya antlaşmasının bozulması ve neticede savaş demekti.

Bunun içindir ki sinirlerinin bütün bozukluğuna rağmen Lord Gurzon bir türlü konferansı yarıda bırakarak Londra'ya gidemiyor, kendisinden barış istiyen İngiliz milleti karşısında **«size savaş getirdim!»** demekten kaçınıyordu.

Lordun o kuvvetli azınlıklar ve Hristiyanlık silâhını da İsmet Paşa birkaç defa elinden almış, ona bu uygun toprakta manevra imkânı bırakmamıştı. Bu vaziyet ve çıkabilecek her hangi bir zorluk karşısında konferansın yapabileceği ancak ya duraklamak, ya da müzakereyi başka bir zamana bırakmaktan ibaret olabilirdi. Bütün dış manzaralara rağmen müttefiklerin savaşa değil, barışa gitmek istedikleri hissediliyordu.

«MEŞRU HÂKİMİYETİMİZİ TANIDIĞINIZ GÜN SULH OLMUŞTUR!»

NOEL tatilinden sonra, yeni yılın ilk büyük toplantısı 6 Ocak'ta yapılan kapitülasyonlar oturumu oldu. İngiliz ve Türk başdelegeleri arasındaki Musul mektuplaşmasından doğan gergin hava bu toplantının kavga atmosferini kızıştıran gizli bir sebep halinde hissediliyordu. İkinci komisyonun bu toplantısı açıldığı zaman reis Marki Garroni önceki konuşmaların bir özetini yaptı ve sonra: «Konferans Türkiye başdelegesi tarafından va'dedilen teklifleri bekliyor!» diyerek sözü İsmet Paşa'ya bıraktı.

İsmet Paşa ayağa kalktı, tarihî belgelere dayanan, birçok delillerle dolu, sıkı bir mantık ile örülmüş bir beyanname okudu. Konferans üyeleri dikkatle dinliyordu. Türk başdelegesi müttefikler projesini önemle incelediğini söyledikten sonra kapitülasyonlar yerine geçici bir şekil konması teklifinin Türk millî egemenlik prensibi ile asla telif edilemiyeceğini ileri sürdü ve dedi ki:

— «Japon murahhasının söylediği gibi ecnebilerin Türkiye'de korunması yalnız sözlerle değil, fiillerle de

görülmelidir. Biz bu fiillerin gösterilmiş olduğu kanaatındayız. Harb zamanında kapitülasyon memleketimizde bilfiil durmuştur. Bunun tesirlerini Amerikalılar, Avrupalılar ve bitaraf memleketler tebaaları görmüşlerdir. Onun için ecnebilerin haklarının korunması meselesi iddia edildiği gibi tehlikede değildir. Bizim mecellemizin kaynağı fıkıh olmakla beraber özü sanıldığı gibi yalnız dinî değildir. Zaten her memleketteki kanunların asıl kaynaklarını ararsak mutlaka mezhepten gayri bir esasa tesadüf etmeyiz. Hattâ âdet ve taamüle dayanan ve kanun şeklinde olmayanlar bile vardır ve hükümlerine göre hareket edilir. Her ecnebi kolonisi olan memleketlerde, meselâ Yunanistan'da kapitülasyon yoktur. Orada ve bizden ayrılarak kurulmuş diğer devletlerde tatbik edilmeyen ve devletler hukuku esaslarına aykırı olan gayri tabii bir şeklin bize tatbikinde hiçbir adalet kokusu duymuyoruz.»

İsmet Paşa bundan sonra ticaret kanunu hakkında açıklama yaptı. Pek eski olan bu kanunun sonraları değiştirildiğini söyledi. Türkiye'de bu kanuna uyarak ticaret mahkemelerinde dâva görüldüğünü, hatta yabancılarla Osmanlı tebaası arasındaki meselelere Türk hâkimlerinin çoğunlukta olduğu karma ticaret mahkemesinde bakıldığına işaretle yeni tekliflerin, yani yabancı hâkimlerinin çoğunlukta olduğu mahkemelerde 'adalet tevziinin' eski kapitülasyonları bile geçmiş olduğunu ileri sürdü.

— «Bir milletin en mühim ve itiraz götürmez hakkı, kaza hakkıdır. Herhangi bir ecnebiye millet namına adalet yapmak hakkı verilemez. Biz kapitülasyonların kelimesine değil, ruhuna itiraz ediyoruz ve herhangi bir şekilde kapitülasyon kabul etmiyoruz. Hiçbir devlet ülkesi üzerinde kaza işine yabancı müdahale ettirmez!» dedi.

Sonunda bütün itirazlarını şu kesin ve cevap verilmesi güç cümlelerle bitirdi:

— «Türk millî hâkimiyetinden çok bahsedişimizden şikâyet olunuyor. Biz, burada istiklâlin ne olduğunu bilen ve adalet esasına dayalı bir sulh yapmak istiyen bir milletin murahhasları olarak bulunuyoruz. Konferansa müsavi muamele göreceğimiz teminatı üzerine geldik. Eğer hâkimiyetimizden sık sık bahsetmeye lüzum gördüysek, hâkimiyetimize halel verecek mahiyette yapılan tekliflerle buna mecbur edildik. Müstakil hiçbir devlet, hattâ Yunanistan dahi bu yolda tekliflere maruz kalmamıştır! Türk milleti her şeyden evvel diğer müstakil devletler gibi muamele görmeye haklıdır, lâyıktır. Eğer temin edildiği gibi konferanstaki bütün işlerde hâkimiyetimize ve hayat hakkımıza riayet olunarak bize tam müsavat dairesinde muamele yapılması kabul olunursa, sulhun akdine hiçbir engel kalmaz, o zaman sulh olmuş demektir. Görülüyor ki sulhun anahtarı sizin elinizdedir.»

İsmet Paşa'nın bu sözleri, başta Lord Gurzon olmak üzere herkes üzerinde çok büyük bir etki yarattı. Bu sözlere ne cevap verilebilirdi?

Marki Garroni bir uzlaşma için müttefiklerin çok çalıştıklarını ve çok fedakârlık yaptıklarını anlattı. Lord Gurzon tekrar söz alarak:

— «Bir hafta bekledikten sonra bugün İsmet Paşa Hazretlerinden mukabil teklifler bekliyorduk. Halbuki eski esaslar dairesinde teşrihler dinledik. Vaziyeti muahedelerle tâyinden bahsettiler. İyi ama, bu adliye ile yaşadıktan sonra muahede neye yarar? İsmet Paşa bir karşılık proje getirmemekle kalmadı, müttefiklerin tekliflerini de hiç itibara almadı. Bütün şikâyet ettiği şeyleri kaldırdık,

bütün istediklerini yaptık. İsmet Paşa gene memnun olmadı. Askerî işgal zamanındaki vakaları hatırlattılar; ben de askerî işgal zamanı ile tabiî halin bir olmadığını hatırlatırım. Bizim istediğimiz normal zamanda yabancılara emniyet verici bir rejimdir. Teminat verilmezse yabancılar ya Türkiye'yi terk edecekler, yahut hükümetleri ile Türkiye arasında daima ihtilâf çıkacaktır. Her halde sulha varmak için yaptığımız çalışmaların daha iyi sevk edilmesini dilerim. »

Fransız başdelegesi de daima olduğu gibi Lord Gurzon'un ağzına bakarak ve onun ağzından çıkmış gibi cümlelerle konuştuktan sonra, İsmet Paşa:

— «Türk kanunları asri devletlerin ihtiyaçlarına uygundur. Türkiye'de yaşamak isteyen yabancılara her türlü emniyeti vermeye elverişlidir. Konferans meseleyi haricî tesirlerini düşünerek tetkik etmemelidir. Türkiye hukukunu ve memleket icaplarını düşünerek tetkik etmelidir» dedi.

Sonunda İsmet Paşa şu ağır hitapta bulundu:

— «Türk heyeti İngiliz heyetine cevap olarak söylemek mecburiyetinde kaldığı misaller münasebetiyle Lord Gurzon normal bir zamanın işgal devresine kıyas edilemiyeceği mütalâasında bulundu. Ben söylediğim zaman bu mütalâayı nazarı itibara aldım ve söylediğimi bilerek söyledim. Naklettiğim hâdiseler İstanbul'da aynı devre esnasında ve aynı şartlar altında vâki olmuştur. Bugün verdiğim tafsilât ile, kapitülasyonlara ait bütün meselelere temas ettim. Bir haftada mukabil teklif hazırlanmalıydı, denildi. Türk noktai nazarı evvelki toplantıda da söylenmişti. O noktai nazarda değiştirilebilecek bir şey yoktur. Lord cenaplarının işgal hali ile tabiî halin bir ol-

madığı mazeretine cevap ve misal olarak İstanbul'u zikredişim, müşarünileyh hazretlerinin keyfî tevkifler meselesinde yine İstanbul'dan misal getirmelerinden dolayıdır. Ben de karşılık misaller zikrettim. Türk milletinin hükümetinden memnun olmadığı sözüne gelince, her milletin kendi hükümetinden memnun olduğu kadar bizim millet de hükümetinden memnundur. Bir memlekette oturan yabancıların yerlilerden fazla imtiyaz ve teminat istemelerinde hiçbir sebep yoktur ve olamaz. Biz kapitülasyon meselesinin sade, makûl, adalete uygun şekilde hallini istiyoruz. Ecnebiler, Türkiye'de mahallî hükümetten ve kanunlardan yardım görecek yerde hariçten muavenet beklerlerse, kendi menfaatlerini ihlâl etmiş olurlar. Biz diğer memleketler gibi muamele görmek istiyoruz. Müttefikler hep "Türklerin meşru hâkimiyetini tanıyoruz" diyorlar. Dediğimiz gibi, bunun bihakkın tanındığı gün sulh olmuştur.»

Toplantı, Marki Garroni'nin zamanın bir çözüm yolu getirmesi dileğiyle, hiçbir tarafı tatmin etmiyerek, bitti.

İsmet Paşa son cümlesiyle, yalnız kapitülasyonlar meselesinde değil, bütün Lozan konferansının iyi sonuçlanması konusunda dâvanın halli için kullanılması gereken anahtarı göstermiş oluyordu.

Bütün dâva devletlerin lâf ile değil, fakat fiilen Türklerin meşru egemenliğini tanımaları dâvasıydı.

Azınlıklar, kapitülasyonlar ve Musul meselelerinin konferansta yarattığı gergin havanın derecesini anlamak için 29 Aralık 1922 tarihli «Times» gazetesinin Lozan konferansında Türklerin boyuna zorluklar çıkardığını anlatan bir başmakalesinin sonundaki şu cümlelere bakmak yeterdi:

— «Türkiye ile Avrupa arasında münasebet tesisi için şimdiki kadar müşkül bir zamana tarihte pek nadir tesadüf edilmektedir. Lozan konferansının iflâs etmesi ihtimali olduğu için lâzım gelen ihtiyati tedbirlerin alınması doğrudur. Malta'dan İstanbul'a İngiliz harb gemilerinin sevki bu ahvale nazaran basiretli bir tedbirdir. Bütün müttefikler tarafından pek metin bir vaziyet gösterilmesi, Türkleri yumuşamaya sevkedebilir. Her halde Türkler iki şeyden birini seçmek mecburiyetindedirler: Ya Türkler kendilerine teklif edilen âlicenabane teklifleri kabul ederek memleketlerinin ihyası için kuvvetli muzaharet temin ederler, yahut Türkiye'yi Asya'nın çöllerinde erişilmesi imkânsız bir memleket haline sokarlar!»

İşte «Times» gazetesinin Lozan Konferansının son safhaları karşısında yazdığı ve düşündüğü Türkiye böyle bir çöl Türkiye'siydi!..

Konferansta azınlıklar, kapitülasyonlar, Musul meselelerinde Türk başdelegesi kararlı bir tutum gösterince bir taraftan bu yazılar çıkmaya, bir taraftan da savaş hazırlıklarına dair haberler gelmeye başladı. Fakat henüz hiçbir taraf daha son sözünü söylememişken, bu tehditlere neden lüzum görülüyordu? İngiltere'nin bazı basit düşünceli memurları, Türk kamuoyunu korkutmak suretiyle Lozan'daki delegeler heyeti üzerinde bir baskı yapmak ya da yaptırmak istiyorlardı. Bir barış antlaşmasını zorla kabul ettirmek için bir taraftan dretnotların, diğer taraftan Yunan ordusunun hiçbir işe yaramadığı üç yıllık kanlı tecrübelerle anlaşılmıştı. Bu gerçeği İngilizler de biliyordu. Başka bir İngiliz gazetesi, Daily Mail, Akdeniz filosunun İstanbul'a hareketinden söz ederken şöyle yazıyordu:

«Lozan konferansı netice vermezse, filomuz yalnız

İstanbul'daki İngiliz tebaasının himaye ve kurtarılması ve askerlerimizin Türk toprağından tamamiyle geri çektirilmesi için kullanılmalıdır. İngiliz milleti Türkiye ile her ne sebeple olursa olsun yeni bir harbe girişmeye razı olamaz. Akdeniz filosunun hareketleri yeni bir harbe başlangıç teşkil etmemelidir.» Fakat aynı gazete İngiltere'nin şarkta yeni bir harbe girmesine karşı olmakla beraber Türkiye'nin garp ile münasebetlerini kesmesini yeter bir ceza sayıyor ve bizi Balkan devletleriyle tehdidederek «Şarkî Trakya'nın muhafazası için Türkler Balkan devletlerinin muvafakatine muhtaçtırlar.»

Oysa gerekli görüldükçe karşımıza dikilen bu Balkan 'heyula' sı üzerimizde hiçbir etki yapamazdı. Balkanlar vasıtasiyle yapılabilecek en büyük askerî baskıyı Yunan ordusunda tecrübe etmişlerdi. Aleyhimize yapılacak bir Balkan ittifakının değeri ve önemi Lozan'da denenmişti. Yunanistan'ın bütün askerî kudreti iki yılda sıfıra inmişti. Balkan ittifakı ümitleri iki günden fazla devam etmedi. Artık Türkiye'yi bu çeşit tehditlerle korkutmaya çalışmak sonuç vermeyecek bir manevra idi.

İngilizler durumu bu şekillerde gösterirken, millî mücadele sırasında o kadar dost görünen Fransızlar ne tavır takınıyorlardı? Lozan konferansındaki Fransız delegelerinin durumlarını Lord Gurzon'un saatine göre ayarladıklarını anlamak için çok vakit geçmedi. Onlardan hiç yardım beklememek lâzım geldiği ve Fransızların iki yüzlü bir politika takibettikleri birkaç toplantıda hemen meydana çıktı. Bompard, Barère gibi iki eski diplomatı tarafından temsil edilen Fransa'nın konferanstaki halinden şikâyet edenlere, Fransızlar:

— «Mösyö Bompard, Mösyö Barère konferansın mü-

zakere ettiği karışık meselelerde birer ansiklopedi gibidirler!» diyorlardı.

Oysa bu eski ansiklopediler bu konferansın ihtiyaçlarına göre pek köhne bir bilgi torbası idiler. Fakat Lozan konferansında Fransız çıkarlarının bu iki diplomata bırakılmasının asıl sebebi başka idi: Bütün görüşmelerde Mösyö Barère hayret verici bir itaat hissiyle hep Lord Gurzon'un ağzına bakıyor, o ne söylerse bir papağan gibi yalnız tasdik ediyordu. Bazan, pek cesaretlendiği zamanlarda, bir iki kuvvetli kelime çıkaracağı vakit, gözleriyle, önce İngiliz başdelegesinin razı olmasını bekliyordu. Fransa böylece Lozan konferansında Ankara anlaşmasını, Türk dostluğunu, hattâ Türkiye'deki Fransız çıkarlarını unutarak İngiltere'nin peşisıra gitmekte idi. O derece ki hiçbir meselede sesini çıkarmıyan Barère, ara sıra, Gurzon'u memnun etmek için, hatta Fransa'yı hiç ilgilendirmeyen işlerde, delegelerimize hücuma bile girişti. Lord Gurzon, sinirlerinin esiri olarak biraz fazla bağırdığı, hiddetlendiği günlerde ise, Fransız delegesi, âciz sessizliğiyle, bu tavırları hep tasdik etti. «Tan» gazetesi bile Fransız delegelerinin bu haline tahammül edemedi, acı acı iki başmakale yazdı. Fransa Lozan'da ne için böyle hareket ediyordu? Franklin Bouillon'un vaadlerinden sonra, bu hareket tarzının yalnız bir izahı olabilirdi: 'Alman tamiratı' meselesinde İngiltere hükümetinden aynı hareket tarzını ummak... Fakat bir ay önceki Londra toplantısı Fransızlara İngiltere'nin Almanya'ya karşı ne suretle harekete hazırlandığını pek iyi göstermişti. Fransızlar bu ders ile yetinmediler. Lozan'da İngilizlerle beraber yarattıkları birlik cephesinin bir gün faydalarını vereceğine emin idiler. Bunun için de Türk egemenliğini feda etmekten çekinmiyorlardı. En sonunda Pa-

ris'te 2 Ocak toplantısı oldu. Lord Gurzon da Paris'e gitti. Fransa'nın bütün ümitleri bu toplantıda idi. Konferansta, doğudaki büyük 'manevi nüfuz'undan yaptığı fedakârlıklar hep bu toplantıda birşeyler koparmak içindi. Lozan konferansında, azınlıklarda, kapitülasyonlarda, Türk egemenliğini hep bunun için fedaya hazır idiler. Fakat orada Fransızların uğradığı düş kırıklığı siyasal acıların en büyüğü oldu. Bu defa iki müttefik hiçbir noktada anlaşamadan ayrıldılar. Denilebilir ki Versailles imzalandığı tarihten beri İngiltere - Fransa arasında bu kadar açık bir anlaşmazlık olmamıştı.

Paris konferansı sonuçları, delegelerimizin durumları üzerinde hiç bir etki yapmadı. Çünkü dört yıllık istiklâl savaşının hiç bir devrinde Türk talepleri değişmemişti. Diğer taraftan Paris konferansının sonuçsuz kalması Lozan konferansının, devamına etki edemezdi. Çünkü "Alman tamiratı" ile "şark meselesi" arasında bir ilişki yoktu Dünya kamuoyu Almanya'ya karşı müttefikler arasında birleşme olmadı diye doğudaki savaş tehlikelerinin daha uzun süre devam etmesine razı olamazdı. Fransa'nın durumu ne olursa olsun, İngiltere kendisini doğrudan doğruya ilgilendiren barışın bir an önce yapılmasına gayret edecekti.

■

YILBAŞI tatili, Lord Gurzon'un Paris'e gitmesi, müttefiklerin Alman meselesiyle meşgul olmaları, konferans görüşmelerinde bir durgunluk yaptı. Bu sırada göze çarpan iki nokta vardı. İngiliz delegeleri, azınlıklar komisyonunda «vatana ihanet» töhmeti altında bulunan Türklerin de genel affa girmelerinde ayak diriyorlardı. İngilizler hainlere karşı mânevi bir taahhüt altına girmişlerdi. Kendileri İstanbul'dan gittikten sonra korudukları vatan düşmanlarının

Türk adaletiyle başbaşa kalmalarına razı olamıyorlardı. Oysa o zamana kadar hiç bir devletin, bir milletin hainlerini barış masasında savunmaya çalıştığı görülmemişti. Horas Rumbold'un ısrarı, bazı fesatçı ve ahlâksızların İstanbul'da Türk bağımsızlığı aleyhine İngilizler tarafından çalıştırıldıklarının bir itirafı gibi idi.

İkinci nokta, yine azınlıklar komisyonunda bir Ermeni yurdu için hâlâ ısrar edilmesi idi. Hristiyan Amerika'nın ve bazı İngiliz protestanlarının etkisiyle konferans çevresine sokulan bu fikir, akıllı Ermenilerin bile mümkün görmedikleri ham bir hayaldi. Müttefiklerin bir Ermeni yurdu dâvası çıkarmak istediklerini gören delege Rıza Nur böyle bir hayalin lâfını bile dinlemek istememiş, kâğıtlarını toplayarak tali komisyonu terk etmişti.

Bu meseleler dışında Lozan konferansında şimdi bir **«sulh mukaddemeleri projesi»**nden sözediliyordu. Müttefiklerin, yakında, barış antlaşması düzenleyip verecekleri haber alınıyordu.

Proje o zamana kadar çeşitli tali komisyonlarda uzmanlar tarafından hazırlanmış olan önemli esasların bir araya toplanarak bir antlaşma şekline konması mı idi? Bu takdirde o zamana kadar ayrı ayrı tartışılan ve az çok belirli bir sonuca bağlanan meseleler toplu maddeler şeklinde tartışılacaktı. Eğer **«sulh mukaddemeleri projesi»** ümid edildiği gibi barış hükümlerinin büyük komisyonlarda toplu olarak görüşülmesini sağlarsa konferans çalışması daha çok ilerliyebilirdi.

■

FAKAT konferansta bir tenhalık göze çarpıyordu. Görüşmelerin çabuk ilerlemesi imkânı ortaya çıkmasına rağmen Lozan çevresinde bile doğu meselesi önemini sürdür-

müyor gibiydi. Gazeteciler yılbaşından beri bomboştu. Bütün yabancı muhabirler hep Almanya'ya Ruhr havzasına gitmişlerdi. Bir ay önce Lozan'da görülen canlılık, şimdi «Essen»e geçmişti.

Bu tenhalık ve sessizlik içinde konferans yavaş yavaş tabii safhasına girmeye başladı. Yılbaşı tatilinden sonra azınlıklar komisyonunda gözüken iyimserlik devam ediyordu. Hristiyan azınlıkların askerliğe tabi olmaları, Rum patrikhanesinin bütün idarî, medenî, siyasal haklar ve imtiyazlardan ayıklanarak yalnız dinî bir makam olarak İstanbul'da kalması, vatana ihanet suçu altında bulunan Türklerin —yüz elli kişi dışında— affa girmesi ve ayrıca Ermeni yurdu meselesinin bir an içinde yok oluvermesi, her iki tarafta artan bir iyiniyet ve anlaşma emelinin işaretleri gibi görünüyordu. Yabancı muhabirlerin iddiasına göre müttefikler delegeleri, türlü sebeplerden dolayı, daha uysal olmak emrini almışlardı.

Lord Gurzon'un bile Paris yolculuğu sırasında İngiliz nazırlarıyle görüştükten sonra hareket tarzını değiştirdiği söyleniyordu. İngiltere'nin doğrudan doğruya ilgi duymadığı meselelerde barışı güçleştirecek hareketlerden çekinmesinin kendisine tembih edildiği bildiriliyordu. Öte taraftan Musul hakkında bazı incelemeler yapmak üzere İsmet Paşa'nın Londra'ya gönderdiği iki Türk danışmanı, Muhtar ve Şeref Beyler de dönmüşlerdi.

Bu genel iyimserlik bazı hastalıkların geçici olarak gösterdiği ve daha aşırı bir devrenin belirtilerinden olan sükûnet mi idi?

■

1934 OCAK'ının ortalarına doğru konferans bir işlemez-

lik devresine girdi. Daha doğrusu faaliyet resmî sahadan özel görüşmelere geçti. Her gün toplanan bir iki tali komisyonda azınlıkların mübadelesi, tâbiiyet v.b. gibi önemsiz meseleler görüşülürken, konferansın en önemli dâvaları olan borçlar, kapitülasyonlar hep özel toplantılara nakledilmişti. Lord Gurzon, Amerikalı Child, Lozan Palas'a gelerek İsmet Paşa'nın odasına çıkıyorlar ve orada kapalı kapılar arkasında saatlerce konuşuyorlardı. Diğer taraftan Hasan Bey, Beau Rivage oteline gidiyor ve İngilizlerle çeşitli meseleleri inceleyip duruyordu. Bir taraftan da Bompard, İsmet Paşa ve Hasan Beyle yaptığı temaslardan sonra, malî meseleler hakkında hükümetinden talimat almak üzere Paris'e koşuyordu. Bu gizli görüşmelerden sızan haberler, birçoklarını konferansın sonu hakkında endişeye düşürmekte idi. Ruhlarda bir bezginlik, bir bıkkınlık başlıyordu. Bu sırada malî meseleler üzerine yapışıp kalan Fransızlar kendi işlerini bitirmek için Lord Gurzon'un sabırsızlanmasını da korkuluk gibi göstermeye başladılar. Tam o sırada Memel'in Litvanya askerleri tarafından silâh kuvvetiyle işgali, Fransa'nın işgal siyasetini şiddetlendirmesi, Avrupa ile beraber Lozan'ın da dengesini bozdu. Fransızlar endişeden, sinirlilikten sabırsızlanıyor, İngilizler fırsattan istifade etmek istiyorlar, İtalyanlar, mutlaka bir rol oynamak hevesini gösteriyorlardı. Fakat kimse, büyük sorumluluğu üzerine almak istemiyordu. İsmet Paşa, türlü tehditler, entrikalar, çeşit çeşit teklifler karşısında sakin bekliyordu. Bütün Türk tarihinde hiçbir Türk devlet adamı bu kadar karışık ve güç şartlar içinde memleketinin haklarını savunmak mecburiyetinde kalmamıştı.

Bompard, beş maliye uzmanını yanına katarak Paris'e yollanmıştı. Bu seyahatten maksat, görüşmeyle çözümlen-

mesine imkân olmıyan meseleler hakkında Fransa hükümetinden talimat almaktı. Bu meseleler arasında en önemlilerinden biri özel kimselere ait zarar ve ziyanın tazmini idi. Müttefikler, savaş sırasında malına mülküne el konan, savaş salma ve vergilerine maruz kalan yabancıların zarar ve ziyanlarının tazmin edilmesini istiyorlardı. Bizim delegelerimiz ise bu teklife karşılık, mütarekeden sonra Adana'nın ve İstanbul'un işgali dolayısıyle Türk tebaasının uğradığı zarar ve ziyanın tazminini istemekte ve bu tazminatın iki milyar altın franka vardığını söylemekte idiler. Sonuç olarak iki tarafın kendi tebaasına ait zarar ve ziyanları tazmin ederek meselenin çözümlenmesini teklif ediyorduk. Bompard, hükümetine biraz da bu durumu anlatmaya gitmişti. Fakat bunun dışında bir de asıl düyunuumumiye meselesi vardı. Düyunuumumiyenin sermaye itibariyle taksimi konusunda anlaşmıştı. Fakat biz, 1918 yılına kadar olan borçların bizden ayrılan memleketler arasında taksiminde ısrar ediyorduk. Müttefikler ise yalnız 1914 yılına kadar olan borçların taksimine razı oluyorlardı. Gümrük meselesi epey ilerlemişti. Barıştan itibaren üç yıl mevcut gümrük tarifemiz uygulanacak ve bu sırada devletlerle ticaret antlaşmaları yapılacaktı.

En büyük anlaşmazlığa sebep olan üç Türk şehrine üç yabancı hâkim tâyini meselesi de özel görüşmelerde şekil değiştirmişti. Müttefikler bundan vazgeçerek «adliyemizin ıslahı için hiç olmazsa ecnebi mütehassıslara müracaat etmemizi» teklif ediyorlardı. Azınlıklar meselesi gergin mesele olmaktan çıkmıştı. Yalnız Batı Trakya'daki müslümanların mübadele dışı tutulması konusunda ısrar ediyorduk.

Boğazlar meselesi halledilmiş gibi idi. Musul'a gelince,

İngilizler, Kerkük, Süleymaniye sancaklariyle Musul vilâyetinin kuzeyini geri vermeye hazır olduklarını, yalnız Musul şehrini muhafaza edeceklerini söylüyorlardı. İsmet Paşa da Musul şehrinin iadesi gerektiğinde ısrar ediyor, sonunda çok çok halk oyuna başvurulması teklifinde bulunuyordu. Lord Gurzon, Musul'da halk oyuna başvurulmasının güç olduğunu söyliyerek teklifimizi reddetmişti.

İngilizlerin Musul hakkındaki son teklifi şu idi: Milletler Cemiyeti Musul'a karma bir tetkik heyeti göndermeli ve bu heyet, coğrafî, siyasal, ırkî incelemelerde bulunduktan sonra bir rapor hazırlamalı, Milletler Cemiyeti'ne vermeliydi.

İşte meselelerin durumu bu merkezde iken şimdi de bir taraftan barış hazırlıkları projesinin hazırlandığı ve hattâ Paris'te Poincaré tarafından incelenmekte olduğu haberi çıkmakta idi. Denildiğine göre görüşülen ve bir derece aydınlanan ve halledilemiyerek ihtilâf halinde kalan bütün noktalar bu antlaşmada yazılı olacaktı. Delegelerimiz bu projeyi inceledikten sonra buna karşılık başka bir proje hazırlayacaklardı. Musul şehri dışında İngilizlerle aramızda anlaşmazlık noktası pek kalmamıştı. Malî meselelerde Fransızlar insaflı davranmak şartiyle halledilmiyecek derecede önemli mesele yok gibiydi. Bu sırada İsmet Paşa bir taraftan ziyafetler veriyordu. Başdelegemiz Fransız heyetine verdiği ziyafetten sonra Lord Gurzon'u davet etmişti. Diğer heyetler de ziyafetlerini bitirdikleri için bizim ziyafetlerimiz, artık konferansın sonuna yaklaşıldığının bir belirtisi gibi görünüyordu. Fakat tam bu sırada birdenbire Lord Gurzon ile İsmet Paşa arasında Musul hakkındaki özel konuşmaların sonuçsuz kaldığı haberi yayıldı ve bunun arkasından Lord Gurzon ansızın Musul meselesini görüşmek üzere salı günü için birinci komisyonu toplantıya çağırdı.

MUSUL: KONFERANSIN EN HEYECANLI MAÇI

LOZAN **«Procès verbal»**lerinin en meraklı safhası, Musul çarpışmasıdır. Türkiye'nin Irak sınırını çizecek olan dâva, tartışmasının şekli yüzünden, bütün dünyanın ilgi gösterebileceği kadar önem kazanmıştır. Bu yaman bir söz zekâ, akıl, mantık ve hazırcevaplılık güreşidir. Daha doğrusu iki tarafın var kuvvetiyle uğraşarak birbirini yenmeye çalıştığı bir çeşit 'siyasal pankreas'tır. İsmet Paşa konferansın bu toplantısında tamamen «forme»undadır. İngiltere ile Türkiye'nin, en usta iki temsilcileri vasıtasiyle amansız bir kavgaya tutuştukları bu toplantıda, konuşma, zaman zaman, klâsiklerden parçalar okunuyormuş gibi şahlanmış bir hal alır.

Musul meselesi açık olarak ilk defa Lozan konferansının 23 Ocak toplantısında, öğleden önce ve öğleden sonra konuşuldu.

İngiliz başdelegesi oturumu açarak dedi ki:

— «Toplantı açılmıştır. İmzasını dilediğimiz barış ile düzenlenmesini arzu ettiğimiz meseleler arasında en

önemlilerinden biri de Türkiye'nin Asya'daki güney sınırlarıdır. Yani Irak ve Suriye hudutları... Bu meselenin konferansın açılışından bir hafta sonra, yani 27.11.1922'de müzakereye konması kararlaşmıştı. İsmet Paşa, 26 Kasım akşamı, bana bu meselenin alenî görüşülmesinden vazgeçilmesini ve özel görüşmelerde hallini teklif etti. Kabul ettim. Ancak özel görüşmelerle bir anlaşmaya varılamadı. Türkler taleplerinde ısrar ettiler. Ben de reddimi tekrarlamaya mecbur kaldım. Meselenin genel toplantıda tekrar tartışılması fikrini İsmet Paşa Hazretlerine teklif ettim. Bundan Fransa ve İtalya heyetlerini de haberdar ettim. Bu suretle meselenin genel toplantıda, bütün devletler nazarında, dünya karşısında ortaya konulmasını istedim. Onun için bu sabah toplandık. Türklerin görüşlerini dinledikten sonra cevap vermek hakkını muhafaza ediyorum. Söz, İsmet Paşa'nındır!»

İsmet Paşa söz aldı. İki taraf arasındaki özel konuşmalarda, mektuplaşmalarda İngiltere ile Türkiye'den herbirinin hangi delillere dayandığını gösteren yirmi iki sayfalık bir muhtıra okudu. Musul vilâyetinin Türkler tarafından neden dolayı terk edilemiyeceğini anlattı. Bu sebepler ırkî, siyasal, tarihî, coğrafî, ekonomik ve askerî idi. İsmet Paşa delillerini rakamlara dayandırıyordu:

— «Musul vilâyetinin nüfusu 503.000 kişi idi. Bundan başka tutarı 170.000 rakamını bulan Türk, Kürt ve Arap aşiretleri vardı. Son Türk istatistiklerine göre bu 503.000 kişiden 263.830'u Kürt, 146.960'ı Türk, 43.210'u Araptı. Aynı zamanda Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında Arap unsuru pek azdı».

Bu sırada Lord Gurzon İsmet Paşa'nın sözünü kesti, dedi ki:

— «Paşa hazretleri sözlerini kestiğim için beni mazur görsünler. Evvelâ aramızda teati edilen birinci notayı mı, yoksa ikinci notayı mı okuyacaklar? Paşa hazretleri bunları uzun uzadıya tekrar okuyacak olurlarsa bu sabahki müzakerenin büyük kısmını bu okumalar teşkil eder. Katiyen paşa hazretlerinin serbestisini ihlâl fikriyle söylemiyorum, ancak daha muhtasar, daha vazıh hulâsalarına intizar ediyorum.»

İsmet Paşa cevap verdi:

— «Müsaade ediniz. Herkese vazıh fikir verebilmek için meseleyi teşrih etmek isterim. Esasen bütün notaları okuyacak değilim. Fazla rakam da zikretmiyeceğim. Yalnız maksadım, meselenin ve delillerin herkesçe bilinmesidir.»

Ve devam etti:

«Musul sancağında ne kadar Türk, Kürt ve Arap olduğunu sayarak yalnız sancakta 137.000 Türk ve Kürt'e mukabil 28.000 Arap olduğunu söyledi. İngiltere heyeti tarafından Türk istatistiklerinin doğru olmadığı itirazına cevap vererek, yüzyıllardan beri Musul'u İdare eden Türkiye'nin asker alma ve sair hizmetlerden dolayı istatistikler tuttuğunu ve genel savaştan önce, yani halkların oranını değiştirmekte siyasî hiçbir çıkar olmıyan bir zamanda alınan bu rakamların doğruluğunu tekrar etti. İngiliz subay ve memurlarının ancak Musul civarında dolaşarak içerlere girmediklerini, bu suretle iyi bilgi toplıyamadıklarını anlattı: «Bunun için en doğru istatistikler Türk istatistikleridir» dedi.

İsmet Paşa istatistik konusundan sonra, Musul Türklerinin Türkmen oldukları iddiasına cevap vererek Musul Türkçesinin Anadolu Türkçesinin aynı olduğunu ve Ana-

dolu Türklerinin de Türkmen olduklarını delillerle açıkladı: «Kürtlerin asıllarının İranî oldukları iddia ediliyor. Halbuki Ansiklopediya Britanika bile Kürtlerin Turanî olduğunu yazıyor» dedi.

— «Hristiyanlar Nasturî, Azerî, Geldanîdirler. Nasturîler Rus ordularının istilâsı sırasında hain hareketlerde bulundular ve beraber gittiler. Diğerlerine gelince, bunlar Türk yurttaşlariyle pek iyi anlaşıyorlar!» diye ekledi.

Musul vilâyetinde çoğunluğun Türklerde olduğunu tasdik zorunluğunda kalan İngiliz delegelerinin Basra, Bağdat, Musul vilâyetlerinin ayrılmak kabul etmez bir topluluk olduğu iddiasına cevap vererek coğrafyanın, tarihin ve Musul vilâyetinin ekonomik ihtiyaçlarının bu iddiaya karşı olduğunu anlattı:

— «Pek eski zamanlardan beri Musul ve Bağdat vilâyetleri ayrı devletler teşkil etmişlerdi. İklim, toprak itibariyle Musul Irak'ın değil, Anadolu'nun bir parçasıdır Irk itibariyle de öyledir. Musul'u Akdeniz'e bağlayan şimendifer yolunun yapılmasından sonra Musul iktisadî bakımdan Anadolu'ya ayrılmaz şekilde bağlanmıştır» dedi.

Bundan sonra Lord Gurzon'un notalarındaki siyasal görüşleri reddetmeye başladı. Musul'u Türkiye'ye vermek istemeyen İngiltere'nin Kürtlerin Türklerle beraber yaşamak istemcmesi, Britanya İmparatorluğunun savaş içinde ve mütarekeden sonra aldığı taahhütleri ve Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22'nci maddesi gereğince burada manda almış olması iddialarını birer birer çürüterek, Kürtlerin Musul'un Türkiye'den ayrılmasına razı olmıyarak icabında kendilerini fedaya hazır olduklarını ve Irak hükümeti tarafından askere alınan Kürtlerin her fırsattan yararlanarak Türkiye tarafına geçtiklerini hikâye etti. İngiltere'nin Arabistan'da ola-

ğanüstü askerî fedakârlıklar yaptığını, Arapların bağımsızlık için can attıklarını, İngiltere'nin bu hareketleri silah kuvvetiyle bastırdığını ve bugün Arabistan'da İngiltere'nin sadece bir sömürge kurabildiğini söyledi ve:

— «Eğer İngiltere hükümeti Irak ahalisini bir an için serbest bırakıp reylerini sorarsa Irak ahalisinden işgal veya manda isteyen tek adam çıkmaz. Çünkü artık hepsi anlamıştır ki 'himaye', 'Medeniyet yolunda rehberlik' gibi kelimeler ve cümleler, istilâcıların elinde zaptedilen milletlerin siyaseten ve iktisaden yutulması için yalnız bir vasıtadan başka bir şey değildir. Araplara harb içinde yapılan vaitleri herkes bilir!» diye ilâve etti.

İsmet Paşa bundan sonra doğrudan doğruya hücuma geçerek şunları söyledi:

— «Türkiye Irak'ta her hangi bir mandanın lüzumuna kani olmadığı gibi Irak mandasının İngiltere'ye verildiğinden de haberi yoktur. Esasen hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Irak hakkında yapılan muahedelerin de hiçbir hükmü yoktur. Irak'ta müracaat edilen reyiâm, askerî cebir ve şiddet altında yapılmıştır. Halk reyini istiklâl ile vermekte serbest bırakılmamıştır. Faysal'ın krallığı meselesinde de, silâhla tenkilden sonra reye müracaat olunmuştur! Bu gibi haller bu memleketin şimdiki idareye bağlılığını ispat etmez. Fetih hakkının da bir kıymeti yoktur. Irak ve Musul'un asker kuvvetiyle alınması, umumî harbden beri ilân edilen prensiplere aykırıdır. Nerde kaldı ki Musul mütarekeden sonra işgal edilmiştir. Musul'un mukadderatı, İzmir'in Şarki Trakya'nın, İstanbul'un, Adana, Urfa, Gazi Antep'in mukadderatının aynıdır. Bütün bu şehirler mütarekeden sonra ve mevcut muahedeler hilâfına işgal edilmiştir. Onun için di-

ğerleri gibi Musul da Türkiyeye avdet etmelidir.»

Bundan sonra İsmet Paşa tarihî delillere geçti ve Musul'un ve Bağdat kuzeyine kadar olan yerlerin Selçuk ve Osmanlı İmparatorluklarından da önce Abbasîler zamanından beri Türklerde olduğunu söyledi. Aynı zamanda coğrafya ve ekonomi bakımından Musul'un Anadolu'ya olan lüzumunu anlattı. Askerî ve stratejik bakımdan durumu ele aldığı zaman teklif ettiği sınırın Bağdat ile İran ulaşımını tehdit edeceği hakkındaki iddianın doğru olmadığını söyledi:

— «Birçok memleketlerin payitahtı ve mühim şehirleri hudutlarındadır. Eğer bu iddia doğru olsaydı, Boğazlardaki idare usulünün İstanbul'u tehdit etmesi, Edirne için de Trakya hudutlarının daha pek çok geri alınması iktiza ederdi!» dedi.

İsmet Paşa İngiliz başdelegesinin karşısında harikulâde bir mantıkla konuşuyordu. Söyleyiş tarzı ve bu kavgayı idare edişteki hüneri, delegelerin hepsini kuvvetli bir etki altında tutmaktaydı. Sözlerinin sonuna gelmişti ve en müthiş darbeyi tam bu sırada vurdu:

Irak'ın 'mevhum ve muhayyel' emniyeti, ya da hayat kabiliyeti için Türkiye'nin Musul'u feda edemiyeceğini ve Türkiye'nin hiçbir istilâ emeli beslemediği için Irak'ı hiçbir zaman tehdit etmiyeceğini, Irak'ın Türkiye ile dost geçinmesinin kâfi geleceğini anlattıktan sonra dedi ki:

— «Türkiye bugüne kadar Musul vilâyetinin başka bir devlete verilebileceğini hiçbir zaman gözönüne getirmemiştir. İngiltere için vaziyet böyle değildir. İngiltere'nin şimdi Musul'un Irak'tan ayrılmaz olduğunu iddia etmesi için getirdiği deliller, 1915 senesi Mekke şerifi Hüseyin ile müzakere ederken, 1916'da bu havalinin Fransız

mandası altına verilmesine razı olurken, nihayet 1919'da Şerif Paşa'yı teşvik ederek müstakil bir Kürdistan yapıp Musul'u Irak'tan ayırmak isterken getirdiği delillerle aynı cins ve ehemmiyette değildir!»

Lord Gurzon, İsmet Paşa'yı dinledikten sonra söz aldı:

— «Harbde Mezopotamya, Britanya ordularınca işgal olundu. Biraz sonra Irak adı kullanıldı. Harbe girdiğimiz ve Irak'ta ilk ilerlediğimiz sırada bu memleket ahalisine kurtarılacakları hakkında alenen söz verdik ve Melik Hüseyne, Arap istiklâline yardım etmek va'dinde bulunduk. Sonra reye müraçaat ettik. Ahaliye sorduk ki, gelecekte cümlesi, yani Musul, Bağdat ve Basra beraber olarak birleşmeği mi, ayrı olmağı mı istiyorsunuz? Bu üç vilâyetin birbirinden ayrılmaz olduğu cevabını verdiler. Bir Arap hükümdar isteyip istemediklerini ve kimi istediklerini sorduk, cevaplar bir olmadı ve o vakit bu sebeple bir şey yapılamadı.

Bunun üzerine 1919'da Paris sulh konferansında manda usulü kuruldu. Ve bu, İsmet Paşa'nın delillerinde adından yardım umduğu Reis Vilson'un nüfuzunun eseri oldu. Bu yerleri fetheden ve bu arazi kendilerine emanet yoliyle verilen müttefik devletlere, bu mandaları tefviz etmek hakkı aidoldu. Müttefik devletler San Remo'da Suriye mandasını Fransa'ya, Filistin ve Irak mandasını Büyük Britanya'ya tefviz ettiler. 1920'de Sevr muahedesiyle teyidedildiler. 1921'de Milletler Cemiyeti henüz manda projesi tasdik edememekle beraber bu dairede memleketi yürütmeğe kendisini davet etti. İsmet Paşa'nın mandayı tanımaması tuhaftır. Birkaç gün evvel kendisi borçlar meselesinde mütareke tarihini ileri sürdü. Demek, işine gelince mandayı tanıyor!

Bu sözlerle Irak'ta İngiltere menfaatlerinin ve vaziyetinin hukuka ve ahde müstenit temelini göstermiş olduğum kanaatindeyim. Arap milletine karşı, Arap hükümdarına karşı, Milletler Cemiyeti'ne karşı İngiltere bağlıdır.

Musul'un mütarekeden sonra işgal edilmiş olması meselesine gelince : İsmet Paşa'nın daima Mondros mütarekesinin hükümsüzlüğünü ve her şeyin Mudanya mütarekesinden başlaması lâzım geldiğini ileri sürerken, bugün o mütarekeye dayanarak, İngiltere'nin Musul'u işgal etmesinden bahsetmesi gariptir. Mütareke haberi gelmeden, 1-11-918 de, Britanya orduları Musul'a 13 kilometre mesafede idi. 3'te şehire girdiler. Türk kumandanı mütareke hükümlerini 4 teşrinden evvel öğrenemedi ve 9'da boşaltma emrini aldı. Hem mütareke şartlarının sulh hükümleriyle ne münasebeti var? Mütarekeden sonra askerî harekette bulunulmıyan harb yoktur. Mudanya mütarekesine rağmen Trakya'da bugün askerî hareket devam ediyor. Hiçbir muahede yoktur ki mütareke ile kararlaşan çizgiler sulh ile kabul edilmiş olsun.

Zannediyorlar ki, Britanya'nın Musul'u alıkoymak istemesi, petrol tesiriyledir. Böyle değildir. Memleketimin dış politikasıyla uğraşırken hiçbir petrol kralı ile görüşmedim. Bu meyanda Türk heyetinden üç kişinin Londra'ya gidip haberim olmaksızın bazı teklifler yaptıklarını işittim.

İsmet Paşa Hazretleri! Bazı toprakların Türkiye'den ayrılmasını, Türkler mütakereden beri kabul etmişlerdir ve mağlûp oldukları için kabul etmişlerdir. Şimdi ise aynı Türkiye geliyor ve burada Musul'un geri verilmesini ciddiyetle istiyor!»

Lord Gurzon bunları söylerken sinirli idi. Ellerini masaya vuruyordu:

— «Herhangi bir şubat ayında İstanbul'da imza edilmiş 'Misakı Milli'yi de bir vesika diye ortaya sürüyorlar. İsmet Paşa Hazretlerinden sorarım : Tarihin hangi devrinde harbi kazanmış bir milletin karşısına böyle bir vesika ile çıkılmıştır. Şimdi istatistikleri okuyacağım (İstatistikleri okur). Ankara meclisinde bazı Kürt mebuslar vardır. Fakat bunlar arasında meselâ Revandiz veya Süleymaniye'den gelmiş olanlar var mıdır? Sonra yine bunların bir intihap neticesinde Ankaraya gelip gelmediklerini sorabilir miyiz?

Tütün, buğday, arpa vesaire hep nehir yolu ile aşağı iner. Bağdat, bu yoldan gelen zahire sayesinde yaşar ; Musul kapanırsa Bağdat kıtlığa maruz kalır. Birkaç hafta evvel Boğazlar konuşulurken hududu seksen kilometre geriye çekmek istedik. Türkler: «İstanbul tehlikede!» diye bağırdılar. Şimdi aynı Türkler: Bağdat'a altmış mil yaklaşırsak Bağdat için tehlike yoktur!' diyorlar.»

Lord Gurzon bu cevaplardan sonra Musul meselesinin bir hakeme havale edilmesini ve bu hakemin de Milletler Cemiyeti olabileceğini söyledi ve:

«Büyük Britanya hükümeti adına, Milletler Cemiyeti'nin vereceği kararı kabul edeceğimi şimdiden resmen beyan ederim» dedi.

Türk başdelegesinin bu teklife ne zaman cevap vereceğini sordu. İsmet Paşa:

— Saat altıda ekselâns! cevabını verdi.

■

Saat altıda Lord Gurzon toplantıyı açınca:

— «Türk başdelegesinin cevabını bekliyoruz.» dedi.

İsmet Paşa söz aldı:

— «Ümidettim ki Musul meselesi hakkındaki münakaşayı aramızda hallederiz. Sonra öğrendim ki Lord Gurzon cenapları münakaşayı komisyona havale etmiştir. Sabahleyin de söylediğim gibi manda iddiası aleyhimizde kullanılamaz. Biz bunu kabul etmedik. Nüfusu mevcudun dörtte biri kadar olan bir kavme memleket bağışlanamaz. Kürt mebuslarının intihabı hakkında söz söylendi. Şu nokta bilinmelidir ki Kürt mebusları millet tarafından intihab edilmiştir. Onlar milletin hakiki ve samimî mümessilleridir. Musul vilâyetinin mecliste mebusları yoktur. Tek sebebi: Musul ahalisi mümessillerini şimdiye kadar serbestçe seçmemişlerdir. Zira Musul ecnebi idaresi altındadır. Bu delil Türkiye'de Kürtlerin temsil edilmediğine delâlet etmez.

Askerî noktalarda Lord Gurzon cenapları ısrar ettiler. Fakat delilleri bizim aleyhimize kullanılamaz. Biz Musul'da olursak Bağdat'ı tehdidederiz delili gibi. 1918 mütarekesi imza edildiği gün Musul elimizdeydi. Bu mütareke vesikasından bahsedişim o mütarekeyi bugün tanıdığımdan değildir. Fakat müdafaasız memleketimizin işgaline hangi tarihte ve hangi şartlarla başlandığını göstermek içindir. Mütareke emri Musul'a 1 İkinci teşrinde gelmiştir. Fakat 4'e kadar İngiliz ordusuna verilmemiştir. Türk kıtaları mütarekeden itibaren daima araziyi müdafaa etmemek emrini almışlardır. Her halde mütarekeden sonra yapılan her işgal, hukukan müdafaasız bir işgaldir.

Petrolden bahsedeyim: Biz Musul meselesini daima bir memleket meselesi olarak telâkki ettik. Hususi adamlardan daima şu suale maruz kaldık: Musul toprak meselesi midir, petrol meselesi midir? Daima şu cevabı ver-

dik: «Musul vatan meselesidir.» Lord cenapları dünyanın petrola ihtiyacı olduğunu söyledi. Biz de bunu inkâr etmedik. Musul ana vatana katılınca bütün dünya bundan faydalanacaktır. Lord Gurzon cenapları harbden evvel verilmiş bazı imtiyazların daha sonra İngiltere'ye devredildiğini söylediler. Bunlar ayrı hukuki meselelerdir. Biz bu hakları tanıyoruz. Bu teşebbüsün kabiliyeti hakkında malûmat edinilmek üzere Londra'ya üç değil, iki mütehassıs yolladık. (Lord Gurzon elini çenesine dayayarak ve gülümsiyerek: «İki mütehassıs ve bir reis!» dedi) eğer bunlar müzeleri görmüşlerse bu pek tabiî bir şeydir. Londra'ya gidenler «British Museum»u görmeden dönemezler. Lord Gurzon cenapları, reyiâmı kabul edemiyeceğini söyledi. Ne için kabul edemediklerini anlamıyorum. Şayet bir milletin kimin tarafından ve ne tarzda idare edilmek istediği anlaşılmak istenirse, bunun en yeni usulü nedir? Usul, ahaliye kendi mukadderatı hakkında reyini sormaktır. Aynı millete Emir Faysal'ı nasıl intihabedeceği soruluyor da, kimi istediği neden sorulamıyor? Meseleyi hakeme veya Milletler Cemiyeti'ne göndermek insafa uygun değildir. Vatanın Musul gibi mühim bir parçası, bütün bir millet, bütün kaynaklariyle bir hakemin fikrine bırakılamaz. Türk murahhaslar heyeti şu kanaattedir ki ileri sürdüğü deliller kâfi ve kanaat vericidir ve Musul'un Türkiye'ye iadesini zaruri kılar.»

Lord Gurzon:

— «İsmet Paşa Hazretlerinin nutkuna derhal cevap vereceğim. Kendileri bu meselenin aramızda halledilmeyişine müteessiftir. Ben de müteessifim. Bu sabah ilk söylediğim delillerin bazılarına paşa hazretleri cevap verdi. Ben münakaşayı yeniden açmak istemiyorum. Bu sabah

Türk meclisine Kürtlerin nasıl intihabedildiğini sordum. Cevap yok! Ne kadar reyle intihabedildiklerini sordum: cevap yok! Şimdi neticeye gelelim: İsmet Paşa Hazretleri diyorlardı ki ve büyük bir kuvvetle diyorlardı ki Musul hakkında açılan mesele reyle tanzim edilmelidir. İsmet Paşa «halkın reyi ile devlet reisi seçilir de kimi istediğini anlamak için neden reyine müracaat edilmez?» diye bir de sual sordu. Cevap vereyim: Çünkü mesele aynı değildir. Musul'un mukadderatı ne olacaktır? Türkiye ile Irak mandateri İngiltere arasında ayırıcı hat nasıl hallolacaktır? Mesele budur. Bunu reyiâm halledemez. Ben reyiâm meselelerinde hudut tâyini için bulundum. Bir daha bu usule başlamamaya yemin ettim. Ahali göçebedir. Kim rey verecek? Reyiâm için sükûn ve asayiş lâzımdır. Orada ahali birbirini keser. Sükûn ve asayişi kim temin edecek? Hangi ordu? Türk ordusu mu, İngiliz ordusu mu?»

Lord Gurzon Kürt ve Arapların cahil olduklarını, seçim sandığı nedir ömürlerinde görmediklerini söyledi ve «bunlar sandığı getirenin başına atarlar!» dedi ve devam etti:

— «Şimdi en büyük bir resmiyetle söylüyorum: Türk heyeti bu teklifi gerçekten reddediyor mu? Eğer böyle ise bu red cevabı, şimdiye kadar konferansta aldığı hareketin herhangi birinin bıraktığından çok daha fena bir tesir hâsıl edeceğini samimiyetle söylemeğe cesaret ederim. Bu menfaatleri veren teklifi, İngiltere hükümeti namına yaptığımı ve Türkiye'nin tetkik etmeksizin reddettiğini dünya haber alınca Türk heyetinin tavru hareketiyle kararı hakkında yarın dünya gazetelerinde yazacak tenkitlerin ne olacağını büyük bir acı ile düşünüyorum. Cevabının şümulünü tamamen tetkik etmediğini ve neticelerini benim şimdiden gördüğüm katî bir redden vazgeçtiğini söyliyece-

ğini İsmet Paşa'dan hâlâ ümidediyorum.

Daha bir şey ilâve etmek isterim. İş bu raddede kalamaz. İmdi Türk heyetinin hakikaten reddettiğini ve reddinde ısrar eylediğini farzedelim. Yapılacak ne kalıyor? Meseleyi bu halde bırakamam. Bu, dünya sulhünü fazlaca tehlikeye koyar. Matbuatta gördüm ve aldığım malûmatla biliyorum ki, mesele Türk heyetinin dileği gibi tesviye edilmezse Musul istikametinde Türk askeri tarafından hareketler yapılabilir. Tecavüz vaki olabilir, askerî vasıtalarla işi düzene bağlamak teşebbüsü yapılabilir, harb zuhur edebilir. Ben burada sulh aktetmek için bulunuyorum, harb yapmak için değil! Harbe müncer olacak bir vaziyetin devamına müsaade etmek için değil! Bu sebeple eğer hakikaten Türk heyeti reddediyor ve reddinde ısrar eyliyor ise, müstakil surette hareket etmeğe kendi hükümetim namına mecbur olacağım.»

Lord Gurzon bu sözlerden sonra amacının ne olduğunu, Misak'ın 11'inci maddesini okuyarak anlattı. Bu maddeye göre hareket edeceğini bildirdi. Yani, savaş tehlikesi olduğunu bildirerek Milletler Cemiyeti Meclisi'nin hemen toplanmasını isteyecek, Misak'ta yazılı bütün tedbirler uygulanacaktı. Türk heyetinin kendisine bunu yaptırmamasını diledi.

Mösyö Bompard söze başladı ve Türklere sevgisinden söz ederek Gurzon'un tekliflerinin makûl olduğunu söyledi:

— «İsmet Paşa'nın bu teklifi reddetmesi beni çok mahzun eder!» dedi.

Japon delegesi ile Marki Garroni de aynı tarzda konuştular.

— «Gayet zeki, gayet nazik olan İsmet Paşa'dan bu

mesele hakkında dünyayı memnun edecek bir karar bekleriz» dediler.

Lord Gurzon:

— «Türk başdelegesi şimdi mi cevap verecek, yarın sabah mı?» diye sordu.

İsmet Paşa, soğukkanlılıkla ve büyük bir vakar içinde **«şimdi...»** dedi ve cevabını verdi:

— «Hiçbir millet için mandaterlik hakkını tanımamış olduğumuzu tasrih etmeyi vazifeden sayarım. Millet Meclisi'ndeki Kürt âzanın intihabı hakkındaki şüphelerini anlamıyorum. Her memlekette en serbest intihap ne ise bizim mebuslarımız da aynı suretle intihap olunmuştur. Teklife gelelim: Reyiâmda tatbiki gayri kabil noktalar yoktur. Göçebeler için vasıta ve inzibat tedbirleri kolaylıkla bulunabilir. Musul'u hakeme havale etmek teklifine iştirak edemiyeceğim. Musul gibi bir meselede ne kadar haklı olduğumuzu bütün dünya tasdik eder. Bütün dünya bu hususta bize hak verir. Biz burada sulh için bulunuyoruz. Dünya sulhunun Musul yüzünden tehlikeye uğramasını kimse tasvibetmiyecektir. Burada aylardan beri dünya sulhu için ne büyük iyi niyetler ve fedakârlıklar gösterdik. Konferansın başlangıcında değiliz. Dünya efkârı için takibettiğimiz dâvanın ne kadar haklı ve âdil olduğu artık anlaşılmıştır. Büyük Britanya heyetinden rica ederim, Musul'un Türkiye'ye iadesini kabul etsin!»

Lord Gurzon koltuğu içinde yığılmış kalmıştı.

Toplantı bir anda sessizliğe boğuldu. Herkeste güçlükle nefes alacak derecede heyecan vardı. Salonun havası ölüm soğukluğu ile dolmuştu.

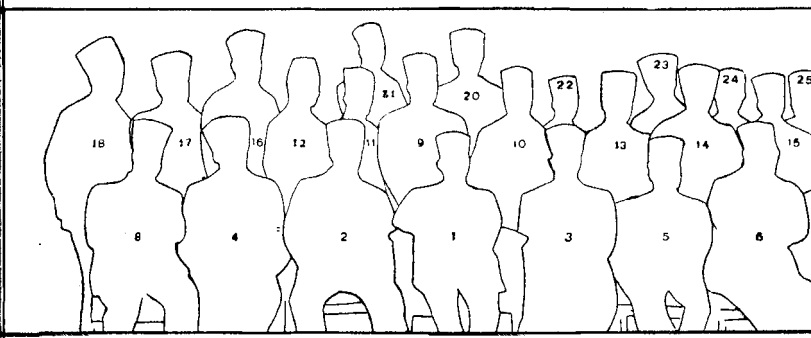
Lord Gurzon ağır bir sesle, yavaş yavaş şu son sözleri söyledi:

— «Netice olarak yalnız şunu söyliyeceğim: Son derece müteessifim. Türkiye kendisine Mösyö Bompard, Marki Garroni, Baron Ayaşi tarafından verilen nasihatleri dinlemediğine kendisi de hayret edecektir. Dünyanın bu meseleyi nasıl gördüğünü anlayacaktır. Ben kendi hesabıma, hükümetim namına evvelce söylediğim gibi, hattı hareketimin ne olduğunu tâyin ettim ve bunu çekinmeden icra edeceğim. (Kâtibi umumiyeye hitaben):

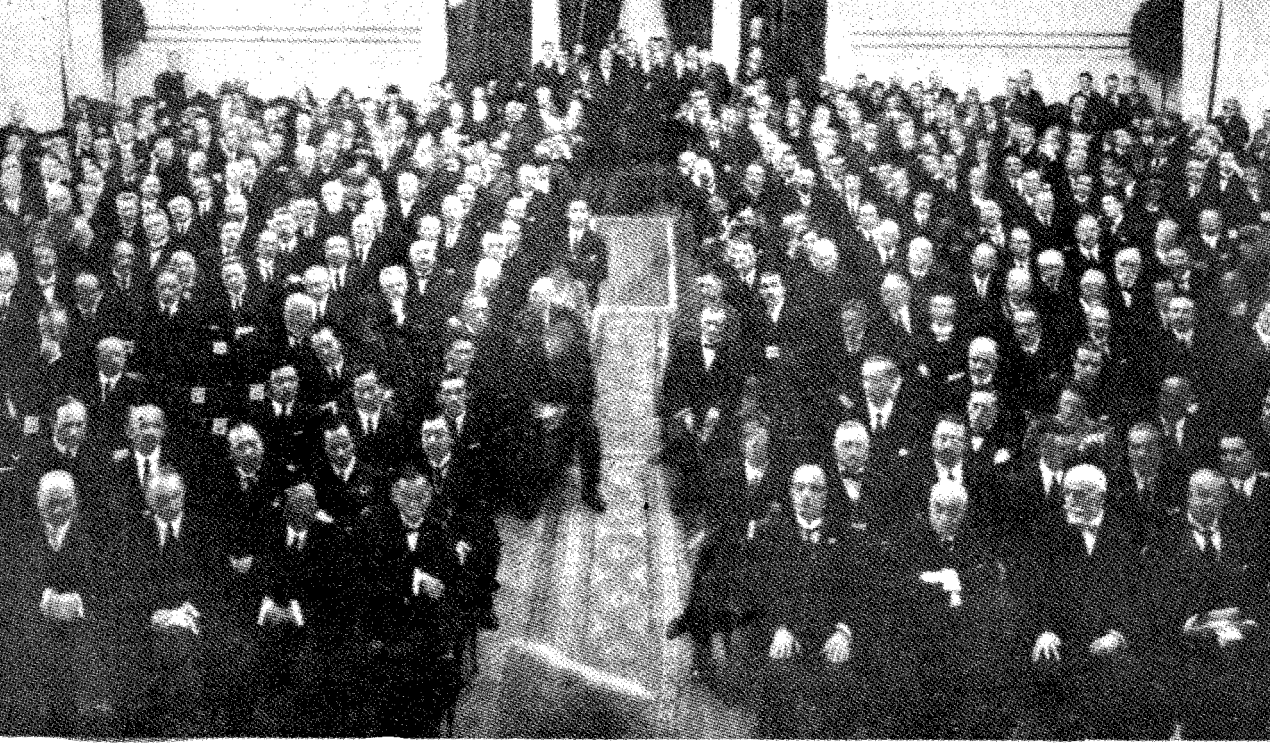
— Resmî tebliği okuyunuz!»

Delegeler salondan çıkarken hiç konuşmuyorlardı. Lozan konferansının hiçbir oturumu böyle bitmemiş, hiçbir görüşmeden sonra delegeler böyle ayrılmamıştı. Çehrelerde tehlikeyi sezen insanların solgunluğu vardı.

Lozan'a ilk devrede (20 11.1922 - 4.2.1923) giden Türk delegele

1. İsmet İNÖNÜ — 2. Dr. Rıza NUR — 3. Zekâi APAYDIN — 4. Zülfü TİGREL — 5. Veli SALTIK — 6. Muhtar Ç
ERTEGÜN — 8. Reşit Saffet ATABİNEN — 9. Tevfik BIYIKLIOĞLU — 10. Seniyettin BAŞAK — 11. Tahir TANER
Şeref ÖZKAN — 13. Zühtü İNHAN — 14. Hikmet BAYUR — 15. Fuat AĞRALI — 16. Ruşen Eşref ÜNAYDIN —
BEYATLI — 18. Âtıf ESENBEL — 19. Hüseyin PEKTAŞ — 20. Sabri ARTUÇ — 21. Cevat AÇIKALIN — 22. Me
23. Şevket DOĞRUKER — 24. Süleyman Saip KIRAN — 25. Celâl Hâzim ARAR

Lozan Konferansı'nın açılış töreninde hazır bulunanlar

BARDAĞI TAŞIRAN DAMLA : MÜTTEFİKLERİN MALÎ PROJESİ

LORD GURZON toplantı salonunu hiddet ve sinirlilik içinde terk ettikten sonra herkeste konferansın hemen kesintiye uğrıyacağı ve iki tarafın aldığı kesin durum karşısında barışı kurtarmak için hiç bir çare bulunamıyacağı kanaati yerleşti. İki taraf da son sözlerini söylemişler ve maç sonuç vermeden berabere bitmişti. Gerçi bu toplantıdan sonra konferansın dağılacağını sananlar o gün için tahminlerinde haklı çıkmadılar. Fakat en sonunda zaman meselesinde aldandılar. Zira Lord Gurzon, Türk başdelegesine kendi fikrini kabul ettiremeyince toplantı sonundaki tehdidini yerine getirerek bir taraftan Milletler Cemiyeti'ne Müracaat mektubunu yazdı, bir taraftan da arkadaşlarını çağırarak konferansın son toplantılarını hazırlamaya başladı. İngiliz başdelegesi Milletler Cemiyeti'ne yazdığı mektupta Musul meselesi yüzünden Türkiye'nin bir savaşa sebebiyet vermek istediğini bildirdi ve Beau-Rivage oteline çağırdığı Mösyö Bompard ile Marki Garroni'ye Türklerle daha fazla tartışma ve görüşmeye yer olmadığını söyliye-

rek «esasen lüzumundan fazla uzun sürmüş olan bir konferansa artık nihayet verelim!» dedi.

Bu durum karşısında, yani konferansın kendisi çıkmaza sapınca, tali komisyonların toplanmasına da lüzum kalmadı. Ancak Fransız ve İtalyan başdelegeleri Lord Gurzon üzerinde işlemeye başlıyacak konferansı bu şekilde dağıtmanın doğru olmıyacağını, alınan sonuçların tespit olunmasını ve olumlu ile olumsuzun tartısı karşısında Türk heyetinin son dakikada uysal hareketinin ümidolunabileceğini telkin ettiler. Bu telkin üzerine iki gün sonra Bompard'ın malî komisyonunun, ertesi gün de yabancılara ait usul komisyonunun, bunlardan sonra da ve son defa olarak birinci komisyonun toplanarak şimdiye kadar varılan sonuçların tespit edilmesinde anlaşıldı. Bütün bu komisyonlarda tespit edilen hükümlerin bir antlaşma projesi halinde toplanarak «ya kabul, ya red!» diye Türk heyetinin karşısına konması «Beau-Rivage» daki bu özel görüşmeler sırasında kararlaştı.

Konferansın bu safhasında ve mevcut ihtilâflar içinde çözümlenmesi özellikle imkânsız görünen üç mesele vardı:

1 — Musul meselesi,

2 — Kapitülasyon meselesi,

3 — Müttefikler tebaasının zarar ve ziyanı meselesi.

Müttefikler zarar ve ziyan olarak Türkiye'den 15 milyon altın Osmanlı lirası istiyorlardı. Savaş tazminatından vazgeçmişlerdi. Fakat İsmet Paşa şu ya da bu şekilde, tazminat ya da hasar adiyle Türkiye'nin hiç bir şey ödemiyeceğini kesin olarak söylemişti. İkinci önemli nokta, Musul'du. İtalyan ve Fransız delegelerinin Musul hakkında halkoyuna başvurulmasını kabul etmesi hususunda İngiliz başdelegesi yanındaki ısrarları hiç bir sonuç vermiyordu. Lord Gurzon, sonunda ve ancak barış projesine Musul hakkında bir

madde yazılması zaruri olduğundan, **Musul meselesinin barıştan sonra Türkiye ile İngiltere arasında görüşülmesi ve çözümlenmesi** hususuna razı olmuştu.

Kapitülasyonlar meselesi çözümlenemiyor, yüzüstü duruyor ve Marki Garroni'nin kendisini tasnif ettiği konferans dosyaları içinde «zamanın bir hal çaresi getirmesini» bekliyordu.

Diğer meselelerde kesintiye sebebolabilecek güçlük kalmamış gibiydi. Bu sırada müttefiklerin tali ve ekonomik meseleler hakkında hazırladıkları proje, konferansın dağılmasından korkan bir acele içinde delegeler heyetimize verildi. Bu proje Bompard'ın ve Fransa, İngiltere, İtalya malî uzmanlarının katılmasıyla Paris'te hazırlanmıştı. İki günden beri Lozan'da görüşüyorlardı. Esasları şunlardı:

«1 — 1914 tarihile muahedenin imza edildiği tarih arasında müttefikler tebaasının harb hâdiselerinden ve saireden dolayı uğradıkları hasarlara karşılık Türkiye hükümeti müttefiklere 15 milyon altın Osmanlı lirası tazminat verecektir. Türkiye, müttefiklerden, Türk tebaasının harbden dolayı uğradığı hasarlar için bir meblâğ istemiyecektir. Yunanistan bundan hariçtir.

2 — Türkiye hükümeti düyunuumumiye idaresine 37 sene zarfında her sene 900.000 altın Osmanlı lirası senevi taksit tediye etmek suretiyle bu 15 milyonu ödeyecektir. Bu senevi taksitler de on beş milyonun yüzde beş faizi ve yüzde bir amortismanı dahildir. İlk taksidin bitme müddeti 1 mayıs 1924 tarihidir.

3 — Türk hükümeti düyunuumumiyeyi bu taksitlere karşılık gösterecektir. Bu karşılığın varidatı, istifa edildiği son iki sene zarfında senevi taksit olan 900.000 liranın yüzde on beşinden fazla olacaktır. Düyunuumumiye

idaresi Türk hükümetiyle anlaşarak hâmiline tahvilât çıkaracaktır. Bu tahvilâtın yekûnu 15 milyon lira olacaktır. Bu tahvilâtta Türk hükümetinin imzası bulunacak ve adı «düyun likidasyonu» olacaktır. Bunların şekli ve fiyatı düyunuumumiye meclisi tarafından tayin edilecektir. Bu tahvilât her çeşit resim ve vergiden affedilecektir.

Bu tahvilât düyunuumumiye idaresi tarafından müttefiklere teslim edilecektir. Bunların faiz ve amortismanını düyunuumumiye ödeyecektir.

4 — Kendi lehine Türkiye'den arazi ifrağ edilmiş olan devletler bu arazi dahilindeki devlete ait emlâke para vermeden sahibolacaklardır. Askerî ve mülki tekaüde hakkı olan ve Türkiye'den başka bir tabiiyet altında bulunanlar tekaütlük hakları için Türkiye'den hiçbir şey istemiyeceklerdir.

5 — Türkiye'nin Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'a olan borçları müttefikler tarafından tasfiye edilmiştir. Bu devletlerin Türkiye'den ve Türkiye'nin bu devletlerden hiçbir alacağı kalmamıştır.

6 — Altı aylık kâğıt paralar karşılığı olan ve müttefikler tarafından haczedilmiş bulunan 6 milyon altın beş sene zarfında 15 milyon lira tazminata karşılık olarak tutulacak ve Türkiye 900.000 liralık taksitleri zamanında ödediği takdirde her sene Türkiye'ye bu altınlardan 900.000 lirası iade edilecektir. Beşinci sene taksitinin ödenmesinden sonra bu 6 milyonun geri kalan kısmı Türkiye'ye geri verilecektir. Eğer herhangi bir sebepten dolayı Türkiye sene taksitlerini ödemez veya eksik öderse bu altınlar derhal taksitler hesabına geçirilecektir. Düyunuumumiye idaresi bu altı aylık kâğıt paralardan artık mesul

olmayacak ve bunun ödenmesi mesuliyeti Türkiye hükümetine aidolacaktır.

7 — Türkiye hükümeti 1922'ye kadar bankaların verdiği avansları, taahhütleri, Reji ile olan temettü taksimini de tanıyacaktır.»

İşte müttefiklerin malî projeleri —ki sonradan nice meselelere ve gürültülere sebebolacaktır— bu derece ağırdı, bu derece bezirgân ruhiyle yazılmıştı.

■

HEYECANLI Musul toplantısından sonra durum bu merkezde iken Lord Gurzon sonunda ağzını açtı ve o zamana kadar imalarla anlatmak istediği baklayı ağzından çıkardı:

— «Türklere çarşamba günü muahedenin tevdi edileceği haberi, devletlerin Lozan konferansını inkıtaa uğratmaya karar verdikleri zannını uyandırmıştır. Hal böyle değildir. Türk heyetinin bu muahedeyi imzalamak vaziyetinde bulunacağını ümidetmekle beraber şayet Türkler bu hususta düşünmek için yeni mühlet isterlerse bu mühlet kendilerine verilecek, konferans, toplantılarını başka zamana bırakacaktır. Aynı zamanda müttefikler heyetleri Lozan'ı terkedeceklerdir. Fakat başlıca murahhaslar, çalışmaların sona erdiğine dair Türklerden teminat aldıkları anda tekrar derhal Lozan'a dönmeye amade olacaklardır.»

Lord Gurzon, konferansın kesilmesinin sorumluluğunu üzerine almadan konferansın artık son bulduğunu ilân ediyordu. Verilecek barış antlaşmasının incelenmesi için de hiç bir mühlet tâyin etmemekle bu karışık hali anî bir savaş tehlikesine meydan vermeden uzatmak istiyordu.

Durum şu idi: Pazartesi barış antlaşması özel olarak

delegelerimize verilecek ve çarşamba günü antlaşmanın verildiği resmen ilân edilecekti.

Diğer taraftan Lord Gurzon, Milletler Cemiyeti'ne mektubunu da göndermiş bulunuyordu. İngiliz hariciye nazırı bu mektupta diyordu ki:

«Milletler Cemiyeti taahhütnamesinin 11 inci maddesinin verdiği dostane haklara dayanarak, Milletler Cemiyeti'nin gelecek toplantısının dikkatine, Anadolu'daki Türk vilâyetleriyle manda altında bulunan Irak hududu arasındaki ihtilâfı arzederim.

Lozan konferansının 23 ikincikânun tarihli toplantısında bu meseleyi milletlerarası münasebetleri bozacak mahiyette bir mesele sayarak Milletler Cemiyeti'ne havale etmek niyetinde olduğumu hükümetim namına açıkça söyledim. Bu mesele maalesef dünya sulhü ve sulhün tâbi bulunduğu milletlerarası iyi geçimi tehdidetmektedir. Bu mevzuu Paris meclisinin müzakereleri ruznamesine geçirmenizi rica ederim. Bu mesele orada İngiltere mümessili tarafından daha etraflıca izah edilecektir.»

Milletler Meclisi, o sırada 20 Ocak'ta Paris'te toplanacaktı. Meclisin 10 üyesi vardı: Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Çin, İspanya, Şili, Uruguay, İsveç, Belçika. Bu meclise Viviani reislik edecekti. Milletler Cemiyeti'nin görevi önce Gurzon'un bu müracaatının kabule değer olup olmadığını incelemekti. Eğer müracaatı kabule değer görürse işin acele olmasından dolayı İngiliz delegesinin açıklamasını dinliyeceklerdi. Sonra Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne müracaat ederek bir temsilci göndermesini, mesele hakkında görüşünü bildirmesini rica edeceklerdi. Milletler Cemiyeti'nde bütün kararlar ancak oybirliğiyle verilebilirdi.

Durumun ne kadar ağır olduğu açıkça anlaşılıyordu.

Üç aydan beri devam eden Lozan konferansı müttefiklerin fena niyeti yüzünden bir hafta sonra tarihe karışabilirdi.

Fakat bütün bu olaylara rağmen İsmet Paşa, soğukkanlılığından hiç birşey kaybetmemişti. Etrafında kurulan tehdit ve dedikodu şebekesine tamamiyle kayıtsız görünüyordu. En büyük güçlüğün hangi meselelerden çıktığı sorulduğu zaman:

«Hangisini söyliyeyim?» diyordu. «En mühim beş mesele var ki bunların hiçbirinde fedakârlık yapmak bizim için kabil değildir. Herhalde böyle bir sulhu imza edecek ben değilim. Musul meselesi, adlî kapitülasyonlar, hasarât ve tazminat meselesi, Yunanistan'dan istediğimiz tamirat bedeli, Karaağaç meselesi... Bize hâlâ müsavi devlet muamelesi etmeye razı olamıyorlar. Bunun için mi dört sene kan döktük?»

Barış antlaşmasının metni bize verildikten sonra Gurzon'un Lozan'dan hareket edeceği hakkında dönen rivayetten söz edildiği zaman, Paşa şu cevabı veriyordu:

— Lord Gurzon buradan giderse, ben de aynı gün Lozan'ı terk ederim. Evet, aynı gün!

— Onlar burada teması muhafaza için bir memur bırakacaklarmış...

— Ben de bir memur bırakırım.

— Size bir proje verecekler. Bunun cevabını vermek lâzım. Müspet veya menfi, cevap vermeniz için burada kalmanız lâzım gelmez mi?

— Gittiğim yerden cevabımı veririm... (gülerek) Ankara'dan cevabi bir telgraf çekerim.

■

HER TARAF görüşünde ısrar ediyor ve bekliyordu. Lo-

zan konferansında artık tartışma ve görüşmeleri uzatarak barışı elde etmeye çalışmak, olmayacak iş peşinde koşmaktı. Fikirler o kadar karışmış, kafalar o kadar kızışmış, kalpler o kadar kırılmış idi ki son hafta içerisinde el ele verilerek iyi niyetle bir iş görülmesini beklemek faydasızdı.

Son toplantılar bu gerçeği büsbütün meydana çıkardı. Doğu barışı, artık kimsenin dokunmak istemediği patlayıcı bir madde halini almıştı. Artık barışın bu konferanstan çıkmasına imkân olmadığını anlamıyan kalmamıştı. Şimdi müttefiklerin aradıkları en iyi çare, konferansın kesilmesi, savaşsız sona ermesi, görüşmelerin başka bir zamana bırakılması idi. Konferans, gerçekte son bulmuştu.

Bu hava içindedir ki üç büyük komisyon son defa toplandı. Bu toplantılarda mevcut on tali komisyonun çalışmalarının sonuçları hakkında ayrı ayrı raporlar okundu. Uyuşulan noktalarla anlaşmazlığa sebebolan meseleler ortaya döküldü. Toplantılarda bir hırdavatçı dükkânı gibi meydana atılan sayısız kırık dökük arasında ele alınabilecek pek az mal vardı. Halledilmiyen meselelerin halledilen meselelerden daha çok olduğu o zaman anlaşıldı.

Bu karakteristik toplantılardan birincisi, erkenden Lord Gurzon'un reisliği altında yapıldı. Reis, azınlıklar tali komisyonu reisi İtalyan delegesi Montanya'ya söz verdi. Montanya sivil ve askerî esirler işlerini son iki görüşmede hallettiklerini, şimdi imzaya sıra geldiğini söyledi. Halkların mübadelesinden söz ederek bu meselede zikre değer bazı güçlüklere rastlandığını, fakat Türk heyetinin uzlaşıcı hareketiyle meselenin halledildiğini söyledi ve Türklerden üç, Yunanlılardan üç, yabancılardan üç kişi olarak dokuz kişilik bir heyetin mübadele muamelesini yapacaklarını bildirdi. Bu anlaşmanın da imzaya hazır olduğunu anlattı.

Montanya'dan sonra İsmet Paşa söz alarak:

— «Alınan bu neticeler müspettir. Tali komisyon reisine teşekkür etmeyi vecibe sayarım. Türk murahhasları bu meselelerin hallinde mütemadiyen fedakârlık etmişlerdir. Mübadeleye tabi olacak ahalinin emlâki meselesinde eminim ki hiçbir şikâyete mahal kalmıyacaktır. Asker ve sivil esirlere gelince, bunların memleketimizde müsterih olmalarını arzu ettik. Yalnız imzanın gelecek haftaya kalmasını kabul edemeyiz. Sivil esirler meselesinde de fikrimi izah etmek isterim. Biz Yunanlılardan aldığımız sivilleri serbest bıraktık. Halbuki Yunanlılar binlerce kadın - erkeği henüz serbest bırakmadılar. Bütün bu esirler Yunanistan'da büyük bir felâket içinde bulunuyorlar. Mukavelenin şimdi imzasını teklif ederim» dedi.

Montanya projelerin ancak pazartesi günü hazırlanabileceği cevabını verdi.

Venizelos söz alarak mübadeleyi Yunanistan'ın istemiyerek kabul ettiğini, bunu Yunan delegelerinin daima söyleyip tekrar ettiklerini, şimdi bile bu mecburi mübadeleden vazgeçmeye hazır olduğunu, fakat Türklerin bu teklifi kabul etmediğini söyledi.

Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya görüşmelerin iki tarafın çalışmasiyle sonuçlandığını, fakat en büyük şerefin Mösyö Montanya'ya ait olduğunu söyledi:

— «Mukavelelerin biri pazartesi, biri salı günü imza edilecek ve mübadeleye gelecek mayısta başlanacaktır. Gerçi dünya bu mübadelenin aleyhindedir. Fakat zaruri olarak kabul edildi. İki tarafın ahalice tecanüs ve tezayüdü gibi bir faydası olacaktır» diye ilâve etti.

Bundan sonra mezarlıklar meselesine geçildi. Burada

da tali komisyonun hazırladığı rapor okundu. İsmet Paşa söz aldı:

— «Mezarlıklara hürmet ve onları muhafaza bizim millî ananemizdir. Gelibolu mezarlıklarını, yerinde olduğu gibi muhafaza edeceğiz. Fakat Gelibolu'da, Arıburnu'nda bu mezarlıkların bulunduğu yer, bir mezarlık sahası olmaktan pek fazla geniştir» dedi.

Gurzon, İsmet Paşa'nın Türklerin mezarlara hürmetli olduğu iddiasını tekrardan sonra İzmir'de İngiliz ve Antep'te Fransız mezarlıklarının bozulduğunu ileri sürdü, İsmet Paşa ile kendisi arasında bu mezarlıklar konusundaki anlaşmazlığın cihan tarafından bilinmesini istediğini söyliyerek dedi ki:

— «Arıburnu'nda on dokuz mezarlık yeri vardır. Uzunluğu dört, genişliği iki kilometredir. Burada dünyanın en asîl ideali uğrunda ölmüş Avusturalya ve Yenizelânda askerleri gömülüdür. Bu topraklar neye yarar? Bu araziden ne Türkler, ne de başka kimse istifade edemezler. Çünkü toprak ekime elverişli değildir. Türk murahhaslar heyeti istiyor ki mezarlığın etrafı kendine ait olsun. Biz istiyoruz ki bu mıntıka mukaddes bir saha sayılsın. Bu mezarların yapılması için birçok para sarfedildi. Şimdi bunları kaldırıp başka bir yere toplamak imkânsızdır. İngiliz heyeti bu mezarlıklar hakkında hiçbir değişiklik kabul edemez.»

İsmet Paşa cevap vererek İzmir ve Antep mezarlıkları hakkında Lord Gurzon'un öne sürdüğü olaylarda Türk memurlarının büyük dikkat gösterdiğini, buna benzer olaylarda Türk hükümetinin daima aynı şekilde hareket ettiğini ve edeceğini söyledi. Çanakkale'ye son yürüyüşte Türk ordusunun orada müslüman mezarlıklarının tahribedildiğini

gördüğünü anlatarak dedi ki:

— «Türkler ölülere hürmet ederler. Arıburnu'nda gömülü olan askerler şüphesiz bir vatan mefkûresi uğrunda dövüşmüşlerdir. Bizim millî ananemize göre hürmetle anılırlar. Fakat medfun oldukları saha 4 kilometre uzunluğundadır. Bu toprakların etrafı bizden isteniyor. Bu saha bütün meydan muharebesi sahasıydı. Çanakkale'ye bu hassas noktadan çıkma ameliyesi yapıldı. Olabilir ki yine buradan ihraç yapılır. Ölüler hürmete şayandırlar, fakat ölülerin ahirete ait hatıralarından, yaşayanların istifade ederek bu dünyaya ait hesaplar yapmaları doğru değildir.»

Lord Gurzon, İsmet Paşa'nın bu sözlerine kızdı, son bir cümle söyliyeceğini beyan etti ve dedi ki:

— «Türk heyeti bir şeref ve din meselesinde kusur etti. Biz İstanbul'u tahliye edeceğiz. Fakat bu mezarlık meselesi halledilmedikçe askerlerimiz Gelibolu'yu terketmiyeceklerdir!»

Birinci komisyonun toplantısı sona ermişti.

■

İKİNCİ komisyon, Marki Garroni'nin reisliğinde toplandığı zaman Mösyö Servius [Lozan'da Türk heyetine en çok zorluk çıkaran Fransız müşaviri] yabancıların vergileri hakkındaki çalışmaların sonucunu söyledi ve tam eşitlik istedi.

Lord Gurzon söz alarak bir mesele hakkında itirazda bulunacağını, eski eserlerin iadesini istediğini söyledi:

— «Eski eserlerin iadesi muahedelerde bir taamül olmuştur. Avusturya'nın elindeki eski eserler İtalya'ya iade edilmiştir. Medine'de Peygamber'in kabrinde bulunan hatıraları, Türk orduları, burada zikrine lüzum görmediğim sebeplerden dolayı, alıp götürmüşlerdir. Halbuki bu he-

diyeler Medine'ye İstanbul'dan değil, Hindistan'dan ve sair İslâm memleketlerinden gönderilmişlerdir. Ben Hindistan'da vali iken Hintlilerin ne kadar inanarak Hacca gittiklerini gördüm. Hintliler bu emanetleri Medine'de görmek isterler. Teessüf ederim ki Türk heyeti bu emanetleri geri vermek istemiyor. Eğer Mekke ve Medine, müttefiklerden bir devletin iadesi altında olsaydı, bunu anlardım. Fakat müstakil bir müslüman devletidir. Ümidederim ki İstanbul'u tahliye edeceğimiz zaman İsmet Paşa bu eşyanın Medine'ye iadesini temin eder. İsmet Paşa demin ölülere hürmetkâr olduklarını söylüyorlardı. O sözlere göre böyle hürmet etmek icabeder.»

İsmet Paşa cevap verdi:

— «Mukaddes hâtıraların muhafaza ve istimali hilâfet makamının haklarındandır. Peygamber efendimizin kabri meselesine gelince, bu bahis tamamiyle müslim ve müminlere ait bir bahistir. Burada müzakere olunamaz. Bu mukaddes bahis etrafında tek bir iddia dermeyan etmek hakkını kendimde görmem. İslâm âlemi bu noktalarda pekziyade hassastır. Hilâfete ait meselelerin ecnebi mahfillerde münakaşa edilmesini hiçbir suretle tecviz etmez. Ümidederim ki İngiliz başmurahhası iddialarımı kabul ve haklı görecektir.»

Lord Gurzon tekrar söz alarak İsmet Paşa'nın bu hususta bir delil ileri sürmediğini, 'Ravza-i Mutahhara'ya ait eşya ile hilâfet arasında hiç bir ilişki olmadığını söyledi, dedi ki:

— «İsmet Paşa Ankara'ya döndükten sonra ümidederim ki bu meseleyi daha sükûn ile düşünür ve halleder. Hallettiği takdirde Türk askeri karşısında ne kadar şan

ve şeref sahibi ise, islâm âlemi karşısında da o derece şan ve şeref sahibi olur.»

İkinci komisyon toplantısı da bu suretle bitti.

■

SIRA üçüncü komisyona gelmişti. Toplantıya Bompard reislik ediyordu. Bu komisyona bağlı olan beş tali komisyonun raporları okundu. Önce beşinci tali komisyondan işe başlandı. Bu tali komisyon sağlık işleriyle meşguldü.

İlk, Rumbold söz aldı. «İstanbul sıhhiye âli komisyonunun yetmiş seneden beri çalıştığını, bulaşık hastalıkların Avrupa'ya geçmesine mâni olduğunu, müttefiklerin ortalama çare olarak bunun yerine beş sene müddetle ikinci bir komisyon koymak teklifinde bulunduklarını, Türk murahhaslarının kapitülasyonlar hakkındaki itirazlarını bu meselede de ileri sürdüklerini ve Türk doktorlarının Avrupa doktorları ile bir seviyede olduklarını beyan ettiklerini» söyledikten sonra «Türk heyetinin bu suretle büyük mesuliyet altında kalacağını» ilâve etti.

Rumbold'a İsmet Paşa cevap verdi. Türk heyetinin sıhhiye komisyonunu ne için kabul etmediğini anlattı. Bulaşık hastalıklar sahasının Boğaziçi olmadığını, sıhhiye komisyonu adı verilen bu hastalıklar ocağının asıl Hindistan'da, Hicaz'da, Süveyş Kanalı'nda, Batum'da kurulması gerektiğini, Türkiye'nin savaş zamanında kendi doktorlariyle mükemmel bir sağlık teşkilâtına sahip olduğunu, Türk Tıp Fakültesi'nin Avrupa'nın herhangi bir tıp okulu ile aynı seviyede bulunduğunu, kısacası, Türkiye'nin yabancı kontrolu altında bir sıhhiye komisyonuna ihtiyaç duymadığını ve kendi kendini idare edebileceğini söyledi.

Reis:

— «Türk heyeti bu meselede istenileni kabul etmiyor. Münakaşa fazladır» dedi ve 4'üncü komisyona geçildi.

Bu komisyonun reisi Nogara, görüşülen meselelerde esas itibariyle dahi anlaşmaya varılamadığı için hatta rapor bile getirmeye ihtiyaç görmediğini söyledi.

İsmet Paşa yine cevap verdi. Hicaz hattının hilâfet makamına ait olduğunu söyliyerek Hicaz demiryollarını istedi. Bompard bu hattın hilâfete verilemiyeceğini müttefikler adına beyan etti. Hicaz demiryolunun Suriye, Filistin, Maverayiürdün hükümetleri tarafından idaresini teklif etti «Emvali hassa» ve Yunan tazminatına gelince, bu meselelerin sonra görüşüleceğini söyledi. İsmet Paşa heyetimizin görüşünü okudu. Bompard bu meseleler hakkında Türk heyetiyle müttefikler arasındaki anlaşmazlıkların pek büyük olduğunu üzülerek gördüğünü ve bu anlaşmazlıkların bu komisyonda halledilemiyeceğini bildirdi.

Üçüncü komisyon meselelerinin incelenmesine başlandığı zaman, Hasan Bey heyetimizin görüşünü bildiren uzun bir rapor okudu.

Edebi mülkiyet meseleleri tartışıldı. Delegelerimiz İngiltere'ye sipariş edilen gemilerin bedelini istediler. Mösyö Bompard bu talebe karşılık müttefiklerin savaş tazminatından vazgeçerek, yalnız tebaalarının zararlarını istemekle kaldıkları cevabını verdi. Mesele Yunanistan'dan istediğimiz tazminata gelince, Venizelos bu tazminatın 'ilga edilmesi' gerektiğini söyledi. Yunanistan'ın Doğu Trakya'yı müttefikler adına işgal ederek masraflara katlandığını söyledikten sonra:

— «Türkiye'nin istediği tazminatı ödemeye hazırız, şu şartla ki Türkiye dahi sebebolduğu zararları ödesin!» dedi.

Bompard söze karışarak müttefiklerin Türkiye'den işgal masrafı istemediklerini Venizelos'a hatırlattı. Bunun üzerine Venizelos sararak şu cevabı verdi:

— Ekselâns, Türkiye'den savaş tazminatı istemiyorsunuz ama tebaanız için on beş milyon altın zarar ve ziyan istiyorsunuz!

Bunun üzerine Venizelos'la İsmet Paşa arasında tazminat ve İzmir yangını hakkında bir tartışma çıktı. Konferansın son oturumları, böylece İzmir'in Yunan yangın teşkilâtı tarafından nasıl ateşe verildiğinin tafsilâtı içinde bitti.

■

MÜTTEFİKLER hazırladıkları antlaşma projesini 30 Ocak'ta özel olarak heyetimize verdiler. 150 sayfa, 160 madde ve 9 bağlı projeden ibaret olan bu koca belge, Türkiye ile barış için değil, fakat Türkiye'nin her çeşit egemenliğini elinden almak için yapılmıştı.

Bu projeye bakıldığı zaman görülüyordu ki bazı kısımlar daha çok ağırlaştırılmış, o zamana kadar hiç görülmemiş meseleler de istedikleri şekillere konarak antlaşmaya yazılmıştı. Bu antlaşmanın özeti ve esasları şunlardı:

«1 — Karaağaç Yunanlılara kalıyordu.

2 — Türk, Yunan, Bulgar hudutlarının taraflarında askerlikten tecrit edilecek mıntıka Akdeniz'e kadar uzanıyordu.

3 — Trakya'da bulunabilecek Türk kuvvetlerinin sayısı 5000 jandarmaya indirilmişti.

4 — Irak hududu (Musul) Milletler Cemiyeti tarafından tâyin edilecekti.

5 — Türkiye'ye iade edilen Bozcaada ve İmroz adaları müstesna olmak üzere Akdeniz adaları üzerinde Yunan hâkimiyeti teyidedilmekte idi.

6 — Yunanistan Sakız, Sisam, Nikarya adaları askerlikten tecridedecekti.

7 — Türkiye On iki ada üzerindeki haklarından İtalya lehine vazgeçmekte idi.

8 — Türkiye kendisinden ayrılan topraklar hakkında şimdi ve gelecekte verilecek kararları muahede ile beraber kabul edecekti.

9 — Boğazlardan geçiş serbest olacaktı. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları kıyılarının iki taraftan on beşer kilometrelik kısmı askerlikten tecridolunacaktı. Türkiye İstanbul'da 12.000 asker bulundurabilecekti. Reisliği Türklerde bulunacak olan beynelmilel komisyon boğazlardan gemilerin geçmesi işlerini tanzim edecekti. Boğazlar tecavüze uğradığı takdirde imza koyan devletler Milletler Cemiyeti kararına uyarak müdahalede bulunacaktı.

10 — Türkiye şimdiye kadar akdolunan Garp muahedelerinde ekalliyetlere ait hakları, Milletler Cemiyeti'nin kefaleti altında kabul edecekti.

11 — Türkiye ve Yunan ahalisinin mübadelesi mecburi olacaktı.

12 — Muahedede: «Kapitülasyonlar esas itibariyle ilga edilmiştir» denilmekteydi. Ancak adli, ticari, malî hususat ve gümrükler için bir intikal devresini gözönünde tutmakta idi.

13 — Türkiye ikinci derece mahkemelerinde kendi tarafından intihabedilecek ecnebi hâkimlerinin doğrudan doğruya mesai birliğini kabul edecekti. İlk derece mahkemelerinde bulunacak ecnebi hâkimler ise muhtelit bir komisyon tarafından intihabedilecekti. Ecnebilere ait dâvalar mevzuubahs olduğu zaman istinaf hâkimlerinin ekseriyetini ecnebiler teşkil edecekti.

14 — Ecnebiler malî imtiyazları haiz olmayacak, hususi vergilere tâbi tutulmıyacaktı. Kapitülasyonların ticari hükümleri kaldırılacaktı. Gümrüklerde 5 sene müddetle 1916 tarifesi tatbik edilecekti. İthalât yasağı kaldırılacaktı.

15 — 1914 ikinciteşrindeki borçların resülmali Türkiye ile Osmanlı İmparatorluğu'nu istihlâf eden devletler arasında taksim edilecekti. Tevzi tarzı düyunuumumiye idare meclisi tarafından tesbit olunacaktı.

16 — Türkiye 37 sene zarfında müttefiklere 15 milyon altın lira zarar ve ziyan ödeyecekti. Fakat yine Türkiye, Yunanistan'dan hiçbir tazminat istemiyecekti.»

İşte iki buçuk ay çalışmadan sonra müttefiklerin delegeler heyetimize verdikleri antlaşma projesi böyle bir antlaşma projesi, yani «Sevres» bir başka türlüsü idi. Antlaşmanın genel hükümleri Türkiye'nin adlî, malî, ekonomik bağımsızlığını baltaladığı gibi düyunuumumiye de devlet içinde ikinci bir devlet olacak duruma girmekte idi.

Proje verildikten sonra Lozan'daki Türk gazetecileri hemen başdelegemizin etrafını alarak ilk izlenimini öğrenmeye çalıştılar. İsmet Paşa sakindi. Vaziyeti soğukkanlılıkla muhakeme ediyordu. Müttefiklerin bu tehlikeli oyununu hayret verici bir sessizlikle karşılamıştı.

— «Muahede projesi hakkında fikir dermeyan etmeye lüzum yoktur» diyordu. «Uzun uzadıya tetkik etmeden diyebilirim ki müttefikler bunu bize vermekle sulhun imza edilmemesini kastediyorlar. Burada geçirdiğimiz iki buçuk ay, bütün o münakaşa ve müzakereler bir komedyadan ibaretmiş. Nihayet bize konferanstan daha evvel hazırlamış oldukları teklifleri dermeyan ediyorlar. Lozan konferansı 13 ikinciteşrinde toplanacaktı. Müttefikler Lo-

zan konferansından evvel Paris'te bir içtima aktettiler ve bu içtimanın nihayetinde bir beyanname neşrederek şark sulhunun bütün maddelerinde anlaşmış ve birleşmiş olduklarını ilân ettilerdi. Burada uzun uzadıya teklifler, mukabil teklifler, münakaşalar cereyan etti. Bütün bunların bir sahne oyunundan başka bir şey olmadığını şimdi anladım. Çünkü verdikleri bu muahede ile Lozan konferansının müzakereleri arasında büyük bir münasebet yoktur. Komisyonlarda hiç görüşülmemiş birçok maddelerin muahedeye konduğunu görüyorum. Aramızda kararlaştırılmış, taayyün etmiş birçok meseleler muahedede şiddetlendirilmiştir. Bu şerait dahilinde sulh nasıl imzalanır? Trakya'da bulunduracağınız kuvvetlerin sayısı tâyin edilmişti. Muahedede bu sayı bize hiç sorulmadan eksiltilmiştir. Düyunumumiye idaresi âdeta Türkiye devleti içinde başka bir devlet haline konmak isteniyor. Anlaşılıyor ki iki buçuk ay evvel İngiltere ve Fransa arasında takarrür etmiş birtakım şartlara müttefikler konferans süsü vermek istediler. Artık her şey anlaşıldı...»

İsmet Paşa odasında aşağı yukarı gezinerek konferanstan duyduğu bu umutsuzluğu anlatırken ne gözlerinde endişe gölgesi, ne de çehresinde bezginliğin çizgileri vardı:

— «Evet» diye devam etti. «Sulhun şimdi olmasını istemiyorlar. Belki kendileri için daha menfaatli başka vaziyetlerin husulünü bekliyorlar. Fakat cihan efkârı karşısında bunun mesuliyeti bizim değildir.»

ANTLAŞMAYI İMZAYA DAVET EDİLİYORUZ

ARTIK Lozan konferansının dağılmak üzere olduğuna şüphe kalmamıştı. Yapılan bütün teşebbüslere rağmen iki tarafı uzlaştırmak imkânsızdı. Konferansın kesintiye uğrıyarak delegelerin Lozan'ı terk etmeleri artık bir gün meselesi sayılıyordu. Yabancı muhabirlerin çoğu Lozan'dan harekete hazırlanıyor, bunlardan bir kısmı daha önemli olayların cereyan edeceğini tahmin ettikleri Ruhr havzasına, bir kısmı da İstanbul'a gidiyordu.

Lozan konferansının son oturumu, 31 Ocak çarşamba günü bu hava içinde toplandı. «Şato Oteli» o gün her zamandan daha kalabalıktı.

Saat on buçukta, birinci komisyon toplantısını açar açmaz Lord Gurzon hazırladığı nutku söylemeye başladı:

— «Efendiler! On haftadan fazla bir zamandan beri devam eden çalışmalarımızın sonuna artık vardık. Konferans âzaları üç günden beri şimdi verdiğimiz sulh muahedesi metnini ellerinde bulunduruyorlar. Burada hazır

bulunan devletlerin hepsini muahedeyi imzalamaya davet ediyoruz.

Antlaşmanın amaçları şunlardır:

1 — 8 sene süren yıkıcı bir harbi sona erdirerek sulhu yapmak,

2 — Müttefiklere yenilmiş ve Yunanistan'ı yenmiş olan Türkiye'ye kuvvetli bir devlet olarak Avrupa'da ve Asya'da yerini aldırmak,

3 — Türkiye ile garb devletleri arasında her nevi münasebetleri yeniden kurmak,

Muahedenin şekline ve veriliş tarzına gelince, gerek arkadaşlarımın, gerek kendimin hareket tarzları hakkında birkaç kelime ilâve etmek isterim. İçimizde kimse yoktur ki alâkadarların hepsi tarafından bütün maddeleri ve fıkraları kabule şayan görülecek ve derhal imza olunuverecek bir muahede teklif etmek istemesin! Bunun kabil olmamasında bir âmil zamandır. Çalışmalarımız o kadar uzadı ki hemen hemen üç ay geçti. Hep bu tarzda devam etmiş olsak, daha üç ay burada kalmamız lâzım gelecekti. Belki muahede kabul edilinceye kadar daha uzun bir zaman geçecektir. Fakat işi bu kadar uzatmak kabil olamazdı. Avrupa ve şüphesiz ki bütün dünya daha fazla müzakere değil, netice bekliyor. İçimizden çoğunun başka yerlerde ehemmiyetli vazifeleri vardır. Bu vazifeleri makûl olmayacak surette ihmal edenlerimiz olmuştur. Bunun için ümidettiğim gibi herkesin rızasiyle müzakerelerimizin bir sona erdirilmesinin hepimizin menfaati icabından olacağını düşündüm.

Hepimiz bu muahedeyi tehdit veya tazyik çerçevesine sokmaya değil, uzlaşma ve müzakere usulleriyle çevrelemeye çalıştık. Müttefikler hep bir arada şu neticeye vardı-

lar ki komisyonların ve tali komisyonların daha fazla toplanmalarından hiçbir netice hâsıl olması imkânı yoktur. Onun için umumi ve şerefli bir sulha temel teşkil edebilecek olan bütün asli şartları katî bir muahede şekli altında topladık. İşte bugün konferansa verdiğimiz muahede budur.

Türklerden bazılarının bu konferansı inkıtaa uğratmak arzusunda olduğumuza dair bir kanaat beslediklerini, hattâ içlerinden bazılarının tekrar harb çıkmasından memnun olacaklarını işittim. Bu, çılgınca bir fikirdir. Eminim ki Lozan'daki Türk murahhaslar heyetinde bulunan zevattan hiçbiri buna iştirak etmemektedir.

Avrupa'da, hattâ Asya'da tek bir adam var mıdır ki tekrar harbe başlamakla bir şey kazanabileceğini zannetsin? Harbe başlanmakla birçok kişi daha ölecek, birçok yerler tahribedilecek, birçok felâketler daha husule gelecektir. Yalnız sulhun değil, bizzat Türkiye'nin istikbali daha uzaklara doğru çekilip gidecektir. Harbi herhangi bir mecnun yapabilir. Fakat devlet adamının işi harb yapmak değil, harbi neticeye götürmektir.

Artık benim için reislik kürsüsünü muahedenin ne yolda bir kabule mazhar olacağı hakkında fikirlerini söylemeleri için arkadaşlara bırakmaktan başka yapacak iş kalmıyor. Efkârı umumiye tarafından muahedenin nasıl kabul edileceği hakkında hiçbir tereddüdüm yoktur. İstihsal ettiği şeylerden dolayı takdir edilmekten ziyade verdiği şeylerden dolayı muaheze edilmesi umulur. Fakat hiç kimse bu muahedenameyi tahakküm ve şiddet üzerine kurulmuş bulmayacaktır. Bilâkis âlicenaplık ve uzlaşma yolunda büyük bir gayret örneği gibi gösterecektir.

İsmet Paşa Hazretlerinin bu hususta ileri sürecek-

leri mütalâayı şimdiden tahmin edemem. Muahedeyi doğrudan doğruya kabul edeceğini, bu suretle hem çalışmamıza, hem Türkiye ile Türkiye'nin dostu olanlar arasında devam eden fiili düşmanlığa çabuk bir son vereceğini ümidetmek isterim. İsmet Paşa bu salonda ve sair yerlerde bana sulhu samimî surette arzu ettiğini çok söyledi. Sözlerine inandım ve inanmakta hâlâ devam ediyorum. Zannederim ki kendileri de bana ve bu salondaki arkadaşlara karşı aynı kanaati beslemektedirler. Kurtulmuş, tekrar kurulmuş, masun ve emin bir Türkiye'nin hükümetimden, memleketimden dostluk, yardım göreceğini kendilerine söyledim. Bunların kolay kolay bir tarafa atılamıyacak menfaatler ve iyilikler teşkil ettiğini söyliyecek olursam affedileceğimi zannederim. Başka bir şey daha var ki İsmet Paşa'nın tercih etmiyeceğini ümidederim. Bu muahedeyi İsmet Paşa reddetmiyecektir. Çünkü bu hareket yalnız şimdiye kadar ileri sürdüğü teminat ile teklif edilmez olmakla kalmıyacak, haklarını müdafaa hususunda o kadar müthiş bir mücahidi olduğu vatanının menfaatine de uymayacaktır. Diğer taraftan katî cevabını vermeden evvel tekliflerimizi umumi heyetiyle az bir müddet daha düşünmek arzusunu izhar ederse, bu, reddedemiyeceğim bir talep olacaktır. Fakat ümit ederim ki bu takdirde İsmet Paşa Hazretleri bütün müzakerelere tekrar başlamak arzusunda oluğumuza kapılmıyacak, daha çok münakaşa ve müzakere ile geçen üç ayın çalışmalarını neticesiz bırakabileceğine, ya burada, ya başka bir tarafta yeni bir konferansa başlanabileceğine ihtimal vermiyecektir. **Her halde öyle bir konferansa ben iştirak edemem.** Biz burada ömrümüzün sonuna kadar pazarlık etmek için bulunmuyoruz. Bir şeye karar verip bitirmek için bulunu-

yoruz. Bir şark çarşısında halı alıp satmıyoruz. Milletlerin mukadderatı, insanların hayatı ile meşgul oluyoruz. Eğer İsmet Paşa düşünceleri tamam olduğu zaman tekrar buraya gelmek ve bu muahedeyi imza etmek isterse, arzusunu memnuniyetle kabul edeceğim. Arkadaşlarımın da ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar, geleceklerine eminim.

Akıllı bir adamın 'hiçbir zaman iyi bir teklifi reddetmemiş adam' diye tarif edildiğini vaktiyle işitmiştim. Bu güzel sözü Türk başmurahhasına tavsiye ile mütalâalarıma son veriyorum.»

Birinci komisyon sona ermişti. Esasen amaç görüşme değil, antlaşma hakkında müttefiklerin son ve genel görüşlerini resmen söylemekten ibaretti.

Lord Gurzon yerinden kalkınca bu sefer reislik sandalyasına ikinci komisyon reisi Marki Garroni geçti.

Marki Garroni konferansa bir beyanname okudu. Bu beyannamede bir başlangıçtan sonra yabancıların vergi konusunda hiç bir imtiyaza tâbi olmıyacaklarını, Türk tebaasının ödediği bütün resimleri geri vereceklerini, konsolosluk mahkemelerinin kaldırılacağını, konsolosluk hâkim ve tercümanlarının bundan böyle Türk mahkemelerine karışamıyacaklarını, yabancıların doğrudan doğruya Türk mahkemelerine tâbi olarak medenî ve cezaî işlerde memleketin kanunlarına göre hüküm göreceklerini anlattı. Buna karşılık Türkiye'den emniyet verecek bir teşkilât kurulmasının istendiğini, hâkimlerin seçilmesi hakkında tâyin edilen esasların Türk egemenliğine aykırı olmadığını, yabancı hâkimleri seçecek olan komisyon üyeleriyle bu hâkimlerin doğrudan doğruya Türkiye hükümeti tarafından tayin edileceğini, kapitülasyonların kaldırılmasından sonra Türkiye-

deki yabancıların endişe ettiklerini söyledikten sonra dedi ki :

— «Şurasını da söyliyeyim ki bu derece mühim olan bir meselenin münakaşasında hiçbir zaman şartlar koşmadık. Türk murahhaslarına yalnız telkinler veya tekliflerde bulunmakla iktifa ettik. Türk murahhaslar heyeti bunları reddetti. Fakat her hangi bir karşı teklifte bulunmadı. Böyle bir karşı teklifte bulunmuş olsaydı, bunu iyi niyetle incelerdik.»

İkinci komisyon da görevini bitirmişti. Sıra üçüncüye geldi. Marki Garroni reislik sandalyasını bu sefer Mösyö Bompard'a bıraktı. Fransız delegesi söze başladı. Hiç beklenmiyen sert bir dille malî meselelerden söz etti. Tali komisyonların çalışmalarını özetledi. Müttefiklerin savaştan önce hiç borçları yok iken şimdi Fransa'nın bir milyar üç yüz milyon İngiliz lirası, İtalyanların 915 milyon İngiliz lirası borcu olduğunu söyledi. Türklere malî ve ekonomik meselelerde birçok fedakârlıklarda bulunulduğundan, Türkiye'den 50 milyon lira işgal masrafı ve 65 milyon lira zarar ve ziyan istenirken şimdi topu topu 15 milyon lira istendiğinden ve böylece Türkiye'nin dış borçlarının savaştan sonra azaldığından söz etti.

Sonra İsmet Paşaya döndü, nutkuna şu şekilde son verdi :

— «Paşa, vatan topraklarını ne büyük bir bilgi ve cesaretle müdafaa etmiş olduğunuzu herkes biliyor. Şimdi artık harbetmek değil, on senelik muharebelerle bitmiş, harabolmuş memleketinizi imar etmek zamanıdır. Sulhsüz imar olur mu? Şüphesiz ki hayır! Mustafa Kemal Paşa dahi 22 ikincikânunda Bursa'da söylediği o güzel nutkunda sulhün lüzumundan bahsediyordu. Sulhü

yapmak sizin uhdenize düşüyor. İsmet Paşa, elinizde bu sulhü tesis edecek bir muahede var. Türkiye'nin mukadderatı bir kere daha sizin elleriniz arasına emanet edilmiş bulunuyor!»

O sırada Amerika delegesi Mister Child söz istedi ve Amerika'nın doğuda üç maksat için temsil edildiğini söyledi. Bunları şöyle sıraladı :

«1 — Amerika'nın fikrî, ticarî, insanî, malî menfaatlerini müdafaa etmek,

2 — Milliyetlerine bakmaksızın insaniyetin menfaatlerini korumak,

3 — Sulh meselesini bütün vasıtalarla temin etmek.»

Amerikalıdan sonra Japon delegesi, Romanya ve Sırbistan delegeleri de birkaç söz söylediler. Sonunda sıra İsmet Paşa'ya geldi.

Lord Gurzon başını İsmet Paşa'ya doğru eğdi, Mösyö Bompard kulak kesildi. İsmet Paşa, vakur bir sesle ve yavaş yavaş şu beyanatta bulundu :

— «Komisyonlar reisleri, Amerika murahhaslar heyeti reisi, Japon başmurahhası, Sırbistan ve Romanya murahhasları tarafından vâkı olan beyanatı kaydettim. Büyük Millet Meclisi hükümetinin Türkiye hudutları haricinde kalan eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde hiçbir emel beslemediğini birçok defalar söylemekle şeref kazandım. Şimdiki Türk devleti kudret ve hâkimiyetlerini yalnız kendi millî topraklarına inhisar ettirmek istiyen devletlerden biridir.

Türk murahhaslar heyetinin ancak okumaya vakit bulabildiği projelerde evvelâ birtakım meseleler var ki bu hususta uzlaşılmıştır. Sonra birtakım meseleler var ki bu hususta henüz itilâf edilmemiştir. Nihayet birçok ve pek

mühim meseleler var ki büsbütün yeni ve bu güne kadar hiçbir müzakereye mevzu teşkil etmemiştir.

Türk murahhaslar heyeti, uzun münakaşalardan geçmiş olan birçok meselelerin toplu hale konmasını iyi bir usul addeder. Bu suretle üzerinde anlaşılmamış olan meselelerin tebellür etmiş bir şekli vücuda gelir.

Türk murahhaslar heyeti, komisyonlar reislerinden, bir hafta sonra yapılacak bir toplantıda kendisine tevdi edilmiş olan meselelerin umumi heyeti hakkında mufassal mülâhazalarını bildirmek fırsatını vermelerini rica eder.»

İsmet Paşanın beyanatı üzerine Lord Gurzon, Mösyö Bompard'ın kulağına eğilerek bir şeyler söyledi ve :

— «Toplantı on dakika tatil edilmiştir» dedi. Herkes dinlenmek için ayağa kalkmış, bir kısmı sofaya çıkmıştı. Müttefik delegeleri yandaki küçük salona çekildiler. Genel bir merak ve heyecan başlamıştı. Bu kısa görüşme uzadıkça uzuyordu.

Özel görüşme on dakikayı, bir çeyreği, yarım saati geçti. Elli dakika oldu. Lord Gurzon salonun kapısında göründü. Herkes büyük bir sessizlik içinde yerine oturdu. Lord Gurzon söze başladı :

— «Efendiler, sizi bu kadar fazla beklettiğim için kendi namıma ve arkadaşlarım namına mazeretlerimi beyan ederim. İsmet Paşa Hazretleri sulh projesine cevap vermeden evvel sekiz gün mühlet istedi. Çok arzu edilir ki bu müddet zarfında görüşülsün. Türk murahhaslar heyetinin evvelâ bunu istemesini gayet makûl buldum. Hattâ bir defa Ankara'ya dönmelerini bile düşündüm. Fakat memnuniyetle öğrendik ki buna lüzum yoktur. İsmet Paşa kendiliğinden karar verebilecek mevkidedir.

Şimdi şahsımdan bahsedeyim:

Hariciye nazırlığı makamını işgal ediyorum. Londra'ya gitmekliğim oradaki işlerimin tesviyesi içindir. İsmet Paşa sekiz gün müsaade istedi. Sulh projesi kendisine pazartesi verilmişti. İki gündür tetkik ediyorlar. En nihayet anlaşılıyor ki bizimle hususi surette görüşmek de istiyorlar. Bunu ben de, arkadaşlarım da arzu ediyoruz. Cumartesiye, hattâ pazara kadar burada kalırım. Böylece görüşmeye imkân buluruz. Ben çok çalışkan bir adamım. İsmet Paşa da benim gibi sabahlara kadar çalışıyor. Bu suretle görüşmeğe yeter vakit bulunur.

İsmet Paşa — Reis cenapları bu meselelere derhal, acele ile cevap verilmesini ümidederim ki muvafık görmezler. Kendilerinden lâzım gelen vakti bırakmalarını rica ederiz.

Lord Gurzon — Ben elimden gelen her şeyi yapacağımı söyledim. Paşa Hazretleri isterse muhtasar olarak, isterse mufassal olarak noktai nazarlarını izah ederler. Meselâ pazar günü kendisinin elini sıkmak şerefine nail olurum ve müşterek muzafferiyete Paşa Hazretlerinin getirdikleri hisseden dolayı müteşekkir olurum.»

Toplantı saat iki buçuğa doğru böylece kapandı.

En çok sekiz gün sonra artık bilinecekti : Barış var mı, yok mu?

4 ŞUBAT : KESİLME Mİ, GECİKTİRME Mİ?

31 OCAK çarşamba günü saat 11 ile 4 Şubat pazar akşamı saat 21.30 arasındaki beş günlük zaman, Lozan konferansının tarihinde eşsiz bir kriz devresi teşkil etti. Milletlerin hayatı ve kaderi konuşulan en yüksek bir mecliste bile, sinir zaaflarının ve kişisel hareketlerin sonuçlar üzerinde ne kadar etkili olabileceğini göstermek bakımından bu devre özellikle karakteristiktir. Çünkü on haftadan beri Lozan'da boyuna görüşen başdelegeler, asıl bu son beş gün içerisindedir ki, birbirlerini mutlaka yenmek amacını güden en sert mücadelelerine girişmişlerdir. Bu yüzden müttefikler heyetleri ile Türk heyetinin 31 Ocak'tan 4 Şubat akşamına kadar olan karşılıklı vaziyetleri, bir spor meydanında, bir halatın iki tarafına geçen ve var kuvvetleriyle birbirini çekmeye çalışan iki sert denizci takımının müsabakasına benzetilebilirdi. Bir ültimatomla başlıyarak bir trenin hareketiyle sona eren bu müsabakada sonuç iki taraftan birinin diğerini kendi tarafına çekebilmesi değil, fakat ipin kopması oldu!

Meraklı bir romanın her çeşit heyecan unsurları ile dolu olan bu devrenin nasıl başlayıp nasıl bittiği, adamları ve olaylariyle, anlatılmaya değer hikâyedir :

31 Ocak günü İsmet Paşa, Şato oteline gittiği zaman, pazartesi gününden beri özel olarak kendisine verilen antlaşmanın o günkü toplantıda resmen ortaya konacağını biliyor, fakat Lord Gurzon'un kendisini bir çeşit **«mise en demeure»** karşısında bırakacağını herhalde asla tahmin etmiyordu. Reisler tarafından komisyonlar çalışmalarının özetleri yapıldıktan sonra, Lord Gurzon'un kendi eserleri olan 161 maddeli antlaşma ile 7 ekini uzatarak :

— **«Herkesi bu antlaşmayı imzaya davet ediyoruz!»** demesi, Türkiye başdelegesi için bir sürpriz oldu. İsmet Paşa'nın bu durum karşısında az çok hayrette kalması gayet tabii idi. Çünkü bu hareket, sonraki sonuçların göstereceği gibi, müttefikleri temsil eden diplomatlardan beklenmiyecek kadar büyük bir hata ve gafletti. Fakat İsmet Paşa durumu derhal kavradı ve sinirlerine tamamen hâkim olmayı bildi. Müttefikler, daha doğrusu Lord Gurzon, kendisini tehlikeli bir çıkmazın içine sokmuştu. Bu tehlikeli çıkmazın içinde, ortaya çıkabilecek bütün sonuçların, batı devletlerinin sinirli başdelegelerinden çok daha fazla kendisinin o anda alacağı karara, tavra bağlı kalacağına hemen hükmetti. Bu hükme vardıktan sonra, artık sakindi. Bu hareket tarzı Türk başdelegesinin konferanstaki çalışma tarzına da tamamen uygundu. O, herhangi bir meseleyi düşünmeye başladığı zaman büyük bir enerji içinde bütün kudretlerini o mesele üzerinde topluyor ve meselenin her çeşit hesaplarını yaparak bir karara varınca, artık yalnız uygulanması noktasına yükleniyordu.

Lord Gurzon'un :

— **«Vaktimiz yok, antlaşmayı imza ediniz!»** ültimatomu karşısında, Türk başdelegesi, kendisini karara götürecek olan zihin çalışmasını hızlandırdı ve müttefiklerin bu ortak hareketine karşı durumunu tayinde geç kalmadı :

İsmet Paşa nazikçe şekillere ve sözlere sarılarak sunulan ültimatomu, «bu antlaşmayı ve bu daveti bir tazyik ve tehdit çerçevesine sokmayınız!» diyen Lord Gurzon'un istediği şekilde düşünerek, tehdit ve tazyik çerçevesine sokmadı. Diplomatik bir **«mise en demeure»** karşısında kalan bir adamın bütün hiddetlerini içinde zaptederek, gayet sakin bir tavırla, hiçbir fevkalâdelik olmamış gibi, adım adım yürüdü ve müttefikleri adım adım geriletti. Bu suretle hareketin hemen verdiği sonuçlar şu oldu ki, saat 11'de toplantı başladığı zaman «antlaşmayı imzaya davet ediyoruz» diyenler, saat 4.30 da toplantı bittiği zaman önce **müddet verdiler, sonra antlaşmayı görüşmeyi kabul ettiler.**

Müttefikler böylece açık bir gerileme hareketiyle ültimatomlarını bir nevi blöf haline düşürdüler.

İsmet Paşa, soğukkanlılık ve psikolojik kavrayışla, sabahleyin müttefiklerin kendisi için hazırladıkları durumdan çıkarak akşam üzeri onları kendi çıkmazlarına sokmuş oluyordu.

31 Ocak toplantısı son genel toplantı idi. Artık tali komisyonlara da lüzum kalmamıştı. Yalnız 1 Şubat günü Boğazlar komisyonu son defa toplandı. Bu görüşme daha çok Sovyet Rusya delegelerinin vaziyetini anlamıya yaradı. Toplantı açıldığı zaman Lord Gurzon, Boğazlar anlaşmasının birçok konuşmalar neticesinde hazırlandığını ve bunun görüşülmesi için toplanıldığını söyledi. İsmet Paşa son dakikada projeye konan 'Trakya'daki kuvvetleri tahdit' kaydını reddettiğini, Boğazlara uygulanan usulün Türkiye'ce kabu-

lünün Türk kuvvetlerinin başka hiç bir sınırlamaya uğramıyacağı şartına bağlı bulunduğunu söyledi, bunun Türkiye için esas prensip olduğunu tekrar etti. Gerçekten İsmet Paşanın 'askerî tahdit' gibi tekliflerin lâfına bile tahammülü yoktu :

— «Ordu için en azamî rakamı teklif etseler gene de bir fazlasını isterim!...» diyordu.

Boğazlar konusunda anlaşılmış, bütün dâva şimdi Trakya'daki bu tahdit keyfiyetine takılı kalmıştı.

İsmet Paşa'dan sonra Tchitcherin ayağa kalktı :

— «Projede müttefiklerce ve Türk heyetince yapılmış karşılıklı fedakârlıklar görüyorum. Bunların nasıl ve ne sebeplerle kabul edildiğini bilmiyorum. Gizli müzakereler benim için mevcut değildir. [Lord Gurzon'la İsmet Paşa'nın karşılıklı müsaadeleri aralarındaki hususi konuşmalarda kararlaştırdıklarını ima etmek istiyordu.] Rusya'ya bilmediği bir mukavele zorla kabul ettirilmek isteniyorsa, açık söylenmelidir ki, buna Rusya'nın tahammülü yoktur. Eğer bizimle konuşulsaydı, ehemmiyetli müsaadelerde bulunmaklığımız kabildi. Bu vaziyet karşısında Boğazlar mukavelesi Rusya, Ukrayna, Gürcistan tarafından imza edilmedikçe bizim için yok sayılacaktır ve Boğazlar meselesi bizim için henüz askıdadır!»

Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya, Trakya'daki kuvvetlerin büyük bir tehlike teşkil edebilecekleri için tahdit edildiğini, buna rağmen 20.000 rakamının kabul olunduğunu söyledi ve Türkiye'ye gösterilen müsaadeleri tekrar etti. Sonra Tchitcherin'e dönerek :

— «Mösyö Tchitcherin'e bir iki söz söyliyeceğim. Bazı lâtifeler vardır ki hoştur, insanı güldürürler; bazı lâtifeler de vardır ki fena şakadır. Fakat insan bunların karşısın-

da daha fazla güler. Mösyö Tchitcherin'in sözleri ikinci nevidendir» dedi.

Boğazlar hakkındaki bu toplantı da bitince artık konferansın resmî görüşmeleri sona ermiş bulunuyordu.

Şimdi ikinci perde, özel görüşmeler sahnesi açılıyordu. Lord Gurzon, İsmet Paşa'ya :

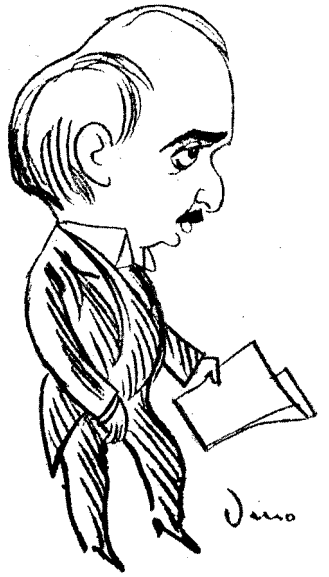
— «Pazara kadar Lozan'dayım. Siz de, ben de çalışkan insanlarız. Görüşmek için bu dört beş gün emrinize hazırım» demişti.

İngiliz lordu sözünü tuttu. 1 Şubat günü Boğazlar toplantısından sonra Lord Gurzon ile İsmet Paşa arasında ilk temas oldu. Görüşme üç saat sürdü. Bu görüşme sırasında İsmet Paşa müttefikler projesinde kabul edemiyeceği noktaları işaret eden özel bir muhtıra verdi. Bu muhtırada kapitülasyonlar yerine konmak istenen "adli usul beyannamesi" nin ruhuna ve şekline itiraz, en başta geliyordu. Bu özel görüşmeden sonra İsmet Paşa'yı, Bompard ve Montanya da ziyaret ettiler. Bu arada Amerika delegesi Child de arayı bulmak için harekete geçti, iki taraf arasında ortalama bir şekil bulmak için gayret gösterdi.

İsmet Paşa ile Lord Gurzon arasındaki 1 Şubat görüşmesinin sonunda, İngiltere başdelegesi özel Türk muhtırasının müttefikler tarafından en iyi niyetlerle inceleneceğini vaadetti. Görüşme uygun bir hava içinde bitti. Müttefikler 31 Ocak toplantısı sonundaki gerileme hareketlerine devam ederek İsmet Paşa karşısında biraz daha yumuşamışlardı.

2 Şubat cuma günü Lord Gurzon'un daveti üzerine, Garroni, Montanya, Bompard ve müttefikler danışmanlarından bir kısmı Beau Rivage'da, Gurzon'un salonunda toplan-

KONFERANS SÜRESİNCE DERSO "NUN ÇİZDİĞİ KROKİLER

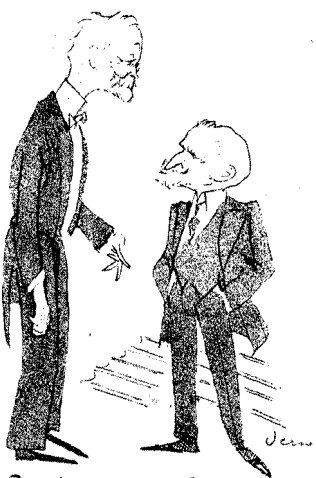

KONFERANS SÜRESİNCE DERSO "NUN ÇİZDİĞİ KROKİLER

Stamboulisti

Bourgeois Barrès

Mis Garrou

dılar, Türk muhtırasını incelemeye başladılar.

İsmet Paşa müttefiklerin verdiği antlaşma projesinin tam 26 noktasına itiraz ediyordu!

İtiraz listesinin başında Musul meselesi vardı. Musul'u, "adlî usul beyannamesi" dâvası takibediyordu. Yunanistan'dan tazminat isteği önemli bir nokta olarak özellikle işaret ediliyordu. Düyunuumumiye, imtiyazlar ve Trakya ile Gelibolu'daki asker sayısı gibi noktalar üzerindeki önemli 'ihtirazi kayıtlar' dan başka muhtırada tali derecede, fakat gene de önemli noktalar ihmal edilmemişti. Böylece müttefikler bir ültimatom vermelerinden 48 saat sonra, 48 saat önce kesin olduğunu söyledikleri antlaşmalarını Türk görüşüne göre yeniden incelemekteydiler.

Bütün bu görüşmeler, çeşitli heyetlere bağlı yüzlerce insanın genel merak ve ilgisi arasında, kapalı salonlarda cereyan ediyordu. En küçük bir sızıntı bile olmaması için, başdelegelerin hepsi durmaksızın, hatta gecenin hiç beklenmedik saatlerinde bile birbirlerini ziyaret ediyorlardı.

3 Şubat cumartesi günü idi ki, üç günlük görüşmeden sonra bir anlaşmaya doğru gidildiği haberi ortalığa yayılmakta gecikmedi.

Mösyö Bompard'la Marki Garroni Lord Gurzon'dan Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında halkoyuna başvurulması teklifini kabul etmesini rica etmişler, fakat İngiliz başdelegesi Milletler Cemiyeti'ne mektup yazdığını söyleyerek bu meselenin İngiliz hükümetinin elinden çıktığını bildirmişti. Musul meselesinde Lord Gurzon eski teklifinden vazgeçmek istemiyor gibiydi.

Adlî kapitülâsyonlar yerine konmak üzere müttefikler önce bir şekil teklif etmişler, İsmet Paşa bunu reddetmişti. İkinci ve daha hafif bir şekil teklif etmişler, İsmet Paşa

bunu da kabul etmemişti. Şimdi ise, Montanya'nın Türk heyetiyle temas ederek üçüncü bir beyanname şekli üzerinde çalıştığı söyleniyordu.

Müttefikler tebaasının zarar ve ziyanı olarak istedikleri 15 milyon altın lirayı 12 milyona indirmeye karar vermişlerdi. Bu parayı kâğıt paraların karşılığı olan 6 milyon lira ile İngiltere'den alacağımız olan 6 milyon liralık gemi bedelleriyle mahsubetmeyi de Türk heyetinin kabulüne bırakmışlardı.

Antlaşmadaki «Türkiye ve Yunanistan birbirinden zarar ve ziyan istemiyeceklerdir» kaydını kaldırmaya karar vererek, tazminat istememize açık kapı bırakmakta idiler. Trakya'daki sınırlamayı kaldırmak istemiyorlar, fakat Gelibolu'da istediğimiz gibi 3000 kişilik bir kuvvet bulundurmamıza razı oluyorlardı.

Düyunuumumiye meselesinde Fransızlar esasa dokunan herhangi bir değişikliğe yanaşmamakta idiler ki, bu çok önemli bir nokta idi.

Türkiye tarafından verilecek imtiyazlarda düyunuumumiye idaresinin oyu alınacağı hakkındaki kaydı kaldırıyorlardı.

Perşembe, cuma, cumartesi günleri yapılan özel görüşmeler sonucunda müttefiklerin antlaşmada yapmayı kabul ettikleri en son fedakârlıklar bunlardı. Lord Gurzon Trakya'daki tahdidin kaldırılmasını teklif eden Bompard'la 'adlî beyanname' nin daha fazla değiştirilmesini bir çözüm yolu olarak telkin eden Garroni ve Montanya'ya :

— «Ben yapacağımı yaptım, siz kendinizi alâkadar eden noktalarda daha ziyade fedakârlık yapabilirseniz, yapınız!» demişti.

Şimdi, bütün görüşmeler sonunda, 3 Şubat cumartesi

günü İsmet Paşa'nın da hazır bulunacağı bir başdelegeler toplantısı yapılarak alınan sonuçların gözden geçirilmesi ve olumlu ya da olumsuz, durumun bir karara bağlanması üzerinde anlaşılmıştı.

Görüşme yürüyor, fakat günler geçtiği için daha iyi sonuç almıya vakit kalmıyordu. Zira ikinci karakteristik nokta olarak kaydetmek gerekir ki, İtalya delegesi Montanya'nın yana yakıla dediği gibi, rahat görüşmek için zaman yoktu. Lord Gurzon, yalnız Türk heyetinin değil, müttefiklerin de iki ayağını bir pabuca sokmak istiyordu. «Pazar günü mutlaka gideceğim!» demişti. Tren kalkıyordu!

Oteller arasında gidip gelen delegeleri, hareketlerindeki telâş, özellikle bütün Fransız meselelerinin sona kaldığını gören Bompard'ın Fransız çıkarlarının da içinde bulunduğu konferans gemisini kurtarmak için İngiliz Lorduna ricası, Montanya'nın heyetler arasında boyuna mekik dokuması hep bu yüzdendi : Vakit yoktu!

Birdenbire hızlanan insanlar arasında gerçekten bir tek adam sakin, soğukkanlı duruyordu : İsmet Paşa. Tren kalksa da, kalkmasa da, o, adımlarını bildiği, istediği gibi atmıya ve acele ederek yanlış bir şey yapmamıya kesin karar vermişti. Konferansı, harita üzerine çizdiği planı hareket alanında uygular gibi, belirli bir planla idare ettiğine ve kurmay subayı ile kumandan içgüdülerinin kendisini desteklediklerine şüphe yoktu.

Bir taraftan görüşmeler devam ederken, bir taraftan Türk heyetinin bütün delegeleri, danışmanları, sekreterleri sabahlara kadar çalışarak 'Türk mukabil projesi' ni hazırlıyorlardı. Sonunda 3 Şubat sabahı gün ağarmıya başladığı zaman yoğun bir faaliyetten sonra proje tamamen hazırlandı.

3 Şubat cumartesi günü başdelegeler ve İsmet Paşa toplandılar. Müttefikler yaptıkları fedakârlıkları saydılar. İsmet Paşa itirazlarını tekrarladı, fakat müttefiklerin tekliflerine «evet» ya da «hayır» şeklinde bir cevap vermedi. Durumu inceleyerek cevabını ve karşı tekliflerini ertesi gün bildireceğini söyledi.

3 - 4 Şubat gecesi İsmet Paşa'nın dairelerinde aynı yoğun çalışma devam ediyordu. Gece saat iki olduğu ve koca otelin bütün elektrikleri söndürüldüğü halde, ikinci katta, Türk heyetinin ve İsmet Paşa'nın salonunda çalışma devam ediyordu.

Nihayet 4 Şubat pazar günü Türk heyetinin cevabı müttefiklere tebliğ olundu. Cevabın verilmesiyle beraber Gurzon, Garroni, Bompard hemen toplandılar. Türk muhtırasını incelemeye başladılar. Muhabirlerin bir kısmı Beau Rivage'da, bir kısmı Lozan Palas'ta, ardı arkası kesilmiyen telefon konuşmalarıyla durumu dakikası dakikasına birbirlerine ve sonra da bütün dünyaya haber veriyorlardı.

Bir telefon : «Türk cevabının ilk etkisi Beau Rivage'da olumlu bir hava yarattı!»

Bir anda ortalık neşeye boğuldu. Barış oluyordu. O kadar gerginlikten sonra bu haber bir mucizeye benziyordu!

Müttefiklerin Beau Rivage'da toplantı halinde oldukları ve görüşmeleri bitirir bitirmez İsmet Paşa'yı dâvet ederek düşüncelerini bildirecekleri haber veriliyordu.

Böylece daha iki saat geçti. Saat dörde doğru İsmet Paşa'nın asansörle dairesinden indiği görüldü. Hasan Bey, Rıza Nur Bey, Tevfik Bey, Münür Bey, paşanın yanında idiler. Hepsinde emniyetle dolu bir sükûnet vardı. Paşa kendisini uğurlayan gazetecileri güler yüzle selâmladı.

Şimdi ne olacaktı? Bu son konuşmadan, barış mı, sa-

vaş mı, ne sonuç doğacaktı? O anda Lozan Palas'ta herkes daha çok barışın gerçekleşeceğine inanmaktaydı.

Fakat İsmet Paşa'nın hareketi üzerinden bir saat kadar sonra idi ki Beau Rivage'dan gelen ikinci bir telefon ilk kara bulutları getirdi. Müttefikler İsmet Paşa'nın cevabında bazı noktalara itiraz etmişlerdi. İsmet Paşa itirazları kabul etmemişti. Bunun üzerine Lord Gurzon daha fazla görüşmeye vakit olmadığını söyliyerek kesin cevap istemişti.

İsmet Paşa yandaki odaya çekilmiş, «evet», ya da «hayır» cevabını vermek üzere arkadaşlariyle görüşüyordu.

Yarım saat sonra üçüncü bir telefon :

— «İsmet Paşa Türk millî egemenliğine aykırı hiçbir kaydı kabul etmiyeceğini söyliyerek müttefiklerin taleplerini reddetti!»

Artık Lozan konferansı son bulmuştu!

Çok geçmedi. İsmet Paşa ve arkadaşları Lozan Palas'a döndüler. Herkesi hayrete düşüren ilk manzara şu oldu : İsmet Paşa çok sakindi, yüzü gülüyordu.

Türk heyetinin otele dönmesiyle beraber görüşmenin hangi noktalarda sonuçsuz kaldığı da anlaşıldı. Müttefikler :

«1 — Kapitülâsyonlar yerine koymak istedikleri adlî usul beyannamesindeki tadillerimizi kabul etmemişler,

2 — Muahededeki malî - iktisadî hükümlerin olduğu gibi kalmasında ısrar etmişler,

3 — Trakya'da 20.000 asker bulundurabilmek kaydını kaldırmak istememişlerdi.»

İsmet Paşa otele döndüğü zaman daha holde gazeteciler etrafını aldı. Fakat kimse bir şey sormıya cesaret edemiyordu. Sonunda merak ağır bastı :

— Ne oldu Paşam?

— Ne olacak, hiç... Esaret altına girmeyi kabul etmedik.

O sırada biri İsmet Paşa'ya, biri Mösyö Bompard'a verilmek üzere otel sahibinin hazırladığı iki buket, neye uğradığını şaşıran adamın elinde kaldı!

Çok geçmedi, Mösyö Bompard acele acele geldi, İsmet Paşa'nın yanına çıktı. Fransız başdelegesi müttefiklerin son tekliflerini getiriyordu. Az sonra Amerika delegeleri Mister Child ile Amiral Bristol geldiler. Onlar da iki tarafı uzlaştırmak için son defa arabuluculuğa koşuyorlardı.

Fakat saatler geçiyordu. Lord Gurzon gidecekti. Montanya Lord Gurzon'un yanına koşarak kapitülasyon işinde son bir fedakârlık rica etmiş, İsmet Paşa'nın reddettiği müttefik projelerinin ortak özünü değiştirerek sonunda kayıtların çoğundan ayıklanmış bir formül bulabilmiş ve bu şekle son dakikada Lord Gurzon'u da razı etmişti. Bu suretle kapitülasyonlar meselesi de halledilmiş oluyordu. Diğer taraftan Child ile Bompard, İngiliz başdelegesini Musul meselesini antlaşma dışında bırakmaya ve Musul hakkındaki görüşmelerin netice vermesini beklemek üzere 'statükonun bir sene muhafazasına' razı etmişlerdi. Bu durum üzerine Bompard koşa koşa İsmet Paşa'ya geldi. Müttefiklerin en son tekliflerini getirdi. Bütün bu gidip gelmeler ve sürekli görüşmeler sırasında saatler geçiyordu. Tren kalkmak üzere idi. Lord Gurzon saat dokuzda gidecekti. İngiliz başdelegesi maiyeti ile gara indi, trene bindi. Saat dokuzu çalıyordu. Tren hareket edecekti. Bompard meydanda yoktu. Lord Gurzon trenin beklemesini emretti. Beş dakika, on dakika, trenin hareket vaktinden yirmi dakika geçmişti ki Fransız delegesi Mösyö Bompard kalabalık arasından polisleri ve gazetecileri yararak koşa koşa geldi. Doğru Lord Gurzon'un bulunduğu vagona gitti, sararmış, yorgun bir yüzle:

— «Türkler son teklifleri de reddettiler!» dedi.

Lord Gurzon hareket emrini verdi ve saat dokuzda kalkması gereken tren dokuzu otuz beş geçe hareket etti!

Karakteristik bir nokta da şu idi ki, müttefiklerle Türk heyeti arasında arabuluculuk yapan Amerika delegeleri Child ile Amiral Bristol trenin bir saat sonra hareket edeceğini zannediyorlardı. Her ikisi birden harekete geçerek Lord Gurzon'u durdurmak için istasyona koştukları zaman bu sefer tren hareket etmişti.

Bu sırada Lozan Palas'ta Madam Bompard'ın hiddetli hiddetli konuştuğu görülüyordu:

— «Konferansı kesintiden Fransa kurtardı. Oysa siz son dakikada İngilizlerle anlaştınız. Fransızlara ait her şeyi reddettiniz!» diye ateş püskürüyordu.

Bu tahmin tamamen yanlış değildi. 31 Ocak'la 4 Şubat akşamı arasındaki zaman içinde İngilizlerle olan ihtilâflı noktaların bir kısmı halledilmiş, Fransa ile olan ihtilâflı noktalar ise olduğu gibi askıda kalmıştı!

Bir Fransız danışmanı:

— «İngilizlerle Türkleri anlaştırmak için Fransızlar ellerinden geleni yaptılar ve sonunda kendileri açıkta kaldılar!» demekteydi.

İşte bu yüzdendir ki Lozan konferansı 4 Şubat pazar günü, saat dokuz buçuğu beş geçe Lord Gurzon'un gitmesi ile fiilen kesilmiş oldu. Fakat buna rağmen kimse «inkıta» (kesinti) kelimesini ağzına almak istemiyordu. Bompard Fransız gazetecilerine:

— «Aman yanlış anlamayınız, inkıta demiyorum, yalnız konferans görüşmeleri son bulmuştur...» diyordu.

Müttefikler delegelerinin kesintinin ağır sorumlulu-

ğunu yüklenmek cesaretini kendilerinde görmedikleri açıkça anlaşılıyordu.

Konferansın kesilmesine sebep olan başlıca noktalar arasında, —son dakikada— özellikle Fransızlara ait imtiyazlar meselesinin rol oynadığı anlaşılıyordu.

Ne gariptir ki, 31 Ocak'a kadar konferansın Boğazlar, Musul, adlî usul gibi daha çok İngilizleri ilgilendiren meselelerden dağılabilmesine ihtimal verilmiş iken, son dakikada, kesinti İngilizlerden çok Fransızlar yüzünden gerçekleşti.

İsmet Paşa, Gurzon'un hareketinden sonra durumu dünyaya anlatmak için Amerikalı, İngiliz, İsviçreli gazetecilerin hepsini bir arada kabul etti. Yüzünde asla yorgunluk ve endişe yoktu.

— «Konferans hakkında size ne söyliyeyim,» diye söze başladı. «Konferansın başlangıcında da böyle oldu. Bizi buraya davet ettiler, geldik. Fakat karşımızda kimseyi bulamadık. Yalnız kaldım. Bir sefer de, bana hiç haber vermeden, bir şey söylemeden, gidiyorlarmış... Yine burada yalnız kalıyorum. İnsana bir haber olsun verilmez mi?»

İsmet Paşa hayret verici bir sükûnetle, hiçbir şey olmamış gibi konuşuyordu:

— «Bütün konferans esnasında biz, diplomatların milletlere karşı üzerlerine aldıkları büyük mesuliyet duygusu ile çalıştık. Bu çalışmalardan sonra sadece «Evet» veya «Hayır» demek kolaydır. Fakat birçok mâsum insanların kanı, birçok milletlerin mukadderatı bahse mevzu olduğu bir esnada işi bu kadar kolay düşünmek kabil midir? İnsanların mukadderatı oyuncak mıdır? Ben bütün konferans esnasında bu ağır mesuliyetin yükü altında çalıştım.

Şimdi, hâdiseler hakkında hüküm vermeyi milletlerin vicdanına bırakıyorum. Eğer dünyada tek kimse çıkıp da bana: «Daha yapılacak fedakârlıklar vardı...», «Şu kararı almalıydınız!» diyebilirse onları yapmaya razı olurum. Ben fedakârlığı son haddine vardırdım.

Toprak meselelerinin hepsi halledildi. Bu meselelerde kendi zararımıza ve müttefiklerin lehine kararlar aldık.

Ekalliyetler meselesini müttefiklerin dilediği gibi hallettik.

Boğazların serbestliğini kabul ettik.

Adli kapitülasyonlar meselesinde anlaştık. Kapitülasyon rejiminin haksız olduğunu, kaldırılması lâzım geldiğini herkes teslim etti. Halbuki müttefikler son zamana kadar bu kapitülasyonları şeklen kaldırarak yerlerine yeni kayıtlar koymaya çalıştılar. Nihayet bu meselede de her aklı başında insanın kâfi addedeceği bir hal tarzını kabul ettik.

İktisadî meselelerde âdil, meşru olan her şeyi kabul ettik. Biz namuslu borçlularız. Düyunuumumiye idaresinin faaliyetinin devamına razı olduk. İktisadî ve malî meselelerden çoğunu müttefiklerin lehine hallettik. Bu meselelerden birkaçı kalıyor. Bunları kabul etmedim. Meselâ bana diyorlar ki: «Sizin haberiniz olmadan başkalarının yaptığı mukaveleleri imza ediniz! Haberiniz olmadan başkasının verdiği imtiyazları şimdiden kabul ediniz! Hangi imtiyazları, hangi mukaveleleri? Bunları kim vermiş, nasıl, ne için vermiş? Hangi şartlar içinde verilmiş? Bilmiyorum ki imza edeyim. «Bunları bana gösteriniz, tetkik edelim» dedim. «Hayır şimdiden, görmeden, bilmeden, anlamadan imza ediniz» dediler. İstiklâl harbi esnasında, İstanbul işgal altında iken müttefikler bazı mukaveleler ak-

tetmişler, bazı imtiyazlar almışlarsa bunlar bizim için meçhuldür. «İmza ediniz!» Niçin? Reddettim.

Sonra, memleketimizde birçok şirketler var. Bunlar Osmanlı kanunlarına göre kurulmuştur. Şimdi bunları ecnebi şirketi saymak istiyorlar. Bu takdirde ecnebi olarak memleketimize gelecek teşebbüs sahiplerine bundan sonra tüccar muamelesi değil, sefir muamelesi yapmak lâzım gelecek! Bu hal hem bize, hem onlara zararlıydı. Bunu da reddettim.

Bütün fedakârlıkları yaptım, her şeyi kabul ettim, fakat memleketin iktisadî esaretini reddettim.

Konferansı inkıtaa uğratanlar —eğer inkıta varsa— kem kendi memleketlerine karşı, hem dünyaya karşı mesul olacaklardır. Milletler müthiştir. Konferansın inkıtaa uğradığını söylemek kâfi değil, niçin inkıtaa uğradığını söylemek, sebeplerini izah etmek lâzım gelir. Ne diyecekler? «Türkiye'nin iktisadî hayatını mahvetmek istedik, onun için sulh olmadı» mı diyecekler? Ben vicdanen müsterihim. Hem memleketim karşısında, hem dünya karşısında mesuliyetten azadeyim. Anlaşılıyor ki yalnız bir tarafın en iyi niyeti bile tek başına sulhu yapmaya kâfi değildir.»

İsmet Paşa sustu, düşünüyordu. Bir Amerikalı gazeteci sordu:

— «Paşa Hazretleri, şimdi ne yapacaksınız? Harp başlayacak mı?»

— «Mudanya mukavelesi, mütarekeye konferansın devamı müddetince riayet edileceğini söyler. Bana henüz konferansın bittiği resmen bildirilmemiştir. Bu tebliğ yapılınca tabiî mütareke bitecek, her taraf hareketlerinin serbestliğini alacaktır. Şu ana kadar böyle bir tebliğ al-

madım. **Konferansın inkıtaa uğradığını bildirmek ağır bir mesuliyettir.»**

— «Müttefikler konferansın inkıtaa uğradığını size bildirinceye kadar burada kalacak mısınız?»

— «Hayır, çok bekleyemem. Koca bir orduyu beslemek masraflıdır. Bu işi bitirmek lâzımdır. Eğer onlar bana bildirmezlerse konferansın bitip bitmediğini ben onlara sorarım.»

— «Ne zaman? Buradan mı soracaksınız?»

— «Buradan sormak zaruri değil. Bakalım konferansın bittiğini, yani mütarekenin sona erdiğini söylemek mesuliyetini kim üzerine alacak?»

■

BARÈRE ve Bompard da Lord Gurzon'un arkasından, ertesi gün, 5 Şubat pazartesi, Lozan'dan gittiler. Konferansı birkaç ikinci derece mesele yüzünden onlar bu hale koymuş bulunuyorlardı. Gerçi, durum ümidetmedikleri bu şekillere girince, neden sonra pişman olmuşlardı. Bu belli idi. Fakat artık iş işten geçmişti.

■

5-6 ŞUBAT gecesi, İsmet Paşa'nın hareketinden önce, konferans genel sekreteri Massigli, paşaya gelerek sanki kendi şahsi teşebbüsü ile şu telkinlerde bulundu:

— «Paşa Hazretleri, hareketlerini geciktirerek Mösyö Poincaré'ye dostça bir nota gönderir, askıda kalan birkaç meseleyi yeniden görüşmeye hazır olduğunuzu bildirirseniz, ümidederim ki Fransa buraya delege gönderir.»

İsmet Paşa teklifi kabul etmedi. Müttefik delegeleri-

nin ansızın gidişlerinden sonra, artık Lozan'da bekliyemezdi.

Massigli'ye sordu:

«— Konferans bitmiş midir?

— Hayır, yalnız tâlik edilmiştir.

— O halde bundan istifade ederek ben de gidiyorum. Zamanı gelince beni dâvet edersiniz.»

Fransa bu konferansı nasıl kendi hareketleri yüzünden getirip bir çıkmaza sokmuş idiyse aynı şekilde çıkarmak da yine Fransa'nın düşüneceği mesele idi. Zaten Fransa'nın teşebbüsüyle Londra ile Paris arasında birtakım haberleşmeler olduğu muhakkaktı.

■

6-7 ŞUBAT gecesi Lozan Palas'ın döner camlı kapısından büyük hole girenler şu manzara ile karşılaştılar: Çantalar, bavullar, sandıklar iniyor, otelin kapısında arabalara yerleşiyor, sekreterler, danışmanlar gidip geliyor, hesaplar görülüyor, Bükreş'e kadar eksprese fazla vagon takılması için Paris'e telefon ediliyor, Türk heyeti Lozan'dan gitmeye hazırlanıyordu. Artık hiç şüphe götürmiyen bu hareket hazırlığı karşısında yabancı muhabirler, bu derece ilerlemiş bir konferansın birdenbire dağılışını bir türlü izah edemiyerek şaşkın şaşkın bakıyorlardı. İsmet Paşa'nın hareketini hâlâ bir tehdit blöfü sananlar vardı.

Bazıları zannediyorlardı ki Gurzon'un, Bompard'ın, Garroni'nin birer birer ortadan kaybolmalarından sonra İsmet Paşa Lozan'da kalacak, barış yapılmasını bekliyecekti. Kimi, Paris'ten bir telefon, kimi Londra'dan bir karar bekliyordu. Bunlar son dakikada müttefiklerin yeni bir teklifini umuyorlardı. Ara sıra konferans genel sekreterinin, İtalya

heyetinden burada kalan bir danışmanın İsmet Paşa'ya gelip gittiği görülüyordu. Bütün bu arabuluculuklar hep İsmet Paşa'ya seyahatini geciktirtmek içindi. Onun gideceğini inanmıyanlar gitmek üzere olduğunu görünce bu sefer paniğe tutuldular. Türk heyetinin bütün hareketlerinin Paris'e ve Londra'ya dakikası dakikasına haber verildiği muhakkaktı. Bompard, İsviçre-Fransa sınırına varır varmaz Poincaré'ye telefonla durumu anlatmış ve Fransız başvekilinin sert cevaplarından tuttuğu yolun ne kadar gereksiz ve barış bakımından ne derece zararlı olduğunu o zaman daha iyi anlamıştı. Lord Gurzon ise daha Londra'ya varır varmaz İngiliz gazetelerinin şiddetli hücumlarına uğradı. Fakat müttefikler bu ilk çılgınca hareketlerinden nasıl döneceklerdi, nasıl dönebilirlerdi? Geri dönmeyi bir türlü haysiyetlerine yediremiyorlardı. Poincaré'nin sağa sola başvurduğu, Londra'da İngiliz kabinesinin boyuna toplanıp bir çare aradığı haber alınıyordu.

Sonunda, gece saat ona doğru, konferans genel sekreteri Lozan Palas'a geldi ve İsmet Paşa'yı aradı. İsmet Paşa otelde yoktu. İsviçre ordusu kumandanlarından Miralay von Gellas'a davetliydi. Genel Sekreter, İsmet Paşa'nın nerede olduğunu öğrendikten sonra doğru davetli olduğu yere gitti. Bu sırada saat 11'de **Havas Ajansı** Paris'ten şu haberi veriyordu:

«Mösyö Poincaré İsmet Paşa'ya bir telgraf göndermiş, iktisadî meseleler hariç kalmak ve sonra görüşülmek üzere sulh muahedesinin imzasına Türk heyeti hazır olduğunu bildirdiği takdirde müttefiklerin hemen Lozan'a hareket edeceklerini haber vermiştir.»

Az sonra İsmet Paşa Lozan Palas'a geldi. Delegeleri yanına çağırdı ve görüşme başladı. Gerçekten, Poincaré, baş-

delegemize 'Havas' ın bildirdiği tarzda bir telgraf yollamıştı. Massigli'nin getirdiği bu mesajdı.

Fakat İsmet Paşa kesin kararını vermişti. Çok geçmedi. Konferans genel sekreteri yukarıda, Paşa'nın odasına davet edildi. Sabırsız gazeteciler de yukarı çıktılar. İsmet Paşa'nın kapısının önü tamamiyle dolmuştu. Bir süre sonra genel sekreter Paşa'nın odasından çıktı. Bu, ince, uzun boylu, zayıf yüzlü, gözlüklü bir adamdı. Gazetecilerin hücumuna uğrayınca, sadece:

— «**İsmet Paşa fikrini değiştirmiyor!**» cümlesiyle cevap verdi. O da bitkin halde idi.

Artık konferans gerçekten bitmişti.

Aradan beş dakika geçmeden İsmet Paşa bütün gazete muhabirlerini yanına çağırdı. Kırmızı abajurlu bir elektrik lâmbasının altında, ziyafetten döndüğü kıyafetle, elinde bir kâğıt, ayakta duruyordu. Bu vahim dakikada, son hükmü verecek bir hâkim vaziyetinde idi. Gazeteciler büyük masanın etrafına oturdular. İsmet Paşa, vakur sesiyle konferansın bittiğini bildiren şu beyanatta bulundu:

— «Efendiler, sulh akdetmek için 11 İkinciteşrinde Lozan'a herkesten evvel geldik. Bütün konferans esnasında en büyük fedakârlıkları yaptık. Dünya efkârı bunları tasdik edecektir. Müttefiklerin tekliflerine karşı cevabi tekliflerimizi bildirdik. Bunlara yazıyla cevap almadık. Bugün görüyorum ki bütün murahhaslar payitahtlarına gitmişlerdir. Konferansın inkıtaına dair hiçbir taraftan tebligat almadım. Bilakis, konferans umumi kâtibi, konferansın kesilmiş sayılmadığını, yalnız başka zamana bırakıldığını söylüyor. Bu vaziyet karşısında ben de konferansı inkıtaa uğramış telâkki etmiyorum. Yalnız fırsattan istifade ederek, diğer murahhasların yaptığı gibi, bütün murah-

haslardan sonra, Ankara'ya gidiyorum. Diğerleri gibi ben de hükümetimle görüşmek ihtiyacındayım. Vaziyet bundan ibarettir.»

Lozan konferansı fiilen son bulmuştu. İsmet Paşa, sabah altı buçukta Bükreş - Köstence yolu ile İstanbul'a, oradan da Ankara'ya gidiyordu.

Müttefikler anî olarak hareket edip İsmet Paşa'yı Lozan'da yapayalnız bıraktıktan sonra, kendilerini Lozan'a yine İsmet Paşa'nın davet etmesini, konferansın tekrar başlaması için tekrar İsmet Paşa'nın fedakârlık etmesini istiyorlardı. Son iki günün manevralarıyle bu hedef güdülüyordu. İsmet Paşa'yı ricacı, kabahatli göstermek istemekte idiler. İsmet Paşa, Poincaré tarafından kurulan bu tuzağı hemen farketti.

— **İstiyorsan bizi tekrar oraya çağır!** diyenlere:

— **Yarın sabah Ankara'ya gidiyorum!** cevabını verdi.

Sabaha doğru saat altıda, İsmet Paşa, heyetinden on beş kişi ile trene binerek Lozan'dan hareket etti. Artık her şey bitmişti.

Doğu barışı Lord Gurzon'un sinirlerine, Barére'in beceriksizliğine, Garroni'nin tesirsizliğine kurban olmuştu.

Ancak Lozan konferansı sonuçsuz kalmış, fakat dağılmamıştı. Görüşmeler son bulmuş, fakat bitmemişti. Barış olmamıştı, fakat savaş da olmıyacaktı!

■

BÖYLECE 31 Ocak sabahı başlıyarak 4 Şubat akşamı kesinti ile biten krizin ana çizgilerle yapılabilecek psikolojik tablosu, konferansın iç manzarasını göstermek bakımından çok karakteristik ve anlamlıdır.

Bu tablo, barışın Lord Gurzon'un kibir ve siniri ile

Barère ve Bompard'ın büyük bir antlaşmayı küçük hesaplardan sıyrılarak, asıl çerçevesi içinde kavramak kudretini göstermemeleri yüzünden elde edilemediğinin aynası gibidir:

Konferans, kapitülasyon işinden çıkmaza sapmıştı. Garroni'nin dediği gibi zamanın bir çözüm yolu getirmesi bekleniyordu. Zamanın çözüm yolu demek, müttefiklere göre, İsmet Paşa'nın zamanla yola gelmesi demekti. Oysa İsmet Paşa bir prensibi savunuyordu. Zaman, prensibi değiştiremezdi. Türk başdelegesi ilk günü ne söylediyse son günü de onu söyledi. Türk dileğini kabul etmeyince, kesintiden başka çare kalmadı.

Gerçi ültimatom bir çare olabilirdi. Ancak bu blöf tutmadı. Tutmadığını görünce «antlaşmayı imzaya davet ediyoruz!» sözünün yaratmak istediği tehdit ve etkiyi hafifletmeye mecbur oldular. Önce müddet verdiler, sonra görüşmeyi kabul ettiler. Müddet ve görüşme o hava içinde gerileme idi. Ancak İsmet Paşa müttefiklerin ne yapmak istediklerini bilmediklerini mükemmel fark ediyordu. Onların bu kararları ya da bu kararsızlıklarıdır ki, son günlerin sağladığı çözüm yollarına rağmen, kesintiyi kaçınılmaz hale getirdi. Lord Gurzon bir kere vagona girmişti. Türk dileği, Montanya formülü ile kabul edilmekle beraber bunu teklif ile Türk cevabının verilmesi arasında geçen müddet sırasında tren hareket etmişti. Fakat İsmet Paşa'nın trenin hareketine ve Fransızların telâşına rağmen, kesintiden sonra dahi, her halde barışın yüzde ellisinden fazlasını elde etmiş olduğu kanaatinde olması gerekirdi. Müttefikler delegelerine büyük üstünlüğü, hiç şüphe yok ki, psikolojik ve politik etkenleri daha kesin bir içgüdü ve daha iyi bir hesapla ölçüp tartmasını bilmesinde idi.

İKİ KONFERANS ARASINDA ANKARA

İSMET PAŞA, 6 - 7 Şubat sabahı hareket ettiği Lozan'dan, tren tekerleklerinin buz tuttuğu bir karakış ortasında, Bükreş - Köstence yolu ve «Gülcemal» vapuriyle, ancak 16 Şubat geceyarısı İstanbul'a gelebildi.

İsmet Paşa'nın doğru tren yolunu bırakarak Köstence yolunu tercih etmesi, Karaağaç'ta Yunan kıtaları arasından geçmemek maksadından ileri geliyordu. Gerçi Venizelos, başdelegemize Yunan toprağından geçmesi için çok rica etmiş, teminat vermişti. Fakat her şeye rağmen başdelegemiz Romanya'dan dönmeyi tercih etti.

Bükreş'e gelir gelmez yollar kardan kapandı. Bükreş'e de çok kar düşmüştü. Bindiği otomobilin tekerlekleri buz tuttu. Güç halle otomobil buzlardan kurtarılabildi. Bir an önce memleketine dönmek için İbrail - Burgaz yolu ile gelmeyi düşündü. Bu da mümkün olmadı. Sonunda, ne olursa olsun Bükreş'ten harekete karar verdi. Hava o kadar fena idi ki demiryolu nakliyatı durmuştu. Bükreş'ten Tuna'ya kadar karın yüksekliği dört meyreye yaklaşıyordu.

Şimendifer işçileri, İsmet Paşa'nın bindiği trenin yolunu açmak için durmadan karları kaldırmaya çalışıyordu. Fakat kardan kurtulunduğu zaman bu sefer trenin tekerlekleri buz tutuyordu. Bereket versin ki Bükreş'ten gönderilen bir lokomotif treni arkadan ite kaka buzlardan kurtararak yoluna devam ettirdi. Böylece Bükreş - Köstence arasındaki üç buçuk saatlik yol 36 saatte geçilebildi.

İsmet Paşa'nın vatan toprağına ayak basar basmaz konferans hakkında söyledikleri şu oldu:

— «Lozan'a herkes istediğini cebine koyup gelmişti. Çok mücadele ettik 'Konferans inkıta bulmadı' prensibini herkes kabul etti. Fakat bu esas benden çıkmadı. Galiba geçen pazar günü idi; İngiliz murahhasları Lozan'dan hareket ettiler. Ertesi günü Mösyö Bompard'la görüştüm. Sordum: «Ne olacak?» inkıtaın resmen bildirilmesini istedim. Mesuliyetin ağırlığından bahsederek vaziyete göre Mudanya mütarekesinin bitmesi lâzım geldiğini söyledim. Mösyö Bompard «hayır, konferans inkıta bulmamıştır» dedi. Bundan sonra konferansın başka bir zamana bırakılması lâfları ortaya çıktı. Şimdi vaziyet bu merkezdedir. Konferans umumi kâtipliği Lozan'da kalmıştır.

Görüştüğümüz başlıca meseleler, toprak meseleleri, bilhassa malî ve iktisadi meseleler sona bırakılmış, halledilememişti. Nihayet toprak meselesini bağladık, fakat malî ve iktisadî meseleler bağlanamadı.

İktisadi meseleler pek çoktur. Büyük kısmı uzun uzadıya iki taraf arasında görüşüldü, fakat aradaki noktai nazar ihtilâfları halledilemedi. Verdikleri muahedeye bu meselelere dair hiç görüşülmemiş maddeler ilâve etmişlerdi. İktisadî meselelerde katî ısrar gösterdim, buna mec-

bur idim. Hakikatta bizce toprak meselesi ikinci derecededir. İktisadi bakımdan kurunuvusta memleketi olamayız. Bizi bu derekede görmelerine de tahammül edemeyiz. Yeni Türkiye'nin yaşamak azminde olduğunu söyledim. Hasarat ile malî meselelerde henüz uyuşamadığımız kısımlarına ait birçok maddelerin hususi müzakereler sonunda muahededen çıkarılması kararlaştı. Bununla beraber yine üzerinde anlaşılmayan maddeler kalmıştır. Bunlar hakkında mukabil teklifler yaptık. Neticede meselâ düyunuumumiye idaresinin vereceğimiz imtiyazları tasvibetmesi kaydı kaldırıldı. Müttefikler hususi müzakereler sonunda harp hasaratı ve tazminat meselesinden tamamen vazgeçtiler. Evvelâ 15 milyon altın lira istiyorlardı. Bu parayı senede 900.000 altın lira ödeyerek 37 senede vermemizi teklif ettiler. Sonra bunu 12 milyon liraya indirdiler. 'Bu talepten vazgeçmezseniz sulh olmaz. Memleketime bir kuruş bile borç götüremem' dedim. Lord Gurzon Fransızları bu istekten vazgeçirmeye çok çalıştı. Nihayet bu meselede, biz de, birinci tertip evrakı nakdiye karşılığı olarak Viyana bankasında iken müttefiklerce el konan beş milyon altın lira ile İngiltere'ye bedelleri verilmiş dretnotların iadesinden vazgeçtik, bu suretle takas yaptık. Yunanlılardan istediğimiz tazminat meselesi son ana kadar halledilmemişti. Kararlaştırılan nihai şekle göre biz ve Yunanlılar aramızda anlaşacağız.

Ben en son olarak dedim ki: İktisadi meseleleri toptan muahededen çıkaralım ve diğer esaslı meseleleri çabucak müzakere ve imza edelim. Evvelâ red, sonra kabul ettiler. Fakat ihtirazi kayıtlar koymıya kalktılar. Bu maddelerin muahede projesinde kalmasını, fakat altı ay zarfında halledilmesini istediler. Bu teklife, bu şekilde bir

muahedenin tamam olmiyacağı cevabını verdim.

Evvelâ Lord Gurzon, sonra birer birer diğerleri gittiler. Ben de harekete karar vermiştim. Beni alıkoymak istediler. Mütemadiyen 'gitme' diyorlardı. Halbuki diğer taraftan gazeteleriyle benim kalmak istediğimi yazarak vaziyeti yanlış gösteriyorlardı. 'Türklerin ayakları artık suya erdi.' demek istiyorlardı. 'Gitme' ısrarlarına cevaben 'beş günde Ankara'ya gider, beş gün kalır, beş günde de Lozan'a dönerim' cevabını verdim.

Adli kapitülasyonların en son şekli şudur:

İstanbul ve İzmir'de ecnebi adlî müşavirler kullanacağız. Lâhey mahkemesinin bitaraf devletler tebaasından mürekkep olarak vereceği bir listeden bu müşavirleri biz intihabedeceğiz. Bunu, sulhu elde etmek için en son olarak ben teklif etmiştim. Bunları mahkemeler haricinde, istediğimiz yerde kullanabileceğiz. İhtilâf noktalarından biri bu idi. Nihayet sulhu elde etmek için tarafımızdan yapılan müsaadelere işaretle, kararlaştırılan esasların hepsinin bir topluluk olduğunu söyledim. 'Aksi takdirde bu müsaadelerin ilerde tarafımızdan kabul edilip edilmiyeceğini şimdi kimse bilemez' dedim.

Kararlaştırılan meseleleri teyit için yazılı bir beyanname istediler. O zaman 'Ankara'dan yazarım' dedim, hareket ettim. Sulh için her türlü fedakârlığı yaptık, fakat yalnız İngilizler değil, herkes kendi arzusuna göre bir sulh istediği için, sulhu yapamadık.

Fransızlarla çok mücadele ettik, çok çarpıştık. Bunlar her meselede bizi apıştırmaya uğraştılar. Lord Gurzon irili ufaklı bütün murahhasları söylettikten sonra bana cevap verdirmek istiyordu. Halbuki o, kendi cevabını evvelden hazırlamıştı. Ben söylesem de, söylemesem de

hazır kâğıdını okuyacak ve ben söylemiş olduğum takdirde bana da cevap vermiş sayılacaktı. Bunun için cevaplarımı ekseriya ertesi güne bırakıyordum. Boğazlar ve hudut meselelerinde, bilhassa başlangıçta çekingen davrandım. Bin bir millet oraya toplanmıştı. Hepsinin ayrı ayrı görüşleri vardı. Evvelâ beni söyletmek istiyorlardı. Bu itirazımda haklı idim.

Patrikhanenin siyasî ve idari imtiyazları kalmıyacaktır. Hattâ bizzat Lord Gurzon, Patrikhanenin ruhani sıfatından tecerrüdettiği anda hareketimiz serbestisini muhafaza edeceğimiz hakkını alenen beyan ve tasdik etmiştir.

Musul meselesini İngilizlerle aramızda bir sene zarfında halledeceğiz. Lehimizde bir sureti hal bulacağız.

Karaağaçta ısrarlarının iki sebebi var: Evvelâ küçük itilâf devletleri Meriç'in garbına geçmemize katiyen karşı koyuyorlar. Koz olarak Yunanistan'ı kullandılar. Küçük İtilâf Devletlerinde, hele Yugoslavya'da Meriç'in garbına geçince alabildiğine ilerliyeceğimiz zannı büyük bir hassasiyet halindedir. Bunlar başlangıçta blok halinde karşımıza çıktılar. Meriç boyunda bir bitaraf mıntıka yaratmak fikri ortaya atıldıktan sonradır ki endişeleri zail olmaya başladı.

Bulgarlar Karaağaç ve Dedeağaç'ı istiyorlar. Bu mesele için boyuna Yunanlılarla tutuşuyorlar. Biz araya girdik mi, iki taraf için de ilk hedef oluyoruz. Bulgarla Yunanlı birbirinin can düşmanıdır. İngilizler Gelibolu'daki mezarlığın kutsi mahiyetinden, buradan gayri askerî olarak istifade etmek istediklerinden bahsettiler. Avusturalyalı ölüleri ileri sürdüler; bu meselede çok propaganda

yaptılar. Bununla beraber mezarlık İngilizler için hareket üssü olamaz. Gayri askerîdir, icabında kullanılamaz.»

İsmet Paşa, Poincaré tarafından malî meselelerin kabuliyle ekonomik meselelerin antlaşma dışında bırakılması şeklinde bir teklifle karşılaşıp karşılaşmadığı sorusuna şu cevabı verdi:

— «Bu yolda bir müracaat şifahen vuku buldu.»

— «Şimdi vaziyet ne olacak?»

— «Ben hariciye vekiliyim. Bugün ordu ile alâkam mevcut değildir. Biz her türlü fedakârlığı yaptık. Dünya sulhuna hizmet etmek istedik. Yeni açılacak müzakerelerden evvel birtakım diplomatik muhaberelerin cereyan etmesi tabiidir.»

İsmet Paşa, gazeteler vasıtasiyle memlekete, barış konferansının çalışmaları hakkında bu açıklamayı yaptıktan sonra doğru Ankara'ya gitti. Giderken, o sırada bulunduğu İzmir kongresinden hareket ederek kendisini karşılamaya gelen Gazi Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalarla Eskişehir istasyonunda buluştu. Hep beraber Ankara'ya döndüler.

İsmet Paşa, İstanbul'da barış konferansının niçin sonuçsuz kaldığını anlatırken, Gazi Mustafa Kemal de, İzmir kongresinde barış konferansı hakkındaki fikriyle Türk görüşünü bütün dünyaya şöyle ilân ediyordu:

«Arkadaşlar!

— Biz memleketimizi esirler ülkesi yapamayız. Lozan konferansının son müzakeresi bu nokta ile alâkalıdır. Konferansın şimdilik talike uğrayışı hep aynı noktadan, aynı meseleden ileri gelmiştir. Ordularımız en büyük bir zaferi kazanmışlardı. Kendilerini durduracak hiçbir mâni yoktu. Böyle bir zamanda İtilâf Devletleri haklarımızı mü-

zakere ile tasdik edeceklerini söylediler ve bizi konferansa davet ettiler. Sulh taraftarı olduğumuz için ordularımızı durdurduk, murahhaslarımızı Lozan'a gönderdik. Aylardan beri müzakereler, münakaşalar cereyan etti. Fakat muhataplarımız bizimle üç dört senelik bir hesap görmüyorlar. Üç dört yüz senelik bir hesabı görmeye başlıyorlar. Hâlâ muhataplarımız, eski Osmanlı Devletinin tarihe mal olduğunu ve bugün yeni bir Türkiye Devletinin kurulduğunu ve bu yeni Türkiye Devletini kuran milletin çok azimkâr bulunduğunu ve artık bu milletin tam istiklâlinden ve millî hâkimiyetinden zerre kadar fedakârlık yapamıyacağını anlamamışlardır. İşte bunu anlıyamamak yüzünden tereddüde duçar oluyorlar. Arkadaşlar, millet katî kararını vermiştir; bu millet için tereddüt devreleri çoktan geçmiştir. Devletlerin verdikleri son proje tabiatiyle heyetimizce kabule lâyık görülmemiştir. Diğer murahhaslar heyetleri gibi bizim de heyetimiz vaziyeti hükümete, icabederse meclise bildirmek için memlekete dönmek üzeredir. Tabii sualler, cevaplar olacaktır. Ancak bütün millet ve bütün cihan bilsin ki en nihayet ve en nihayet bu millet tam istiklâlinin temin edildiğini görmedikçe yürümeye başladığı yolda bir an durmıyacaktır. (Şiddetli alkışlar).

Efendiler!

Hiç kimseden fazla bir şey istemiyoruz. Dünyada her medeni milletin tabiatiyle malik olduğu şeylerden bizi mahrum etmemelidirler. Çünkü haklarımız tabiidir, meşrudur, makûldur, bize lâzımdır. Biz bu haklardan vazgeçemeyiz ve ne kadar haklı isek bu hakkımızı müdafaa ve muhafaza için memleketimizin, milletimizin kabiliyet ve kudreti de o kadardır.

Efendiler!

Bu kadar katî ve yüksek bir askerî zaferden sonra dahi bizi sulha kavuşturmaktan meneden sebepler, doğrudan doğruya iktisadî sebeplerdir. Çünkü devlet iktisadî hâkimiyetini temin ederse o kadar kuvvetli bir temel üzerinde yerleşmiş ve yükselmeye başlamış olacaktır ki artık onu yerinden kıpırdatmak mümkün olmıyacaktır. Fenne, inkişafa ihtiyacımız vardır. Çok arzuya şayandır ki pek yakın bir zamanda onlar da bu hakikatı itiraf ederler. Bütün cihanın hasretle beklediği sulhun akdine mâni olmak mesuliyetinden çekinirler.»

İzmir'den gelen Gazi Mustafa Kemal'le Lozan'dan dönen İsmet Paşa'nın Eskişehir'de buluştukları tren 20 Şubat sabahı saat onda Ankara'ya vardı, merasimle karşılandı. Başkumandan doğru Çankaya'daki köşküne, İsmet ve Fevzi Paşalarla diğer vekiller hükümet dairesine gittiler. Vekiller Heyeti hemen toplanarak Lozan Konferansındaki görüşmelere dair İsmet Paşa'nın açıklamasını dinlemeye başladı. Bu izahatı verdikten sonra İsmet Paşa 'hariciye encümeni'ne giderek Lozan konferansı hakkında meclisi aydınlattı. Encümenin bu toplantısına Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalar da katılıyorlardı. Saat birde meclis gizli bir toplantı yapacak, Vekiller Heyeti Reisi Rauf Beyle Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın barış konusunda verecekleri izahatı dinlemeye başlıyacaktı.

Artık savaşın ve barışın ağırlık merkezi bütün önemiyle Ankara'ya geçmişti. Görülüyordu ki Ankara barış görüşmelerinin aldığı durum karşısında derin bir dikkat, hassasiyet, heyecan içinde idi. Mecliste «Mademki Millî Misakı kabul etmiyorlar, derhal harbedelim!» diyen aşırıların sayısı az değildi. İsmet Paşa, Meclise izahat verdiği ilk gizli toplantıda, durumu anlatmakla beraber henüz hü-

kümetin o durum karşısındaki görüşünü ifade etmemişti. Yalnız konferans görüşmeleri, antlaşma ve ekleri, karşı tekliflerimiz basılarak Meclis üyelerine dağıtılmıştı. Mebus lar, bunları incelemekte idiler. Ankara'da durumun aydınlanması gizli oturumların sonucuna, daha birkaç güne muhtaçtı. Boyuna Meclis toplanıyor, Meclisin arkasından Vekiller Heyeti görüşmeye başlıyor, Gazi Mustafa Kemal'le Fevzi Paşa bu toplantıların hepsinde hazır bulunuyor ve sonra tekrar Meclis toplanıyor, tekrar Vekiller Heyeti konuşmaya çekiliyor ve geceli gündüzlü, hummalı bir görüşme, tutulacak yolu tâyin için birçok tartışmalar ve çalışmalar devam edip gidiyordu. Bu tartışma ve görüşmelerin hedefi, Vekiller Heyetince tutulacak savaş ya da barış politikasını, devletlerin projesinde yapılması lâzım gelen son değişikliklerin esaslarını kararlaştırmaktı. Bir kere bu noktalar üzerinde Vekiller Heyeti, tamamen karar verdikten sonra o zaman hükümet Meclise gelecek, görüşünü söyliyecek, devletlere vereceği kesin cevabı bildirecekti. Meclis hükümetin fikrini tasvibederek güvenoyu verirse, o zaman hükümet, barış hakkında en son düşüncemizi devletlere bir nota ile tebliğ edecekti.

Sonunda Millet Meclisi tartışmalarını bitirdi. Bu tartışmalar, 24 Şubat saat bir buçukta başlamıştı, 6 Mart saat 7'de sona erdi. Bir haftadan fazla devam eden gizli toplanmaların çok hararetli olduğu anlaşılıyordu. Birçok mebuslar saatlerce süren nutuklar söylemiştiler. Başdelege İsmet Paşa, diğer vekiller, sorulan sorulara boyuna cevap yetiştirmek mecburiyetinde idiler. Görüşmelerin bu derece uzun, bu derece çetin olması tabii idi. Çünkü üç senelik bir mücadelenin sonucu olan bir barış konferansı hakkında karar vermek lâzım geliyordu. Millet, tarihinde misli görül-

memiş fedakârlıklara, mahrumiyetlere katlanmıştı. Memleket istilâ ile, zulümle karşılaşmıştı. Şimdi bütün o fedakârlıkların meyvesini toplamak zamanı gelmişti. İstiklâl harbinin müthiş tarihini günü gününe yaşamış olan bir Millet Meclisi elde edilen sonucu bu fedakârlıklarla ölçmek mecburiyetinde idi.

Nihayet Meclis, hükümetin verdiği bütün izahatı dinledikten ve birçok tartışmalardan sonra, şu kararı bir resmî tebliğ halinde yayınladı:

«1 — Müttefiklerin verdikleri sulh projesini olduğu gibi kabul etmekliğimize imkân yoktur. Zorlarlarsa, kendimizi mesuliyetten kurtulmuş sayarız.

2 — Hayati meselemiz olan Musul'un muvakkat bir zamanda halli lâzımdır.

3 — Malî, iktisadî, idari meselelerde hayat ve istiklâl haklarımızın temini şartiyle sulh teşebbüslerine devam için Vekiller Heyetine izin verilmiştir.»

Millet Meclisi'nce verilen kararın niteliği genel olarak İsmet Paşa'nın bir başarısı sayılmak gerekirdi. Çünkü resmî tebliğden de anlaşılıyordu ki, Meclis şimdiye kadar İsmet Paşa tarafından konferansta kabul edilen bütün esasları kabul ediyor ve kabul edilmiyen maddeleri reddediyordu.

Millet Meclisi müttefikler tarafından verilen antlaşma projesinin olduğu gibi kabul edilmiyeceğine karar vermişti. Esasen bu antlaşmanın o şekliyle imza edilemiyeceğini herkes kabul ediyordu. Bununla beraber Millet Meclisi, hükümetine, dolayısıyle Hariciye Vekili ve Başdelege İsmet Paşa'ya itimat bildiriyor, egemenlik ve bağırsızlığımızın korunması yolunda barış görüşmelerine devam için yetki veriyordu. Bu görüşmeler sırasında Meclisin Musul, Karaağaç gibi meseleler hakkında İsmet Paşa tarafından Lo-

zan'da kabul edilen maddeleri kabul etmiyeceği söylentileri vardı. Oysa Meclis antlaşmanın teferruatına girişmek lüzumunu bile duymayarak görüşmelerde genellikle İsmet Paşa tarafından devletlere verilen son cevabı dikkate almış, görüşmelere devam için hükümete yetki vermişti. Bu suretle İsmet Paşa, devletlerin karşısına şimdi daha büyük bir kuvvetle çıkacaktı. Şimdiye kadar Lozan'da kabul ettiğimiz esasların Meclis tarafından bir çeşit onaylanması, sonra Meclis kararının malî, ekonomik meseleler hakkında delegelerimizin fikir ve kararıyle birleşmesi, konuşmalarda belirsiz ve şüpheli hiç bir nokta bırakmıyacaktı.

Meclisin bu güvenoyu üzerine, İsmet Paşa, devletlerin antlaşma projesine yazılı bir cevap gönderecek, bu cevapta kabul ettiğimiz maddeler açık yazılacak, kabul etmediğimiz maddelerin değişmesi istenecekti.

Bu suretle kararın ilânı, durumu dünya karşısında aydınlattı. Vekiller Heyeti bu karar üzerine hemen toplanarak devletlere vereceğimiz karşı projemizle notamızı hazırlamaya başladı. Geceli gündüzlü çalışmalardan sonra, 8 Mart tarihini taşıyan ve 100 sayfa tutan karşı projemizle 15 sayfayı bulan 'cevabi nota'mız İstanbul'daki 'fevkalâde komiserler' vasıtasiyle İngiltere, Fransa, İtalya'ya bildirildi.

İsmet Paşa, notasında, Lozan konferansının niçin kesintiye uğradığını anlatmakla söze başlıyor, bütün sorumluluğun antlaşmanın hemen imzasında ısrar eden devletlere ait olduğunu söylüyordu. Notamıza göre, bu ısrar, konferanstan önce kendisine eşit devlet muamelesi edileceği temin olunan Türkiye'ye barış şartlarını sonunda zorla kabul ettirmekten farksız olduğu içindir ki devletlerin teşebbüsü sonuçsuz kalmıştı. Eğer Türkiye'nin istediği müddet ka-

bul edilmiş, hele o kadar iyi sonuçlar veren muntazam yoldan uzaklaşılmamış olsaydı, bütün milletler için barış elde edildiş olacaktı. Barış projesi, önceden kararlaştırıldığı gibi görüşülerek, uzlaşılarak yazılsaydı, karşı projemizde istenilen değişikliklere de lüzum kalmıyacaktı. İstenen değişiklikler notamıza eklenen projede gösterilmişti.

Karşı projemiz, Lozan'da İsmet Paşa tarafından kabul edilen bütün toktaları kabul etmekteydi. Bu noktalar şunlardı:

«1 — Türkiye ile Irak arasındaki sınır [Musul meselesi] bu muahedenin meriyete girmesinden itibaren 12 ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sulh yolu ile halledilecektir. Anlaşma olmazsa ihtilâf Milletler Cemiyeti'ne arz olunacaktır.

2 — Karaağaç'ın terki,

3 — Boğazlar meselesinin Lozan'daki hal tarzı.

4 — Gelibolu'daki mezarlıkların intifa hakkının terki,

5 — Ekalliyetlere ait Lozan'da takarrür eden hükümler,

6 — Ecnebi adliye müşavirleri kullanılması hakkında Lozan'da son günü kararlaştırılan şekil.»

«Mukabil proje»mizde teklif ettiğimiz yeni şekille antlaşmada ekonomik meselelere ait 47 maddenin görüşülmesi sonraya bırakılmaktaydı. Bundan başka kabul ettiğimiz maddelerin ve meselelerin başlıcaları şunlardı:

«1 — Merkep adalarının ve Kastellorizo adasının Bozcaada gibi idaresini, yani Türk hâkimiyeti altında gayriaskerî hale konulmasını istiyorduk.

2 — Trakya hududunun Meriç'in sol sahilinden değil, Meriç'in orta yerinden itibar edilmesini [Talveg hattı] teklif ediyorduk.

3 — Düyunuumumiyenin sermaye itibariyle taksimini teklif ediyorduk. [Bu esas zaten devletlerce Lozan'da son günü kabul edilmişti.]

4 — Düyunuumumiye mütedahil kuponlarının ödenmesi hakkında düyunuumumiye ile Türkiye Hükümeti arasında bir hal tarzı bulunacağı hakkındaki 47'nci maddenin lâğvını istiyorduk. [Düyunuumumiye Türkiye'nin dahilî işlerinden olduğu için muahedeye böyle bir madde konmasına lüzum yoktu.]

5 — İtalya'ya verilen on iki ada ve Yunanistan'a verilen Akdeniz adalarının, düyunuumumiye hissesine işgalleri tarihinden itibaren iştirak etmelerini istiyorduk.

6 — Demiryolları [Bağdat, Soma, Bandırma, Hudeyde, San'a şimendiferleri] için yapılan istikrazın düyunuumumiye taksim cetveline girmesini, bunun için muahedede yazıldığı gibi hakeme müracaat edilmemesini istiyorduk. [Bu mesele Lozan'da halledilmiş gibi idi.]

7 — Kâğıt paralarımız tedavülden kaldırıldıkça Suriye ve Irak'ın, düyunuumumiye hisseleri nispetinde bu kâğıt paraların itfasına iştirak etmelerini istiyorduk.

8 — Balkan devletleri mütedahil düyunuumumiye faizlerini nasıl yirmi senede faizsiz ödiyeceklerse bizim de aynı kolaylıktan istifade etmemizi istiyorduk. Diğer taraftan Balkan Harbi'nden sonra bu devletlerin düyunuumumiye hisselerini Türkiye'ye tediye için, Türkiye'nin onlar hesabına ödediği paraların bizim kendi borçlarımıza mahsubedilmesini istiyorduk.

9 — Düyunuumumiye faizlerinin altınla tediyesi hakkındaki teklifi kabul etmiyorduk. Bu meselenin doğrudan doğruya düyunuumumiye hâmilleriyle hükümet arasında halledileceğini söylüyorduk.

10 — Yunanistan'ın bize harb tamiratı bedeli vermesi noktasında ısrar ediyorduk.

11 — Ecnebi tebaasının Türkiye'deki ikamet sıfatına, ecnebilerin vergilerine, mahkemeler önündeki vaziyetlerine dair devletlerle aramızda yapılacak mukavelelerin mütekabiliyet ve en ziyade tercihe mazhar devlet esası üzerine tanzim edilmesini, yani ecnebi memleketlerindeki Türk tebaasının da aynı haklardan faydalanmalarını istiyorduk. Devletlerin Türkiye'ye vermek istemedikleri şeyi Türkiye'den almak istemelerine itiraz ediyorduk.»

Bunlar dışında yazılışı ve şekli yönünden değişmesini istediğimiz daha bazı ayrıntılar vardı ki önemsizdi.

Bu esasları taşıyan 'mukabil proje'mize bağlı notada, Türkiye'nin barışa varmak için yaptığı fedakârlıklar birer birer sayıldıktan sonra, müttefikler de aynı duyguları aynı derecede taşıyorlarsa, herhangi bir şehirde, hele İstanbul'da toplanacak bir konferansta Türkiye'nin kendileriyle buluşmaya hazır olduğunu ilâve ediyorduk.

Devletler, aralarında görüştükten ve Londra'da uzmanlar konferansı toplanarak antlaşma maddeleri yeniden görüşülüp incelendikten sonra, 28 Mart tarihli bir nota ile cevap verdiler.

Bu cevapta, «4 Şubat'ta kabul edilen bazı esasların tekrar müzakereye konmasından şikâyetle beraber sulhu elde edebilmek için bunları da konuşmaya hazır olduklarını» bildiriyorlardı. Şu şartla ki konuşma sonucunda devletler, kararlarında serbest olacaklar ve topraklara ait kararlaşmış hükümler bunun dışında tutulacaktı.

İkamet ve adlî yetki hakkındaki hükümlerin karşılıklı olmadığı itirazımızı, bunun Türkiye'ye karşılıklılık sağlanması için yeniden yazılmasını kabul ediyorlardı.

8 Mart tarihli notamızda değişiklik yapılmayan işler, meseleler üzerinde yeniden söz açılmayacaktı. Ancak antlaşmanın diğer kısımları üzerinde yapılacak değişiklikler bunlar üzerinde de bir değişiklik yapılmasını zorunlu kılarsa o değişiklikle yetinilecekti.

«Adlî idare beyannamesi»nde, Türk «mukabil projesi»ni kendilerinin 3 Şubat tarihli son projeleriyle uyuşturmak için 4 Şubat akşamı Beau Rivage otelinde yapılan toplanmadan sonra müttefik devletler projelerinde yapılması telkin edilen son değişikliklerden hiç biriyle bağlı olmak istemiyorlardı.

Ekonomik maddelerin çıkarılarak antlaşmanın imzasından sonra konuşulması teklifimize karşı, devletler, kendilerinin ve tebaalarının hayatî çıkarlarına dokunan bu işleri Türk karşı teklifleri sırasında konuşmayı tercih ettiklerini söylemekte idiler.

Topraklara, ekonomik hükümlere, adlî beyannameye ait bu «ihtirazi kayıtlar»la, devletler, hemen temsilcilerini yine Lozan'a göndermesini Türkiye'den rica ediyorlardı. İsmet Paşa, müttefiklerin bu notasına 7 Nisan tarihli nota ile cevap verdi.

Yeni Türk tekliflerinin 4 Şubat tarihli mektupla halledilmiş gibi sayılan meselelere tekrar dönüş demek olup olmadığı üzerinde tartışma açmak istememekle beraber. 8 Mart tarihli nota ile ona bağlı tekliflerde ileri sürülen noktaları konuşmaya devletlerin hazır bulunuşunu senet diye alıyor, karşı tekliflerden hiç birinin topraklara ait hükümlerin temelli bir değiştirilmesi demek olmadığını ve devletlerce kabul edilmiş ya da edilmemiş hükümleri değiştirmediğini söylüyordu.

İkamet sözleşmesine ait teklifin devletlerce kabulün-

den memnun olduğunu söylüyor, ancak çözümlenmiş gözü ile bakılan «adlî beyanname» üzerinde devletlerce mesele çıkarılmasına hayret ediyordu.

Türk karşı teklifi olarak ileri sürülen belirli bir Türk projesi değil, Türklerin iki projeyi birbirine yaklaştırma yolunda yaptıkları son çalışmanın sonucuydu.

«Montanya formülü» adıyle anılan bu uyuşma, konferansın son günü devletlerce doğrulanmıştı. Nihayet notamız Lozan'da tekrar toplanma tarihi olarak 23 Nisan'ı göstermekle bitiyordu. Devletler bu notayı aldıktan sonra bir cevabi nota ile, 23 Nisan'da Lozan'da toplanmayı kabul ettiklerini bildirdiler. İşte böylece birinci Lozan konferansının bittiği 4 Şubat 1922 ile ikinci Lozan konferansının başladığı 23 Nisan 1923 arasında geçen iki buçuk ay zarfında savaşın ve barışın ağırlık merkezi ve kararı Ankara'ya geçti. Türk delegesi Lozan'da batı devletleri başdelegeleriyle birçok mücadeleden sonra, Ankara'da zaferi kazanmış bir meclisin içinde kaynaşan aşırı akımlar ortasında, memleketin ve milletin menfaatine olan doğru yolu göstermek, ikna etmek ve ikinci konferansa gitmeden önce meclisin tam bir tasvip ve itimadını elde etmek için, tarih önünde açıkça söylemek vazifedir ki, çok güçlüklere uğradı ve çok sabır, çekingenlik, soğukkanlılık göstermeye, çok uğraşmaya mecbur kaldı.

Devletlerin ikinci notasiyle ikinci Lozan konferansının toplanacağı gerçekleşince, İsmet Paşa, önceden beraberinde giden Türk heyetinden bir kısmını bırakıp bir kısmını yanına alarak İstanbul'a geldi ve 18 Nisan çarşamba günü öğle üzeri saat yarımda Şark Ekspresi'yle Lozan'a hareket etti.

İKİNCİ LOZAN KONFERANSI AÇILIYOR

TA UZAKTAN Montreux'nün ışıkları göründü. Tren, iki gün, o bitmez tükenmez Yugoslavya'yı, Sırbistan'ın zengin, yeşil tarla ve ormanlarını geçtikten sonra, dağların yamaçları üzerine kurulmuş tertemiz, çiçek gibi İsviçre köyleriyle Leman gölünün arasına giriyordu.

Ekspres, Montreux'de birkaç dakika durdu. Üç aydan beri birinci Lozan konferansının 'türbedarlığı'nı yapan müşavir Mustafa Şeref, uzun boyu, güler yüzü ile göründü. Birkaç kâtiple beraber heyeti Montreux'den karşılamaya gelmişti. Üç ay Lozan'da sıkılıp sıkılmadığına, Lozan Palas'a, diğer heyetlerin gelip gelmediğine dair sorular sorulmaya başlandı. Montreux'den sonra ekspres Lozan istasyonuna girdiği zaman, kadın, erkek, birçok meraklı İsviçreliler, üç ay önce bir sabah birdenbire kaybolan ve şimdi tekrar ortaya çıkan heyeti, bildik gözlerle karşıladılar. Kalabalık arasında Türk heyetine ilk yaklaşan, meşhur Fransız gazetecisi Sauerwein oldu. Daha o gün Paris'ten gelen

bu muhabir, ikinci Lozan konferansı başlarken havanın nasıl olduğu sorusuna «pek iyi değil!» cevabını veriyordu.

— «Niçin?»

— «Çünkü Poincaré parlamentonun karşısına çıkarak Fransızları alâkadar eden bütün meselelerde fedakârlık ettik diyemez de onun için!»

— «Ya İsmet Paşa? Yahut Mustafa Kemal Paşa? Onlar Millet Meclisinin karşısına çıkıp memleketin hayati noktalarında fedakârlık ettik, yaşamaktan vazgeçtik, diyebilirler mi?»

— «Hayır, onlar da diyemezler.»

— «O halde?..»

— «.....»

O halde ikinci Lozan konferansı başlarken durum belirsiz, karışık ve pek ümitli değildi. Bir gece önce, Roma temsilcisi Celâlettin Arif Bey, Milâno'dan heyeti Lozan'a getiren trene binmişti. Trende Paris'ten aldığı son haberleri okuyordu. Bu haberler, yarı resmî Fransız çevrelerinin her konferanstan önce âdet edindikleri gibi fikirleri kötümserliğe, pazarlığa sürüklemek için bu sefer iyiden iyiye çalışmaya başladıklarını gösteriyordu. Bu ikinci konferansın bir Türk - Fransız mücadelesi içinde cereyan edeceğine o haberler şimdiden açık belirtilerdi. Fransız hariciye nezaretinin fikirlerine tercüman oldukları kaydiyle verilen bu telgraflarda deniliyordu ki:

«Fransa'yı alâkalandıran mühim ve güç bir mesele de Lozan konferansıdır. Türkiye hükümeti birkaç ay evvelinden şüphesiz daha zayıftır. Bugünkü meclisin vaziyeti muvakkattir. [çünkü memlekette 1 Nisan 1923 kararıyle Millet Meclisi kendi kendini feshederek intihabatı yenilemeye karar vermişti]. Yeni meclis ise şimdikinden daha iyi ol-

mıyacaktır. İsmet Paşa yeni meclisin tesiri altında müzakereleri idare edecektir. Türkler Yunan ordusuna karşı taarruza geçecek kudrette değillerdir. Bu hal Türk murahhaslarını Lozan'da bir hal çaresi aramaya mecbur edebilir.»

Eğer bu haber, gerçekten Fransa Hariciye Nezaretinin fikrini ifade ediyor idiyse, Lozan'a gitmeye hacet yoktu. Hemen treni durdurmak ve geri dönmek lâzımdı. Fakat konferans başlarken Fransızların bir balon uçurdukları meydanda idi. Ancak, hangi balonları uçururlarsa uçursunlar, İsmet Paşa'nın, asgari Türk şartları olarak ileri sürdüğü karşı tekliflerimizden hiçbir fedakârlık yapamıyacağı muhakkaktı. Bu fedakârlığın yapılamıyacağını bizde kuvvetlendiren, hakkımızın bütün gürültülere rağmen mutlaka alınacağı kanısını veren de, ordunun memleketin egemenliğini ve bağımsızlığını koruma hususunda daima kendini gösteren ezici kudretinin 3 ay içinde —Fransızların zannettiği gibi— eksilmiş değil, tersine artmış olmasıydı. Fethi Bey'in Londra'ya gittiği ve barışın sağlanması sebeplerini aramaya giriştiği sırada, tıpkı Fransızların şimdi yaptığı gibi, ordunun zaafına hükmedilmişti. Netice şu oldu ki uyuyanların gözlerini açmaları için koca bir Yunan ordusunun mahvolması lâzım geldi. Yeni konferansta en büyük tehlike herhangi bir devletin böyle bir yanlışlığa, dalgınlığa düşmesi sonucunda tekrar kendini gösterebilirdi.

Türk heyeti 21 Nisan akşamı saat dokuzda Lozan garına çıktı. Büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Otomobillere binilerek doğru Lozan Palas'a gidildi. Otel sahibi Steiner, bugünü bekliyordu. Geçen seferki konferansın olumlu sonuçlarından biri olarak, Steiner, otelinin borçlarından büyük bir kısmını ödemişti. Daha trende bu ikinci konferans için haftalardan beri hazırlandığı ve «ne zaman?»

diye her gün gazeteleri araştırdığı söylenmekteydi. Otomobiller otelin büyük kapısı önünde durdular. İlk göre çarpan, Lozan Palas'ın üzerine asılan Türk, Fransız, Japon bayrakları oldu.

Otelin büyük camlı kapısından içeri girince, sakallı kapıcı yerlere kadar eğilerek bir selâm verdi. Geniş salonun ötesine berisine dört beş aile serpilmişti. Derinden, oynak bir hava dalgası geliyordu. Birkaç gazeteci, bir gece önce bütün tesisatı tamamlanan gazeteciler bürosu ile posta - telgraf - telefon odası önünde dolaşıp duruyorlar, bir iki kişi de uzun iskemleleri görülen barda içki içiyorlardı.

Konferans genel sekreteri ile ilk akşam yapılan temaslar, bu sefer müttefiklerin konferansa gelmek için gecikmediklerini gösteriyordu: Massigli:

— «Siz geldiniz, Amerikalılar geldi, İtalyanlar geldi, Japonlar geldi, yarın akşam da Sir Horas Rumbold ile General Pellé geliyor. Pazartesi saat üçte müzakereye başlamamak için hiç bir sebep yok!» diyordu.

Bu sözlerde iki yeni haber vardı. Birincisi, konferans geç kalmıyacak, tayin edilen zamanda toplanacaktı. İkincisi, İngiltere Gurzon'un yerine Türkiye büyükelçisi Horas Rumbold'u Fransa da Bompard'la Berére'in yerine İstanbul 'fevkalâde komiseri' general Pellé'yi gönderiyordu. İtalya, Marki Garroni'nin işini Montanya'ya vermişti. Bu değişiklikler Türkiye'nin karşısına, Türkiye'nin karakterini, şartlarını daha iyi bilen, daha uysal insanları göndermekle müttefiklerin bir anlaşma istediklerinin bir nevi delili, bir bakımdan bir geri dönüş hareketi sayılabilirdi. Diğer taraftan Servius adlı Fransız danışmanının Lozan'a gelmediği haberi de bir hayır belirtisi sayıldı. Bu Fransız danışmanı Fransız heyetinin içinde geçen defa en çok güçlükler çıkaran, her

meselede en çok dayanan başlıca kişiydi. Tali komisyonlarda çıkarmadık zorluk bırakmamıştı. Onun içindir ki gelmediğini duyan ve geçen konferansta kendisini yakından tanıyanlar, haberden memnun oldular. Ruslara gelince, onlar da konferansa bu sefer Vorovski adında bedbaht bir diplomatlarını göndereceklerdi. Bu zavallı adam bin bir vize güçlüklerinden sonra Lozan'a gelecek, fakat konferansın ikinci ayı başlarken bir gece, oturduğu Cecile otelinde siyasal bir cinayete kurban gidecek, öldürülecekti. Türk heyetinin ikinci konferansa başlamak üzere Lozan'a vardığı 21 Nisan cumartesi akşamı, yani ilk gece, işte böyle, yorgun delegelerle danışmanlar odalarına çekilmiş, Lozan Palas tenha, gazetecilerin her biri bir tarafa dağılmış, postane cansız, dışardaki hava hafif yağmurlu, içerdeki hava hafif endişeli, sessiz ve belirsiz geçti.

■

SİR HORAS RUMBOLD ile general Pellé, İsmet Paşa'dan bir gün sonra, 22 Nisan akşamı Lozan'a geldiler. İstasyonda Türk heyeti adına delegemiz Hasan Bey'le Miralay Tevfik Bey kendilerini karşıladılar. General Pellé beyaz saçlı, güler yüzlü, iyi bir adamdı. Sir Horas Rumbold, gözünde monoklu, upuzun boyu ile, az çok her İngiliz gibi, ağır, ciddi duruyordu. General Pellé'nin konferans hakkındaki sorulara ilk cevabı şu oldu:

— «Bilmem ki ne söyliyeyim? En iyi hislerle geliyorum. Birinci Lozan konferansında sulh imza edilecekken edilmedi. Milletler ise harbden, kavgadan yorgun ve bezgindiler. Bu ikinci konferansın birincisine benzememesini, sulhun imza edilmesini temenni ediyorum.»

Bütün delegeler tamam olunca, ikinci Lozan konferan-

sı, 23 Nisan pazartesi günü saat 5'te, birinci Lozan konferansının toplandığı aynı yerde, Uşi'de, Şato otelinde açıldı. İkinci konferans birincisinin devamı olduğu için merasim yapılmadı, Yalnız saat dörtte başdelegeler aralarında toplanarak çalışma şeklini kararlaştırdılar. Bu konferansta da önceki konferansta olduğu gibi, üç komite kuruldu. [*] Birinci komite, Sir Horas Rumbold'un reisliğinde siyasal hükümler ve toprak meseleleriyle, ikinci komite Pellé'nin reisliğinde malî hükümlerle, üçüncü komite de, Garroni'nin yerine Montanya'nın reisliğinde diğer meselelerle uğraşacaktı. Bu komiteler kurulduktan sonra antlaşma projesi üzerinde madde madde konuşulursa görüşmelerin daha faydalı sonuçlar vereceği konusunda uyuşuldu. Saat beşte resmen görüşmeye başlandı.

İlk nutku, İngiliz başdelegesi Sir Horas Rumbold söyledi. İsviçre hükümetine misafirseverliğinden dolayı teşekkür ettikten sonra dedi ki:

— «Sulhü müzakere ve münakaşa etmek için ta uzaklardan gelen Türk murahhaslar heyetine teşekkürlerimi sunarım. İlk konferans on bir hafta devam etti. Fakat İsviçrelilerin misafirperverliğini artık suiistimal etmiyelim. Hepimiz sulhun süratle yapılmasını arzu ediyoruz. İsmet Paşa'nın da bayramdan evvel memleketine dönmek arzusunda olduğunu öğrendim. Bu arzusunun gerçekleşmesini dilerim.»

Fransız başdelegesi Pellé de aynı yolda bir nutuk söyledi. Arkadaşının barış dileklerine katıldığını anlattı, dedi ki:

---

[*] Birinci konferanstaki **«Komisyon»**lara ikinci konferansta daha çok **«komite»** adı verilmekte idi.

— «Vazifemiz süratle bir neticeye varmaktır. Ben askerim, konferans hususunda tecrübeli değilim. Bazı defalar aldanırsam affınızı rica ederim.»

İtalya başdelegesi Montanya, gösterişli tavırlarla beyanatta bulunarak barış için çok çalışmak gerektiğini, insanlığın barışı beklediğini söyledi. Japon delegesi de aynı dileklerde bulundu.

Nihayet Amerika delegesi Mister Grew söz aldı, dedi ki:

— «Amerika ne muhariptir, ne âkittir. Amerika yalnız samimî surette sulhu arzu eder. Bu konferansta Amerika namına tam salâhiyeti haiz olarak söz söyliyeceğiz. Biz Amerika'nın haklı ve millî menfaatlerini korumak arzusundayız. Bunun için şarkta açık kapı siyaseti güdeceğiz. Eğer bizi alâkadar eden mesele çıkarsa yeniden beyanatta bulunmak hakkını muhafaza ederim.»

İsmet Paşa bu nutuklara şu cevabı verdi:

— «Türkiye, konferansın başından beri hakiki sulhperverlik gösterdi. Cihan sulhunu korumak arzumuzu ispat için her fırsattan istifade ettik. Geçen defa samimî surette çalıştık, bu defa da askıda kalan meselelerin yine samimî surette halline çalışacağız.»

Sir Horas Rumbold nutkunda Türkiye ve İsmet Paşa için çok nazik bir dil kullanmıştı. İsmet Paşa bu nezakete teşekkür edince, İngiliz başdelegesi:

— «İsmet Paşa'nın nasıl bir kumandan olduğunu biliyorduk. Ben şahsen şuna da inanıyorum ki kendisi aynı zamanda büyük bir sulh adamıdır. Bütün cihan sabırsızlıkla sulh bekliyor» diye dileğini tekrar etti.

İkinci Lozan konferansının birinci günü bu nutuklarla geçti ve ertesi gün için birinci ve ikinci komitelerin toplan-

maları kararlaştı. Delegeler, bu toplantıdan önceki özel toplantılarında, birinci Lozan konferansındaki tali komiteleri lâğvetmişlerdi. Antlaşma projesinin taslağı meydana çıktığı için maddeler üzerinde konuşma şekli, görüşmeleri daha kısaltarak daha çabuk sonuçlara götürebildi. Esasen devletlerin Lozan'a gelirken tali komisyonları kaldırmak kararını verdikleri, heyetlerini tahdit edişlerinden de belliydi. Fransız heyeti altı kişiden, İngiliz heyeti dokuz kişiden, İtalyan heyeti yedi kişiden kurulmuştu.

Konferansın bu ilk günü barış nutukları, karşılıklı nezaketler hemen bir iyimserlik havası yarattı. Hele ilk toplantının başladığı akşam Lozan Palas'ta General Pellé'nin İsmet Paşa'yı ziyaret ederek uzun bir görüşmede bulunduğu ve bu görüşmeden her ikisinin güler yüzle çıktığı görülünce, ümitler kuvvetlendi. Fakat bu durum Lozan konferansı için yeni birşey değildi. Burası, bir borsa meydanı gibi, havadan nem kapmaya alışık bir çevreydi. Bir söz bir gülüş, anlamlı bir hareket hemen «barış!» havası yaratıyor, bazan bir ima, ya da sertçe bir tavır hemen ertesi gün kesintiye yol açıyor ve savaş olacakmış gibi bütün ümitleri kırıyordu. Konferans çevresinde türlü türlü eğilimler vardı. Bunlar içinde en önemlisi, bu sefer Amerika'nın konferansa daha fiilî ilgi göstermesiydi. Diğer taraftan İngiliz delegeleri çevresinde, meselâ Beau Rivage otelinde, barış, Fransız menfaatlerine pek bağlı görünmüyordu. Konferansın açılışında Amerika delegesi Grew'in sözleri anlamlıydı. Geçen konferansta Amerika delegelerinin aldıkları seyirci durumuna bakılırsa bu defa müzakereler sırasında az çok önemli bir rol oynamak istedikleri anlaşılmak lâzımdı. Amerika delegesi, Amerika'nın Türklerle savaş halinde olmadığını, Lozan'a bir barış antlaşması imzalamaya gelme-

diğini, fakat Amerika'yı ilgilendiren birçok meselelerde yetkili olarak söz söyliyeceklerini beyan ediyordu. Amerika'nın bu yeni vaziyeti niçin aldığı düşünülünce hatıra **«Çester projesi»**nin gelmemesi kabil değildi. «Çester» anlaşması ve *Anadolu'nun* imarı meseleleriyle Amerika halkoyunun çok meşgul olduğu New York gazetelerinin yazılarından anlaşılıyordu. 1914'de bir irade ile Fransızlara verilen Samsun - Sıvas demiryoluna ait anlaşmayı, sözleşmesi tamamlanmadan önce yine bir irade ile bozulması yüzünden Fransızlar için bir hak diye tanımamış ve arada, Amerikalılarla bir anlaşma yapmıştık. Fransızlar bu anlaşmaya köpürüyorlardı. Doğuda siyasal menfaatler gütmeyen Amerika, bu münasebetle Fransız gazetelerinin kopardığı gürültüyü bir türlü anlıyamıyordu. **«Çester»** anlaşması üzerine Fransızlar Ankara hükümetine bir protesto notası göndermişler, 1914'-de Samsun - Sıvas imtiyazının Fransızlara verildiğini söylemişler, bir taraftan da Amerika'ya başvurarak işe bir siyasal renk karıştırmak istemişlerdi. İkinci Lozan konferansından önce cereyan eden bu olaylar, yabancılara verilen imtiyazlar meselesi konuşulurken, **«Çester»** anlaşmasının da masa üzerine geleceğini, birçok yeni güçlüklere sebep olacağını tahmin ettiriyordu. Bunun içindir ki Amerika hükümeti konferansta Amerikalı sermaye sahiplerinin çıkarlarını korumak ister görünüyordu. Bu takdirde Fransızları o kadar ilgilendiren bu demiryolu imtiyazı konusunda Fransa'nın karşısına bir de Amerika dikilmekteydi. Fransa bu imtiyazlar yüzünden barışı bozmak ya da çıkmaza sokmak isterse, Amerika, bizim tarafımızda, hiç kimsenin ihmal edemiyeceği bir kuvvet olabilirdi. Diğer taraftan Sir Horas Rumbold'un nazikçe nutku da Lord Gurzon'un geçen konferanstaki tehdit dolu konuşmasından farklıydı. Anlaşılıyordu ki İngilizler, bu

ikinci konferansta, malî - ekonomik meselelerde Fransızlara ancak sınırlı şekilde yardım edecekler ve savaştan kaçınarak barışı sağlamak tarafına gideceklerdi. İşte İngiliz - Amerika delegelerinin bu durumları iyimser bir hava yaratıyordu. Fakat şu halde Fransızlar ne yapacaklardı?

Fransızları o kadar hiddetlendiren ve telâşa düşüren Çester projesinin aslı şu idi:

1914 yılında, o zaman Maliye Nazırı olan Cavit Bey, para bulmak için **Reji Jeneral** adlı Fransız şirketiyle bir anlaşma yapmıştı. Bu borç anlaşması sekiz yüz milyon frank üzerine yapılmıştı. Paranın beş yüz milyon frangı birinci, üç üz milyonu da ikinci kısım olarak yazılıydı. Anlaşmaya göre Reji Jeneral Şirketine **«Samsun - Sıvas ve temdidi Karadeniz demiryolu hattı»** adlı bir imtiyaz verilmiş ve Cavit Bey'in sekiz yüz milyonluk 'istikraz'ından çıkarmayı başaramadığı üç yüz milyonluk ikinci tertip bu demiryolu yapısına karşılık kabul edilmişti. Fakat bu ikinci 'istikraz' aktedilmeden kalmıştı. Fransızlar işte bu sözleşmeye dayanarak şimdi o hat üzerinde bir çeşit hak iddia ediyorlardı. Fakat ortada Fransızlar için kazanılmış bir hak yoktu, çünkü sözleşmeler tam değildi. O derece ki Fransızlarla Samsun - Sıvas hattına dair bir sözleşme bile olmadığı söylenebilirdi. Sözleşmenin, yalnız müsveddesi yapılmıştı. Gerçi parafe edilen müsvedde üzerine asıl sözleşmeyi yapmak için hükümet padişahtan bir irade ile izin almıştı. Fakat bu izne rağmen, sözleşmeyi hükümet tamamlamamış, hatta Meclis de bunun yapılmasını istemez bir tavır almış ve Cavit Bey güç durumda kalmıştı. Müsveddenin parafe edilmesi sebebi, Fransızların o zaman hükümeti durmaksızın sıkıştırmasından ileri gelmişti. «Parafe edilmedikçe Paris borsasında bunları kimse almıyor» diye sefir Rifat Paşa vasıtasiyle

«Babıâli»ye boyuna telgraf yağdırmışlardı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti de parayı alabilmek için sözleşmeyi parafe etmeye mecbur kalmış, Sait Halim Paşa'ya söyliyerek padişahtan da yalnız parafe etmek için irade çıkarılmıştı. Halbuki hukuk bakımından sözleşmelerin parafe edilmesi demek, akdin tamam olması demek değildi. Çünkü parafe edilen sözleşme şekilleri üzerinde tarafların anlaşamadığı birçok noktalar kalıyordu. Önce maliye nazırı giderek tarafların uyuşacağı şekilleri tesbit edecek; sonra da padişah tarafından 'imtiyaz fermanı' verilecekti.

Fransızların üzerinde o kadar gürültü ettikleri Samsun - Sıvas hattı sözleşmesinin içyüzü bundan ibaretti. Şimdi Fransızlar bu sözleşmeye dayanarak bu hat üzerinde bir nevi hak iddiasına kalkışıyorlar, Türk heyetine verdikleri antlaşma projesinin bir maddesiyle (91'inci madde) **«Bu nevi itilâfların yalnız kanunî merasimi icra edilmemiş olsa dahi, siz bunları kabul ediniz!»** diyorlardı. Birinci Lozan konferansının son gecesi İsmet Paşanın gazetecilere: **«Bana görmediğim, bilmediğim birtakım mukaveleleri imza ediniz diyorlar!»** diye şikâyet ettiği konferansın yarıda kesilmesinde etken olan maddelerden biri bu idi. Fakat Türk heyeti kabul etmek için önce bir sözleşmenin varlığını görmeliydi. Oysa ortada ne akit vardı, ne de akdin icabettirdiği iş vardı. O zaman alınan paradan 200.000 lirasını zamanın hükümeti, Dumas isminde bir mühendise vermiş, bu adam da elli bin lira sarf ederek otuz kilometre kadar bir demiryolu yapmış, sonra genel savaş çıkınca Dumas tası tarağı toplayıp kaçmıştı. Bu hesapla şimdi bizim onlardan 150.000 lira da alacağımız kalıyordu. Sonra, inşaata başlanması da kazanılmış bir hak teşkil edemezdi. Çünkü bu ancak hükümetle parayı alıp kaçan yabancı mühendis arasında bir mese-

leydi. Asıl şirket nerede, sözleşme neredeydi? Çester projesi dolayısıyle gürültü edenler bu soruya cevap vermemekte idiler. Fakat özel olarak konuşulduğu zaman Türk heyetinden Fransızlara daha kesin, daha susturucu cevap verenler de vardı; bunlar:

— «Siz Samsun - Sıvas hattını yapmak mı istiyorsunuz? Pekâlâ. Eğer böyle bir şirket hakikaten mevcut ve elinde de mukavelesi varsa gelsin, hattı inşaya başlasın, yapsın, bitirsin. Biz bunu kabule hazırız ve Çester'le olan anlaşmamızı kendimiz hallederiz. Bu tesviye şekli bize uygun gelir. Çünkü bizim istediğimiz nihayet hattın yapılmasıdır. Fransızlar hattın kilometresini 8.000 liraya yapacaklardı. Halbuki bugünkü iktisadî şartlara göre bu imkânsızdır. Fakat bu teklif Fransızların işine gelmediği içindir ki daha Çester projesi kabul edilmeden ve projenin asılı kaldığı aylar zarfında ne bir kere şikâyet, ne de bir kere müracaat etmişlerdir» diyorlardı.

Fakat asıl mesele şu idi: Fransızlar beynelmilel bir konferansa bu özel imtiyaz meselesini nasıl getireceklerdi? Çester projesini nasıl, hangi şekilde görüşme masası üzerine sevkedeceklerdi?

İşte bu Çester hikâyesi yüzündendir ki ikinci konferansın ilk günlerini Fransızlar fena bir propaganda havasiyle bulandırmak gayretine giriştiler ve yine bu sebeptendir ki Amerika delegesinin ilk sözlerinden hayrete düştüler. Bir taraftan konferans etrafında menfi propagandaya girişirken diğer taraftan general Veygand'ın bu arada Suriye fevkalâde komiserliğine de tâyini pek anlamsız değildi. Ancak general Pellé ile özel olarak konuşulup da bu Çester ve Fransız imtiyazları meselesi yüzünden konferansın yine bir çıkmaza girip girmiyeceği sorulduğu zaman birçok te-

reddütlerle beraber Fransız başdelegesi «Hayır!» diyerek bir açık kapı bırakmayı da ihmal etmemekteydi.

Geçen defaki konferans başlıca önemi toprak meselelerinden, adlî kapitülasyonlardan, patrikhane tartışmalarından almıştı. Bu defaki konferansta ise görüşmelerin en esaslı konusunu malî ve ekonomik meseleler, para meseleleri teşkil ediyordu. İkinci Lozan konferansının ilk toplantısında barış nutukları dinledikten sonra biraz iyimser olanlar, biraz ümide kapılanlar, konferans dışında Fransızlarla konuştukları ve Fransız gazetelerini okudukları zaman, haklı olarak:

— «Beynelmilel bir konferanstan ziyade büyük bir şirketin idare meclisi görüşmelerine başlamak üzereyiz!» diye düşünüyorlardı.

Herhalde bu ikinci konferansın ilk gününün önemli olayı Amerika'nın Bern sefiri Grew'in nutku oldu. Bu nutuktan ve Amerikalılarla diğer konuşmalardan anlaşılıyordu ki antlaşma imza edilir edilmez Amerika Türk heyetiyle hemen görüşmeye başlayacak, iki memleket arasında özel bir ticaret ve dostluk antlaşması imzalanacaktı. Bu takdirde Amerika ile siyasal münasebetlerimiz de Lozan konferansının sonucuyla beraber hemen başlayacak demekti. Çester Projesine gelince, Amerikalılar, Türkiye hükümetiyle bir Amerikan şirketi arasında yapılmış özel bir ticaret anlaşmasının beynelmilel bir konferansta nasıl konuşulabileceğini bir türlü anlamıyorlardı. **«Yalnız Türkiye ile bir Amerikan kumpanyasını alâkadar eden bir meselenin bu konferansa nasıl mevzu olabileceğine ne bir sebep bulabiliyoruz, ne de ihtimal veriyoruz!»** diyorlardı.

İLK KONUŞMALAR : TOPRAK VE PARA MESELELERİ

LOZAN Palas'takiler, 24 Nisan sabahı, caddeden geçen muzikanın sesiyle uyandılar. Pencereden bakıldığı zaman dışarısı kalabalık, her taraf bayraklar içindeydi. İsviçre şehirleri içinde bir küçük mücevher parçasına benziyen güzel, temiz, yeşil Lozan'ın caddelerinden alay alay insanlar, göğüslerinde çiçekler, ellerinde bayraklar, muzika çalarak, şarkı söyliyerek geçiyorlardı. Sonra haber alındı ki o gün Vaud kantonunun büyük bayram günü idi. Lozanlılar, Vaud kantonunun, özellikle Lozan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadeleye girişen, bu mücadele sonunda kurşuna dizilen Daven'in heykeli önünde muazzam bir gösteride bulundular. Gösteriye hemen hemen kantonun büyük bir kısım halkı, bütün öğrenciler, ordunun birçok kıtaları katıldılar. Bunlar önce Daven'in heykeli önünden geçtiler, sonra şehrin ileri gelenleri, toplanan halka İsviçre gençliğine nutuklar söylediler. İsviçre'nin dünya savaşına girmemiş olmasından dolayı sevinçlerini belirttiler. İsviçre gençliğine geçmi-

şin derslerinden faydalanması, vatanlarının hürriyetini savunmak için daima hazır olması tavsiyesinde bulundular.

Birinci siyasal ve ikinci malî komiteler, çalışmalarına, İsviçre'nin bu bağımsızlık gününde başlıyorlardı. Sabahın ilk saatinden itibaren Lozan Palas'ta İsmet Paşa ile general Pellé arasında geçen konuşmadan söz açıldı. Fransızlar bu konuşma sırasında General Pellé'nin İsmet Paşa'ya Türkiye'nin bazı dostça olmıyan hareketlerinden ve Çester projesi hakkındaki resmî protestoya henüz cevap verilmemesinden şikâyet ettiğini söylüyorlardı. Bundan sonra General Pellé Fransa'nın Türkiye ile iyi geçinmek isteğinde olduğu hakkında teminat vermiş, Ankara anlaşmasıyla eklerinin antlaşmaya yazılmasını istiyen İsmet Paşa'ya yalnız Fransa ile Türkiye'yi ilgilendirdiği için buna lüzum olmadığını söylemişti.

Birinci siyasal komite bu hava içinde sabah saat onda görüşmelerine başladı. İsmet Paşa, diğer delegeler ve danışmanlarıyla beraber, bu toplantıya katıldı. Bir gün önce Lozan'a gelen Venizelos, Yunan delegesi Kaklamanos'la beraber görüşmede hazır idiler.

Önce reis Rumbold, antlaşmanın siyasal nitelik gösteren birinci maddesinin geçilmesini, görüşmelerin sonuna bırakılmasını ve o maddeden hemen sonraki toprak meselelerinin konuşulmasını teklif etti.

Bu birinci maddede: **«Bu muahedenin yürürlüğe konması tarihinden itibaren bir taraftan İngiltere İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya hükümeti, diğer taraftan Türkiye ve tebaaları arasında sulh hali katî surette yerleşecektir. Taraflarca resmî münasebetlere başlanacak, her devletin kendi toprakları üzerinde diplomasi ve konsolosluk memurları, hususi hükümler mev-**

cudolmadığı takdirde, beynelmilel hukuk tarafından tâyin edilen esaslar mucibince muamele görecektir» deniliyordu.

Rumbold bu maddeyi geçtikten sonra ikinci maddenin tarafımızdan teklif edilen değişmiş şekline göre Türk heyetinin müttefiklerin teklif ettiği Meriç'in sol sahili yerine nehrin mecrasının Talveg hattını istediğini söyledi ve İngiliz heyetinin bu fikre katılamıyacağını da ekledi.

Talveg hattı demek, Meriç'ten akan suları ortasından ikiye ayıran farazî bir hat demekti.

Rumbold:

— «Meriç nehri meselâ Tuna nehriyle kıyas edilemez. Bu nehre Talveg hattının tâyini müşküldür. Çünkü nehrin asıl mecrası sık sık değişir, nehri iyi tanıyan mütehassıslarla görüştükten sonra bu Talveg hattının kolaylıkla tâyin edilemiyeceğine kanaat getirdim. Devletlerin arzusu devamlı bir sulhtur. Bunun için komşu devletler arasında ihtilâfa meydan vermiyecek bir hal sureti bulmalıyız. Onun için bu teklife taraftar değilim.»

Onun arkasından Montanya konuştu:

— «Meriç'te böyle bir hat yoktur. Talveg sabit değil, hareketlidir. Komşular arasında ihtilâfa meydan vermemeliyiz.» diyerek İngiliz başdelegesini doğruladı.

Bu sefer İsmet Paşa söz aldı. Önce antlaşmanın ilk maddesinin sonraya bırakılmasına itiraz etti: «Herhalde bu birinci maddenin pek kısa bir zamanda müzakere edilerek halledilmesini temenni ederim» dedi. Sonra Talveg hattına geçerek ileri sürülen itirazların her nehir hakkında geçerli olduğunu söyledi:

— «Şayet Talveg hudut diye kabul edilmiyerek nehrin sol sahili kabul edilse bunda da aynı mahzur vardır. Meriç'in sol sahili de sabit değil, hareketlidir. Biz iki komşu arasında ihtilâfa meydan vermemek içindir ki bu hattı

istiyoruz. Teklifimiz kabul edildiği takdirde nehir iki devlet arasında müşterek demektir. Bir sahili bir hükümete, diğer sahili de diğer hükümete aidolacaktır ve esasen Talveg hattı nazari olarak ayırıcı bir hat teşkil edecektir.»

İsmet Paşa'dan sonra Kaklamanos söz aldı: Önceki görüşmelerde Meriç'in sol sahilinin kabul edilmiş olduğunu, o zaman Türkler tarafından bir itirazda bulunulmadığını, tespit edilen kararlarda kalınmasını teklif etti.

Yunan delegesinin bu ihtarı Rumbold'a devletlerin bize verdiği notayı hatırlattı. Bu notada toprak meselelerinde esaslı değişiklikler ileri sürüldüğü takdirde bunları görüşme isteğinde olmadıklarını bildirmişlerdi.

Rumbold: «Talveg hattının esaslı bir tadil olduğunu, nota mucibince teklifimizi kabule yanaşamıyacaklarını» bildirdi.

İsmet Paşa, Meriç sol sahili yerine Talveg'i istemenin esaslı değişiklik olmadığını anlattı. Talveg gibi sahilin de değişebilir olduğunu tekrarlıyarak bu sebebin teklifimizin reddini mazur gösteremiyeceğini ilâve etti. Bu sefer General Pellé söze karıştı:

— «Mademki sol sahili muahedenin beşinci maddesinde yazılı olduğu gibi bir komisyon tâyin edecektir, sahilin arasıra değişmesi ehemmiyetli olamaz. Çünkü komisyonun tâyin edeceği hudut katî olacağı için ihtilâfa mahal kalmaz!» dedi.

İsmet Paşa da bu defa sol sahil sınırı kabul edilirse o sahilde kalacak köylerin susuz kalacaklarını, asıl anlaşmazlığın da bu gibi şeylerden doğacağını söyledi. Venizelos'la Pellé su meselesinden bir anlaşmazlık çıkamıyacağı, bu konuda anlaşılabileceği cevabını verdiler ve Venizelos şunu da ilâve etti:

— «Hepimizin aradığı sabit bir hudut bulmaktır. Ma-

demki Talveg daima değişiyor, sabit değil demektir. Fakat 'sol sahil daima Türklerindir' dersek bu suretle muayyen bir hudut bulmuş oluruz. Onun için suyun vaziyeti hududun tâyini noktası olsun. Bu su Yunanlılar tarafına on metre çekilirse, bu on metre boş toprak Türklerin olsun!»

İsmet Paşa «böyle mütemadiyen değişen bir hududa hudut denmez» cevabını verdi.

Rumbold söz aldı:

— «Su sağ sahile doğru çekilirse açılan toprak sizin olacak!»

İsmet Paşa sordu:

— «Ya sola çekilirse?»

Bunun üzerine gülüştüler.

İsmet Paşa devam etti:

— «Biz ne toprak kaybetmek, ne toprak kazanmak istiyoruz. Her yerde kabul edilen bir şekli teklif ediyoruz. Tekrar ediyoruz: İki memleket arasında kavgaya meydan vermiyecek tek yol budur. Çünkü sular her iki tarafa aid olacaktır. Nehirden iki tarafın faydalanması ile Türkiye'nin istifade etmemesi bir değildir. Ziraatimiz, köylerimiz için su lâzımdır.»

Bunun üzerine «sudan istifade edilmesi için anlaşırız» dediler.

İsmet Paşa ısrar ediyordu:

— «Mademki sol sahil bizim olacak, sudan istifade edeceğiz, o halde Talveg'i veriyorsunuz demektir. Çünkü Talveg söylediğim gibi nazari bir çizgidir.»

Bu sefer Pellé atıldı:

— «Mudanya konferansından beri cereyan eden müzakerelerde, alınıp verilen notalarda Türkiye'nin hep 'Me-

riç'e kadar Trakya'yı işgali' tekrar edilmiştir. Bundan anlaşılan Meriç'in sol sahilidir.»

İsmet Paşa:

— «Biz Mudanya konferansında bir muahedenin tafsilâtını konuşmadık. Mademki bugün nehrin bir sahilinin bize, diğer sahilinin komşu devlete aidolmasını kabul ediyorsunuz, yani mademki nehir müştereken iki devlete aidolacaktır, bu vaziyeti kısaca, fakat vazıh surette tarif edecek Talveg hattından başka tâbir bulmak kabil değildir.»

Rumbold:

— «Bu madde ile çok meşgul olduk. Müsaade ederseniz başka maddeye geçelim» dedi.

İsmet Paşa, bu madde üzerinde itiraz hakkımızı muhafaza ettiğimiz cevabını verdi.

Rumbold:

— «İsmet Paşa söze başlarken birinci maddenin kısa bir zamanda tetkikini istedi. Elbet muahedenin imzasından evvel bunu müzakere edeceğiz.»

İsmet Paşa:

— «İstanbul'un ve Çanakkale'nin tahliyesi Türkiye için hayati bir meseledir. Tahliyenin tarihini, tatbik şekillerini tetkik etmek lâzım gelir. Bunun ister toprak meselelerinin başında, ister ortasında, ister sonunda, fakat her halde müzakeresini isterim.»

Rumbold:

— «Evet, sulhun imzasından evvel bunu herhangi bir surette hallederiz.»

Bundan sonra antlaşmanın 3'üncü maddesine geçildi. Bu maddedeki değişikliğimiz Suriye ve Irak sınırına dairdi

ve Ankara anlaşmalarının bütün ekleriyle geçerli olduğunu ve antlaşmanın yazılmasını istemekteydi.

General Pellé, bu madde ortaya gelince, hemen söz aldı:

— «Hükümetimin verdiği talimata göre Ankara itilâfnamesini Türkiye ile mandaya tâbi Suriye arasında ve komşuluğa ait münasebetleri nizama koyan mahallî bir vesika olarak telâkki ederiz. Bu itilâfnameyi Fransa tatbik etti, ediyor ve edecektir. Fakat bu itilâf Fransa ile Türkiye arasında, yalnız iki devleti alâkadar eden meselelere aittir. Niçin Türkiye bu itilâfname hükümlerini kendisiyle sekiz devlet arasında imzalanacak bir muadeye ilâve etmek istiyor? Fransa heyetine göre bu ahitname Fransa ile Türkiye arasındaki mevzii mahiyetini muhafaza etmelidir.»

İsmet Paşa:

— «Mademki General Pellé Fransa namına Ankara itilâfının meriyette olduğunu söylüyor, o halde teklifimiz yeni bir şey değildir. Arzu ettiğimiz, muahedenameyi bu hususta daha vazıh kılmaktır. Fazla olarak bu itilâf ne bizim meclisimizde, ne de Fransa parlâmentosunda henüz tasdik edilmemiştir. İstiyoruz ki muahede meclisten geçeceği gün bu itilâf da muahede ile beraber tasdik edilsin, yürürlüğe girsin.»

General Pellé:

— «Eğer itilâfnamenin bu hudutlara müteallik kısmından maada bütün tafsilâtını dercetmek lâzım gelse, bu meselede alâkaları olmıyan devletlerin de müzakereye iştirak etmesi icabeder. İsmet Paşa istiyorsa itilâfnamenin 8'inci maddesinde yazılı hudutları buraya dercedelim.»

İsmet Paşa:

— «Hududun derci kabul edildiyse, itilâfnamenin diğer hükümleri de kabul edilmiş demektir. Bizim için Ankara itilâfı bir topluluktur. Ondan dolayı teklif ettiğimiz ilâvenin yazılmasını istiyorum. (Gülerek:) Fransa istiyor mu ki biz kendisiyle ayrı bir muahede yapalım? Eğer istiyorsa kendisiyle bu ayrı ahitnameyi yapmaya hazırım. İstemiyorsa teklif ettiğimiz cümlenin yazılmasını kabul ediniz.»

General Pellé tekrar itiraz etti ve bu sefer Montanya söz aldı:

— «Üçüncü maddede düşünülen, hududun tasrihidir. Onun için yalnız hududu mevzuubahis etmek kâfidir.»

İsmet Paşa:

— «Mademki Ankara itilâfnamesi muteberdir, Türkler için baştan aşağı mer'i demektir. Mademki General Pellé de bu meriyetin Fransa tarafından da kabul edildiğini reddetmiyor, o halde tekrar ediyorum ki muahedeye dercini isterim.»

General Pellé:

— «Devletlerin muahedeye yalnız Türkiye ile kendilerini alâkadar eden maddelerin geçmesinde müttefik olduklarını görüyorsunuz. Bu meseleyi hususi görüşelim, göreceksiniz ki sizi lâzım geldiği surette tatmin edeceğim...»

Rumbold:

— «Mösyö Montanya'nın fikrindeyim. General Pellé'nin beyanatını senet ittihaz ediniz ve Ankara itilâfını da mevzuubahis etmeyiniz.»

Bunun üzerine İsmet Paşa General Pellé'ye «peki, görüşelim» dedi ve başka maddeye geçildi.

Sonraki madde, Musul meselesiydi. 3'üncü maddenin Türkiye - Irak sınırına ait ikinci fıkrası konuşulacaktı. Sir Rumbold söz aldı:

— «Geçen defa biz buradan ayrılırken Türkiye - Irak hududu meselesinde her iki tarafın statükoyu muhafaza edeceğini kararlaştırmıştık. Halbuki karşılık teklifinizde bundan bahsetmiyorsunuz. Bizim için bu nokta mühimdir.»

İsmet Paşa:

— «Siz muahede projesinde bahsetmemişsiniz ki biz bahsedelim?»

Rumbold:

— «Hükümetimle hükümetinizi alâkadar eden bu meseleyi sizinle hususi surette görüşmek isterim.»

Ankara anlaşmasından sonra, Musul meselesi de tekrar özel konuşmalar salonuna gidiyordu.

Bundan sonraki 4'üncü madde, esasen tarafımızdan kabul edildiği için görüşülmedi, 5'inci maddeye geçildi. Bu maddede sınırları tahdit edecek komisyonların yerlerinde verilen kararları bozabileceği hakkındaki fıkranın kaldırılmasını istiyorduk. İsteğimiz kabul edildi. Diğer maddelerde değişiklik olmadığı için 12'nci maddeye atlandı. Bu maddeye «İmroz Bozcaada ve bu son adaya bağlı Merkep adaları» kelimelerinin ilâvesini istiyorduk.

Rumbold:

— «Buradaki tadil teklifini de kabul ediyoruz. Yalnız bundan dolayı Boğazlar mukavelesinin 4'üncü maddesini de tadil etmek lâzım gelir. Bunu da müşavirler yapsınlar. Bir de Merkep adasının rumca ismi olan Gayduris'in ilâvesi lâzımdır» dedi.

Ve böylece ikinci Lozan konferansının ilk görüşmeleri

bazı ufak tefek meselelerin çözümlenmesi ve bir iki önemli meselenin de özel konuşmalara bırakılması suretiyle sona erdi.

Fakat ilk günün en hararetli görüşmeleri, asıl dört buçukta toplanan malî komitede yapıldı. Bu toplantıya İsmet Paşa da katılıyordu.

Görüşmeye antlaşmanın 17'nci maddesinden başlandı. Bu madde, Türkiye'nin, Osmanlı İmparatorluğu parçalarıdan olan Mısır ve Sudan ülkelerinden 'feragatine' dairdi. Rumbold:

— «Bizim bu meselede söyleyecek sözümüz var. Mütehassısımız noktai nazarımızı anlatacak?» dedi ve toplantıda bulunan İngiliz uzmanı:

— «Mukabil tadil tekliflerinde Türklerin prensip itibariyle hakları vardır. Türkiye kendisini Mısır istikraz taahhütlerinden kurtarmak istiyor ki doğrudur. Fakat bu husus bir mukavele ile de kabildir» diye ilâve etti.

Hasan Bey cevap verdi:

— «Mısır üzerinde hâkimiyet hakkımızdan vazgeçmeye razı olduk. Hakkımızı feda ederken o hakkın bize yüklediği taahhütlerden de kurtulmalıyız. Mısır'ın istikrazlarına karşılık olan varidatını İngiliz Bankası alıyor. Onun için bir mukavele eğer mutlaka lâzımsa bu İngiltere ile Mısır arasında yapılmalıdır. Bunda bize taallûk eden bir şey yoktur.»

İngiliz danışmanı:

— «Biz beş on dakika görüşürsek bu mesele üzerinde anlaşabiliriz,» dedi ve mesele yeni kurulan mütehassıslar komisyonuna gönderildi.

Bundan sonra 19'uncu maddeye geçildi. Bu madde ile de Kıbrıs adası üzerindeki hakkımızdan feragat ediyorduk.

Aynı meselede, Hasan Bey «Kıbrıs'tan vazgeçiyoruz, buradaki taahhütlerimizden de kurtulmalıyız» fikrini tekrarladı. İngiliz uzmanı tekrar: «Prensip itibariyle doğrudur, fakat burada bir 1855 istikrazı var ki bunu da mütehassıslar görüşsünler» cevabını verdi. Bu madde de uzmanlara gitti.

Bundan sonra 45'inci maddenin ilişkin olduğu 50'nci madde ile beraber konuşulması kararlaştı. Bu iki madde «düyunuumumiyenin bizden ayrılan memleketler arasında taksimine dair»di. Bu maddenin bir fıkrasında devletlerin yazdığı **«Düyunuumumiye Meclisi»** tâbirini değiştirerek **«Salâhiyettar olanlar»** diye yazılmasını istiyorduk. General Pellé: «Bundan maksadınız nedir?» diye sordu.

Hasan Bey cevap verdi:

— «Yalnız Düyunuumumiye Meclisinden bahsediyorsunuz. Halbuki o Meclisin salâhiyeti bütün istikrazlara şâmil değildir. Muharrem kararnamesine bağlı istikrazlardan maada, avanslar da vardır ki düyunuumumiye bunlarda salâhiyetli olamaz.»

General Pellé:

— «Görüyorum ki burada bir yazılış hatası var. Dedikleriniz doğrudur. Biz de vuzuh istiyoruz. Esas değil, bir şekil meselesi... mütehassıslara havale edelim.»

Bu sırada İngiliz heyeti aynı maddenin 2'nci fıkrasına takıldı. «Bunda da yazılış tarzı tashihe muhtaçtır, mütehassıslar görüşsün» denildi. Sonra, 45'inci maddenin karşı teklifimizdeki (hiçbir suretle) kaydını kabul ettiler ve 46'ncı maddeye geçildi. 46'ncı madde düyunuumumiyenin sermaye üzerinden taksimi hakkında idi.

General Pellé:

— «Esasta müttefikiz. Şekle gelince, fıkranın ba-

şında siz 'halel gelmeksizin' diyorsunuz. Bunu 'kayıtsız' kelimesine çevirelim.»

Hasan Bey, bu yazılış meselesinin önemi olmadığını söyledi, kabul edildi. Aynı maddenin 3'üncü fıkrası —ki Türkiye'nin esham çıkarabileceğine dairdi— uzmanlara havale olundu. Daha birkaç madde, yazılış tarzları üzerinde ufak tefek tartışmalarla böylece uzmanlara havale edildikten sonra, 37'nci maddeye geçildi. Bu maddenin ruhu şu idi: Biz borçları akdettiğimiz zaman elimizde koca bir imparatorluk vardı. Sonra memleket parçalanmıştı. Elimizden birçok yerler alınmıştı. Gelir azalmıştı. Şimdi bize: «Elimizdeki taahhütler kâfi değil, yeni taahhütler buluruz» diyorlardı.

General Pellé:

— «Kaldırılmasını teklif ettiğiniz bu maddenin kalmasına kuvvetle taraftarız» dedi.

Hasan Bey cevap verdi:

— «Biz taahhütlerimize riayet etmek istemiyor değiliz. Fakat bir kere muhtelif istikrazların karşılığını tetkik edelim. Evvelâ muharrem beyannamesine bağlı istikrazlar var ki karşılıklarını artırmak mecburiyeti ...tur. Kararname dışındaki istikrazlara gelince, eğer karşılıkları kâfi gelmezse, açığımız memleketin umumi varidatından tesviye edilecektir. Halbuki siz kalmasını teklif ettiğiniz bu madde ile şöyle bir şey istiyorsunuz: 'Umumi karşılıkları hususi karşılıklara çevirelim'. Buna lüzum yoktur. Çünkü Türkiye'nin umumi varidatı esasen bu arzularınızı temine yeter vaziyettedir. Bundan maada mesele kambiyo farkı ile münasebetlidir. Düyunuumumiye meclisi bu kambiyo meselesinden dolayı Türkiye ile görüşmeye salâhiyetli olmadığını söylüyor. Senelik müret-

tebatın neye varacağını da bilmiyoruz. Şimdi teklif ettiğiniz madde ile siz bizden meçhule karşı bir taahhüt istiyorsunuz ki bunu yapamayız.»

General Pellé:

— «İfadenize göre maddenin kalkmasında bir mahzur olamaz. Bu, hâmiller için ancak bir teminat meselesidir. Bununla beraber, meseleyi mütehassıslar meclisine havale edelim.»

Bu madde de uzmanlara havale edildi. 48 ve 49'uncu maddelerde bazı yazılış değişiklikleri yapıldıktan sonra 50'nci maddeye gelindi. Bu madde "şimendifer istikrazları ve kilometre teminatı" hakkında idi ve karşı teklifimizde kaldırılması istenmekte idi.

General Pellé:

— «Nasıl kaldıralım? Bunda devletlerin menfaatleri bahise mevzudur.»

Hasan Bey:

— «Mösyö Venizelos bundan evvelki toplantılarımızda Selânik iltisak hattına ait olan kilometre teminat borcunu bir devlet borcu addetmiş ve bu itibarla taksim edilsin, demişti. Biz bunu kabul etmedik ve dedik ki: Kilometre teminatında faiz ve amortisman yoktur. Kilometre teminatı şimendiferin bulunduğu memleketin iktisadi şartlarına ve taşıma gelirine göre değişir. Bu bir nevi iktisadi gelişmeyi kolaylaştırmak için devlet tarafından verilmiş tahsisat gibidir. Onun için beyhude teminattan dolayı ortaya çıkan taahhütler meselelerinde, yani prensipin tâyini meselelerinde hakemi kabul ederiz. Fakat bu şimendiferler işinde iki farklı mesele var, biri yukarda dediğimiz gibi kilometre teminatından doğan taahhütler, diğeri ise hat için yapılan istikraz meselesi-

dir ki başka başka şeylerdir. Bu ikincisi devlet borcudur ki taksim edilebilir.»

Venizelos:

— «Ben de şimendiferlerin uzunluğuna göre taksimini teklif etmiştim.»

İngiliz uzmanı bu beyanatın önemli ve incelenmeye değer olduğunu söyledi. Venizelos: «Eğer Türkler uzunluğa göre taksimi kabul ederlerse ben razıyım. Mütehassıslar meclisine derhal gönderelim» diye ilâve etti. General Pellé, İsmet Paşa'nın notasındaki esaslara göre incelenmek üzere uzmanlara havale edelim, dedi ve bu da uzmanlara gönderildi.

Şimdi mesele, 50'nci maddenin sonundaki ilâveye geliyordu. Bu ilâve ile, «Osmanlı Devleti tarafından tedavüle çıkarılan kâğıt paralar piyasadan çekildikçe, çektiğimiz nispette, bizden ayrılan memleketlerin de iştirakini, hisselerini ödemelerini» istiyorduk.

Hasan Bey dedi ki:

— «Türkiye borçlarının taksimi kabul edildi. Fakat hangi tarihten itibaren? Biz 1918'i istedik, müttefikler 1914'ü kabul ettiler. Bizim 1918'e kadar olan borcu taksime girişmek istemekliğimizin sebebi şudur: Eski imparatorluktan ayrılarak meydana çıkan devletler bizim her türlü menfaatlerimize ve taahhütlerimize iştirak etmişlerdir. Onun için, yani kâğıt para da harb zamanında çıktığı için, bu, aynı zamanda o devletlerin de hakiki borcudur. Şu farkla ki bu kâğıt paraların yalnız faizi yoktur. Fakat devlet bugün bunların karşılığını kimde ise ona vermeye mecburdur. O halde Türkiye kâğıt paraları piyasadan çektikçe kendi hissesine düşeni vereceği gibi yeni kurulan devletler de kendi hisselerine düşen kısmı

vermelidirler. Bir de dahilî istikraz yapmıştık ki, onda, fedakârlık ettik, bizden ayrılan yerlerin hisseli olmalarından vazgeçtik. Nerde kaldı ki şu kâğıt paraların ödenmesini, Sèvres muahedesinde bile, üzerimizden almış ve Almanya'ya yüklemiştiniz. Halbuki şimdi bu kaydı da kaldırıyorsunuz ve 158 milyon liralık borcun hepsini bizim üzerimizde bırakıyorsunuz.»

Fransız uzmanı Bargeton:

— «Fakat kâğıt para çıkarmak bir istikraz değildir ki...»

Hasan Bey:

— «Mecburi bir istikrazdır.»

Bargeton:

— «İstikraz olabilmek için parayı verenle alan arasında mukavele lâzımdır. Fazla olarak bunun zorla tedavülünü emrettiğiniz için sizden ayrılan yerlerin ahalisi zarar gördüler. Onları bir daha mı zarara sokalım?»

Hasan Bey:

— «Bu işte zarar görenler, evvelâ kâğıtları ilk kabul edenlerdir. Çünkü onlar kâğıda karşılık altın vermişlerdir. İkinciler ise kâğıtları kâğıt karşılığında almışlardır. İsterseniz bu maddeyi de mütehassıslara gönderelim.»

General Pellé:

— «Devletler bunu uzun uzadıya tetkik ettikten sonra kabul etmemeye karar vermişlerdir. Bunu mütehassıslar meclisine gönderemeyiz,» dedi ve mesele burada kaldı.

Bundan sonra 51 ve 52'nci maddeler hakkındaki değişiklik tekliflerimizi kabul ettiler. Bu kabulden sonra 52'nci

maddenin 2'nci fıkrasındaki «12 adanın senevi mürettebat» konusuna geçildi.

İtalyan uzmanı Nogara söz aldı:

— «12 adayı 1920 senesine kadar Türkiye'ye vekâleten idare ettiğimiz için adaların borçlarını ancak o tarihten sonra üzerimize alabiliriz.»

Hasan Bey:

— «Fakat 1912 senesinden beri adalarda varidat tahsil ediyorsunuz, adaları fiilen işgal etmiş bulunuyorsunuz, ahaliyi vergiye tâbi tutuyorsunuz, fakat borcunu vermek istemiyorsunuz? Öyle mi? Senevi mürettebata 1912'den itibaren iştirak etmelisiniz.»

Nogara:

— «Bu para çoktur veremeyiz.»

Burada Venizelos söze karıştı:

— «Biz bile adalara ait borçlar hissesini 1912'den itibaren kabul ettik» dedi.

Mesele yine uzmanlara gönderildi. Montanya, antlaşmayı yazacak ve maddelere komisyonlarda kararlaştırılan son şekilleri verecek olan uzmanlar komisyonuna yalnız Türk uzmanlarıyla dört müttefikin gelmesini, kalabalık olmamasını söyledi. Venizelos itiraz etti. Romanya, Yugoslavya delegeleri de itiraza katıldılar. Nihayet bunların gerektiğinde, kendilerini ilgilendiren bir mesele olunca gelmelerine karar verildi. İkinci komitenin ilk görüşmesi böyle bitti.

■

BU İLK günün konuşmalarında, asıl mücadele başlamadan önce iki tarafın birbirini yoklaması gibi, bir hız al-

ma, bir hazırlanma havası hâkimdi. Konferans, biraz daha geçsin, aldığı bu hızla ve bütün kuvvetiyle düyunuumumiye fırtınasının ta içine girebilirdi. Fakat bunun için daha birkaç gün, hattâ daha bir iki hafta geçmeliydi. Şimdilik devletler ana meselelerin ayrıntıları, yazılış şekilleri ve üzerinde uyuştukları toprak maddelerinin son formülleri üzerinde uğraşıyorlardı. Daha şimdiden, iki taraf, herhangi bir önemli meseleye dokunulacağı zaman, 'ihtirazi kayıt'larla yetiniyorlardı. Konferans gittikçe kızışacaktı. Nasıl ki ikinci Lozan konferansının üçüncü günü, siyasal, ekonomik komiteler toplandığı zaman, delegelerin daha hararetli olmaya başladıkları gözükmeye başladı. Özellikle siyasal komitede Meis adasiyle Adakale hakkındaki isteklerimiz, İtalyanlarla Balkanlıları özellikle sızlandırdı. Birinci konferanstan beri biliniyordu ki asıl heyecanlı konuşmalar zaman zaman, esrarengiz, özel buluşmalardan çok belki bu açık toplantılarda idi. Burada delegeler anî soru ve cevaplar karşısında gerçekten çetin bir imtihan geçirmekte ve daime galeriyi hesabetmekte idiler.

■

SİYASÎ komite ikinci toplantısını yaptığı zaman masanın üzerine konan, antlaşmanın 15'inci maddesi oldu. Bu madde ile biz, devletlerden Meis adasını istiyorduk. Sir Rumbold bunun «esaslı bir tadil» olduğunu söyleyerek devletlerin görüşmeyi doğru bulmadıklarını bildirdi. İtalyan delegesi Montanya —bu ada özellikle İtalya'yı ilgilendirdiği için— İngiliz delegesinin fikrine katıldı.

— «Bu hususta fazla söz söylemek istemiyorum. Fakat Türk heyetinin mütalâalarını dinledikten sonra kendilerine cevap vermeye hazırım» dedi.

İsmet Paşa söz aldı:

— «Meis adası kara sularımız içindedir. Şimdiye kadar da bize ait olduğu kabul edilmiştir. Nitekim 10 Şubat 1904 Londra konferansı ve İtalya ile yapılan Lozan muahedesi bu ada üzerinde hâkimiyet hakkımızı tanımıştı. İstediğimiz tadil hiçbir suretle «esaslı» sayılamaz. Nerde kaldı ki, eğer bütün bir kıta bir hükümete ait olursa, sahil sularındaki adalar da o kıtaya ait olmak icabeder. Bundan evvelki konferansta bu adalardan bahsedilmişti. Yani adalar hiç konuşulmadı. Yalnız son dakikada müttefikler projeye adalar meselesini, evvelce müzakere edilmediği halde, koydular.»

Mösyö Montanya:

— «Fakat İsmet Paşa'nın teklifi 'Misakı Millî' hükümlerine aykırıdır.»

İsmet Paşa:

— «'Misakı Millî' Araplardan bahseder. 'Misak'ın birinci maddesi isteklerimize karşı değildir. Fakat siz asıl benim sualime, yani 'kara sularında bulunan adalar bağlı oldukları kıtaya ait olmak icabeder' sualine cevap vermiyorsunuz? Bu ada Anadolu'nun ayrılmaz parçasıdır. Sir Rumbold: 'Adada müslüman yoktur' diyor. Halbuki adada birçok müslüman vardı. Ancak işgalin uzun zaman sürmesi bunların oradan hicret etmelerine sebep oldu. Bu ada, Anadolu'nun emniyeti için lâzımdır. Haklı mütalâalarımızın dikkate alınacağını ümidetmek isterim.»

Mösyö Montanya:

— «Müttefikler Türkiye'nin bu yeni talebini redde karar vermişlerdir. Bu talep bizde hayret uyandırmıştır. İsmet Paşa'nın 4 Şubat tarihli mektubunda bu adadan

bahis yoktu. Devletler de İsmet Paşa'nın notasına verdikleri cevapta 4 Şubat mektubunda bahsedilmeyen meselelere dokunulmıyacağını, topraklara ait maddelerde esaslı tadillere razı olmıyacaklarını bildirmişlerdi. Adanın küçük olması, meselenin ehemmiyetini değiştirmez. Türkiye'nin bu isteği hâkimiyetini genişletmek arzusundan başka bir şey değildir.»

General Pellé:

— «Fransız heyetinin noktai nazarı da Mösyö Montanya'nınkinin aynıdır.»

İsmet Paşa:

— «Mütalâalarımızın doğru, isteklerimizin haklı olduğunu dikkate alarak Türk heyetini tatmin etmenizi rica ederim.»

Mösyö Montanya:

— «Beyanatımı teyidederim. Böyle bir mesele yoktur. Çünkü istenen tadil esaslıdır. Burada müzakere edilmez. Müttefikler bunu reddetmektedirler.»

İsmet Paşa:

— «Esaslı bir tadil sözü doğru değildir. Çünkü kara sularındaki adaların hâkimiyetimizde kalacağını siz muahedenin başka bir maddesiyle kabul ediyorsunuz?»

İtalyan uzmanı Guarilla:

— «İsmet Paşa 4 Şubat mektubunda on iki adaya ait tekliflerimizi kabul ettiğini söylüyordu. Fakat Meis adasından hiç bahsetmiyordu. 'Esaslı bir değişiklik değildir' sözü de doğru değildir. Fazla olarak 'Kara sularındaki adalar, 12 adaya ait kararlar müstesna olmak üzere Türkiye'ye aittir' kaydı vardır. Bir de 1912 muahedenamesinde Meis adasından katiyen bahis yoktur. Sonra bu ada, kara sularında da değildir. Gerçi kıyıdan 3 mil

mesafededir ama, tamamen kara sularına dâhildir denilemez. Başka adalar vardır ki onlar da kara suları içinde olduğu halde Türkiye'ye ait değildir.»

İsmet Paşa:

— «Coğrafya bakımından ve milletlerarası kabul edilmiş usule göre Meis adası hâkimiyetimize geçmek lâzım gelir. Bu esaslardan o kadar eminim ki meselenin herhangi bir hakeme havalesine razıyım. Hakemin tetkik sonunda vereceği hükmü beklemek isterim.»

Mösyö Montanya:

— (Tekrarlıyarak) «Beyanatımı teyidederim.»

Rumbold:

— «İtalya heyetinin delillerini kabul ediyoruz Sonraki maddeye geçilmesini tavsiye ederim.»

İsmet Paşa:

— «Biz de ihtirazi kaydımızı muhafaza ediyoruz.»

İtalyanların Castellerizo adını verdikleri Meis adası meselesi o gün böyle kaldı ve bir iki ufak değişikliğe ait konuşmalardan sonra 16'ncı maddenin 3'üncü fıkrasındaki «Adakale» konusuna geçildi. Önce Rumbold dedi ki:

— «Bu son fıkrayı okuduğum zaman cidden hayretlere düştüm. Bu adanın hukuki vaziyeti hakkında biraz malûmat vereyim. Bu ada, Berlin muahedesi konuşulurken unutulmuştur; sonra Macarlar işgal etmişler ve gerek Londra, gerek İstanbul, gerek Atina konferanslarında da Türkler, kendilerine teklif edilen hudut dışında kalan Avrupa toprakları üzerinde hâkimiyetlerinden vazgeçmişlerdir.»

Bunun üzerine «Adakale» ile özellikle ilgili olan Romanya delegesi Diyamandi söz aldı: Bir barış konferansında yakışmıyacak bir tavırla «Adakale» hakkındaki isteğimizi

Levent Sahverdi Arşivi

küçümsemek istedi. Sesine bazan öyle bir ahenk veriyordu ki bu hali Sir Rumbold'un bile hiddetli bakışlarını üzerine çekti. Romanya'nın küçük delegesi bin dereden su getiriyordu. Ondan sonra Yugoslavya delegesi Juvanovitch hiç ilgili olmadığı halde bu meselede kraldan ziyade kral taraflısı olmak gayretkeşliğine kapıldı.

Diyamandi diyordu ki:

— «Romanya Hükümeti bunu okurken evvelâ bir imlâ yanlışı zannetti. Fakat sonra baktı ki öyle imlâ hatası falan değil, hakikaten Türkler Adakale'yi istiyorlar. O zaman meselenin ne olduğunu bilmedikleri hakkında bize kanaat geldi. (Diyamandi adanın coğrafî vaziyetini anlattıktan sonra:) Bu ada birçok zamanlar Avusturya ile Türkiye arasında daima bir mesele halinde kalmıştır. Adakale Orşova'nın karşısında olduğu için oraya sahibolan buraya da sahibolmuş ve nöbetle bazan Avusturya, bazan Türkiye burayı ele geçirmiştir. Ada bir aralık Macaristan'ın da hâkimiyetine geçmiştir. En nihayet 1919 senesinde Paris'teki sulh konferansı umumî kâtipliği tarafından bize resmen tebliğ edilmiştir ki bu ada Romanya'ya aittir. Adanın hukuki vaziyeti budur. Fazla olarak Türkiye'ye ait olabilmesinde amelî müşkülât da vardır. Biliyorsunuz ki bizim hududumuz Tuna'nın garp hudududur. Ada bu hududun şimalindedir. O halde bizim hududumuzu ihlâl etmeden bu adayı nasıl alabilirsiniz? Sonra İsmet Paşa Bükreş'ten geçerek Ankara'ya avdet etti. Bükreş'te hariciye nazırımızla görüştü. Fakat adaya dair bir şey söylemedi. Doğrusu düşündük, bu hususiaki maksadı araştırdık, olsa olsa bu Türkiye'nin Avrupa'da bir müstemleke siyaseti takibine başlanması olabilir, dedik. (Küçümseyerek:) Bununla beraber, siz ada üzerindeki

ihtirazi kaydınızı muhafaza edin, biz de adayı muhafaza edelim!»

Yuvanoviç:

— «Yugoslavya Hükümeti de bu teklif karşısında hayrette kalmıştır. Muahedenin 22'nci maddesi mucicibince Türkler evvelce yapılan ahitlere riayet edeceklerini söylüyorlar. O ahitler bu adayı kendilerinden almıştır. O halde niçin bundan bahsetmeli? Meseleyi bir kenara bırakalım. Ben daha çok tafsilât verebilirim, fakat vakit kaybetmek istemiyorum. Çalışıp süratle bir neticeye varmak taraftarıyım.»

İsmet Paşa söz aldı:

— «Bu adanın Türk hâkimiyetine ait oluşu pek eskidir. Berlin konferansında bunun unutulmuş olması hiç bir zaman bir delil olamaz. Bilâkis ada üzerindeki hakkımız o kadar açıktır ki hâkimiyetinin bize ait olamıyacağını kimse düşünmemiştir. Hattâ üç hafta evvele gelinceye kadar Türk memurları Adakale'de idiler ve İstanbul'daki Romanya mümessilinin muvafakatiyle yeni memurlarımız da birkaç gün evvel Ankara'dan Adakale'ye gitmiştir. Bundan sonradır ki bu hâkimiyet meselesini siz ortaya çıkardınız. Gerçi ben Bükreş'te hariciye nazırınızla görüştüm. Fakat biz umumi meselelerden bahsettik. Bu adayı istemek ne müstemleke siyaseti, ne de emperyalizm tatbik etmektir. Adanın ahalisi Türktür ve Türk hâkimiyetinde kalmak arzusundadır. Bu hususta hakkımızı muhafaza ediyorum.»

Sir Rumbold:

— «Bu madde de 'esaslı bir tadil'dir, müzakere edilemez» dedi ve mesele böylece kaldı.

19'uncu maddenin ikinci fıkrası iki tarafın kabul edebi-

leceği bir şekle konmak üzere uzmanlara gönderildikten sonra 20'nci maddeye geçildi. Burada «Sultan» kelimesini «Osmanlı İmparatorluğu»na çeviriyorduk.

Montanya sordu:

— «Bunu niçin değiştirdiniz?»

İsmet Paşa:

— «Sizi memnun etmek için!»

Mösyö Montanya:

— «Fakat o zaman sultan vardı. Bu cihetten cemilekârlığımıza teşekkürle beraber 'Sultan' tâbirinin kalmasını rica edeceğiz.»

İsmet Paşa:

— Bizde şimdi sultan olmadığı için bir vuzuhu temin maksadiyle 'Osmanlı İmparatorluğu' diyoruz.»

Guagillia:

— «Bizim teklifimizde de bir yanlış vardır. Çünkü sultana verilen müsaadeler Ouchy ahitnamesiyle değil, bir kral iradesiyle verilmiştir. Eğer esasta müttefik isek bir formül bulabiliriz!»

İsmet Paşa:

— «Benim halife namına, mezhebî imtiyazlar adına söz söylemeye hakkım yoktur. Ben Türk Hükümeti namına konuşuyorum.»

Guagillia:

— «Bu imtiyazlar yalnız mezhebî değildir. Hem mezhebî, hem idarîdir.»

Bunun üzerine iki tarafın bir formül bulmasına karar verildi.

21'inci madde Boğazlar meselesine aitti.

İsmet Paşa:

— «Bu vesile ile bu mesele hakkında bir noktaya dikkati çekmek isterim. Boğazlar mukavelesi henüz imza

edilmemiştir. İmza edileceği sırada Karadeniz sahilindeki devletler mümessillerinin dâvet edilmesini talebederim. Bu teklifi maddenin yazılışı için yapmıyorum. Sulh imza edileceği zaman onlar da çağrılmalıdır.»

Sir Rumbold:

— «İmzayı kabul ediyorlarsa onları da davet ederiz.»

Ve 25'inci maddeye geçildi. İngiliz uzmanı Rayan söz aldı:

— «İki tadilimiz var: 'Ruhani' yerine 'dini' kelimesi ve bir de 'Türkiye haricinde' tâbiri... Şarkta ruhani ile dinî arasında bir fark gözetiliyor. Haydi, bunda bir mahzur görmeyelim. Fakat ben İngilizim. Sizin memleketinizde İngiliz kiliseleri var. Bunların ruhani reisi Cebelitarık'taki piskopostur. Maddenin sonundaki tadilinizi kabul edersek onların Cebelitarık'taki piskoposla olan alâkalarını kesmiş olursunuz.»

General Pellé:

— «Meselâ katolikler de Papaya tâbidir. Onlar da aynı suretle alâkalarını kesmeye mecbur olurlar.»

İsmet Paşa:

— «Din kelimesi bizde menus bir kelimedir. Onun için bu tadili yaptık. İsterlerse müşavirler değiştirsinler. 'Türkiye haricinde' tâbirinden maksat da azınlıklardı. Söylediklerinizi düşünmemiştik» dedi ve bu ikinci celse de böyle bitti.

Bu toplantıdan sonra, akşama doğru Montanya'nın reisliğinde ekonomik komitenin görüşmelerine başlandı. İsmet Paşa 8 Mart notasında ekonomik maddelerin sonra görüşülmek üzere antlaşmadan çıkarılmasını istemiş, müttefikler «mukabil tekliflerinizi sırasında konuşalım» cevabını vermişti. Özellikle Fransa'nın üzerinde ısrar ettiği bu ekonomik meseleler şunlardı:

«1 — Osmanlı Anonim Şirketi olup sermayelerinin büyük kısmı itibariyle ecnebi olan şirketlerin harb esnasında görmüş oldukları zarar ve ziyanın Türkiye tarafından tazmini hakkında muahedeye bir madde konmasını istiyorlardı. Bu suretle memleketimizdeki Osmanlı şirketleri (şimendifer, rıhtım, liman ilh...) ecnebi muamelesi göreceklerdi.

2 — 1914'den evvel verilip de henüz tatbikata başlanmamış olan imtiyazların tasdiki ve gerek bu imtiyazların, gerek umumi harbden evvelki mukavelelerin yeni malî ve iktisadî şartlara uydurulmasını istiyorlardı. Meselâ umumi harbden evvel aktedilen bir şimendifer mukavelesinde kilometre başına yüz para ücret konmuş olduğunu farzedelim, bu mukavele şimdiki hayat ve malzeme pahalılığına göre arttırılacaktı.

3 — Mütarekeden sonra İstanbul hükümeti tarafından aktedilen malî ve iktisadî mukavelelerin tasdikini istiyorlardı. (Bunlar arasında Menderes havalisinde İtalyanlara verilen vasi imtiyazlar, bankalardan aktedilen avanslar, reji ile yapılan temettü taksimi gibi meseleler vardı).

4 — Anadolu şimendiferlerini Türkiye'nin elde etmesi hususundaki arzusunu tatmin için Türkiye'nin malı olmayan ve içinde müttefikler tebaasının üstün menfaatleri bulunmıyan şimendiferleri Türk devleti muahedenin imzasından bir sene sonraya kadar ya istimlâk edecek, ya satın alacaktı. Eğer istimlâk bedelinde ihtilâf çıkarsa Milletler Cemiyeti'nin tâyin edeceği bir hakeme müracaat edilecekti. Bu suretle istimlâk için kıymet takdiriyle sarf olunacak paranın miktarı hakikisi tesbit edilecek ve mütarekeden beri müttefik devletler tarafından

bu şimendiferlerin ıslahı için sarf olunan paralar bu miktardan indirilecekti. Bu parayı bulmak hususunda devletler Türkiye'ye teshilât göstereceklerdi. Şimendiferler böylece tarafımızdan istimlâk edildikten sonra bunlar için bir işletme heyeti kurulacak ve bu heyette İngiltere, Fransa, İtalya, Türkiye hükümetlerinin birer çeyrek hisseleri bulunacaktı. Bunların mânası (Anadolu şimendiferlerinizi alınız ve bize hediye ediniz, size de bir çeyrek hisse verelim!) demekti.

5 — Gerek Türk devletine, gerek hazineye ait emlâk bizden ayrılan toprakların para vermeden malı olacaktı. Biz devletin irat getirmeyen müesseselerini, —kışla, hükümet konağı gibi— terk ediyor, fakat çiftlik, arazi, fabrika gibi irat getiren emlâke mukabil bedel istiyordu. Hazine emlâkine gelince bunlar doğrudan doğruya hilâfete aitti, kimse el süremezdi.

6 — Kabotaj: Malûm olduğu üzere her devletin kendi limanları arasında seyrüsefer kendi tabiî haklarından sayılır. Devletler bizim de bu seyrüsefer hakkımızı tasdik ediyorlar. Yalnız çoktan teşekkül etmiş seyrüsefer şirketleri olduğu için bunların beş sene daha faaliyetlerde bulunmalarını ve beş sene sonra kabotaj hakkının Türkiye'ye kalmasını istiyorlardı.»

İşte şimdi bu meselelerin görüşülmesine başlanıyordu. Fakat bu ilk toplantı, İsmet Paşa da bulunduğu halde, görüşülen maddeler çok önemli olmadıkları için, hafif görüşmelerle ve büyük kısmı da uzlaşılarak geçti. Görüşmenin dikkate değer noktası, 75'inci madde üzerindeki konuşma oldu. Bu madde yabancıların vergilerine aitti.

Hasan Bey:

— «Bu maddeyi lâğvetmeli.»

Mösyö Montanya:

— «Siz kaldırılmasını düşünüyorsunuz, biz de kalmasını düşünüyoruz.»

Hasan Bey:

— «Eğer kendi tebaamızdan almadığımız vergileri müttefikler tebaasından almışsak, pekâlâ, iade edelim. Fakat bunun dışında her hangi bir teklif açık haksızlık olur.»

General Pellé:

— «Biz kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettik ama geri senelere tatbik edilmemek şartiyle kabul ettik, şimdi bizden kalkıp da elli senelik vergi mi isteyeceksiniz? Kapitülasyonlar bugün kalkmıştır, siz de bugünden itibaren tatbik ediniz.»

Hasan Bey:

— «Kapitülasyonların kalkma tarihi 1914'tür. Ondan evvelki tarihe ait bir şey istemiyoruz.»

General Pellé:

— «Fakat o tarihteki kararınız bir taraflıdır. Siz kapitülasyonları kendi kendinize kaldırdınız.»

Hasan Bey:

— «Esasen kapitülasyonlar bir taraflıdır.»

Müttefikler (Hep birden):

— «Hayır, kapitülasyonlar iki taraflıdır. İki tarafın rızasiyle kalkar. Fakat bu kapitülasyonlar maddesi üzerinde münakaşa etmiyelim.»

Zekâi Bey:

— «Siz geri senelere gitmeyin diyorsunuz, eski vergileri almayın diyorsunuz. Sonra, aldığınızı da geri verin diyorsunuz. Geriye doğru olmaması için evvelâ siz böyle bir teklifte bulunmamalısınız. «Şimdiye kadar tahsil

edilenleri biz istemiyelim, tahsil edilenleri de siz istemeyiniz» deseniz daha doğru olmaz mı?»

Mösyö Montanya:

— «Bu kapitülasyonlara aittir. Burada tetkik edilmesin. Kapitülasyonlarla meşgul diğer komitede görüşülsün.»

General Pellé:

— «Maziye bir sünger çekelim.»

Zekâi Bey:

— «Sünger çekecekseniz iyice çekiniz, bizden aldığınız paraları istemeyiniz.»

Bu madde de böyle kaldı. Sonra 76'ncı maddeye geçildi. Hasan Bey tarih meselesine itiraz etti. Müttefikler itirazı kabul ettiler. Bu maddenin sonunda kendi yazdıkları fıkra hakkında: «Bu sefer yeniden müzakere eder, belki kaldırır, belki de yeni bir şekil teklif ederiz» dediler.

— «Nasıl olur? Bunu siz teklif etmiştiniz?»

— «Şimdi ahval ve vaziyet değişti.»

Bundan sonra 77'nci maddeyi biz kabul ettik, «78'inci maddenin tarihi değişsin» dedik, bunu da onlar kabul ettiler.

O günkü birçok uzun görüşmelerin olumlu sonuçları şunlar oldu:

«1 — Türkiye tebaasından mahmiler hakkında ecnebi muamelesi yapılacağına dair olan kaydı kaldırmayı kabul ettiler.

2 — Osmanlı şirketleri hakkında 72'nci maddedeki kaydı kaldırmayı kabul ettiler.

3 — 1914 Ağustos tarihinin 1914 sonteşrinine çevrilmesini kabul ettiler.

4 — Üçüncü şahısların tazmini maddesini tetkik etmeyi kabul ettiler.

5 — Malları iadeden doğacak ihtilâfları muhakeme edecek muhtelit hakem mahkemesi meselesinde biz muvafakat etmedik, onlar da kaldırmayı kabul etmediler, mesele askıda kaldı.

6 — 37'nci maddenin bizim tarafımızdan teklif edilen mütekabiliyet esası üzerine konmuş şeklini ihtiyari olmak üzere kabul ettiler.

7 — 74'üncü maddenin 2'nci fıkrasındaki Türk mallarının iade edilmemesi hakkındaki tekliflerinden vazgeçtiler. Yalnız 'malları olduğu gibi iade etmek ve tazminat vermemek' kaydını koydular.

8 — 75'inci maddedeki vergiler meselesi askıda kaldı.»

Lozan konferansının üçüncü toplantı günü, böylece antlaşmanın ana maddelerine doğru bir pürüzleri ayıklama ve temizleme günü oldu.

Fakat ana meseleler masa üzerine gelmekte çok gecikemezdi. Bunlardan herhangi biri, sabaha akşama, başına numarası yazılı beş on satırlık küçük, fakat önemi bir memleket kadar büyük bir madde halinde, bütün gürültü ve patırtısiyle er geç masanın üzerine gelecekti.

FRANSIZLARLA MÜCADELE BAŞLIYOR : BORÇLAR, KAPİTÜLASYONLAR, İMTİYAZLAR

ARTIK konferans çalışmalarının sıklaştığı görülüyordu. Birinci konferansta olduğu gibi komisyon toplanmaları arasına kesintiler girmiyordu. En önemli meseleleri görüşecek olan siyasal ve ekonomik komisyonlar arka arkaya toplanıyordu. Malî komite ise, Fransızlar tarafından, havayı yoklamak ve uygun zamanda işe başlamak düşüncesiyle olacak, daha sonralara bırakılmışa benziyordu. Bu arada Fransız maliyecisi De Clauzier'in, hatta Lozan'a gelen Osmanlı Bankası müdürü Steg'in Türk heyetiyle görüştükleri, hatta kendilerine bir nevi pazarlık imkânı verebilmek için general Pellé'nin, müttefikleri de zorlayarak, önceden kabul edilmiş maddelerin tekrar tartışılmasını istediği, göze çarpmıyor değildi. Hükümetlerinin bin bir zorluk içinde yüzdüğünü gören imtiyaz sahipleriyle 'malikler', döne dolaşa doğrudan doğruya Türklerle görüşme yoluna girmek mecburiyetinde idiler. Fakat ne de olsa bir konferans sırasında ve terazinin gözüne konferansın ağır-

lığını koyarak, «savaş ya da barış» demek ister gibi davranarak meselelerini çözümlemeye çalışmak her halde kendilerine daha uygun gelmekteydi. Bunun içindir ki üzerlerinde hassas olduğumuzu bildikleri meseleleri tekrar kurcalamaktan —daha çok Fransızlarla İtalyanlar— en az bir pazarlık faydası ummakta idiler.

Ekonomik komisyonun üçüncü toplantısı bu duygu ve düşüncenin açık gösterisi oldu. Fakat İsmet Paşa'nın kesin hareketi karşısında bu yolun da çıkar yol olmadığı anlaşılmakta gecikmedi.

Olay şöyle oldu:

Mösyö Montanya, görüşmeyi açtıktan sonra 80'inci maddenin okunmasını istedi. Önceki toplantıda 78'inci maddeye kadar konuşulmuştu.

Mösyö Montanya, 79'uncu maddeyi atlatmak istiyordu. Madde şu idi: «Müttefikler tebaasından her hangi biri —Yunan tebaası müstesna— Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı hâkimiyetindeki bir toprakta malı olup da her hangi bir suretle zarar görmüşse bir tazminat istemeye hakkı olacak ve müttefik devletler de bu tazminatı kendisine 57'nci maddede yazılı paradan ödeyeceklerdi.» Birinci Lozan konferansında müttefiklerin bu şekilde ortaya attıkları tazminat meselesi, bizim Almanya ve Avusturya'daki altınlardan, İngiltere'ye ödediğimiz gemi bedellerinden vazgeçmekliğimiz üzerine, takas edilmişti. Bu maddeyi şimdi okumadan geçmekle onu antlaşmada olduğu gibi bırakmak ister tavrını takınmak istiyorlardı.

İsmet Paşa hemen söz aldı:

— «Evvelki toplantı 78'inci maddenin müzakeresiyle bitti. Bugün 80'inci maddeye geçiliyor. O halde 79'uncu maddeyi kaldırılmış sayıyorum ve ilgasını istiyorum.»

Nogara:

— «Madde kaldırılmamıştır. Tamirat ve tazminat meselesine ait olduğu için tehirini istemiştik.»

Hasan Bey:

— «Hayır, madde mülgadır ve buna delil de 4 Şubat tarihindeki vaziyeti tesbit etmek üzere kâtibi umumilik tarafından dağıtılan risalede bu maddenin olmamasıdır.»

Montanya:

— «Gerçi dün tazminata dair bir madde konuşulmuştu. Umumi kâtipten zabıtları istiyelim.»

Genel sekreter gidip zaptı inceledi, geldi.

— «Türkler haklıdır. 79'uncu madde müzakere edilmemiştir.» dedi.

Bunun üzerine Mösyö Montanya özür diledi, sözü İsmet Paşa'ya verdi.

İsmet Paşa:

— «Tamirat ve tazminat meselesi geçen defaki konferansta halledildiğinden beyanatımı teyideder, maddenin mülga addedilmesini isterim.»

General Pellé:

— «Biz meseleyi halledilmiş saymıyoruz. Meseleyi esaslı tetkik için bu 79'uncu maddeyi 57'nci madde ile beraber münakaşa etsek daha muvafık olur fikrindeyim.»

İsmet Paşa:

— «Bu madde hiçbir zaman yeniden müzakere edilemez. Çünkü müttefikler geçen konferansın sonunda aramızda alınıp verilen mektuplarla bu meseleyi hal ve kabul ettiler. Bundan dolayı tamirat ve tazminat meselesini halledilmiş addederiz. 80'inci maddeye geçmeliyiz.»

Mösyö Montanya:

— «Mesele pek mühimdir. Rica ederim, bu kadar

katî vaziyet almayınız. İsterseniz ihtirazi bir kayıt ileri sürünüz.»

İsmet Paşa:

— «Kabil değil... Biz müştereken verilmiş bir karar üzerine buraya geldik.»

Türk başdelegesinin hareketi karşısında Mösyö Montanya toplantının beş dakika tatilini teklif etti. Sir Rumbold, General Pellé, Mösyö Montanya dışarı çıkarak beş dakika konuştuktan sonra geldiler.

Mösyö Montanya:

— «**79'uncu maddenin kalmasında ısrar etmiyoruz.** Fakat bu kabulümüz buna ait diğer maddelerin hükümlerini ihlâl etmemek şartiyledir.»

İsmet Paşa:

— «Bu sözlerinizden sonra ilgayı katî addederim. Bir daha tamirat ve tazminat bahsine gelmiyeceğiz, değil mi?»

Mösyö Montanya:

— «Bu, General Pellé'nin reisliğindeki malî komiteye aittir. Bizim komitenin salâhiyeti dâhilinde değildir. Israr etmemenizi rica ediyorum. 79'uncu maddeyi ilga ediyoruz. İtirazlarınızı 57'nci madde konuşulduğu zaman yeniden söylersiniz.»

İsmet Paşa:

— «Tekrar ediyorum ki bu mesele birinci konferansta malûm olan şekilde halledilmişti ve birinci konferansın kararları bu ikinci konferansa esas teşkil etmiştir. Eğer esaslara sadık isek diğer maddenin müzakeresine geçelim.»

Mösyö Montanya:

— «Fakat siz de evvelki konferansta kararlaştırılan başka meseleleri yeniden ileri sürmediniz mi?»

İsmet Paşa:

— «79'uncu maddenin katî surette mülga olduğunu kabul şartiyle 80'inci maddeye geçiyoruz.»

Kabul edildi:

80'inci madde hasarlardan, Osmanlı şirketlerinden söz ediyordu.

Hasan Bey söz aldı:

— «Bu 80'inci maddenin de kaldırılmasını istiyoruz. Çünkü bunda hasarattan bahsediliyor. Bu bir iktisadi madde değildir, fazla olarak o hasaratı malî komisyon tetkik edecektir. Bu madde kalırsa fazla külfet olacaktır. Osmanlı şirketlerine gelince, bu hususiaki noktai nazarımızı biliyorsunuz.»

General Pellé itiraz etti, dedi ki:

— «Fakat biz tebaamızın menfaatlerini korumak mecburiyetindeyiz.»

Hasan Bey:

— «Biz, tebaamızı olduğu gibi, bu şirketleri de haklı oldukları takdirde, lâzım geldiği surette tatmin edeceğiz. Binaenaleyh siz, hukuki şahsiyetten tecridetmek şartiyle tebaanızın menfaatlerini müdafaa edebilirsiniz. Bu şirketler bakaya talebinde bulunurlarsa, her hangi bir suretle alacak dâvası açarlarsa, Türk Hükümetine müracaat etsinler. Böyle olmaz da devletin teklif ettiği şekil kabul edilirse şirketlerin millî mahiyeti kalmaz. Bir de meseleyi istikbal noktasından tetkik etmenizi rica ederim. Memleketimiz bu gibi şirketlere muhtaçtır. Böyle şirketler teessüs ve inkişaf edecektir. Fakat müttefikler noktai nazarlarında ısrar ederlerse o halde bu şirketlere kolaylık göstermemek mecburiyetinde kalacağız. Bu, hem bize, hem de bugün müdafaa dâvasında olduğunuz

şirketlere zarar verecektir. Bu sebeplerden biz bunların ahitnameye geçmesinin aleyhindeyiz.»

General Pellé:

— «Esasen bu mesele notalarla halledilmiştir. Binaenaleyh notadaki noktai nazar Hasan Bey'in mütalâalarına uygundur.»

İsmet Paşa:

— «Biz de cevabımızda bu gibi şirketlerin hükümetle doğrudan doğruya konuşmasını teklif etmiştik. Ümidederim ki müracaat edecekler ve uzlaşacaklardır. Fakat bundan dolayı Türk heyeti şimdiden bir taahhüt altına giremez.»

General Pellé:

— «Biz de şimdi bir taahhüt istemiyoruz. Müzakerelerin sonunu bekliyeceğiz.»

Mösyö Montanya:

— «Şirketlerle hükümetin anlaşmasına bırakarak bu meseleyi tehir ediyorum.»

81'inci madde Alman, Avusturya, Macar, Bulgar mallarının tasfiyesine aitti. Küçük bir değişiklik ile madde üzerinde uyuşuldu ve 90'ıncı maddeye kadar metinler üzerinde düzeltmeler ve değişikliklerle görüşmeye son verildi.

Böylece günün en önemli olayı 79'uncu maddenin tazminat konusunun İsmet Paşa'nın kesin savunmasıyla ebediyen kapanması oldu. Devletler, hiç şüphesiz bir daha Lozan'a asgari isteklerimizi, fakat mutlaka korumak azmiyle gelmiş olduğumuzu hissettiler. Bir an İsmet Paşa'nın görüşmeyi kesmek ister tavrını almasıdır ki beş dakika görüşmeden sonra müttefiklere maddeyi kaldırmaktan başka çare olmadığı kanaatini verdi. Birkaç günden beri Türkiye'-

yi tehdit için Fransız gazetelerinin yakın ufukta gördüklerini iddia ettikleri kesinti, ikinci Lozan konferansının ilk haftası içinde görüşme salonunu böylece sıyırıp geçti.

■

KONFERANS görüşmeleri yürüyüp giderken kulislerde faaliyet eksilmiyordu. Her gün Uşi şatosunda toplanan delegeler, danışmanlar, konferans dışında, otelde, birbirleriyle sık sık temas halinde idiler. Bazan Hasan Beyi General Pellé'nin masasında yemeğe davetli görüyorduk. Şüphesiz malî konuları konuşuyorlardı. Diğer taraftan Osmanlı Bankası müdürü Steg'in İsmet Paşa'yı ziyaret ettiğini haber alıyorduk. Yine şüphesiz ki masa üzerine gelmek üzere yolda bulunan düyunuumumiye meselesi hakkında bir anlaşma zemini yoklamak istiyorlardı. Bu temaslar sonunda General Pellé'nin birdenbire Paris'e gitmek istemesi, Lozan Palas'ı yine heyecana getirdi. Niçin gidiyordu? Bir anlaşma mı oluyordu? Yoksa yine konferans mı bozuluyordu? Fakat Lozan'la Paris arası nihayet yedi sekiz saatti. İkinci konferansın ilk haftası bitiyordu. General Pellé, cumartesi Paris'e gidecek, pazartesi dönecekti. Bu arada İsmet Paşa ile yaptığı temasları da tabii Poincaré'ye anlatabilirdi. Bir taraftan da Fransızların Samsun - Sıvas yerine başka bir imtiyaz, sözgelişi Bursa - Bandırma hattını koparark meseleyi kapamak istedikleri dedikodusu dolaşıyordu. Kendisine sorulduğu zaman, Steg, bunu ne doğruluyor, ne de tekzibediyordu. General Pellé'ye gelince, onda, özel konuşmalarında henüz olumlu bir sonuç alamamış olsa bile, hiç olmazsa İsmet Paşa ile konuşmuş olmaktan memnun bir hal vardı. Birkaç gün önce özel görüşmelerde «işler yavaş gidiyor, yürümüyor!» diyen bu

ihtiyar generale şimdi «işler nasıl gidiyor?» diye sorulduğu zaman, «Fena gittiği ne zaman söylendi ki?» cevabını veriyordu. Bu memnuniyet biraz da konferansın pürüzlerini ayıklama yolunda hızlı gidişinden ileri gelebilirdi. Her komisyon günde on - on beş maddeyi konuşup bir şekle bağlıyor ya da esasta anlaşıp formülünü bulmak üzere komisyona yolluyordu. Ancak bu pürüzler temizlenirken sözgelişi tazminat meselesi gibi önceden konuşulmuş, anlaşılmış noktaların tepmesi iyi bir şey değildi. Fakat tazminat meselesi kapandı derken, bu sefer, hayretle görüldü ki, bir yerini getirip kapitülasyonlar meselesi tekrar ortaya geldi.

O gün siyasal komitede iki önemli mesele gözden geçiriliyordu:

«1 — Kapitülasyonların ilgası meselesine dair mühim bir tavzih,

2 — Trakya'da şimendiferin Karaağaç'tan geçen kısmına ait idarenin Yunanlılarla müşterek olup olmaması meselesi.»

Birinci mesele, şöyle ortaya kondu:

Antlaşmanın 29'uncu maddesinde: «Taraflar Türkiye'de ecnebilerin gerek Türkiye'ye girmek, orada oturmak, gerek vergi ve Adliyeye ait işlerde tâbi oldukları kapitülasyonları ilga hususunda mutabık kalmışlardır» deniyordu. Biz, değiştirdiğimiz şekilde «taraflar, kapitülasyonların ve kapitülasyonlardan doğan malî ve iktisadî usullerin tamamen mülga olduğunu beyan ederler» diyorduk.

Bunun üzerine Rumbold dedi ki:

— «Biz 'ilgada mutabık kalınmıştır' diyoruz. Siz 'İlga edilmiştir' diyorsunuz. Kapitülasyonların ilgasından şüpheniz mi var?»

İsmet Paşa:

— «Kapitülasyonların ilgası bu konferansın esaslarındandır. Bunun ilgası meselesi burada, heyet içinde daima söylendi ve mutabık kalındı. Bizim yazdığımız fıkra her hangi bir tereddüde yer bırakmamak içindir. Biz katiyet ve sarahat arıyoruz. Onun için böyle yazdık. Sizin yazdığınız 'ilga'nın kararlaştığını gösteriyor. Bizimki ise sarihtir. Tekrar ediyorum: Mesele tasrihten ibarettir. Bu maddenin 2'nci fıkrası ilga prensibinin varlığı hakkında insana şüphe verebilir. Madem ki ilga prensibi kabul olunmuştur, ilganın muvakkat şartlarla kayda bağlanması sarahati temin etmez. Mesele bir yazılış meselesidir.»

General Pellé:

— «Hükümetlerimiz kapitülasyonların ilga emelini beyana hazırdır. Fakat ayrıldığımız bir nokta var. Fransa'nın noktai nazarı şudur ki kapitülasyonlar uzun bir mazi eseridir. Milletlerarası hukukunda musarrahtır ki bir itilâf diğer tarafın rızası olmadan kaldırılamaz. Kendi yerine başka bir itilâf konmadan gidemez. Onun için söyliyeyim ki ilga keyfiyeti bu muahedenin imzasiyle hâsıl olabilecektir.»

Mösyö Montanya:

— «General Pellé'nin sözlerini tasdik ederim.»

Mister Rayan:

— «İki nokta var: Türk heyeti 'ilga olunmuştur' diyor. Biz 'ilga edilmesi için' diyoruz. Bizim kayıtlar muahedenin imzasından sonrası içindir. Onların kaydı ise bir emrivakii göstermektedir. Mademki paşa hazretleri 'Bir yazılış meselesidir' diyorlar, mefhumlarda iştiraki kabul

ediyorlar demektir. Bunu memnuniyetle karşılar, mefhumun daha sarih yazılmasını talebederim.»

İsmet Paşa:

— «Yazılış meselesidir deyişim, ilga keyfiyetinin kabulü şartiyledir. Yani ilganın nasıl yazılacağına dair bir yazılış meselesidir, dedim. İkinci fıkranın kabulu takdirinde kapitülâsyonların yerine başka bir şey geçmiyor. Mademki yeni bir itilâf imzalanacak, imzalanınca muteber olacak, bunu niçin ayrıca tasrih etmeli? Muahedeler daimîdir. İlgaya ise prensip itibariyle karar verilmiştir. İlgaya karar verildikten sonra niçin: 'ilga hususunda mutabıktırlar' deniyor? anlamıyorum. Zannetmem ki müttefikler başka şeyler düşünmüş olsunlar. Biz kapitülasyonların lâğvını kabul edilmiş bir prensip olarak telâkki etmekteyiz.»

Sir Rumbold:

— «Hangi tarihten itibaren kapitülasyonların ilgasını tanıyorsunuz?»

İsmet Paşa:

— «Tarih tesbitine lüzum yok. Bizce mülgadır.»

Sir Rumbold:

— «Demek 30 Eylül 1914.»

Mösyö Montanya:

— «O halde siz bu tarihte kapitülasyonları mülga addediyorsunuz?»

İsmet Paşa:

— «Evet, kapitülasyonlar mülgadır.»

Mösyö Montanya:

— «Demek eski muahedelere rağmen mülgadır?»

İsmet Paşa:

— «Harb hali bütün muahedeleri düşürmüştür. Esa-

sen Türkiye'de kapitülasyonlar mevcut değildir.»

Mösyö Montanya:

«General Pellé 'bir muahedename bir taraflı kaldırılamaz' dediler. Bir cevap lûtfetmediniz?»

İsmet Paşa:

— «Konferansın başlangıcındaki müzakerelerimizde kapitülasyonları kuran âkitlerin bir taraflı mı, iki taraflı mı olduğu uzun uzadıya konuşuldu. En büyük âlimlerin bu hususta ki mütalâalarını söyledim. Kapitülasyonlar her zaman bir taraflıdır. Bu uzun müzakerelerden sonra ilgaya karar verdik. İşte bu ilga karar ruhiyle maddemiz yazılmıştır. Kapitülasyonların ilgası hususunda berabersek başka söze lüzum görmüyorum.»

Sir Rumbold:

— «Müttefikler ilgayı muahedenin imzası şartiyle kabul edebilirler. Bizim için kapitülasyonlar bugün kalkmış değildir.»

İsmet Paşa:

— «Reis Hazretleri, aramızda maalesef muharebe oldu. Siz de bilirsiniz ki harb ilânları ahitleri ilga eder. Onun için bu devam eden konuşmaların esasını anlayamıyorum. Prensip kabul edildikten sonra 'mülgadır' demekte reis hazretlerinin fikrince mahzur mu vardır? 1914 olmuş, yahut ahitnamenin imzasından itibar edilmiş ne fark var? Mademki dünkü malî müzakerelerde, 1914'den sonra ecnebilerden tahsil edilen vergilerin iadesi konuşulduğu zaman 'evvele dönmek yoktur' dedik. O halde ilga, ha 1914'de olmuş, ha imzada olmuş, ne fark var?»

Mister Rayan:

— «Mülgadır demekte umumi mahzurlar vardır. Biz aramızda imzalanmış muahede olmadan 'mülgadır' diye-

meyiz. Size bir misal söyliyeyim: Muharebeden sonra İstanbul'da konsolosluk mahkemelerini açtık. Mahkemeler ilâm verdiler. İlâmları Majeste İngiliz Kralı tasdik etti. Ahitnameye dayanarak ve tarih tasrih etmeden ilga etmemiş olsak kral hazretlerinin imzalarını geri mi alacağım?»

General Pellé:

— «Başka bir misal daha var; Türkiye'de Felemenk konsoloshane mahkemeleri hükümler verdiler. Yani kapitülasyonlar mahkemeleri tamamen mülga değildir.»

İsmet Paşa:

— «General Pellé'nin sözlerine cevaben diyeceğim ki belki işgalden sonra bitaraf devletler mahkemeleri de iade edilmiştir, ben bilmiyorum. Fakat şunu biliyorum ki harb zamanında bitaraf devletlerin mahkemeleri kapanmıştı. Mister Rayan'ın beyanatına gelince, ahitnamede vâridolacağını zannettikleri mahzurları önliyen başka maddeler vardır.»

Amerika delegesi:

— «Hükümetim namına söyleyim ki mevcut ahitlerin bir taraflı olarak kaldırılmasını hiçbir zaman kabul edemeyiz. Ecnebilere verilmiş hakların müzakere ile de değiştirilmesi kabildir. Fakat mevcut ahitnameleri bir tarafın kararıyle kalkmış sayamam.»

İsmet Paşa:

— «Amerika murahhasının bu defaki ve evvelki beyanatlarını tekrarlamak uzun sürer. Fakat yine arz edeceğim ki harb mukabeleleri ortadan kaldırır, beynelmilel hukukta sarahat vardır. Ben 'Kapitülasyonlar ilga olunmuştur' dedim, onun yerine başkasının gelebileceğini kabul edemem. Kapitülasyonların katî ilgası prensibinin

kabulü şartiyle meseleyi yazılmak üzere müşavirlere havale edebiliriz.»

Sir Rumbold:

— «İngiliz heyetinin hazırlanmış, teklif edilecek bir metni vardır. Müsaadenizle bu metni adlî müşavirlere gönderelim ve 27'nci maddeye geçelim.»

Birkaç madde üzerinde daha muhtelif değişiklikler yapıldıktan sonra antlaşmanın Trakya faslındaki 5'inci maddeye geçildi.

■

TRAKYA sınırlarına ait antlaşma projesine bağlı olan bu maddede bizim «Kuleli Burgaz'la Bulgar hududu arasındaki şark demiryolu kısmı Türkiye ve Yunanistan mümessillerinin nezaret ve kontrolu altında işliyecektir» diye bir karşı teklifimiz vardı. Bundan sonraki fıkralarda da Türkiye'den gelen ve oraya giden yolcularla ticaret mallarının bu kısmı hiçbir resim, harç ya da pasaport kontrolu işlemine bağlı olmadan serbest transit suretiyle geçmesini istiyorduk. Yine Edirne'den Türkiye'nin diğer yerlerine veya o yerlerden Edirne'ye giden yolcularla malların, Karaağaç'ta esas hattan şube hattına geçmek için gereken durma sırasında hiçbir resim ya da harç vermiyeceği, teftiş ve kontrola bağlı tutulmıyacağı, şube hattının Edirne şehrinin eşya, mal ve yolcu taşımasını temin için geçtiği yer uzunluğunca Türkiye tarafından işletilebileceği ve bu hat vasıtasiyle Edirne'den gelen yolcu ve ticaret eşyasının Karaağaç'ta geciktirilmeden gidecekleri yere yollanacakları açıklanmakta idi.

Mösyö Venizelos:

— «Bu maddenin dört beş fıkrasının içinde, birinci-

sinden maadakileri hüsnüniyetimi göstermek için kabul ediyorum. Bu fıkraların kabulü Türkiye'ce mülâhaza edilen bütün mahzurları kaldırır. Birinci fıkrayı istememekliğimin sebebi ise müşterek bir idarenin daima ihtilâfa sebebiyet verdiğini bildiğim içindir.»

İsmet Paşa:

— «Konferans bilir ki Edirne'yi anavatana bağlıyan şimendiferin o kısmını terk etmekle biz büyük fedakârlık yaptık. İdaremizde ecnebi hat kalıyor. O hattın müştereren idaresini istiyoruz. Nasıl ki şimdi beynelmilel idare altındadır.»

Sir Rumbold:

— «Yunan murahhasının kabul ettiği diğer maddeler maksadı temin etmez mi?»

Mösyö Venizelos:

— «Ben yalnız müşterek idare istemiyorum.»

Sir Rumbold:

— «Milletler Cemiyeti'nden bir şimendifer direktörü istiyelim.»

Venizelos bu şartı kabul etti. İsmet Paşa:

— «Böyle bir kontrolün vazife ve salâhiyetlerini anlamak için mütehassıslarımla görüşmeliyim» dedi.

Sir Rumbold:

— «O halde bunun için hususi bir komite teşkil edelim.»

Ve bu toplantı da sona erdi.

BİR HAFTA görüşmeden sonra konferans, miktar itibariyle çok çalışmış, epeyce iş çıkarmış bir manzara gösteriyordu. Komitelerde görüşmelerin süratle yürüdüğü görülüyordu. Hattâ bu gidişle on beş gün içinde bütün ant-

laşma projesinin baştan aşağı incelenmiş olacağını söyleyenler vardı. Bir taraftan da uzmanlar yazılış şekillerini tespit ediyorlardı. Demek, özellikle Fransızları, ilgilendiren şirketler, Osmanlı borçları gibi işler üzerinde bir anlaşmaya varılabilirse, artık barış engellerinin büyük bir kısmı ortadan kalkmış olacaktı. Fakat Fransızlar ne halde idiler? Gerçi Pellé ve Fransız heyetinden diğerleri, durmaksızın delegelerimizle görüşmekte idiler. Fakat bu özel görüşmelerde bir ileri adım atılabildiği şüpheliydi. Bunun için olacak ki, tehdit manevraları sonuçsuz kalarak pazarlık yolları kapanınca ve Lozan görüşmelerinin resmî ve özel gidişini bütün bir hafta dikkatle takibettikten sonra, Fransız hükümeti, şirketlerin temsilcilerine nihayet doğrudan doğruya Türkiye hükümetiyle görüşmek üzere gidip Ankara'ya başvurmaları yolunu gösterdi. Son günlerde bu meseleyle ilgili olarak sorulan sorulara; «Anlaşmak iki tarafın da menfaatidir» gibi uzlaştırıcı bir cevap vermeye başlamışlardı. O halde bir taraftan Lozan'da konferans devam edecek, diğer taraftan şirketlerin temsilcileri Ankara'da görüşme yapacaklardı. Herhalde bu şirketler hükümetle aralarındaki ihtilâfı, konferansın gidişine bakarak ve konferansın varlığından ve kendi düşüncelerine göre manevî baskı havasından yararlanmaya çalışarak çabuk halletmeye çalışacaklardı.

Şirketler temsilcilerinin Türkiye hükümetiyle doğrudan doğruya temasa geçmek üzere Ankara'ya hareketleri sırasında ve birinci haftanın sonunda idi ki, ekonomik komitenin bir toplantısında meşhur 94'üncü madde, 'imtiyazlar' faslı, görüşme masasının üzerine getirildi. Geçen konferansta İsmet Paşa bu maddeyi hiçbir zaman müttefiklerin istedikleri şekilde görüşemiyeceğini açık söylemişti.

İkinci Lozan konferansının açıldığı ve Çester meselesinin ortaya çıktığı günden beri de Fransızların Samsun - Sıvas hattı meselesini, hep bu 94'üncü madde ile görüşmek isteyecekleri söylenmekteydi. Gerçi Samsun - Sıvas meselesinde, hatta bütün ihtilâflı imtiyaz meselelerinde Fransızların tek dayandıkları nokta, hep, kendilerinin yarattığı 94'üncü maddeydi. Bu 94'üncü madde, bir Fransız gazetecisinin deyimiyle, «antlaşmanın yarısı» demekti.

Bu maddede deniyordu ki:

«Muahede mucibince Türkiye hâkimiyeti altında kalacak topraklar üzerinde 29 birinciteşrin 1914 tarihinden evvel Osmanlı Hükümeti veya her hangi bir meclisi idarenin verdiği imtiyazlardan faydalanan müttefik devletler tebaaları imtiyazları ihtiva eden mukavelenin ve 29 birinciteşrin 1914 tarihinden evvel bunlar hakkında karşılıklı yapılan itilâfların temin ettiği bütün haklardan ve taahhütlerden tamamen istifade edeceklerdir.

Türkiye ile müttefikler arasında 20 birinciteşrin 1914 ten evvel yapılan her nevi imtiyaz, mukavele veya bunlara ait itilâflar ve kararlar, eğer icra mevkiine konmaya başlamış, yahut bunlardan dolayı Osmanlı Hükümetiyle müttefik devletlerden biri arasında bir itilâf aktedilmiş ise **Türkiye bunların sureti katiyede tasdikine ait muameleyi ifa etmemiş olsa dahi yine muteber olacaklardır.** Her imtiyazın müddeti ve her hangi bir imtiyaz mukavelesinde yazılı mühletin inkızası 29 birinciteşrin 1914 tarihinden bu muahedenin yürürlüğe konduğu tarihe kadar geçen zaman miktarınca uzatılacaktır.»

Yalnız bir kısmı bu kadar uzun olan maddenin şu haliyle bile memleketi nasıl bir ekonomik felâkete götürmek istediği açıktı. Maddenin kesin şekilde reddedilece-

ğini anlayınca sırası ve numarası geldiği zaman kendilerinden «mesele alâkadarlarla Ankara hükümeti arasında doğrudan doğruya halledileceğinden o müzakereler neticesine kadar talik olunmuştur» dediler. Tabii böylece görüşmelerin ortasında önemli bir anlaşmazlığın çıkmasını önlemek istediler. İsmet Paşa buna razı oldu ve Montanya'nın «fakat bu mesele üzerine tekrar gelebiliriz» kaydına da «bahis tekrar açılırsa ben de ihtirazi kayıtlarımı söylemek hakkını muhafaza ederim» cevabını vermekte gecikmedi. İmtiyazlar meselesi antlaşmanın ortasında bir kambur gibiydi. Şimdilik bu çıkıntı özel görüşmelere bırakılarak ortadan kalkıyor, her halde mesele kızgınlığını geçici olarak bile olsa şimdilik kaybediyordu.

SURİYE'DE YIĞINAK, OSMANLI BORÇLARI

KONFERANS ikinci haftasını bitirirken durum şöyle özetlenebilirdi:

Konuşmalar henüz ilk safhadaydı. Görüşülenler, ikinci derecede meseleler, müttefiklerin değiştirilmesine razı oldukları noktalar ise önemi olmıyan ayrıntılardan ibaretti.

On beş günlük görüşmelerde:

1 — İstanbul'un tahliyesi,

2 — Meriç sınırı,

3 — Meis adası,

4 — İmtiyazlar,

5 — Faizlerin ödenmesi,

6 — Ankara anlaşmasının bu antlaşmaya yazılması,

gibi asıl anlaşmazlıkların bazısı müzakere bile edilmemiş, bir kısmı özel görüşmelere bırakılmıştı. Bu durum karşısında «süratle sulha gidiyoruz» demenin anlamı olmadığı gibi «vaziyet fenalaştı» demenin de hükmü yoktu.

Herkes yapacağı fedakârlıkların nereye kadar gidebileceğini karşısındakine hissettirmeden mümkün olanı koparmak için büyük meseleleri koz diye kullanmak istiyordu. Resmî toplantılar, özel toplantıların sonuçlarına göre, bu meseleleri şu ya da bu şekilde teşhire yarıyan bir nevi vitrin vazifesi görmekteydi. Komisyonlar düzenli olarak sabahları toplanıyordu. Bunlardan herhangi biri saat onda çalışmalarına başlıyarak öğleye kadar görüşme ile uğraşıyordu. Görüşmelerin hararetsiz olduğu, şekil meseleleri üzerinde geçtiği zabıtlardan anlaşılıyordu. Delegeler genellikle görüştükleri maddeyi iki tarafın tekliflerini yaklaştırıcı yazı şekilleri verilmek, formüle edilmek üzere ya adlî ya da malî danışmanlara göndermekte idiler.

Fakat toplantılardan şimdiye kadar iki şey açık anlaşılmıştı:

1 — İsmet Paşa artık fedakârlık yapmak niyetinde görünmüyordu. Türk başdelegesi ilk konferansın verdiği tecrübe ile kendi arzusuna aykırı olarak uzamak eğilimi gösteren bir mesele ile karşılaşınca lüzumsuz tartışmaları: «Bundan aşağısına razı olamayız» diye kesin bir dille kısa kesmek yolunu tutmuştu.

2 — Müttefikler arasında —bütün görünüşe rağmen— bir cephe birliği yoktu.

Bunun sebepleri şunlardı: İngiltere ile Türkiye arasında bütün ana anlaşmazlıklar çözüm yoluna girmişti. Antlaşmanın geriye kalan ve tartışılan maddelerinde İngiltere'nin dayanıp durabileceği önemli bir nokta kalmamıştı.

İhtilâflı maddeler, önemleri yüzünden ve sıra ile daha çok Fransızları, Yunanlıları, İtalyanları ilgilendiren maddelerdi.

Fransızlar, yüzde doksanı Fransız olan Osmanlı borçları hâmillerinin meselelerini ve imtiyaz işlerini çözümlemek istiyorlardı. Fakat bunun için İngiltere'yi Türkiye'ye karşı bir savaş tehdidine sürükliyemezlerdi. İngiliz heyetinden yardım ümidini kesmişler, bizimle görüşülecek meselesi kalan İtalyanlarla Yunanlılara başvurmakta idiler.

İtalyanlar «Meis» adasını, Yunanlılar ise 'tahribat karşılığını' vermek istemiyorlardı. Onun için İtalyanların Fransızlara, Fransızların da İtalyanlara hak verir görünmelerinin karşılıklı bir anlamı olabilirdi. Nasıl ki General Pellé'nin arkasından Mösyö Montanya'nın, Mösyö Montanya'nın arkasından da General Pellé'nin zaman zaman birbirlerini doğruladıkları görülmekte idi.

Yunanistan'a gelince, o, istediğimiz tazminattan vazgeçmekliğimiz için büyük telâş içinde olmasına rağmen, eski bir politika kurdu olan Venizelos —İngiltere aradan çekildikten sonra— Fransa'nın bir yardımı dokunamıyacağını kestirmiş, büsbütün başka bir usul izlemeye girişmişti. Bizi fedakârlığa razı etmek için Fransızları korkuluk gibi kullanmaktansa, doğrudan doğruya bizimle uysal olmayı tercih eder bir dost maskesi takınmak istemekteydi. Bir müddet başarılı olmak ümidiyle bu maske ile dolaşacak, başarıdan ümidi keserse maskeyi söküp atarak asıl yüzü ile tekrar meydana çıkacaktı.

Konferansı vücuda getiren başlıca etkenlerin psikolojik durumları böyle olunca, Fransa için, savaş çıkarabilmek 'vahametini kaybettiğine' hükmettiği bir konferanstan ne koparabilirse onu koparmaya çalışmak bunun için de hâlâ bir müttefikler bloku varmış gibi davranmaktan başka çare kalmıyordu. Bunun da yolu, açık oturumlarda

tartışmaktan çok özel temaslarda inandırmaya çalışmak, meseleleri pazarlıkla çözümlemek olabilirdi. Yalnız düyunuumumiyenin taksimine ilişkin bir cetvel vardı. Bu savaşa da karar vermiş olduklarını göstererek «en fazla»yı elde etmek politikasını güdüyorlardı. Bu politikanın başarılı olabilmek için bir tek kusuru vardı ki o da her şeyden önce bir kurmay subayı olan İsmet Paşa'nın taktiğin farkına varmış olması ihtimaliydi.

İmtiyazlar meselesinin ağırlığı konferansın sırtından kalktı derken, hafta sonunda birdenbire Türk kıtalarının Suriye sınırında yığınak yaptıkları ve General Pellé'nin görüşmek üzere Paris'e çağırıldığı haberi ortalığa yayıldı. Fransızların telâşta oldukları meydanda idi. Bütün Paris gazeteleri bu yığınak gürültüsü ile dolu geliyordu. Suriye'ye yeniden iki fırka asker göndereceklerinden, 'fevkalâde komiser' tayin edilen General Veygand'ın görevi başına gitmek için en büyük Fransız dretnotuna bineceğinden, üzerimizde etki yaratacağını tahmin ettikleri diğer tehditlerden söz etmekteydiler. Fakat resmî Fransızlar, Lozan'ın havasını daha fazla ağırlaştırmamak için General Pellé'nin cumartesi akşamı Paris'e giderek pazartesi gelişini şöyle açıklamaya kalktılar:

— «General Pellé İstanbul'dan doğrudan doğruya Lozan'a geldi. Paris'e gidip başvekil Poincaré ile görüşmemişti. Burada geçirdiği hafta zarfında ise İsmet Paşa ile mülâkatlarda bulundu. Gerek bu mülâkatlar hakkında, gerek artık Suriye'ye gidecek olan Veygand ile görüşmek ve hükümetinden talimat almak üzere Paris'e gitmek mecburiyetindeydi. Yalnız gizlemeye lüzum yok: Türk askerî tahşidatı Fransa üzerinde fena tesir etmiştir. General Pellé İsmet Paşa'nın sulhseverliğinden emindir,

faka tiki üç aydan beri Suriye hududunda boyuna tahşidat yapılmasına da bir türlü mâna verilememektedir.»

— «Fakat Suriye hududunda tahşidat diye bir şey yoktur. İsmet Paşa resmen söyledi ki etrafında o kadar gürültü koparılan bu hareketler, her zaman yapılan, kıtaların yer değiştirme hareketlerinden ibarettir. Tabiî bir hadiseyi gayri tabiî bir hale koymamak lâzımdır.»

— «Hâdiseye hiçbir şekil vermiyoruz. Yalnız dikkatimizi çekiyor. Çünkü Fransa samimî surette sulh istiyor Sizin de samimî surette sulh istediğinize inanıyoruz. Fakat bu müzakerelerin başından beri mümkün olan her fedakârlığı yapmıştır. Fakat siz de Fransa hükümetinden artık elinde olmıyan fedakârlıkları istememelisiniz.»

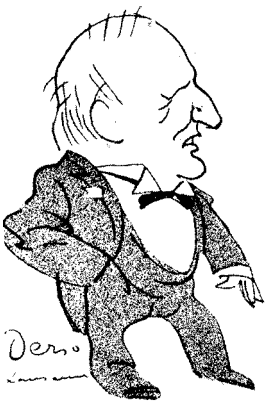
General Pellé Paris'e gidip geldikten sonra hemen İsmet Paşa'yı ziyaret etti. Bir taraftan da İngilizlerle temas ediyordu. Sonradan öğrenildi ki Fransız başdelegesi Suriye sınırındaki yığınak hakkında hükümetinden talimat almış, Ankara hükümetine bu hususta bilgi isteyen bir nota verildiğini İsmet Paşa'ya bildirmiş, İsmet Paşa da bunun kıtaların yer değiştirme hareketinden başka anlamı olmadığını tekrarlıyarak Fransız generaline yanlış anlamayı gidereceğini vaadetmişti.

Poincaré'nin yanından gelen general, Paris istasyonunda Fransız gazetecilerine durumu açıkça söylemişti:

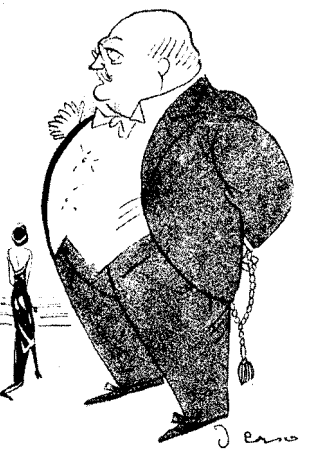
— «Türklerle aramızda yanlış anlamaların ortadan kaldırılmasını zaruri görüyorum. Başvekil Poincaré ile de görüştüm. Şimdi Lozan'a döndüğüm zaman bu tasfiyeyi gerçekleştirmeye çalışacağım. Onun için dönen şayialardan ciddî surette endişeye lüzum görmüyorum.»

Türk - Fransız durumunun Fransız kamuoyu bakımından manzarası ise «Journal» gazetesinin şu yazısından anlaşılabilirdi:

KONFERANS SÜRESİNCE DERSO'NUN ÇİZDİĞİ KROKİLER

Rallovsky

Djelaleddin

Fıkralarını

Bon Hayaday

BAŞDELEGELER ANTLAŞMAYI İMZALIYOR

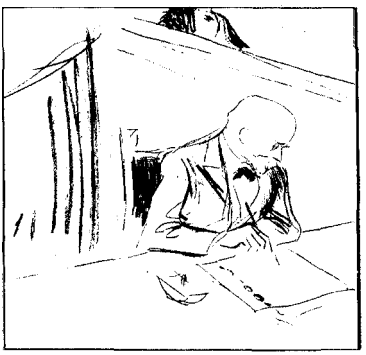
Sir H. RUMBOLD
(İngiltere)

Marki GARRONI
(İtalya)

General PELLÉ
(Fransa)

Mösyö VENIZELOS
(Yunanistan)

«Şarkta, hatalarımız yüzünden İngiltere'nin arkasına takılı bir devlet tesiri bırakmaya başladık. Bunun içindir ki Türkler bize ehemmiyet verilmeye değmez bir kemmiyet muamelesi yapıyorlar. İşte tashihi lâzım gelen başlıca hata budur.»

Konferansın ikinci haftası bu olaylar içinde sona ererken resmî toplantılar dışındaki özel görüşmelerin özellikle çoğaldığı görülüyordu. İsmet Paşa ile Sir Horas Rumbold arasında, Sir Horas Rumbold ile General Pellé arasında, General Pellé ile İsmet Paşa arasında ve bu arada Mösyö Montanya ile hepsi arasında ve nihayet İsmet Paşa ile Mösyö Venizelos arasında arka arkaya temaslar devam ediyordu. Bu görüşmelerde İsmet Paşa ile Sir Rumbold'un İstanbul'un ve Çanakkale'nin boşaltılması konusunu kararlaştırdıkları haber veriliyordu. Diğer taraftan Mösyö Montanya'nın İsmet Paşa'yı ziyaret ve Meis adası üzerinde durmamasını rica ettiği, fakat İsmet Paşa'nın kesin red cevabı üzerine İtalyan delegesinin, başdelegemizin odasını sıkıntılı bir yüzle terkettiği söyleniyordu. Nihayet General Pellé'nin İsmet Paşa'dan borçlar meselesini antlaşmadan çıkararak alacaklılarla Türkiye Hükümeti arasında özel görüşmelere bırakmak arzusunu ifade ettiği bildiriliyordu. Gûya General Pellé, Fransa'nın her fedakârlığı yapmaya hazır olduğunu söyliyerek ancak Osmanlı borçları meselesinde alacaklılara ait haklardan vazgeçmenin Fransız heyetinin yetki ve iktidarını aştığını, onun için faizler meselesini antlaşmadan çıkararak alacaklılarla özel görüşmeyi teklif ettiği ilâve ediliyordu. Demek Fransa, Osmanlı borçları konusunda, General Pellé'nin Paris'ten dönüşünden sonra dahi ısrar ediyordu. Fransız delegeleri ile Türk delegeleri arasında göze çarpan bütün o sıkı temaslardan,

yemek yemelerden, beraber konuşup dolaşmalardan hiçbir olumlu sonuç elde edilmemişti. Ancak birşey kesin anlaşılıyordu ki o da General Pellé'nin Poincaré'nin yanından ne yapıp yapıp Lozan'da barış yapılması talimatı ile geldiği gerçeği idi.

Barış yapmak? Fakat üzerinde o kadar dayanılan ve bu derece fena hava yaratan bu Osmanlı borçları, bu faizlerin altınla ödenmesi sürekli bir hastalık haliyle devam ettikçe, barış nasıl yapılabilirdi? Sonra, bütün bir konferansın sonuçlarını kendine bağlar gibi bir önem kazanmaya çalışan bu faizleri altınla ödeme hikâyesinin asıl ve esası neydi?

Osmanlı İmparatorluğunun yaptığı istikrazlar iki türlüydü. Bunların bir kısmı «Muharrem Kararnamesi»ne dahildi: 38 milyon tutan **«Unifié»** ile 12 milyon lira tutan **«Lots Turques»** ikramiyeli demiryolu tahvilleri bu cümledendi. Diğer borçlar kararname dışındaki borçlardı. Muharrem Kararnamesi dışındaki borçların hemen hepsi Fransa'dan aldığımız istikrazlardı. Bu tahvillerin yüzde doksanı Fransız tebaası elindeydi.

Düyunuumumiye idaresi Muharrem Kararnamesi dışındaki borçlara ateşkesten beri hep Fransız frankı ile mahsuben faiz ödemişti. Bu ödemelerde düyunuumumiye idaresi serbest değil, hükümetle müşterekti. Şu kadar var ki frank ile ödeme yapılırken tahviller hâmillerinin İngiliz lirası faiz talebetmek hakları kaldırılmamıştı. Çünkü bu 'istikraz mukavelelerinde' faizlerin 'hamillerin arzusuna göre' isterlerse Paris'te, isterlerse Londra'da ödeneceği açıklanmıştı. İşte bu **«Londra'da tediye edilecektir»** ibaresinden faizlerin İngiliz lirası ile ödenmesi mecburi-

yeti çıkarılıyordu. Muharrem Kararnamesi dahilindeki borçların faizlerine maksuben düyunuumumiye idaresi İngiliz lirasıyla ödemede bulunduğu için müttefikler, diğer borçların faizlerini de İngiliz lirası olarak ödememizi istiyorlardı. Antlaşmada buna dair bir madde yoktu.

Bizim teklifimiz, Muharrem Kararnamesi içinde ve dışında bulunan bütün istikrazların faizini Fransız frankı olarak vermekti. Bu meselenin antlaşmanın imzasından önce doğrudan doğruya tahviller hâmilleriyle Türkiye arasında çözümlenmesi de kabildi. Nitekim Bulgaristan da Neuilly antlaşmasından sonra bizim durumumuzdaydı. Hem İngiliz, hem Fransız parası üzerine yazılı tahviller hâmilleriyle her üç yılda bir yenilenmek üzere bir sözleşme yapmış, bütün faizleri frank ile ödemekteydi.

Lozan'da aylarca uğraşılarak birçok önemli meseleleri hallettikten sonra şimdi barışın gecikmesine başlıca engel bu Osmanlı borçları faizlerinin altınla ödenmesi meselesi oluyordu. Bütün konuşmalara rağmen konferansın bu kördüğümü bir türlü çözülemiyordu. General Pellé'nin istediği, özel görüşmelerde işi biran önce çözümlemek ve malî komiteyi toplayıp üzerinde anlaşılmış şekli resmen zapta geçirmekti. Fakat tarafların durumuna göre hiç bir imkân görülmemekteydi. Ne kadar geciktirilirse geciktirilsin meselenin, sonunda açık toplantıya gelmek mecburiyetinde kalacağı İsmet Paşa'nın kesin tavrından açıkça belli oluyordu. Demek konferans üzerine iki tehlike başgöstermişti:

1 — Suriye yığınağı,

2 — Osmanlı borçları faizlerinin altınla ödenmesi.

Pellé, Paris'te Poincaré ile görüşerek döndükten son-

ra hemen İsmet Paşa'yı ziyaret ve yığınak üzerindeki Fransız hassasiyetinden ve bu hareketin dostane olmayan niteliğinden söz etti. Bununla beraber Fransız başdelegesi bu yığınak hakkında verilen notanın bir ültimatom olmadığını, yalnız olay üzerine Türk hükümetinin dikkatini çekmek için yazıldığını söylemekteydi. İsmet Paşa bu müracaat karşısında Suriye sınırındaki kolordunun başka bir yöne sevki için çalışacağını vaadederek Fransız gazetelerinin de yayınlarıyla büsbütün bozulan havayı az çok tasfiye etti. Görülüyordu ki Fransızları sinirlendiren askerî hareketlere son verilirse olayın önü alınabilirdi. Fakat asıl ikinci ve en önemli meselenin halline doğru hiç bir adım atılmıyordu. General Pellé'nin Paris'e gitmesinden önce Fransızların Osmanlı borçları faizlerini Frankla ödemeye yanaşacakları bir an ümidedilmişti. Oysa şimdi, bu ümit ortadan kalkıyor gibiydi. General Pellé Paris'ten döndükten sonra faizlerin İngiliz lirasiyle ödenmesinde ısrara başladı. Bir taraftan Amerika başdelegesi Mister Grew ile görüşerek Çester projesinden doğan imtiyaz işinde, 'menfaatlere karşılıklı riayet' esası üzerinde anlaşmaya uğraşıyor, öbür taraftan Sir Rumbold ile konuşarak onu Fransız isteklerini kabul ettirmek için İsmet Paşa ile kendisi arasında bir aracı gibi kullanmak istiyordu. Fakat arayı bulmak için yapılan bütün ısrarlara, nutuklara rağmen faizleri İngiliz lirasiyle ödemeye, Türk devletinin bütün bütçesi uygun değildi. İsmet Paşa'nın özel konuşmalarda Pellé'nin önüne sürdüğü bütün rakamlar ve istatistikler bunu ispata yeterdi. Onun için müttefikler bu noktada ısrar ederlerse, geçen sefer imtiyazlar yüzünden dağılan konferans, bu sefer de belki borçların faizlerini hangi cins para ile ödeme meselesinin çözümlenememesi yüzünden kesinti-

ye uğrıyabilirdi. Her halde İsmet Paşa'nın o günlerde fikrini soranlara söylediği gibi konferansın sonu hakkında hüküm verdirebilecek meseleler henüz askıda idi.

Osmanlı borçlarının taksimine dair birçok meseleler, birinci Lozan konferansında halledilmişti. Arka arkaya yapılan özel görüşmelerden sonuç çıkmayınca faizler meselesi, ilk defa olarak 2 Mayıs günü toplanan malî komitede masa üzerine getirildi. Toplantıda İsmet Paşa, Hasan Bey, malî danışmanımız hazırdı. Görüşme başlayınca, önce malî uzmanlara gönderilen ve bir şekle bağlanarak iade edilen maddeler okundu. Bu maddelerden biri «Türkiye'nin Mısır vergisiyle temin edilmiş Osmanlı borçlarına karşı her türlü taahhütten ibra edilmiş olduğu» idi. Diğer bir madde antlaşmanın yapılmasından en fazla üç ay sonra yine Osmanlı borçlarının ilgililer arasında dağıtılmasına, üçüncü bir madde ise bazı istikrazlar karşılıklarının eksik geldikleri takdirde tamamlanmasına, fazla gelmeleri takdirinde Türkiye'nin fazlayı almasına, dördüncü bir madde bizden ayrılan devletlerin antlaşmanın kendilerine tebliğinden üç ay sonra borç hisselerine karşılık göstermelerine dairdi. Diğer daha bazı maddeler Osmanlı borçlarının taksiminden doğan ayrıntıları tespit etmekteydi.

46'ncı madde ile başlıyan görüşmeler 56'ncı maddeye gelinceye kadar şekil ve yazı değişiklik ve açıklamalarıyla birer birer kabul edildi, geçildi. Sıra 56'ncı maddeye gelince General Pellé söz aldı:

— «Bir nokta var ki, onu izaha mecburum.» dedi «56'ncı maddenin birinci fıkrasındaki muharrem kararnamesine ait satırları, Türkiye, mukabil teklifinde çıkarmaktadır. Eski müzakerelerde Türk heyeti, muharrem

kararnamesinin dahilî işlerden olduğunu ileri sürerek kaldırılmasını istemişti. Fakat buna karşılık Osmanlı borçları hâmillerinin haklarını tasdik eder mahiyette bir beyanname vereceğini söylemişti. O fikirde durduğunuzun tekrarını rica ederim.»

Hasan Bey:

— «Muharrem Kararnamesi alacaklılarla Türkiye arasında bir konkordatodur. Beynelmilel mahiyeti yoktur. Siyasî bir taahhütnameye giremez. Onun için muahededen çıkarılmasını istiyoruz.»

General Pellé:

— «İsmet Paşa Hazretleri aynı meseleyi ileri sürdüğü zaman alacaklıların haklarını korumak için Muharrem kararnamesinin yürürlükte olduğu hakkında beyanname vereceğini söylemişti. Bu noktanın teyidini istiyorum.»

Hasan Bey:

— «Bu beyanname bahsiyle beraber sair maddeler 4 Şubat'ta konuşulmuştur. Hepsi halledilince beyannameyi verebiliriz.»

General Pellé:

— «Fransız heyeti Türklerden yeni bir taahhüt istemiyor. Eğer Muharrem kararnamesine dönersek onun 21'inci olan son maddesi, Osmanlı Devletini kararname münderecatından olarak büyük devletlere tebligatta bulunmaya mecbur eder. Demek, alacaklılarla olan muamelenin büyük devletlere bildirilmesi şart koşulmuştur. Şimdi istediğimiz de bundan ibarettir. Aradığımız, tebaamızın haklarını muhafazadır. Türk heyeti bu beyannameyi verince kendi tadilleri mucibince maddeyi kabule hazırım. Sözlerim Fransız noktai nazarıdır.»

İngiliz ve İtalyan delegeleri de Fransız görüşüne katıldılar.

İsmet Paşa söz aldı:

— «Dahili işlerle siyasi işleri karıştırmamak prensiptir. Bir sulh muahedesinde kambiyoya ait şartların yeri yoktur. Eğer bu prensipi kabul ederseniz sulh yoluna girdik demektir.»

General Pellé:

— «İstediğimiz beyannamenin kambiyoya taallûk eden bir tarafını görmüyorum. Bizim istediğimiz beyannameyi evvelce kabul etmiştiniz ve evvelce para farkı meselesi hakkında ihtirazi kaydınızı da ileri sürmüştünüz. İsmet Paşa Hazretlerinden tekrar soruyorum. 4 Şubat'ta 'vereceğim, veririm' dediği beyannamenin o zaman hazırlanan metnini imzaya hazır mıdır?»

İsmet Paşa:

— «Diğer meseleleri halledince alacaklıları temin etmek kolaydır.»

General Pellé:

— «O halde beyannamenin imzasını tamamen başka bir meseleye, yani ödemede kullanılacak paranın cinsinin tâyinine talik ediyorsunuz. Demek paranın cinsinin tâyini hususunda arzunuzu istihsal etmezseniz beyanname vermiyeceksiniz. Affınızı rica ederim, tavzihten maksadım fikrinize tercüman olmaktır.»

İsmet Paşa:

— «Meseleyi işin sonuna bırakalım. Fakat merak etmeyiniz, uzak değildir (antlaşma sayfasını çevirerek) bir sahife sonra geliyor (herkes gülüşür).»

General Pellé:

— «Alacaklıların hakları meselesini bir prensip me-

selesi olarak müdafaaya mecburuz. Onun için Türkiye heyetinin alacak sahiplerinin haklarını beyanname ile teyidetmesini istiyoruz.»

İsmet Paşa:

— «Birbirimizin fikrini anlamış bulunuyoruz.»

Bundan sonra 56'ncı maddenin sonundaki birinci eke dair olan faizlerin altınla ödenmesi meselesine geçildi.

General Pellé:

— «Fransız Hükümeti bugün imzasına çalıştığımız beynelmilel ahitnamede borç hâmillerinin hakkını eksiltecek mahiyette bir taahhüt altına giremez. Çünkü hükümetler alacak sahiplerinin hakkını eksiltmek salâhiyetini haiz değillerdir. Yapsalar bile o zaman hâmiller mahkemelere gider. Diğer taraftan Türkiye'nin başlıca alacaklısı Fransa, borcu indirecek surette hareket ederse Türk Hükümetinin âdeta iflâsını tanımış oluruz. Bu hal Türkiye'nin itibarını bozar. Onun için ancak Türkiye'nin kendi alacaklılariyle yaptıkları mukavelenameleri hemen teyidetmesiyle bir iş görebiliriz.»

İngiliz ve İtalyan delegeleri yine tasdik ettiler.

İsmet Paşa:

— «Meselenin mütehassıslar tarafından etraflıca tetkik ve müzakeresini teklif ederim.»

General Pellé:

— «Fransız noktai nazarı mahfuz olmak şartiyle.»

Hasan Bey:

— «Hükümetler alacaklıların haklarına müdahale edemez; denildi. Bu böyle olunca hükümetler borçluların da işine karışamaz.»

General Pellé:

— «İşte biz de bunun için beyannameyi istiyoruz.»

Hasan Bey:

— «Mütehassıslar toplantısında düşündüğümüzü söyleriz.»

General Pellé:

— «Bir daha tekrar ediyorum, yanlış anlamaya meydan kalmasın. Hayalâta kapılmıyalım. Hükümetimin talimatını mütehassıslarım prensip itibariyle değiştiremezler. Ben de aynı talimata itaat mecburiyetindeyim.»

Hasan Bey:

— «Mütehassısların karar veremiyeceğini biliyoruz. Biz mütalâalarımızı söyleriz.»

Bundan sonra bütün bu meseleler, maddeleri ve ekleriyle uzmanlara havale edildi.

Toplantının sonuna doğru idi ki, İsmet Paşa: «Akçe meselesi ne zaman görüşülecek? Onunla beraber tamirat meselesinin de çabuk müzakere edilmesini isterim» dedi. Venizelos aynı istekte bulundu, toplantı bitti.

Artık delegelerin elleri, borçlar dâvasının çetin ve dikenli tarafına sürülmeye başlamıştı.

Faizlerin hangi para ile ödeneceği meselesiyle beraber diğer önemli bir dâva da İstanbul ve Çanakkale'yi müttefikler kıtalarının ne zaman boşaltacakları dâvasıydı. İsmet Paşa siyasal komitenin ilk toplantısında, bu meselenin konferansın ister başında, ister ortasında, ister sonunda, fakat mutlaka çözümlenmesi gerektiğini açık söylemişti. General Pellé, özel görüşmelerde bunu da Meriç'in Talveg hattı gibi faizler için bir koz olarak kullanmak arzusunu gösterdiyse de İsmet Paşa: «Mesele mühimdir. Görüşmeli, bitirmeliyiz. İstanbul'un ve Çanakkale'nin boşaltılması için muahedenin parlâmentolardan tasdikini bekleyemem!» dedi, sözü kısa kesti. Bunun üzerine Sir Rum-

bold, antlaşmanın imzasından önce boşaltma işinin herhalde halledileceğini vaadetti. Gerek İngilizlerin, gerek Fransızların bu mesele için düşündükleri çözüm yolu, antlaşmanın ya kısa ve belirli bir süre içerisinde onaylanmasını taahhütle bu onaylama sonunda İstanbul ve Çanakkale'yi boşaltmaya razı olmak ya da antlaşma dışında özel bir anlaşma ile boşaltmayı sağlamaktı. Fransızlar bu özel anlaşmayı da yine faizler meselesi için başka bir koz olarak kullanmak hevesindeydiler:

— «Faizleri altın olarak verin, hususi bir itilâf ile İstanbul'u hemen tahliye edelim, yok eğer halletmezseniz o zaman biz muahedeyi imza etsek bile, Fransız parlâmentosu böyle bir çok Fransızlara zarar verdirerek bir vesikayı tasdik etmez. Muahede tasdik edilmeyince de, İstanbul'dan çıkılmaz!» diyorlardı. Halbuki Fransızlar meseleyi bu şekilde ortaya sürmekle daha çok İngilizlerin elindeki bir kozu oynamak ister gibi gülünç duruma düşmekteydiler. Zira İngilizlerin bu konferansa önce Irak sınırını tayin, sonra İstanbul ve Çanakkale'yi boşaltmak, her şeyden önce de mutlaka barışı imza etmek kesin kararıyle geldikleri artık belli idi. Sir Rumbold, İngilizleri ilgilendiren tali meselelerde bile az çok uzlaşıcı bir hareket yolu tutmuştu. Yalnız Fransızların durmaksızın Beau Rivage Otelinde İngiliz başdelegesinin kapısını aşındırmalarıdır ki İngiliz başdelegesini bu meselede susmak suretiyle olsun manevî bir yardımda bulunmak ricasını kabule mecbur etmekte idi.

İsmet Paşa, Pellé ile faizler meselesini, Rumbold ile İstanbul ve Çanakkale'nin boşaltılmasını, Montanya ile de Meis adası ve Montanya formülü meselelerini çözümlemek için özel konuşmalardan baş alamıyordu. Mösyö Montanya,

iki günde bir Meis adası için Lozan Palas'a geliyor, İsmet Paşa'nın odalarının ve Türk heyeti bürolarının bulunduğu yukarı kata çıkıyor, saatlerce söylüyor, söylüyor, söylüyor, yorulmuyor, yine söylüyor ve İsmet Paşa büyük bir sabırla karşısındakini sonuna kadar dinledikten sonra, yalnız; «Kabul edemem!» cevabını veriyordu. Bu kesin red üzerine Mösyö Montanya İsmet Paşa'nın yanından sıkılarak çıkıyor, bu sefer diğer bir delegemizin odasına giriyordu. O da dinliyor, dinliyor: «Fakat bu bizim elimizde değil, Ankara ısrar ediyor!» cevabını tekrar ediyordu. Mösyö Montanya saatlerce uğraştıktan sonra, suratı asık bir halde nihayet oteline gidiyordu. Fakat bu temasların olumlu sonuç vermemesinin sıkıntısını, Mösyö Montanya reislik ettiği ekonomik komite toplantılarında gerçi hissettirmiyor değildi. Türk heyetine karşı yerli yersiz itirazlarında bu etkiler belliydi. Bunun içindir ki her meselede az çok tekerleğe değnek sokar durumdaydı. Birçok tavırlar ve vaziyetler alması, hiddetler, sinirlilikler içinde önce «Olamaz, kabul edemem, razı değilim» tarzında tehlikeli ifadelerle görüşmeye karışması, fakat sonradan sükûnet bularak «Kabul ederim amma...» diye Türk teklifine yanaşması sıkıntılı ruh hallerinin ifadeleriydi.

Sözgelişi ekonomik komisyonun bir toplantısında yabancı hayır müesseselerine fazla bir hak vermiyeceğimizi söylerken, Mösyö Montanya atılıyor:

— «Hiç olmazsa kolaylıklar gösterebilirsiniz? Mesela Kızılay'a gösterdiğiniz gibi...» diyordu.

İsmet Paşa: «Kızılay'ı bu meseleye karıştırmayınız!» cevabını veriyordu.

Bu arada Montanya ile diğer delegeler arasında mezhep müesseselerine mesela Yunanistan'da bile birtakım

izinler verildiğine dair konuşmalar oluyordu. Bu sözlerden cesaret alan General Pellé, Türk heyetinin Fransız müesseselerinin şimdiye kadar Türkiye'ye ettiği hizmete mükâfat olarak bunlara 'gümrük müsaadeleri' verilmesini istiyordu. İsmet Paşa'nın verdiği cevap kısaca şu idi:

— «Bir ecnebi müessesesine müstesna vaziyet vermemek, konferansta kabul olunan bir prensiptir. Hususi müsaadeye gelince, kaldırılması için uğraştığımız kapitülasyonların hep böyle hususi müsaadelerden doğduğunu ve nihayet bir taraflı olduğunu da unutmıyalım.»

General Pellé bunların zarar gördüğünden söz ederek biraz daha ısrar ediyordu. İsmet Paşa ise:

— «Zarar gören yalnız siz değilsiniz, muharebede herkes zarar görmüştür!» cevabını veriyordu.

Montanya, reislik ettiği komitede devletlerin kapitülasyonlar zihniyetini bir türlü bırakamadıklarını gösteren görüşmelere fırsat vermiyor değildi.

Ya Venizelos'la konuşmalar? Yunanlıların Türkiye'ye bir tazminde bulunması prensip olarak müttefikler tarafından kabul edilmişti. Yalnız Venizelos bunu kabul etmemekte idi. Bu «tamiratın miktarı meselesi» de ayrı bir dâva halinde idi. Bunun miktarı ne olacak? Prensibi halledilen, fakat miktarının tâyini askıda duran bu meseleyi de, Fransızlar, yine faizler meselesi için bir koz diye kullanmak istemekte idiler.

Ya faizler? Bunu halletmek için notalar, Veygandlar, zırhlılar, gazete hücumları yarış ediyor, fakat hiçbiri meseleyi çözümlemeye yetişemiyordu.

İsmet Paşa bu meselede politika yapmıyordu. Faizleri altın olarak vermeye kalkışırsak altından çıkamıyacağımız bir işe girişeceğimiz ve memleketin malî bağım-

sızlığını mahvedeceğimiz Türk başdelegesinde iman halindeydi.

Faizler meselesinin resmî toplantıda konuşulduğu günün akşamı İsmet Paşa General Pellé'nin odasına gitti. «Bu meseleyi halletmek lâzımdır, kısa keselim, bitirelim» dedi. General Pellé hemen ümide düştü:

— «Bu Türkiye ile doğrudan doğruya hâmilleri alâkadar eden bir meseledir. İstenilen para onların parasıdır. Fransa hükümetinin bu hususta bana verdiği talimat katidir. İnanınız ki, alacaklıların haklarından fedakârlık yapmaya salâhiyettar değilim. Yalnız şunu söyliyeyim: Siz prensip itibariyle bir kere borçların altın olarak tesviyesini deruhde ederseniz, Fransa hükümetinin Türkiye'ye her kolaylığı göstermeleri için alacaklılar üzerinde bütün kuvvetiyle çalışacağını size vaadederim, temin ederim. Türkiye'nin malî vaziyeti göz önünde tutularak elbet makûl bir tesviye yolu bulunabilir. Biz sizden mutlaka altın istemiyoruz. Hayır! Malî vaziyetiniz düzelinceye kadar, muayyen bir müddet için, vaziyetinize göre, bir şekil dâhilinde, herhangi bir cins akçe tâyini mümkündür. Siz evvelâ prensipi kabul ediniz!»

İsmet Paşa tekrar rakamlar ve istatistiklerle General Pellé'ye imkânsızlığı anlatıyordu. İki general arasındaki bu konuşmalar, tekrar edile edile, sonunda Pellé'nin kafasında hiç olmazsa imkânsızlığın kavranmasına ve fazla bir şey koparılamıyacağına doğru bir kanaat uyandırıyordu.

Fransızlar, kuponların faizini —antlaşmanın imzasını geciktirmemesi için— sonraya bırakmak istiyorlardı. Ancak mesele faizlerin önce ya da sonra görüşülmesi değil, altınla tediye edilip edilmiyeceği meselesiydi. General Pellé tarafından zaman zaman «birbirimize yaklaşıyoruz!» diye

sevinç belirtilerine vesile olan nokta, özel görüşmeyi prensip itibariyle kabul etmekliğimizdi. Ancak bunu antlaşmadan ve faizlerin İngiliz lirasiyle ödenebileceğini de kafalardan çıkarmak gerekirdi. Bir kere bu faizler düğümü açılsa, onunla beraber İstanbul'un boşaltılması, Meis adası (Kastellorizo), "adlî usul", Meriç'in Talveg hattı, Yunanlıların tahribatı tamir için verecekleri para, kısmen güç, fakat küçük büyük bütün düğümler daha kolay çözülüvereceklerdi.

■

OSMANLI borçlarının hikâyesi 1854'te başlamış ve aşağı yukarı 70 yıl süren acıklı ve ibret dolu bir tarih teşkil etmiştir. Saray ve Bâbıâli önce 1854'ten 1874'e kadar yirmi yıl birçok istikrazlar yapmışlar, sonra da bunları karşılamak için birçok malî işlemlere mecbur kalmışlardır. Bir kere borç eksiltmesi yapılmış, yeter çare olmadığı görülünce bu işlem bir kere daha tekrarlanmış ve en sonunda 1894'ten 1914'e kadar yeniden istikrazlara başlanmıştı. Bu 70 yıl içerisinde devlet hazinesine 220 milyon lira bir para girmiş, yine bu süre içerisinde kasalarımızdan çıkan para 170 milyon lirayı bulmuştur. Uzmanlara göre Genel Savaş başladığı zaman devletin borcu 140 milyon lirayı aşmış bulunuyordu.

Bu durumun hazin anlamını göstermek bakımından İsmet Paşa'nın söylediği cümle harikulâde idi:

«Benim edindiğim fikir şudur ki borç alan bir defa istikraz ettikten sonra mütemadiyen verir ve elli sene sonra hesabettiği vakit gene de takriben istikraz ettiği vakitki kadar borcu kalmış olduğunu görür!» diyordu. Bu ifade Osmanlı İm-

paratorluğunun bütün malî politikasını olduğu gibi yansıtmaya ve göstermeye yeter bir açıklıktaydı. Fakat asıl üzücü olan şu nokta idi: 70 yıldan beri alınan bu paralarla yapılan yalnız Doğu şimendiferleri ve bir de Konya ve Bandırma - Soma hattı idi. 210 milyon liradan bu gibi bayındırlık işlerine sarfedilen 30 milyon lira çıktıktan sonra geri kalan milyonlarca altınla gündelik bütçe ihtiyaçları kapatılmış ve saraylar yapılmıştı. Yine İsmet Paşa'nın dediği gibi «saraylar yapılmış ve seferler açılmıştı». Devletin geliri yetmediği için borcun hatta faizi verilemiyen yıllar olmuş, bu sefer faiz vermek için diğer bir yerden yeniden istikraz alınmıştı. İşte Osmanlı İmparatorluğu hazinesine giren 220 milyon liraya yakın bir paranın serüveni bu idi.

Borçların miktarı demek, mutlaka «Osmanlı hazinesine o kadar para girdi» demek de değildi. Özellikle 1854'ten 1874'e kadar olan istikrazlar içinde 32 kuruş alıp 100 kuruşa senet verdiğimiz istikrazlar vardı!

Demek 220 milyon borç için gerçekte devlet 350 milyon liralık bir yükün altındaydı!

Durumun tablosu bu ana çizgiler ve rakamlarla dolu olunca, İsmet Paşa'nın ilk vardığı sonuç borçların Osmanlı İmparatorluğu parçaları arasında sermaye üzerinden taksimine çalışmak oldu. Bu borçlar meselesinde birinci safha idi ve birinci Lozan konferansının özel görüşmelerinde en şiddetli tartışmalara sebep oldu. Yalnız müttefikler değil, hatta Osmanlı malî politikasının ilerigelenleri bile Türk başdelegesinin borçların sermaye üzerine taksim edilebilmesini teknik bakımdan imkânsız bir mesele diye tarif etmekte idiler. İsmet Paşa, uzmanlarla geceli gündüzlü çalışarak sonunda bu prensibi sağladı. Şimdi, ikinci safhaya, kuponlar safhasına gelinmişti.

Borcu Osmanlı İmparatorluğu arasında parçaladıktan sonra, şimdi de, Türkiye'ye kalacak borç hissesinin altın olarak ödemek mecburiyetinden kurtararak kâğıt para ile ödeme yolunu aramak zorunluydu. Antlaşmada Osmanlı borçlarını altın olarak ödemek fikri birkaç belge ile açıklanmaktaydı:

«1 — Borç cetvellerinde para gösterilen her yere «Altın» kelimesi yazılmıştı.

2 — Mukavelename üzerinde alacaklının ister altın, ister şilin, ister frank alabilmek hakkı ayrıca bir izah notu ile teyidolunmaktaydı.

3 — Muharrem kararnamesiyle bütün istikraz mukavelelerinin muahede içinde teyidolunması isteniyordu.»

Bu istek önce antlaşmaya bir madde halinde konulacak iken sonra maddeden vazgeçilerek onun yerine bir beyanname verilmesi istenmekte idi.

Bu beyannamenin açık anlamı taksimden sonra 90 milyon liraya inen Türk borçlarını altınla ödeme mecburiyetini koyarak 600 milyon liraya çıkarmaktan başka birşey değildi.

Gerçekte İsmet Paşa'dan bir beyanname değil, Türk Devleti adına altına imzasını atacağı 500 milyon liralık bir senet istiyorlardı.

«MONTANYA» FORMÜLÜ

MÜTTEFİKLERİN ya da müttefiklerden bazılarının bu ikinci konferansta başlıca dâvalarını istedikleri şekilde çözümleyebilmek için birinci konferansta çözümlenen meseleleri yeniden görüşme masasına koymak esasına dayandıkları daha ilk görüşmelerle kendini belli etmişti. Faizler meselesinin tehlikeli havası içinde yüzerken 4 Mayıs'ta «Montanya Formülü» etrafında yeni bir fırtına koparmaları, bu politikayı şüphesiz hale getirdi. Oturum, ikinci konferansın en hararetli, en meraklı, en heyecanlı toplantısı olarak zabıtlara geçti.

Birinci Lozan konferansında, adlî kapitülasyonların kaldırılması kararlaştıktan sonra, «adlî usul» hakkında bir çözüm yolu düşünülmekteydi. İsmet Paşa bir teklifte bulundu. Bunu —Amerikalılar hariç— diğerleri kabul etmediler. Nihayet konferansın dağıldığı 4 Şubat akşamı, İtalyan delegesi Mösyö Montanya, koşa koşa «Lozan Palas»a geldi ve müttefikler adına İsmet Paşa'ya bir teklif getirdi.

Bu teklif getirildiği sırada Lord Gurzon ya gitmiş, ya gitmek üzere, herhalde konferans çok telâşlı bir durumdaydı. Mösyö Montanya'nın teklifini Türk heyeti önce kısmen reddetti. Bir gün sonra, 5 Şubat'ta, Marki Garroni ile Mösyö Bompard İsmet Paşa'yı ziyaret ettiler ve o günden itibaren «Montanya formülü» etiketini taşıyan ortalama bir çözüm şekli getirdiler. Bu şekil üzerinde uyuşuldu. 7 Şubat'ta konferans genel sekreteri Mösyö Massigli, yeniden İsmet Paşa'ya gelerek konferans sekreteri sıfatiyle devletler adına Montanya formülünü tekrarladı ve özel olarak «Ekselâns, eğer bu formülü kabul ederseniz, müttefikler sulhu imza edecekler» dedi. Daha sonra, İsmet Paşa Bükreş'ten geçerken, müttefikler, Romanya başvekili vasıtasiyle, aynı esasların muhafaza edilmekte olduğunu kendisine tebliğ ettiler. Bütün bunlardan sonra Ankara'da, Fransa hükümetinin resmî bir memuru olan albay Mougen de, Fransa adına hükümetimize yazılı bir nota verdi, Montanya formülünü tekrarladı.

İşte müttefikler, şimdi bütün bu müracaatlara ve yazılı belgelere rağmen, Massigli, Montanya, Garroni, Bompard, Bükreş'teki Romen başvekili, Ankara'daki albay Mougen gibi resmî tanıkların hepsi hayatta ve ortada iken, olayın bütün unsurlarını 'tahrif, tevil, red ve inkâr ediyorlardı.'

Formülün sahibi Mösyö Montanya, şimdi «yeniden konuşalım, çünkü konferans o zaman bitmişti!» diyordu. General Pellé, «Miralay Mougen'in resmî bir memur olmadığını» söylüyordu ve Fransa hükümetinin yetki verdiği bir adamın razı oluşunu «şahsi bir muvafakat» diye tarif ediyordu. Bu adam resmî bir temsilci değil idiyse o halde bir buçuk yıldan beri Ankara'da oturan bu Fransız albayı

kimdi? Neciydi? Bir sıfatı ve yetkisi yoktuysa Ankara'da işi neydi? Devletler, Mösyö Massigli'nin 6 Şubat tarihinde «müttefikler adına» kaydıyla yaptığı müracaatı da kabul etmek istemiyorlardı. Romanya delegesi Diyamandis ise; «Bükreş'te ne konuşulduğunu bilmiyorum» diyerek sorunun altından sıyrılıp kaçmaya uğraşıyordu. Amerikalı Mister Grew'e gelince, o bu formülü önceden kabul ettiğinin İsmet Paşa tarafından açıktan açığa yüzüne vurulmasına karşı: «Taahhüt altına girmedik!» cevabından başka bir şey bulamıyor ve Sir Rumbold da yalnız «Reddederim!» den başka birşey söylemiyordu.

Celse şöyle başladı:

Delegeler yerlerine oturur oturmaz, Sir Horas Rumbold cebinden bir kâğıt çıkardı, okumaya başladı. Bu kâğıtta özet olarak şöyle deniyordu:

«Evvelki konferansta adli usul hakkındaki vâki olan en son müzakere Beau-Rivage otelinde Lord Gurzon'un odasında geçmiştir. Ondan sonraki şekiller, müttefiklerin, bilhassa İngiliz heyetinin muvafakatı haricindedir. Bununla beraber bu toplantının sonunda dağıtılacak olan proje, notamızda da bildirdiğimiz gibi, Türk projesiyle bizim projemizi birbirlerine yaklaştırarak vücuda getirilmiştir. Onun için Türk heyetince de kabul edileceğini umuyoruz.»

Sir Horas Rumbold kâğıdını okuyup bitirdikten sonra, Fransa, Japonya, İtalya delegeleri kendisine katıldılar. Bunun üzerine İsmet Paşa söz aldı ve dedi ki:

— «Reis cenaplarının Türk beyannamesi adını verdikleri şekil, müttefiklerle aramızda, herkesin ihtiyariyle kabul edilmiş olan ve "Montanya Formülü" adını alan

şekildir ki, bu bize müttefikler tarafından teklif olunmuş, tarafımızdan da kabul edilmiştir.»

Sir Rumbold:

— «4 Şubat'ta Lord Gurzon'la cereyan eden son müzakerelerden sonra başlıca konferans müzakeresi olmadığını, ondan sonraki müzakerelerin ise konferans mahiyetinde bulunmadığını İngiliz heyeti adına beyan ederim.»

Mösyö Montanya:

— «İsmet Paşa hazretlerinin bana atfettikleri sözleri izah etmeliyim. Lord Gurzon'un odasındaki son toplantıdan sonra, gerçi bir formül getirdim. Türk heyeti formülü evvelâ kabul etti; fakat beş dakika sonra vazgeçti. O dakikada maksadımız derhal sulha vâsıl olmaktı. Her ne kadar Türkler ertesi gün kabul cevabını tekrar ettilerse de samimiyetle söylemeliyim ki konferansın dağılmasına tesadüf eden bu kabul makûl sayılamaz.»

İsmet Paşa:

— «4 Şubat akşamı Mösyö Montanya ile olan konuşmalarımız müttefikler namına olmuştur. Bize hususi surette anlattılar ki o formülün kabuliyle sulhün akdi muhakkaktır. 7 Şubat'ta konferans umumi kâtibi bana geldi. Fransa Hükümetinin müttefikleriyle görüştükten sonra aynı teklifin tarafımızdan kabulüyle sulhün imzasına hazır olduğunu söyledi. Ankara'daki Miralay Mougen de 8 Şubat'ta bu noktayı yazı ile bize bildirdi ve Mösyö Bompard namına Fransa Hükümetinin rızasını tebliğ etti.»

General Pellé:

— «Birinci konferansta hazır değildim. Fakat elimdeki vesikalara göre İngiliz murahhasının söylediklerini teyidederim. Gerçi 4 Şubat akşamı Mösyö Montanya ile

Rıza Nur Bey iki taraf için memnuniyeti mucibolacak bir formül aradılar. Formülü Mösyö Montanya hükümetime bildirdi. Ancak Mösyö Bompard formül hakkında İsmet Paşa Hazretlerinin muvafakatini hükümetime bildirirken İngiliz heyeti Lozan'dan gitmişti. Yani konferans dağılmıştı. Şu halde, konferans başkâtibinin Mösyö Bompard namına vuku bulan beyanatı, yalnız kendi hükümetine racidir, müttefikler adına olamaz. Mösyö Mougen'e gelince, mumaileyh Ankara'da Fransa'nın siyasî memuru değildir. Fransa Hükümetinin Türkiye'de bir siyasî memuru vardır ki o da benim. İlk konferansın inkıtaa uğraması mesuliyetini Fransa'ya yüklemişlerdir. Bu ithamı red için Mösyö Mougen kendi adına Mösyö Bompard'ın kabul ettiğini söylemiş olabilir. Hukuk noktai nazarından bu beyanatın kıymeti yoktur.»

İsmet Paşa:

— «Mösyö Mougen tarafından bize vuku bulan beyanat bizce makbuldür. Hukuki şekilleri tam mı, değil mi, düşünmeye lüzum bile görmem.»

General Pelle:

— «Mösyö Mougen size Fransa namına bir kabul dermeyan etmemiştir.»

İsmet Paşa:

— «Mösyö Mougen'in 9 Şubat tarihli notasında 4 Şubat tarihli Montanya formülünün 5 Şubat'ta tarafımızdan kabul edildiği ve Fransa hükümetinin İngiltere ile temas ettikten sonra kabule iştirak ettiği bildirilmektedir. Bükreş'ten geçtiğim zaman bir büyük Romen siyasisi bana aynı sözleri söyledi. Yani sulhün Montanya formülüne bağlı olduğunu haber verdi.»

General Pellé:

— «Mösyö Mougen'in mektubunun münderecatından haberdar değilim. Bununla beraber münderecatı dediklerimden fazla olmamak lâzım gelir.»

Sir Rumbold:

— «Meseleyi Romen murahhasına soralım.»

Diyamandis:

— «Vakaa hükümet reisiyle İsmet Paşa'nın görüştüklerini biliyorum. Fakat ne görüştüklerinden haberim yoktur.»

Bu cevap üzerine Sir Rumbold tekrar İngiltere'nin bu formülü kabul edemiyeceğini söyledi.

İsmet Paşa:

— «Söylediklerimden anlaşılmıştır ki bana vuku bulan beyanatın hepsinden sulhun yapılmasının Montanya formülüne bağlı olduğu anlaşılıyordu. Şimdi kendi noktai nazarımı söyliyeyim. Müttefikler bize verdikleri cevabi notalarında üç ihtirazi kayıt yapmışlardır. Bunlardan birisi adli beyannamemize iltihak etme kaydıdır. Fakat biz buraya yalnız adli meselenin halline gelmedik. Konferansa gelişimiz notamızdaki sair görüşlerin müttefikler tarafından kabul edilmiş olduğunu anlatır.»

Sir Rumbold:

— «Müttefiklerin ikinci konferansa gelmeleri Türk cevabi notasının taşıdığı bütün noktaları kabul etmek değildir. Biliyorsunuz ki Lord Gurzon Lozan'dan giderken, buradan ayrılmasından sonra konferans olamıyacağını söylemişti. Şurasını da hatırlatmalıyım ki Adnan Bey'le (İstanbul temsilcisi) İstanbul'da görüştüğüm zaman, bu İngiliz noktai nazarını söyleyince: «İsmet Paşa'yı müşkül mevkie koyacaksınız!» demişti.

İsmet Paşa:

— «Notamızdaki diğer ihtirazi kayıtlar arasında 'kabul ettiğimiz beyanname fedakârlığımızın azami mahiyetini gösterir, bundan ileri gidemeyiz' dedik. Müttefikler cevabımızı aldıktan sonra bizi davet ettiler.»

Sir Rumbold:

— «Bununla müttefikler notanızı kabul etmiş sayılamazlar.»

İsmet Paşa:

— «Bizim için beyannamemiz en azamî fedakârlıktır. Biz o esasa dayanark buraya geldik. Bizim için bu mesele hallolunmuştur. Birinci konferansta halledilen meselelere müttefikler nasıl avdet etmiyor ise, biz de Montanya formülüne halledilmiş bir mesele olduğu için avdet olunmamasını istiyoruz. Formülün kabulüyle başka meseleye geçelim.»

Sir Rumbold:

— «İngiltere namına bu beyannameyi kabul edemem.»

General Pellé:

— «Meselenin hukuki tarafı anlaşıldı. Formül bir kere de iki taraf parlamentolarından geçecektir. Efkârı umumiye beyannameyi kabul etmiyor. Umumi bir iş görebilmiş olmak için meseleyi bir daha görüşerek efkârı umumiyenin kabul edeceği şekle sokalım.»

Mösyö Montanya:

— «Dinlediğimiz izahattan sonra mesele aydınlandı. Şüphe yoktur ki Lord Gurzon'un odasındaki son toplantıdan sonraki konuşmalar kabul edilemez. Türkler, zamanında kabul etmedikleri bir şeyi; şimdi isteyemezler. Türklerin kabulü esnasında konferans yoktu. Gerçi benim bir teklifim vardı. Bu teklif yine ortada duruyor.

Yalnız Türk heyetinin bu teklifi bir taahhüt olarak telâkki etmemesini rica ederim. Açıkça ve zamanında kabul edilmiyen bir şey taahhüt olamaz. Fakat şunu da ilâve edeyim ki biz buraya anlaşmaya geldik. 'Eski formüle bağlıyız' demekle anlaşma yolunu terk ederiz. Müttefiklerin yeni teklifi benim formülümden çok uzak değildir. Niçin böyle katî vaziyet alıyorsunuz? Katî vaziyetlerde müzakere imkânı kalmaz. O zaman cihanın tenkidine uğrarız. Bütün kalbî samimiyet ve sevgimle rica ederim ki Türk heyeti yeni teklifin tetkikini kabul etsin.»

İsmet Paşa:

— «Halbuki şekil izah edildi. Montanya formülü İtalya ve Fransa tarafından kabul edilmiştir. Şimdi müttefikler karar verilmiş bir işten vazgeçiyorlar, demektir. Türkiye âzami fedakârlığı yapmıştır. Onun için tekrar ediyorum: Montanya formülü esasını kabul ederek başka müzakereye geçelim.»

Sir Rumbold:

— «Kabul edemeyiz.»

General Pellé:

— «Montanya formülünün yanında bir de muahede projesi vardır. O muahedeyi de tadil ettiğimize göre formülün de tadili kabildir.»

İsmet Paşa:

— «Hükümranlık hakları meselesinde müzakereye girişemem, bir kayıt kabul edemem.»

General Pellé:

— «Hükümranlık hakları prensibini konferans tasdik etti. İstenilen şey, intikal devresine aittir: muvakkat mahiyettedir. İsmet Paşa formülü görürse hükümranlık haklarına tecavüz olunmadığını anlar.»

İsmet Paşa:

— «Türkiye'nin sulhu elde etmek için sarf ettiği gayreti kimse inkâr edemez. Bir insanın elinden ne gelirse yaptık. Eğer arasıra çıkmaz yollara giriliyorsa kabahat bizim değildir. Dünya efkârı umumiyesi hükmünü verir.»

Sir Rumbold:

— «İsmet Paşa beyanatı arasında «hususi telkin»lerden bahsetti. Konferansın toplantısı tatil edildikten sonra vâkı olmuş telkinleri biz dikkate alamayız.»

İsmet Paşa:

— «Cevabi notamızda âzami fedakârlığın yapıldığını söyledim. Arazi meselelerine gelince 'hallolunmuştur' diye notalara istinadediyorsunuz. Ben de bu meselede notamıza istinadediyorum ve 'âzami fedakârlık yapılmıştır' diyorum.»

Mösyö Montanya:

— «İsmet Paşa'dan tekrar hararetle rica ederim. Teklifimizi daha görmediler. Birdenbire katî vaziyet almasınlar. Görün, okuyun; 'hükümranlık haklarına tecavüz yoktur' diyoruz. Hukuk müşavirleri tetkik etsinler, hep sulh yapmak istiyoruz. Maksadımıza ulaşalım.»

General Pellé:

— «İsmet Paşa efkârı umumiyeden bahsetti. Türk tekliflerini biz şimdiye kadar büyük samimiyetle tetkik ettik. Amelî yollar gösteriyoruz. Teklifimizi tetkik edince gayret derecemizi ve hükümranlık haklarının mevcudiyetine mâtuf dikkatimizi anlarsınız. Fransız heyetinin murahhası sulh istiyor.»

İsmet Paşa:

— «Anlıyamıyorum, Türkiye neden dolayı diğer milletlerden aşağı telâkki ediliyor?»

Bütün delegeler hep birden:

— «Hayır, hayır, hâşâ... Hâşâ...»

İsmet Paşa devamla:

— «Burada bulunan veya bulunmıyan milletler arasında hükümetleri tarafından istenilmiyen şekilde beyanatta bulunmaya zorlanmış olan var mıdır?»

Sir Rumbold:

— «Cihan gazetelerini okursanız efkârı umumiyenin böyle düşünmediğini anlarsınız. Adliyeniz ihtiyaca kâfi değildir.»

İsmet Paşa:

— «Tekrar soruyorum, Türkiye diğer hür milletler arasında mıdır, değil midir?»

Sir Rumbold:

— «Müttefikler tarafından kapitülasyonların lağvı **sizi nasıl telâkki ettiğimizi ispata kâfidir.** Beş senelik bir intikal devresi isteyişimiz tebaamızın haklarını muhafaza içindir.»

İsmet Paşa:

— «Müttefikler bir taraftan kapitülasyonları lâğvediyor, diğer taraftan yeni kapitülasyonlar getiriyorlar. Islahat emelimiz katî ve aşikârdır.»

General Pellé:

— «İntikal devresi lâzımdır. Hükümrandık hakları emniyet altındadır. Aramızdaki fark Montanya formülünü tadil farkıdır. Paşa hazretleri, formülün bir virgülüne dokunmak istemiyor. Acaba kendisi ahitnameyi de virgül değiştirmeden kabul edecek mi? Müşkülpesentlik sizde mi, bizde mi?»

İsmet Paşa:

— «Sizin hazırladığınız teklif ile hükümranlık hakları mahfuz olamaz. İntikal devresini de kabul etmiş değiliz.»

Sir Rumbold:

— «Beş senelik beyanname vermek, intikal devresini kabul etmek demektir.»

İsmet Paşa:

— «Beyanname hükümranlık haklarımızla telifi kabil olan bir fedakârlıktır. Esasen bizden hiç beyanname istenilmemek lâzım gelirdi. Fakat biz iyi niyet göstermek için bunu verdik, fazla ne isterseniz kabul edemeyiz.»

Mösyö Montanya:

— «Mademki fedakârlık ettiniz, şimdi istediğimiz de bir küçük fedakârlıktır. Rica ederim, meseleyi biraz tetkik ediniz, yeni teklif de aynı çerçeve içindedir.»

Burada Amerika delegesi Mister Grew söz aldı:

— «Müzakere hususi olmuştur. Amerika heyeti ilk müzakerelerde iyi bir neticeye varmak için dostane surette araya girmiştir. Kendisi veya müttefikler adına taahhüt almamıştır.»

İsmet Paşa:

— «Riyaziyede âzami tâbirinden daha kuvvetli mâna taşıyan diğer bir tâbir yoktur. Âzami fedakârlığımızın kabulünü rica ederim.»

Sir Rumbold:

— «Münakaşamız hararetli oldu. Hukuk müşavirleri —beyannameniz esas ittihaz edilmek suretiyle— hazırlanan yeni teklifimizi tetkik etsinler ve affı umumi bahsine geçelim.»

İsmet Paşa:

— «Hukuk müşavirlerinin müzakereleri burada kararlaştırılacak esas ile yürür.»

Sir Rumbold:

— «O halde hukuk müşavirlerinin mânası kalmıyor? Rica ederim, teklifimi kabul ediniz.»

İsmet Paşa:

— «Montanya formülünün kabuliyle ruznameye geçilmesini rica ederim.»

Sir Rumbold:

— «Kabul edilemez.»

İsmet Paşa:

— «Elimden başka bir şey yapmak gelmez.»

Sir Rumbold:

— «Biz de kabul edemiyeceğimiz için bu meseleyi ileriye bırakırız.»

İsmet Paşa:

— «Aynı katiyetle söylüyorum. Fedakârlığımız âzamidir.»

General Pellé:

— «Türkiye itilâfa taraftar ise niçin, ne olduğunu henüz bilmediği bir teklifi reddediyor? Yapılacak tadilât esasa ait değildir. Bu bir prensip meselesi değil, bir tatbikat meselesidir.»

İsmet Paşa:

— «Esas ve tatbik meseleleri evvelce gözden geçirildi. Bu iş bizim için hayati meselelerdendir. Eğer sair milletler gibi tanımıyorsak ısrar edilmemelidir. Eğer Türkleri sair milletler gibi saymıyorsanız, ne yapabiliriz?»

Sir Rumbold:

— «Toplantı bitince müttefiklerin teklifi dağıtılacaktır. Münasip zamanda müzakereye koyarız.»

İsmet Paşa:

— «Söylediğim esas üzerinde sabitim ve ısrar ederim.»

Son söz, İsmet Paşa'nın bu son sözü oldu. Genel af beyannamesine geçildi. Beyanname, bazı önemsiz değişikliklerle yazılış tespit edilmek üzere uzmanlara gönderildi. Fakat bu sırada Venizelos'la müttefikler arasında başka bir mesele çıktı. Okunan fıkra, genel affın Yunanistan'daki askerî sorumluluk sahiplerini de kapsamına almasına ilişkindi. Danışman Münür Bey genel af görüşmelerini şimdi Yunanlılarla beraber kararlaştırdığını söyleyince, Venizelos atıldı:

— «Türklerle her noktada mutabıkız. Yalnız müttefikler Yunanistan'da askerî mücrimlerin de affını istediler. İtiraz ettik, dinlemediler. Anadolu felâketimizin askerî mesuliyetlerini affetmemizi istiyorlar. Biz bunu kabul etmeyiz. Bu gibi tazyikler altında ben hiçbir sulh muahedesine imza koyamam. İsterse hükümetim gelsin, imza etsin.»

Venizelos'un bu şiddetli sözleri üzerine reis Rumbold:

— «Mösyö Venizelos'la bu meseleyi aramızda konuşuruz» dedi ve bundan sonra umumi affa ait ek protokolunun ahitnameye konmıyarak zabıtta kalması teklifi kabul edildi, müşavirlere gönderildi.

Bütün bu görüşme, bütün bu karşılıklı konuşmalar, bir fırtına şiddeti ve havası içinde geçti. Fakat toplantının en dikkate değer noktası şu idi: Reis Rumbold'un görüşmenin başında ve ortasında, toplantı biter bitmez dağılacağını bildirdiği İngiliz teklif örneği oturum sona erdiği halde delegelere dağıtılmadı!

Evet, teklifi resmen, hemen dağıtmadılar; ancak gece saat onda, teklifin bir örneğini heyetimizin Lozan Pa-

las'taki dairelerine göndermeyi de ihmal etmediler. Bu teklif, Montanya formülünü ağırlaştıran, Türk mahkemelerinin kaza hakkını sıfıra indiren birçok kayıtlarla doluydu:

«1 — Türk adliyesine alınacak müşavirlerin kullanma şartlariyle maaşları Türk hükümetiyle Lâhey daimî mahkemesi arasında kararlaştırılacaktı.

2 — Müşavirler, kanuna aykırı görecekleri hükümlerden dolayı kanunî yollara dökülmeleri için müddeiumumileri harekete getirebileceklerdi.

3 — Yapılacak şikâyetler üzerine alâkalı makamlara müracaat edebileceklerdi. (Halbuki Montanya formülünde müşavirlerin yalnız adliye vekilini haberdar etmeleri kararlaşmıştı).

4 — Ecnebilerin tevkifi ve evlerinin aranması gibi muameleler, cürmümeşhut müstesna olmak üzere ancak müşavirlerin muvafakatiyle yapılabilecekti.»

Bu maddeler en cahil bir köylüye bile kendi memleketinde yabancıların kaza hakkı diye bir hak tanımak istemediklerini ve adaleti kendi tebaaları için istedikleri şekilde kulanılabilir bir silâh haline koymak eğilimlerini göstermeye yeter açıklıktaydı. Hele dördüncü madde Montanya formülünde hiç yoktu. Diğer üç ve özellikle sonuncu madde kapitülasyonların yeni bir şekliydi. Müttefikler; bir taraftan «kapitülasyonları kaldırıyoruz» derken diğer taraftan daha müthiş zincirleri yaldızlıyarak ayağımıza takmak istemekte idiler. Bunları kabul etmek demek, mahkemelerin bütün hükümlerini yabancı danışmanların keyfine ve iradesine bağımlı kılmak demekti.

Müttefikler, Montanya formülü krizi üzerine, yani İsmet Paşa'nın söylediği sözden geri dönmeyeceğine ve hiç bir yeni fedakârlık etmiyeceğine kanaat getirince, he-

men aynı akşam, Beau Rivage'da İngilizlerin yanında toplandılar. Bu konuşma sonunda Fransız uzmanı Bargeton'u yeni bir formül bulmaya memur ettiler. Bunu, İtalyan - İngiliz formülleri arasında ortalama bir teklif olarak bize vereceklerdi. Fakat uzun uzadıya düşündükten sonra, Montanya, formüle ortak bir teşebbüs şekli vermenin meseleye baskı niteliği vereceğini, bunun da kendisini güç duruma düşüreceğini söyliyerek itiraz etti. Onun itirazı üzerine Fransızlar da aynı görüşleri ileri sürdüler; ortak teşebbüse müttefiklerin bir baskısı şeklinin kolaylıkla verilebileceği, İsmet Paşa'nın ise böyle üç devletin birden delegelerini göndererek; «Bunu kabul ediniz» şeklinde yapacakları bir müracaatı hoş görmiyeceğini söylediler. Bunun üzerine ortak teşebbüsten vazgeçildi. Formülün ayrı ayrı, özel olarak görüşülmesi kararlaştırıldı.

Ertesi günü, İsmet Paşa'nın yanına ilk gelen Mösyö Montanya oldu. Açık toplantıdaki sözleri tekrar etti. Bir krize sebebiyet vermemesi, kesin tavırlar almaması için İsmet Paşa'dan birçok sevgi ve saygı teminatiyle, ricada bulunuyordu. Fakat İsmet Paşa:

— «Bir kere kabul edilmiş, takarrür etmiş olan bir meseleyi yeniden müzakere edemem. Bu hususta kararım katidir. Benim için başka türlü harekete imkân yoktur. Bu adli usul meselesinde memleketim çok hassastır. Hiçbir ad ve şekil altında kapitülasyon kabul edemeyiz. Kaza hakkımızı asla feda edemeyiz. Esasen sizin bulduğunuz şekli kabul etmekle büyük fedakârlığı yapmış bulunuyoruz. Fakat daha fazlasını istemeyin!» diyerek bu teşebbüsü de reddetti, sözü yine kısa kesti.

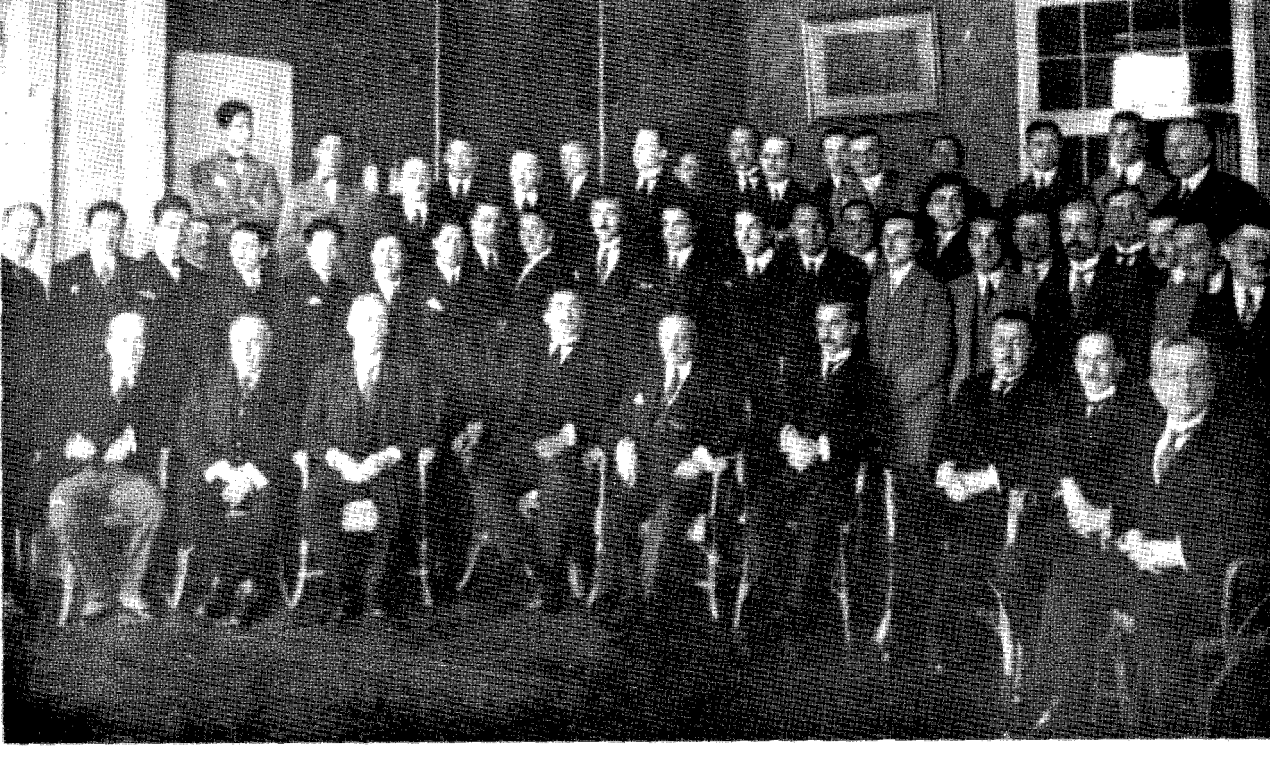
İsmet Paşa'nın resmî ve özel temaslarda aldığı kesin durumu müttefikler başdelegeleri bir türlü anlıyamıyor, es-

ki kavaslı elçi ve diplomatların hepsi hayretten hayrete düşüyordu!

■

UZMANLAR komisyonu bir taraftan pürüzleri ayıklamaya devam ediyordu. Uzmanlar, müttefik devlet tebaasından ya da şirketlerinden herhangi biri hakkında savaş içinde verilmiş hükümler ya da icraî tedbirler sonucunda zarar görenlere verilecek tazminat meselelerine ait 91'inci madde ile 92'nci maddeyi kaldırmaya karar vermişlerdi. Diğer taraftan yine uzmanlar komisyonu Kuleli Burgaz'la Bulgar sınırı arasındaki şimendifer parçasının teklifimizdeki gibi Türkiye ve Yunanistan tarafından ortak yönetimini kabul etmiş ve bu hususta bir ek proje hazırlamıştı. Daha bunlar gibi birçok pürüzler ayıklanınca, konferans, belli başlı iki üç meseleye saplanıp kalıyordu. Anadolu'nun harabeye çevrilmesine, Yunan ordularının mahvına; o kadar ıstıraplara, mahrumiyetlere, fedakârlıklara mal olan doğu meselesi en sonunda iki soru üstünde duruyordu: Faizleri altınla mı vereceğiz? Yabancılar tevkif edilirken, ya da evleri aranırken yabancı adlî müşavirlerine sorulsun mu, sorulmasın mı? Adlî beyanname meselesinde İsmet Paşa'nın kesin ve şiddetli tavır ve hareketi, meselenin tartışılmasına engel olmuştu. Bu konudaki resmî ve özel bütün konuşmalar sonuçsuz kalmıştı. İsmet Paşa konferansın kesilmesi pahasına da olsa bu meseleyi yeniden görüşmeye yanaşmıyordu. Müttefikler gerçi ısrar ediyorlardı, fakat hakkımız o kadar açıktı ki onlar için eski şekli kabul etmekten başka çare yoktu.

Osmanlı borçları faizlerinde, önce onlar altınla ödemeyi istiyorlar, biz ise frankla ödemeyi kabul ediyorduk.

Lozan Palasta, bayram nedeniyle 17. Mayıs. 1923 günü toplanan Türkler İsmet Paşayla

Türkiye başdelegesi İsmet Paşa Lozan Barış Antlaşmasını imzalamak için öteki delegelerle beraber Üniversiteye gelirken

Şimdi bu meselenin antlaşmadan çıkarılarak çözümü çareleri aranıyordu. Barış antlaşmasında borçlarımızın taksimine dair olan cetveldeki rakamların üzerine «Osmanlı altını» ibaresi yazılmıştı. Aynı zamanda antlaşmanın 56'ncı maddesi Muharrem Kararnamesi'yle buna bağlı sözleşmelerin tarafımızdan kabul edildiğine dairdi. Müttefikler şimdi bu cetvelin ve bu maddenin antlaşmadan çıkarılmasına razı oluyorlar, yalnız bir beyanname istiyorlardı. Biz de bu beyannameyi vermek istiyor, yalnız faizlerin İngiliz lirasiyle ödenmesi hakkında herhangi bir kayda razı olmuyorduk.

Bu iki mesele dışında bir ana dâva da ekonomik meseleler dâvasıydı ki, ilgili şirketler temsilcileri hükümetle görüşmek üzere İstanbul'a gitmişlerdi. Hükümet şimdi bu otuz delegeyi görüşmek üzere Ankara'ya dâvet ediyordu. Fakat onlar, temsilci görünüyorlar ve Ankara'ya gitmek istemiyorlardı. Bu şirket delegelerine, Paris'te «sizin işleriniz görülmedikçe sulhu imza etmiyeceğiz» demişlerdi. Onlar da şimdi İstanbul'da, her biri doğu barışında kendini bir kudret sahibi farzederek barış yapmak için Ankara hükümetinin ayaklarına gelip rica etmesini beklemekte idiler. Bu durumlarına bakınca kendileriyle yapılacak görüşmelerin sonuç vermiyeceğini sanmak doğru değildi. Bu görüşmelerin sürüncemede kalacağı belliydi. Lozan'da anlaşma gerçekleşse bile, yalnız bu imtiyaz sahipleri yüzünden daha aylarca beklemek lâzımdı.

Antlaşma gereğince şirketlerle çözümlenecek anlaşmazlıklar iki cinsti:

1 — Bu şirketlerin harp sırasında uğradıkları zararların tazmini.

2 — Şirketlerin ve imtiyazlarının yeni şartlara uydurulması.

Şirketlerin istediklerini ve hesaplarını ayrı ayrı incelemek ve görüşmek aylar sürerdi. Zaten en fena usul, özel şahıslara ait dâvaları devletlerarası görüşmelere sokmaktı. Onun için faizleri de, şirketleri de antlaşmadan çıkarıp tamamen özel ve doğrudan doğruya alacaklılarla şirket delegelerinin hükümetle yapacakları görüşmelere bırakmak, barışın en büyük engellerini ortadan kaldırmak olacaktı.

Meseleler, olayların zoru ile ergeç bu yönü almakta ve o mecraya dökülmekte gecikmiyecekti.

■

İSVİÇRE'NİN güzel bir bahar havasına rastlıyan tatil gününü, haftalardan beri geceli gündüzlü çalışmalardan yorulan uzmanlar, delegeler, sekreterler, gazeteciler, Cenevre, Vevey, Montreux gibi ya göl kenarlarındaki küçük şehirlere, ya dağlarda geçirdiler. Yemyeşil bir mayıs günüydü. Gök, güneş, göl, bahçeler, ağaçlar, bütün tabiat, ışık ve temiz hava dolu bir günün bütün o çekici kuvveti, herkesi evinden, otelinden dışarı atıyordu. Otelin holü bomboştu. Gazeteciler bölümünde kimse yoktu. Herkes kırlara çıkmıştı. Delegeler, uzmanlar antlaşma maddeleriyle notları bir gün için dolaplara kilitlemişlerdi. Türk heyetinden bir kısmı, küçük bir kafile halinde erkenden Lozan'dan bir saat ilerdeki Cenevre'ye gitmiş, bir kısmı Montreux'ye yollanmıştı, geri kalanların kimi Ouchy'ye inmiş, kimi Signal denilen tepelere çıkmıştı. Bazısı Leman gölünde kürek çekiyor, bazısı caddelerde gezip dolaşıyordu. Lozan'ın iç caddelerine tenhalık çökmüş, bütün şehir halkı, İngiliz, Amerikan, İtalyan, Fransız, buradaki bütün yabancı heyetler kırlara dökülmüş, gezmekteydiler. Bir hafta

önceki pazarı Berne'de gezinti ile geçiren Sir Rumbold, bu pazar Montreux'ye gitmişti. General Pellé, gündüz etraftaki parkları gezdikten sonra akşam gölde sandalla dolaşıyorlardı. İtalyanlar Vevey'de idiler. Venizelos ile eşi, diğer Yunan delegeleriyle beraber, her zaman olduğu gibi İngilizlerin arkasından, onların gittiği yere, Montreux'ye gitmişlerdi.

Ancak akşam saat yediye doğru gölün öbür tarafında, Savoi kıyılarında tek tük ışıklar yanmaya başladığı zamandır ki, gündüz her biri bir tarafa dağılan arkadaşlar yorgun argın, yüzleri güneşten yanmış, ellerinde demet demet çiçeklerle döndüler. Genç İsviçreliler, bir ellerinde raketler, öbür ellerinde bir torba top, arkalarında beyaz elbise, yüzleri sıhhatten kıpkırmızı, etraftaki tenis kortlarından gelmekte idiler. Otelde hayat yeniden canlanmaya saat sekize doğru herkes yıkanmış, elbiselerini değiştirmiş, bembeyaz yemek salonu yeniden dolmaya başladı.

İşte bu güzel tatil gününün ertesi sabahı idi ki, «Şato»da toplanan ekonomik komisyonun görüşmeleri biteceği sırada, birdenbire, hiç beklenmediği halde, faizler meselesi tekrar ortaya çıkarıldı. Uzmanlara gönderilen ve gereken şekillere konduktan sonra iade edilen bazı maddeler gözden geçirildikten sonra, Montanya:

— «Bugün çok iyi çalıştık, meydana epeyce iş çıkardık,» dedi ve bu sözlerle celsenin bittiğini ima etmek istedi. Fakat bu sırada, General Pellé, durup dururken, faizler meselesini ortaya attı. İstanbul gazetelerinin yayınını bahane ederek:

— «Hamillerle Türkiye arasında yapılmış istikraz mukavelelerinin münderecatı ve hamillerin hakları devletler tarafından bozulamaz» dedi.

Sir Rumbold da bu prensibi savunur nitelikte bir görüş söyledi:

— «Hamillerin haklariyle kambiyo meselesinin alâkası yoktur!»

Bunun üzerine İsmet Paşa:

— «Mevcut mukavelelerin nazari mahiyeti, bizi kendimizce en mühim mesele olan tediye kabiliyeti meselesiyle uğraşmaktan menedemez. Mesele hâmillerin mukaveleye bağlı hakları değil; bizim ne verebileceğimizin tâyini meselesidir» karşılığında bulundu.

General Pellé:

— «Mukaveleler meydandadır.»

İsmet Paşa:

— «Harbden evvel yapılmış mukavelelerin nazari hükümlerine girersek ortaya bizim için tediyesi imkânı olmayan bir yekûn çıkar. Muharebe malûm iktisadî kaidelerin çoğunu nazari mahiyete düşürmüştür. Mukavele sahipleriyle konuşmaklığımızı söylüyorsunuz. Bunlar kimlerdir, neredediler?»

General Pellé:

— «İstikrazlarımızın hâmilleri ve onların tâyin edecekleri vekiller...»

Sir Rumbold:

— «Sulh akdinden evvel onlarla nasıl konuşabilirsiniz?»

İsmet Paşa:

— «Bu meselenin bu celsede birdenbire ortaya çıkmasının hikmetini bir türlü anlamadım. Hâmillere borcumuz olduğu malûm. Fakat eski mukaveleler mucibince ödenecek meblâğ tahammülümüzün üstüne çıkarsa ne yapabiliriz? General Pellé cenabları bu meseleyi tetkikle mümkün bir hal şekli aramayı vadetmişlerdi.»

General Pellé:

— «Ben burada hiçbir taahhüde girmedim ve hiçbir vaitte bulunmadım.»

İsmet Paşa:

— «Mesele henüz konferansta tetkik edilmedi.»

General Pellé:

— «Mesele buraya gelemez. Zira hâmillerle Türkiye arasındadır.»

Sir Rumbold:

— «Cevabî notanızda borçlar meselesinin hususi bir mesele olduğunu siz de söylüyorsunuz.»

İsmet Paşa:

— «Kabiliyetimizin haricinde bir şey kabul edemiyeceğimizi söyledim. Eğer hâmillerle konuşmak ve bir şekil bulmak kabil ise hemen yapalım.»

Mösyö Montanya:

— «Hâmilleri bulmak, buraya getirmek, müzakere etmek, ihtilâfları halletmek, sonra bunları ahitnameye geçirmek... Fakat bütün bunlar senelere muhtaçtır. Halbuki biz buraya çabuk bir sulh yapmak için geldik. Binaenaleyh burada sözü uzatmış olmamak için meseleyi mütehassıslara havale edelim.»

General Pellé:

— «Hâmiller meselesini sulh muahedesinde tetkik edemiyeceğimiz tasrih edilmek şartiyle mütehassıslara havale edebiliriz.»

İsmet Paşa:

— «Bu hususiaki ihtirazi kaydımı muhafaza ederim.»

Bu sözler üzerine, meselenin iki taraflı ihtirazi kayıtlarla uzmanlara gidip gitmemesi de tartışıldıktan sonra uzmanlara havalesine karar verildi.

Ertesi gün uzmanlar antlaşmaya eklenen düyunuumumiye cetvelindeki borçlara ait rakam sütunlarını tamamiyle çıkarmaya, bu sütunların başında yazılı olan «Osmanlı altını» ibaresini ve aynı zamanda bir numaralı ekin açıklama notasını kaldırmaya karar verdiler. Bu açıklama notası 5, 6, 7'nci sütunlardaki borçlar rakamlarının altın lira ile ödeneceğini belirtiyordu. Uzmanlar, Muharrem Kararnamesi'nin tarafımızdan kabul ve onaylandığına dair olan 56'ncı maddenin de kaldırılmasını konuştular. Bu madde yerine barışın imzasından önce tarafımızdan bir beyanname verilecekti, fakat bu beyanname antlaşmaya yazılmayacaktı. Bu duruma göre mesele barışın imzasından sonra Paris'te doğrudan doğruya alacaklılarla aramızda görüşülecekti. Ancak asıl önemli nokta daima açıkta kalıyordu:

Biz beyannameyi vermeden önce alacaklıların faizleri İngiliz lirası olarak istemekte ısrar etmiyeceklerinden emin olmak istiyorduk!

Dâva burada idi.

Aynı dâva dönüyor, dolaşıyor, fakat en sonunda, bulunan bütün şekillere rağmen, yine aynı noktaya dönüyordu.

RUS DELEGESİ VOROVSKİ'NİN ÖLDÜRÜLMESİ OLAYI

VOROVSKİ, Sovyet Rusya'nın Roma temsilcisi idi. 1923'deki Sovyet Rusya'nın Roma temsilcisi, ikinci Lozan konferansının boğazlara ait görüşmelerinde, Çiçeri'nin yerine tayin edilmişti. Vorovski, Lozan'a diğer heyetlerden sonra ve bin bir zorlukla gelebildi. Fakat Mayısın ilk haftasında Lozan'a vardığı halde, bir türlü konferansa çağrılmıyordu.

Konferansa çağrılmıyan Vorovski, davetten ümidini kesince, gazetelerde bir tebliğ yayınladı. Rus delegesi bu tebliğinde merak uyandırıcı, dikkate değer şeyler söylemekte idi.

Vorovski'ye göre konferans genel sekreteri Massigli, 12 Nisan'da Moskova Hükümetine bir mektup göndermiş, eğer Boğazlar anlaşması imzaya hazır ise, Rusya'nın ikinci Lozan konferansına iştirak ettirileceğini bildirmişti. Bu mektup üzerine, Vorovski, elçi bulunduğu İtalyan Hükümetine bir nota vererek bu tarzda bir ültimatomu kabul

etmiyeceğini ve etmemesine etken olan sebepleri açıklamıştı. Rus elçisi, Sovyet heyetinin keyfî olarak konferanstan uzaklaştırılamıyacağını, müttefiklerin böyle bir uzlaştırma hakkına malik olmadıklarını, bu hareket tarzının devletlerin 14 Kasım'da Sovyet Rusya'ya gönderdikleri davetin ruhuna aykırı olacağını notasında uzun uzadıya anlatıyordu. Bununla beraber Vorovski, kalktı, Rus delegesi olarak Lozan'a geldi. Ancak Lozan'a geldiği zaman, bu sefer de, Berlin'deki İsviçre elçiliğinin Rus **«courrier diplomatique»**inin pasaportunu vize etmediğini haber aldı. Bunun üzerine Berne hariciye nezaretinin ilgili şubesine başvurdu. Bu dairenin, Vorovski'ye cevabı, derdini konferans genel sekreterine anlatmasını tavsiyeden ibaret oldu. Vorovski, bu sefer genel sekreter Massigli'ye başvurdu, işi çözümlemesini söyledi. Fakat Massigli, Rus delegesinin yazılı sorusuna telefonla cevap verdi, 12 Nisan tarihli mektubuna cevap almadıkça müracaatı yerine getiremiyeceğini, yani **«courrier»**ye vize verdirmiyeceğini bildirdi. Bu sefer Vorovski, Massigli'ye 12 Nisan tarihli mektuba cevaben İtalya Hükümetine bir nota vermiş olduğunu anlatmaya çalıştı ve sözünü ettiği idarî mesele ile notanın konusu olan siyasal olay arasında bir ilişki olmadığını izaha uğraştı. Neticede «müttefiklerin Rusya'yı konferanstan uzaklaştırmak için bu nevi zabıta vakalarına müracaat edebileceklerini zannetmek istemiyorum» dedi ve telefonu sekreterin yüzüne kapadı.

Bu hikâyeden de anlaşılıyor ki, Rus delegesi, Lozan'da gerçekten acayip durumda idi. Kimin kapısını çalsa fena muamele görüyor, hele konferansa bir türlü kabul edilmiyordu.

Müttefiklerin parolası şu idi:

— «İmza edeceğinizi söyleyin, gelin!»

Hatta siyasal komitenin bir toplantısında, İsmet Paşa'nın Rus delegelerinin de Boğazlar sözleşmesinin imzasında hazır bulunmaları gerektiği ihtarına, Sir Rumbold:

— «İmza edeceklerse tabii gelebilirler,» karşılığında bulunmuştu. Anlaşılıyordu ki müttefikler Rusya'dan konferansa gelip fikirlerini söylemesi değil, fakat herhangi birini gönderip hazırlanan belgeyi yalnız imza etmesini istiyorlardı.

Rusların cevabı şu oluyordu:

— «Siz şimdi bizi konferansa kabul edin, imza edip etmiyeceğimizi, imza günü söyleriz!»

Rus meselesi böyle asılı duruyor, Vorovski ise, arkadaşlariyle beraber oturduğu Cecile Oteli'nde, hep kendisinin konferansa çağrılmasını bekliyordu.

Vorovski uzun boylu, gözlüklü, sakallı bir adamdı. Zayıf bir yapısı vardı. Öyle Rus komünistleri gibi, özellikle Tchitcherin, Lenin, Stalin şeklinde sert bakışlı, ihtilâlci yüzlü değildi. Tam tersine, sıcak, yumuşak gözleri vardı. Fakat gözlerinin bu kadar çekici olmasına rağmen ne İsviçre Hükümeti, ne müttefikler heyetleri adama bir türlü ısınamıyorlar, İsviçre topraklarından bir an önce kalkıp gitmesi için ne gerekirse yapıyorlardı.

Bir pazar günü İsviçre faşistleri oturduğu otele gitmişler, kendisini görmek istemişlerdi. Vorovski bunları kabul etmemişti. Bütün bu muameleler gösteriyordu ki, Vorovski İsviçre'de Türk heyetinden başka kimsenin Lozan'da görmek istemediği bir tipti. Bir Türk gazetecisi bir akşam otelin holünde Vorovski'ye rastladı. Etrafını bir çok muhabirler almıştı. Türk gazetecisi Rus delegesinin yanına yaklaştı, sorular sormaya başladı:

— «Boğazlar mukavelesini imza edecek misiniz?»

— «Henüz hiç bir karar vermedim.»

— «İmza etmekliğiniz ihtimali var mı?»

— «Buna dair de talimat almadım.»

— «O halde imza etmiyeceksiniz?»

— «Mukavelenin bu şeklini imza hususunda salâhiyetim yoktur. Fakat müttefikler Tchitcherin tarafından evvelce ileri sürülen Rus meşru haklarını dikkate alırlarsa o zaman mesele değişir, imza ederim.»

— «Almazlarsa?»

— «Almazlarsa şimdilik imzaya salâhiyetim yoktur.»

— «Salâhiyet verilmesi ihtimali de yok mu?»

Vorovski bu son soruya karşı gülerek:

— «Orasını da Tchitcherin'den sorunuz!» cevabını vermişti.

Çehresi yukarki beş on çizgiden az çok anlaşılabilecek olan bu Vorovski'dir ki son gülüşünden bir gün sonra, oturduğu Cecile Oteli'nin yemek salonunda bir tabanca kurşunu ile öldürdüler.

10 Mayıs, gece 9,30. Türk heyetinden birkaç danışman, birkaç gazeteci, yemekten kalkmışlar. Lozan Palas'ın holünde oturmuş, kahvelerini içiyor, akşam postasının getirdiği İstanbul gazetelerini gözden geçiriyorlar. Orkestra bir İngiliz opereti çalıyor. Beau - Rivage'da bir suvare var. Otelin yarı halkı, kadınlı erkekli, siyah iskarpinlerini, smokinlerini, ince, açık tuvaletlerini giymişler, birer birer camlı döner kapıdan çıkıyor, caddenin yarım aydınlığında otomobillerine atlıyor ve küçük bir motor gürültüsü içinde, kayboluyorlar. Salonun köşe bucağında birkaç kişi, diğer masalarda bir iki yabancı aile, sonra öteye beriye dağılarak hazım zamanını geçiren birkaç danışman...

— «Otelde bizden başka kimse kalmadı?»

— «Evet. Herkes Beau - Rivage'a gidiyor... Dans var!»

Birdenbire otelin camlı kapısından, hızlı adımlarla, telâş içinde içeri birkaç kişi girdi ve soldaki koridora doğru koşarak kayboldular... Bir dakika sonra yine acele işleri varmış gibi iki kişi daha geldi. Birincisi «Daily Mail»in o zamanki muhabiri Warld Price, ikincisi «Temps»in muhabiri Laya... Kapıcı ile birkaç kelime konuştuktan sonra telefon odasına koştular. Ne oluyoruz? Kapının önünde bir otomobil daha! Az önce smokinle, tuvaletle Beau - Rivage'a giden bir erkekle kadın, otele döndüler. İkisi de heyecan içinde, rasgeldiklerine birşeyler anlatıyorlar. Salondakiler kahvelerini, gazetelerini bıraktılar, merakla kapının önündeki telâşlı hareketlere bakıyorlar.

— «Bir olay mı var?»

— «Evet... Kalk da anlayıverelim.»

Kapının önünde tesadüf edilen ilk gazeteci sordu:

— «Doğru mu?»

— «Ne?»

— «Vorovski'yi öldürmüşler!»

— «Ne zaman?»

— «Bu akşam, az önce.»

— «Nerede?»

— «Otel Cecile'de.»

— «Kim öldürmüş?»

— «İsviçre faşistleri...»

Lozan Palas'ta muhabirlere mahsus telgraf, telefon odaları bir anda ağzına kadar doldu ve dünyanın bin bir köşesine, Lozan konferansındaki Rus delegesi Vorovski'nin akşam saat dokuzda Cecile Oteli'nde yemeğini yerken İsviçre tebaasından Alexi Konradi adlı biri tarafından tabanca kurşu-

nu ile öldürüldüğü, Rus heyeti basın Ataşesi Arenski Yoldaşla Kâtip Riyankovski'nin de yaralandıkları haberi, yıldırım hızıyla yayılmakta gecikmedi.

Artık deminki sakin Lozan Palas'tan eser kalmamıştı. Birçok danışmanlar odalarından aşağı inmişler, bazıları dışardan otele dönmüşler, herkes işittiğini, duyduğunu anlatıp duruyor. General Pellé, Mösyö de Clauzières, Mösyö de Percin, holdeki maroken koltuklara yerleşmişler, heyecanla cinayeti konuşuyorlardı. De Clauzières işittiği tafsilâtı anlatıyordu:

— «Katil, Vorovski'nin yemek yediği masanın yanında oturuyormuş, üç konyak içmiş, üçüncü kadehten sonra tabancasını çekmiş ve...» [De Clauzières üzüntüsünden devam edemiyerek]:

— «Fakat tasavvur edilir şey değil! Adamcağıza daha bu akşam tesadüf etmiştik!» diye ilâve ediyordu. De Clauziéres gerçekten üzüntülüydü. Konuştuğu Türk danışmanı yarı şaka, yarı ciddi:

— «Görüyorsunuz ya, İsviçre'nin havası tekin değil... Konferansı çabuk bitirelim de gidelim!» dedi.

— «Tabii çabuk bitirelim!»

Türk danışmanının çabuk bitirmek cümlesi De Clauziéres'in hoşuna gitmiş olacak ki hemen döndü, maroken koltukta oturan General Pellé'ye tekrar etti. Bu sefer General Pellé ayağa kalktı, Türk danışmanının (Zekâi Bey) elini sıkarak ve gülerek:

— «Tabii, tabii... Bir an önce konferansı bitirelim ve işlerimize dönelim» dedi. Sonra yine danışmana döndü, fakat bu sefer ciddi bir tavırla:

— «Lozan'da o kadar takyidat yok galiba... Geçen konferansta da, malûm ya, bir suikast sözü çıkmıştı. İsviçre

Hükümeti yeni tedbirler almalıdır. Paşaya polis refakat ediyor mu? Ben bu Lozan Palas'ın yalnız kapısında bir polis görüyorum. Acaba kâfi mi?»

Generalin soylu düşüncesi, kendisini dinliyen Türkleri duygulandırdı:

— «Paşa geceleri çıktığı zaman polis refakat ediyor. Lozan Palas'ın içinde iki de sivil memur var. Gündüzleri kendilerine yaverleri refakat ederler...»

Cevabı verildi, general memnun oldu.

Lozan Palas'ta o kadar telâş vardı ki insan cinayeti sanki aşağıdaki yemek salonunda olmuş sanabilirdi. Olayın etkisi dehşet verici idi. Bir Fransız:

— «Arens! Zavallı Arens! Düşünün, daha dün içimizde idi!» diye feryadediyordu.

Bir İsviçreli:

— «Rusya'da bu kadar İsviçreli var, hâdisenin neticelerini düşündükçe titriyorum!» diye korkuyordu.

— «O halde yapmamalıydınız?»

— «Kim yaptı? Zannediyor musunuz ki İsviçreliler böyle cinayetleri severler? Bu hâdise İsviçre'nin tarihinde ilk vakadır. İlk defadır ki bu akşam bir İsviçreli İsviçre toprağında siyasî bir cinayet işlemiştir.»

Fakat olay nasıl olmuştu?

Olup biteni anlamak için Cecile oteline gitmekten başka çare yoktu. İki Türk gazetecisi Lozan Palas'tan çıktılar, bir otomobile atladılar:

— «Cecile oteline!»

Beş dakika sonra otomobil Cecile otelinin bulunduğu köşeye geldi. Bir polis bekliyor, geleni gideni gözlüyordu. Otomobil sokağın içine girdi, yavaşladı, sola döndü ve bahçe gibi bir yerde, aydınlık bir hole açılan bir demir kapı-

nın önünde durdu. Demir kapıyı kapamışlardı. Gazeteciler zili çaldılar. Kapı açıldı. Kartlarını gösterdiler, içeri girdiler. Cecile otelinde küme küme köşeye çekilenler, telâşlı telâşlı yürüyenler eksik değildi. Olayı haber alır almaz polis oteli basmıştı. Getirilen doktorlar, aşağıda, yemek salonunda, hâlâ birbiri ardından iki kurşunu yer yemez yüzüstü, kanlar içinde yere serilen Vorovski'nin cesedi etrafında toplanmış, aldığı yaraları, bulunduğu durumu inceliyorlardı. Zavallı Arens ile o bir çocuk denecek kadar genç Riankovski'yi kaldırmışlardı. Arens'in yarası hafif, sekreterinki ağırdı. Şimdi, ikisi de humma içinde yukarda yatıyorlardı. İki gazeteci otelin sahibini buldular:

— «Nasıl oldu? Anlatır mısınız?»

İsviçreli otelci, yüzü bir ölü rengi almış, telâşla kapıyı kapadı, anlatmıya başladı:

— «Saat sekiz buçuktu. 30 - 32 yaşlarında, uzunca boylu, iyi giyinmiş, temizce biri geldi, yemek yiyeceğini söyleyerek doğru yemek salonuna girdi. Her gün böyle müşteriler geldiği için hiç dikkatimi çekmedi. Saat dokuzda Mösyö Vorovski, Mösyö Arens, Mösyö Riankovski, üçü bir arada geldiler ve her akşam oturdukları masaya yerleştiler. Yemeğini yiyen salondan çıktı. Saat dokuzu çeyrek geçe salon epeyce tenhalaşmıştı. Dokuzu yirmi beş geçe salondan son müşteri de çıkınca, gelen meçhul adam, metrdotelden bir konyak istedi. Getirdiler, içti. Bir daha istedi, getirdiler, onu da içti. Salonda yalnız bu meçhul adam, bir de tam karşısında, iki masa ötede oturan Vorovski, Arens ve kâtip kalmışlardı. Bu esnada gözüm adama ilişti. Sinirli bir tavırla parmaklarını masaya vuruyordu. Gözlerini Vorovski'nin masasına dikmiş, bir noktaya takılı, öyle bakıyordu. Çağırdı, bir konyak daha ısmarladı; getirdiler, onu da

içti ve içer içmez, birdenbire ayağa kalkarak elindeki silahı boşaltmaya başladı. İlk kurşun ve onun arkasından hemen atılan ikinci kurşun Vorovski'nin başına isabet etti. Biri ensesine, biri beynine vurdu ve Vorovski «Ah!» diye bir kere bağırarak başı önüne düştü, oturduğu iskemle ile beraber yere yuvarlandı. Vorovski'nin solunda oturan Arens: «Alçaklar!» diye bağırarak elini arkasına uzattı, fakat tabancasını çıkarmasına vakit kalmadan, katil iki kurşunu da ona boşalttı. Ondan sonra hiç tetiğini bozmadan, üç kurşun da kâtip Riankovski'ye sıktı, onu da yere serdi. Tabii otelin yukarısında telâşla herkes koşmaya, kaçışmaya başlamıştı. Ben aşağıda, yemek salonunda, tesadüfen, metrdotelle yapayalnızdım. O kadar şaşırdık ki anî vakanın heyecanından birdenbire ne yapmak lâzım geldiğini kavrıyamadık. Olduğumuz yere sanki mıhlanmış gibi idik. Birdenbire katil yüzünü bize çevirdi elindeki silahla pantolonunun arkasından çıkardığı diğer bir silâhı uzatarak, tarif edilmez bir soğukkanlılıkla:

— «Polis çağırın, teslim olacağım!» dedi.

Polis yarım saat sonra geldi.

— «Bu sırada katili içerde kim muhafaza etti?»

— «Kimse. Yalnız otelin büyük kapısını kapadığımız için bir yere kaçmasına imkân yoktu. Bu esnada katil bir iskemleye oturdu, polisin gelmesini bekledi. Bir sigara içti ve bizden Vorovski'nin ölüp ölmediğini sordu. Öldüğünü söyledik. Memnuniyet alâmetleri göstermeye başladı. Sonra polisler geldiler. Arens'le kâtibi yukarı kata kaldırdık. Arens'in yarası daha hafifti. Yalnız kâtibin yaraları çok ağırdır. Sabaha çıkar mı, çıkmaz mı, doktorlar daha bir hüküm veremiyorlar.»

— «Vorovski bu otelde mi oturuyordu?»

— «Evet.»

— «Nasıl bir hayat geçiriyordu?»

— «Münzevi hayatı... Arasıra çıkıp geziyordu.»

— «Öldüren İsviçre faşisti mi?»

— «Bilmiyorum. Fakat faşistler pazar günü geldiler. Vorovski bunları kabul etmedi.»

— «Tahkikat bitti mi?»

— «Hayır. Emniyet müdürü, polis müdürü ve daha birçok zabıta memurları, yukardalar. Vorovski'nin resimlerini alıyorlar, raporlarını yazıyorlar.»

İki gazeteci otel sahibinden sonra emniyet müdürünü buldular. Bu şahıs:

— «Size henüz vakayı bütün hakikatlariyle anlatamıyacağım. Çünkü daha tahkikatımızı bitirmedik. Cinayetin nasıl olduğunu biliyorsunuz. İsmi Alexi Konradi olan katil İsviçrelidir. Fakat aynı zamanda Rus ordusunun eski bir zâbitidir. Kendisi Grizon kantonuna mensuptur. Tahkikatımıza göre katil bu sabah Zurich'den bilhassa cinayet işlemek için Lozan'a gelmiştir. Kendisini tevkif ettikten sonra emniyeti umumiye deposuna götürdük. Suçunu itiraf etti. Çok soğukkanlı göründü. Üzerini aradığımız zaman polise yazılı, dört büyük sahife dolduran bir mektup bulduk. Bu mektupta katil babasının, kayınbabasının, dayısının Rusya'da Bolşevikler tarafından feci şekilde öldürüldüğünü, bütün servetine Bolşeviklerin el koyarak kendisini mahvettiklerini, intikam almak için cinayeti işlediğini söylüyor.»

— «Bunları Vorovski mi yapmış ki gelip bu ihtiyar adamı öldürüyor?»

— «Hayır. Vorovski'nin şahsında Bolşevikleri vurduğunu, onun şahsında kendisini mahvedenlere karşı cinayeti işlediğini mektubunda açık söylüyor.»

— «Cinayetin İsviçre faşistleri tarafından yapılması ihtimali?»

— «Sizi namusumla temin ederim ki İsviçre faşistlerinin zerre kadar kabahatleri yoktur. Bizim tahkikatımız bu katî neticeyi vermektedir. Bunların Vorovski'yi İsviçre'den uzaklaştırmaya çalışmaları hep bu zannı uyandırıyor. Halbuki doğru değil. Vorovski'nin katili meydanda, cürmünü itiraf eden kâğıtları da elimizdedir. Faşistleri sorguya çekiyoruz, sıkı tahkikat yapıyoruz. Bizce cinayette İsviçre faşistlerinin alâkalı olmadığı anlaşılmıştır.»

— «Mösyö Arens'i görmek istiyorum. Müsaade eder misiniz?»

— «Derhal!»

Emniyet müdürü bir polis çağırdı; polis, iki gazeteciyi Arens'in bulunduğu odaya çıkardı.

Arens gazetecilerin iyi tanıdığı, zeki, faal, sevimli, Lozan Palas'ın içinde dönüp dolaşan bütün dedikoduların kurdu idi. Üç dört gündür hep bu İsviçre faşistlerinin aleyhinde söylenip duruyordu.

Sırtüstü, beyaz bir yatağa uzanmıştı. Gözleri yarım açıktı. Hafif nefes alıyordu. Bir doktor, bir hastabakıcı, biri baş ucunda, biri ayak ucunda, bekliyorlardı. Odanın içinde bir ölü evinin sessizliği vardı. Neden sonra, doktorun izniyle Arens'in yanına yaklaşıldı. Yaralı, hafifçe başını çevirdi, acı bir gülüşle, yavaş yavaş:

— «İsviçre Hükümeti bunu çok pahalı ödeyecek... Yazık ki Vorovski öldükten sonra ben hâlâ yaşıyorum!» dedi.

Arens gerçekten idealist bir Rus genci idi.

■

VOROVSKİ'NİN cenazesi, ertesi gün, yağmurlu bir ha-

vada, Kanton hastanesinden kiliseye taşındı. Ne İngilizler, ne Fransızlar, ne İtalyanlar merasime gelmediler. Zavallı Rus delegesinin nâşı, fakir, terkedilmiş bir insan gibi kaldırıldı. Yalnız İsmet Paşa heyet adına, üç büyük buketle genel sekreteri ve bir danışmanı cenazeye yolladı. Aynı zamanda Rus ataşesi yaralı Arens'in hatırını sordurdu. Türk başdelegesinin bu dikkati, Lozan'daki Rusları çok duygulandırdı. Ancak beş on Türkle beş on Rus'un bulunduğu cenaze merasiminde, Kızılhaç'taki Rus delegesi, hararetli kelimelerle Türk başdelegesine teşekkür etti.

Vorovski'nin cenazesi ailesine teslim edilecek, Rusya'ya taşınacaktı.

Yaralı Arens'in gözünü açar açmaz ilk işi, İsviçre Hükümeti'ni protesto etmek olmuştu:

— «Pazar gününden beri tehdidediliyorduk. Bu tehditlerin hepsini İsviçre Hükümetine bildirdik. Konferans umumi kâtipliğine de kaç defa müracaat ettik. Gerek İsviçre Hükümeti, gerek konferans kâtipliği bu müracaatlara göz yumdular ve hâdiseyi bu hareketleriyle teşvik ettiler» diyordu.

Fakat bütün mesele bu protesto ile kaldı. Ertesi gün Lozan tekrar eski sükûnetini buldu. İsviçreliler, olaya üzülmüş görünüyorlar ve «Toprağımıza bu kan lekesi sürülmemeliydi!» diyorlardı.

Gerçek şu idi: Cinayeti İsviçre faşistleri düzenlemişler, âlet olarak eski bir Rus subayı olan Alexi'yi kullanmışlardı. Gerçi federal hükümet bunu tekzibediyor, hatta tekzibederken soğukkanlılığını da kaybediyordu. Ancak İsviçre Hükümeti Vorovski'nin şahsı çevresinde «konferansa mensup değildir» bahanesiyle hiçbir tedbir almamıştı. Adam zorla ölüme sürüklenmiş idi.

Alexi Konradi:

— «Geçen sefer de Tchitcherin'i öldürmek için geldim. Fakat o kadar sıkı tedbirler almışlardı ki muvaffak olamadım» diyordu. Bu itirafa göre Vorovski'nin katili suikast cesaretini az çok bu tedbirsizlikten, ya da tedbir eksikliğinden almış görünmekte idi.

İsviçre gazeteleri şunları yazıyorlardı:

«Memleketimizde misafir olan diğer ecnebi heyetlere karşı çok mahçup vaziyetteyiz. Fakat emin olsunlar ki bu hâdisede federal hükümetin kabahati yoktur. Şahsi kinlerin tezahürlerine nasıl mâni olunabilir? Bolşevikler katilin evini yıkmışlardı. Zabıtamızdan bütün diğer heyetler memnun oldukları gibi İsviçre vatanperverleri de (yani faşistler) şimdiye kadar kimsenin hayatını tehdidetmemişlerdir.»

İsviçre gazetelerinin «âdi intikam cinayeti» iddiasını savunmak güçtü. Katil bir deli değildi. Kendisinde vazifesini soğukkanlılıkla yapan tam bir fedai hali vardı. Nerde kaldı ki Vorovski, Bolşevik olarak öldürülecek en son adamdı. Rusya'daki olaylara hiç karışmamış, ihtilâlde faal bir rol oynamamıştı. Yaralı Arens'in iddia ve ithamları ağırdı. Cinayet etrafında konferans genel sekreterinin ismi dolaşmaya başlamıştı. Massigli gazetelere verdiği bildiride «Türkler tarafından kabul edilen Boğazlar muahedesini imza edeceklerini sarih surette temin etmekten imtina ettikleri için Rus delegelerinin konferansa kabul edilmediklerini» açıklıyordu. Bu karar İsviçre Hükümetine bildirilmiş, İsviçre Hükümeti de Rus delegelerine alelâde kişiler muamelesi ederek diğer delegeler için alınan koruma tedbirlerinden onları mahrum etmişti.

Bu cinayet, doğudaki barışın görüşüldüğü bir yerde, dostumuz olan bir devletin temsilcisini kurban vermesi dolayısiyle, Türkleri, alelâde insanî hislerin de üstünde üzdü.

İsmet Paşa gibi hayatı üzerinde bütün bir milletin titrediği bir Türk başdelegesinin insan hayatını katil kurşunlarından koruyamayan bir şehirde bulunduğunu düşünmek, haberi duyan Türkiye'de büyük endişe uyandırıyordu. Bütün Türk devlet adamlarının hayatına kasteden ve bu arada Berlin'de Sadrazam Talât Paşa'yı öldüren Ermeni komiteleri cani varlıklarını daha unutturmamışlardı.

Nitekim Vorovski olayından birkaç gün sonra İsviçre Hükümeti, Berne'den Lozan zabıtasına bazı şüpheli kimselerin sınırı her nasılsa gizli olarak geçerek İsviçre'ye girdiklerini ve ihtimal Lozan'a gittiklerini haber verdi. Haberi alan Lozan emniyet müdürü bütün polisini seferber etti. Zabıta tarafından Lozan Palas otelinde, fakat özellikle İsmet Paşa'nın dairesi etrafında gayet ciddi tedbirler alındığı görülüyordu. İsmet Paşa'nın şahsını korumaya memur sivillerle polislerin sayısı artırıldı. Lozan polis müdürü Türk heyetine aldığı tedbirlerin ihtiyati sebeplerini haber vermişti. Türk heyetinin bulunduğu kata yabancı hiç kimsenin çıkmasına müsaade edilmiyordu. İsviçre sınırını gizlice geçen şüphelilerin Kafkasya'dan gelen komiteci Ermeniler olduğu söyleniyordu.

Lozan Emniyet Müdürü Jasquiard:

— «İnsan kudreti dâhilinde olan bütün tedbirleri aldık. Gerçi Almanya'dan birtakım şüpheli kimselerin hareket ettiklerini duyduk. Fakat bunların İsviçre hududunu geçip geçmediklerinden henüz emin değiliz. Öyle tedbirler aldık ki İsmet Paşa'ya karşı bir suikast imkânsızdır. Oteli bizzat kendim nezaret altında bulunduruyorum. İsmet Paşa'nın aziz hayatı bize emanettir. Her vasıta ile korunacaktır. Aldığımız tedbirler ihtiyati mahiyettedir. Eğer bu adamlar hududu geçmişlerse, emin olunuz ki yakayı ele vereceklerdir.» diyordu.

İşte bu sırada idi ki, Lozan zabıtası, Türk başdelegesine, bir ihtiyat tedbiri olarak otomobilinin önüne asılmakta olan küçük Türk bayrağının kaldırılması ricasında bulundu. İsmet Paşa, Lozan zabıtasının bu teklifine hemen Türk bayrağını taşıyan otomobiline binerek bir hastaneyi ziyaret etmek suretiyle cevap verdi.

O, bütün suikast haberlerine karşı tamamiyle ilgisiz, yabancı duruyor, bunları gülünç, nefrete değer buluyordu.

Herhalde Vorovski'yi ortadan kaldıran bu feci cinayetin konferans üzerinde etkileri olacağı ve görüşmeyi hızlandıracağı anlaşılıyordu.

Ancak bir konferans şehrinde insan öldürdükleri için görüşmeleri çabuk bitirmek ihtiyacını duymak ne üzücü birşeydi!

KONFERANS HIZLANIYOR

KONFERANSIN birinci ayı sona yaklaşırken İsmet Paşa'nın yüzünde hafif bir tebessüm belirdi. Yirmi günden beri Türk gazetecileriyle her görüştüğü zaman durumun eskisinden pek farklı olmadığını, yeni antlaşmanın esaslarını teşkil eden başlıca meselelerde müttefiklerin henüz barışı yaklaştıracak bir hareket ve teşebbüste bulunmadıklarını söyleyen Türk başdelegesi, bir gün, General Pellé ile üç saat süren bir görüşmeden sonra, özel görüşmelerin karşılıklı bir samimiyet havası içine girdiğini, General Pellé'nin askıdaki meselelerin çözümlenmesi için iyiniyet gösterdiğini bildirdi. Konferansta her kelimeyi tartarak konuşan İsmet Paşa'nın böyle söyliyebilmesi için vaziyette bir ümit ışığı farketmesi tabii idi.

Vaziyetteki düzelme az çok şu olaydan ileri geliyordu: Saat bir buçuğa doğru, Sir Horas Rumbold ile Mösyö Montanya, Lozan Palas'a gelerek General Pellé'yi ziyaret ettiler, uzun uzadıya görüştüler. Bu toplantıda konferan-

sın genel durumu konuşuldu. Bir an önce barışı sağlamak için ihtilâflı bütün meseleleri hep beraber, karşı karşıya, bir kere daha gözden geçirdiler ve meseleleri her tarafa uygun şekilde bitirmek esasını oybirliğiyle kararlaştırdılar. Müttefikler, esasen o gün İsmet Paşa'ya davetli olan General Pellé'yi, bu yolda teşebbüste bulunmaya memur ettiler ve saat bire doğru önce Sir Rumbold, sonra Mösyö Montanya, Lozan Palas'tan çıkarak otellerine döndüler.

General Pellé, De Clauzières, Bargeton, İsmet Paşa'ya öğle yemeğine davetliydiler. Bu özel ziyafet General Pellé'nin birkaç gün önceki davetine karşılık niteliğindeydi. Türk ve Fransız başdelegelerinin bu öğle yemeğinde Hasan Bey, Rıza Nur Bey, Zekâi Bey, askerî danışman Tevfik Bey hazırdılar. Ziyafet samimi konuşmalar içinde geçti. Fakat ihtilâflı meselelerden hiçbirine temas edilmedi. Öğle yemeği bittikten sonra İsmet Paşa ile General Pellé başbaşa yalnız kaldılar. Bu sırada konferansta henüz halledilmiyen meseleleri gözden geçirdiler, incelediler. Her iki başdelege, bu görüşmede, zorlukları çözümlemek için azami bir gayret, açık bir samimiyet, karşılıklı iyiniyet göstermek gerektiğini ifade ettiler. İsmet Paşa ile General Pellé, genel durumu görüştükten sonra, konferansın en pürüzlü meselesini teşkil eden Osmanlı borçları kuponlarının ödenmesinde kullanılacak akçenin cinsi meselesine geldiler ve İsmet Paşa, bir defa daha, Türkiye'nin yerine getiremiyeceği taahhütlere giremiyeceğini, altın lira ödenmesine baştan başa harabolan Türkiye'nin tahammül edemiyeceğini, buna maddi imkân düşünülemiyeceğini, yine birçok rakamlar ve istatistikler göstererek, açıkladı. Bu açıklamadan sonra Romanyalılara, Sırplara, Bulgarlara, hatta Avusturyalılarla Macarlara yapılan bir müsaadenin niçin

Türklere gösterilmediğini sordu. Faizlerin frankla ödenmesinin kabil olabileceğini, bu takdirde ihtilâflı başlıca noktanın halledilerek barışın engellerinden birinin tamamiyle ortadan kalkacağını ilâve etti. General Pellé, Türk başdelegesine hak verdi. Ancak yine meselenin doğrudan doğruya alacaklıları ilgilendirdiği, teklifi onlarla görüşmek lâzım geldiği fikrini tekrarladı. İsmet Paşa, ister Fransız hükümetiyle, ister alacaklılarla, herhalde bu meseleyi görüşmeye yetkili kim ise onunla görüşmeye hazır olduğu cevabını verdi ve; «Şunu söyliyeyim ki meseleyi sulhten sonraya bırakamam, sulhten evvel bu meselenin esasını mutlaka halletmeliyiz» dedi. İsmet Paşa sakin, fakat kesin bir dille Osmanlı borçlarını ancak Fransız frankiyle ödeyebileceğini bir daha söylemiş oluyordu. Bu durum karşısında General Pellé, nihayet görüşümüzü şahsen haklı bulduğunu, esasen Fransız alacaklılarının da herhalde Türkiye'den ödiyemiyeceği bir miktar ve para cinsi üzerinde ısrar etmiyeceklerini temin etti ve Türk başdelegesinin meseleyi barıştan önce her halde bitirmek hususunda öteden beri ileri sürdüğü arzuyu bir daha tekrar etmesi üzerine frank ödenmesi yolunda, olumlu bir teklifi kapsayan Türk görüşüne yardım edeceğini, şahsen bunda bir sakınca görmediğini, yalnız alacaklılara durumu bildirerek muvafakatlerini almak gerektiğini, kendisinin buna teşebbüs edeceğini, fakat Türk heyetinden memur edilecek kimselerin de Paris'e gidip alacaklılarla görüşmesinin herhalde faydalı olabileceğini, sonunda uygun cevap alacağını kuvvetle ümidettiğini bildirdi. İyiye gidiş belirtisini gösteren olay buydu. Onun için, General Pellé ile bir konuşmadan çıkan İsmet Paşa da, General Pellé gibi, samimi bir görüşmenin ümitlerini göstermekteydi.

Altın faiz meselesi, antlaşmanın birinci eke ait açıklama notu ile «altın» tâbirinin çıkarılması ve 56'ncı maddenin çıkarılmasına da razı olunmasiyle 'vahametini' az çok kaybetmişti. General Pellé'nin İsmet Paşa ile son konuşmasında vaadettiği gibi alacaklılarla yapılacak temaslarda faizlerin frankla ödenebileceği kabul edilirse artık mesele kalmıyacak demekti. General Pellé Paris'le temas ettikten sonra, ertesi gün, tekrar İsmet Paşa ile yine kuponların ödenmesi için kullanılacak akçe'nin cinsi hakkında görüştü ve meselenin Paris'te alacaklılarla görüşülmesi takdirinde Türk heyetince istenen kolaylığın elde edilebileceği kanaatini telkin etti. Bunun üzerine delege Hasan Beyle mali danışman Şefik Bey hemen aynı akşam (16 Mayıs) saat dokuzda Lozan'dan Paris'e gittiler.

Hasan Bey, Şefik Bey'le beraber Paris'te alacaklıların sendikasiyle görüşmeye başlayacak ve görüşmeler en fazla bir haftada bitecekti. Bununla beraber bir haftalık görüşme, meselenin ancak prensip noktasını halledebilirdi. Osmanlı borçlarının ayrıntılarına ait meseleler vardı ki bunlar uzun görüşmelere ihtiyaç göstermekteydi. Bu ayrıntılar barıştan sonra doğrudan doğruya alacaklılarla halledilmek üzere oldukları gibi, geleceğe bırakılacaktı. Alacaklılara ancak düyunuumumiye kuponlarını en sonunda Fransız frankiyle ödeyeceğimiz söylenecek, bu konuda anlaşma olursa alacaklıların sendikasiyle ya da temsilcileriyle icabeden konkordato yapılacak, imza edilecekti. Böyle bir anlaşma artık konferansta Osmanlı borçları diye bir mesele bırakmamış, devletin büyük bir derdi ortadan kalkmış olacaktı.

Osmanlı borçları meselesi bu şekilde iyilik işareti verirken, siyasal komite toplandı. Uzmanlardan gelen değişti-

rilmiş maddeler konuşulmaya başlandı. Masanın üzerine ilk gelen, 3'üncü madde oldu. Bu madde, Türkiye'nin Suriye ile olan sınırına dairdi ve önceden General Pellé ile İsmet Paşa arasında bu madde münasebetiyle 20 Ekim 1921 tarihli Fransız-Türk anlaşmasının buraya yazılıp yazılmaması hakkında bir tartışma geçmişti.

General Pellé — «Hükümetimden talimat istedim, henüz cevap gelmedi,» dedi.

19'uncu, 20'nci maddeler hakkında da, Sir Rumbold henüz talimat almadığını söyledi. 19'uncu madde Kıbrıs'ı İngiltereye bırakırken taahhütlerden sıyrıldığımıza ve Türk Hükümetinin rızası olmadan Türk tabiiyetinden başka tabiiyete geçmiş olanları Kıbrıs Hükümeti'nin İngiliz tabiiyetine geçiremiyeceğine dairdi. 20'nci maddede «Türkiye Sultanı» tabirinin «Osmanlı İmparatorluğu» tabirine çevrilmesini istiyorduk.

25'inci maddeye geçildiği zaman Sir Rumbold:

— «Bu madde hakkında Türklerle hususi görüşeceğiz,» dedi. Özel görüşmeye bıraktığı madde, antlaşmanın ruhanî makamların dinî imtiyazlarına halel getirmiyeceğini yazıyordu. İstenen değişiklik, çeşitli dinlere ait ruhani makamların «Türkiye dışında» haiz oldukları dinî imtiyazlarına halel getirmiyeceğini tasrih ediyordu.

Bundan sonra kapitülasyonlara ait olan 26'nci maddeye sıra geldi. Karşılık teklifimizde «müttefikler, kapitülasyonların tekâlif, iktisadi, mâli, âdli cihetleriyle ilgasını beyan ederler» deniyordu. General Pellé buradaki «tekâlif,» yani malî tabirinin lüzumsuz olduğunu söyledi ve malî tabirinden kapitülasyonlarla ilgisi olmıyan düyunuumumiye'yi kapsama anlamı çıkardı.

Sir Rumbold ve diğer delegeler aralarında konuştular. Venizelos :

— «Taksime girmiyerek 'kapitülasyonlar mülgadır' demek daha muvafık olur kanaatindeyim,» görüşünü ileri sürdü.

İsmet Paşa 'ilga'nın kesin olması şartiyle, kelimeleri tayin etmek üzere maddenin uzmanlara gönderilmesini kabul etti.

Bundan sonra Arıburnu'na ait 144'üncü maddeye gelindi. Bu maddede İngilizlere bırakacağımız mezarlık sahalarından faydalanma şartları yazılıydı. Uzmanların gönderdiği metin, İsmet Paşa tarafından kabul edildi ve bunun üzerine Sir Rumbold Türkiye başdelegesine teşekkür etti.

159'uncu maddeye karşılık olarak teklif ettiğimiz üç maddeden üçüncüsünde «Yunanistan dışında oturan ve 1912 senesinden evvel Yunanistan'dan ve Girit adasından hicret eden ve Yunanistan'da mülkü olan müslümanlar — Garbi Trakya müstesna olmak üzere — Yunan arazisi dâhilindeki mülkleri hususunda Türkiye ile Yunanistan arasında ve Lozan'da 30 ikincikânun 1923 tarihinde imzalanan ahali mübadelesine ait mukavelenamenin 10'uncu maddesinden istifade edeceklerdir» deniliyordu. Mister Rayan bu maddenin bir sonuca bağlanması için İngiliz heyetinin Türklerle Yunanlılar arasında arabuluculuk yapmakta olduğunu bildirdi. Bundan sonra 'Karaağaç'a ve oradaki seyrüsefere ait maddeler' yazıldığı gibi kabul edildi.

Bunlardan sonra yabancılara ait ikamet sözleşmesinin sonundaki Türk beyannamesi yerine hazırlanan metne geçildi. Bu beyannamenin aslı Türkiye'deki yabancı okullarla dinî müesseselere aitti. Beyanname etrafında yedi fıkra göze çarpıyordu. Bunlardan birinde büyük devletlerden başka diğer devletlere de aynı müsaadenin verilmesi yazılıydı ve bu kayıt mevcut müesseseler içindi, yeniler, kapsamına dahil değildi.

İsmet Paşa yapılan müsaadenin azami fedakârlık olarak yalnız büyük devletlere bağışlandığını söyledi. Sir Rumbold ile Mösyö Montanya müsaadenin antlaşmayı imzalıyacak bütün devletlere verilmesini istediler. General Pellé «Ankara itilafiyle kabul edilen şartlar mucibince Fransız noktai nazarı tâyin edilmiştir. Ancak müttefiklerimin noktai nazarına ben de iştirak ederim,» dedi.

Müsaadenin kapsamına dahil edilmek istenildiği Yunanistan, Romanya, Yugoslavya delegeleriyle İsmet Paşa arasında uzun bir tartışma başladı. Romanya delegesi, Romanya'da hiçbir Türk ilim ve din müessesesi olmadığını, Türkiye'de de hiçbir Romanya ilim ve din müessesesi bulunmadığını, ancak sırf bir şeref meselesi olduğu için Romanya'ya da büyük devlet muamelesi yapılmasını istediğini söyledi. Yugoslavya aynı iddiada bulundu.

Sir Rumbold, görüşmenin aldığı bu tartışma şekli üzerine «fazla konuşmakta fayda görmüyorum, başka bir fıkraya geçelim» dedi.

Bu sefer beyannamenin 6'ncı fıkrasındaki «Ecnebi mekteplerinin hususi vaziyeti» tabiri ve bu tabirin pek genel anlamı etrafında tartışma açıldı. Mister Rayan yabancı okulları hakkında yeni Türkiye kanunlarının şiddetli olduğundan söz açtı, sonunda meselenin uzmanlara gönderilmesine karar verildi.

7'nci fıkra, ilerde açılacak yabancı müesseseleri hakkında idi.

İsmet Paşa:

— «İstikbal hakkında hiçbir taahhüde giremem» dedi.

Montanya:

— «İlerde ecnebi okulları açmak ihtimali yok mu?» diye sordu. İsmet Paşa:

— «İstikbale ait meseleleri kanunların halledeceği» cevabını verdi.

Son fıkra yabancı müesseselerin gümrük resminden affedilmesi hakkında idi. Bunlara Türk müesseseleri muamelesi yapılacağı Türk heyetince ileri sürülmüştü. Sonuçsuz tartışmalardan sonra fıkraya şekil verilemedi, fakat toplantı bitti.

Bu toplantının en önemli olayı kapitülasyonlara ait 26'ncı maddenin, İsmet Paşa'nın istediği gibi «mülgadır» kaydının kabuliyle aylarca görüşmeden sonra kesin olarak ortadan kalkmasına ait şeklin tasvip edilmesi ve kararın formül haline konmak üzere tekrar uzmanlara gönderilmesi oluyordu.

Nitekim birkaç gün sonra, yine siyasal komitenin başka bir toplantısında 19 ve 26'ncı maddeler değiştirildi ve Türk heyetinin kendilerine verdiği yeni şekillerle kabul edildiler.

Kapitülasyonlara ait 26'ncı maddenin aldığı en son ve kesin şekil şöyle kabul edildi:

«Bu muahedeye imza koyan âkitlerin her birisi, kendisine taallûk eden cihette Türkiye'de kapitülasyonların her noktai nazardan tam olarak ilgasını beyan etmeyi kabul eder.»

Böylece artık kapitülasyonlar tarihe karışmış oluyordu.

'Mükerrer' 159'uncu madde vakıf meselelerine aitti. Yugoslavya delegesi milletlerarası azınlıklar antlaşmasıyla halledilmiş olduğu için Sırbistan bakımından bu meselenin söz konusu olmadığını tekrarladı. Venizelos, Yunan heyeti

içinde vakıf işlerini kendisi kadar bilen kimse bulunmadığını söyleyerek dedi ki:

— «Vakıf denilen şey bir şark işidir. Türk heyeti arzu ettiği takdirde ekalliyet muahedesiyle bu meselenin emniyette olduğuna kendisini iknaa hazırım.»

Sir Rumbold meseleyi bir şekil verilmek üzere uzmanlara göndertti.

Vakıf işinden sonra yabancı müesseseler hakkında Türk beyannamesi meselesi tekrar ortaya geldi. Uzmanların raporu, vereceğimiz beyanname ile birçok noktaları halletmiş bulunuyordu.

Türkiye, 1914 yılına kadar mevcut olan müesseseleri onaylıyor, ondan sonra vazife gören ve varlıkları onaylanmayanların muamelelerini tamamlamayı vaadediyordu. Bundan sonra açılacak okullar için de, ait olduğu devletlerle Türkiye'nin sonradan görüşmesi kabul edilmekte idi. Beyannamenin bu noktasına gelince, İsmet Paşa **«İstikbal hakkında taahhüde girişmemek»** kaydını tekrarladı ve diğer delegeler «evet» diyerek bu kaydı kabul ettiler. Bu müesseselere ait eşyanın gümrük resminden affedilmesine gelince, Türk müesseseleri hakkında tatbik edilecek usulün bunları da kapsamına alması kabul edildiğinden, İngiliz heyeti bu gibi müesseseler mallarının istisnası ile 'gümrük muafiyetinden' vazgeçildiğini belirtti. Fransızlar da vazgeçtiler. Mösyö Montanya bir toplantı önce bu konuda ısrar etmiş, pek iyi olmıyan bir etki bırakmıştı. Bu sefer önceki beyanatının yanlış anlaşılmamasını arzu ettiğini, amacının hayır işlerine hizmet olduğunu uzun uzadıya açıkladı. Nutkunun sonunda «gümrük muafiyetinin kalkmasını İtalya da kabul eder» dedi. Böylece yabancı hayır müesseseleriyle okulları hakkındaki Türk beyanna-

mesine ait bütün maddeler Türk görüşüne göre kabul edildi; genel af konusuna geçildi.

Sir Rumbold, genel af hakkında uzmanlardan gelen raporu okuduktan sonra kendisinin özel raporunu da okudu. Bu rapor kurtuluş zaferi üzerine pasaportsuz olarak, belli olmıyan vasıtalarla, yani İngiliz ve Patrikhane vesikalariyle memleketten kaçan Rum ve Ermenilerin elemlerini, ıstıraplarını hikâye etmekte idi. Sir Rumbold, raporunun sonunda İsmet Paşa'dan iki soru soruyordu:

«1 — Usulü dairesinde pasaport almadan gidenlerin dönmesine mümanaat edilecek mi?

2 — Bu suretle gidenlerin malları ve eşyası 'emvali metruke'den sayılarak müsadere olunacak mı?»

General Pellé İstanbul'dan aldığı haberlerle raporlardan söz ederek, bunların perişan halde olduklarını anlattı, birçok açıklamalar yaptı:

— «Sulhün yapılması, geçmişin unutulmasına yarıyacak tedbirler alınmasını icabettirir» dedi. Mösyö Montanya da hararetle bu fikre katıldı.

İsmet Paşa'nın cevabı şu oldu:

— «Pasaport meselesini bilmiyorum. Sorarım. Meseleyi tetkik ederim. Herkesin rahatı bakımından halle çalışırım.»

Venizelos halkların mübadelesi sözleşmesinin 2'nci ve Montanya da 16'ncı maddesini işaretle bu görüşü doğrulamaya çalıştılar.

İsmet Paşa:

— «Ahali mübadelesi mukavelesi imzalanmıştır ve yürürlüktedir. Görüştüğümüz mesele ahali mübadelesine ait değildir. İstanbul'dan çıkıp giden ve pasaportları şüpheli eşhasın vaziyetini tetkik ederiz.»

Mösyö Montanya atıldı:

— «Daha sarih söyliyelim: Esasen Türk tebaası olan halkı sulhtan sonra ne yapacaksınız?»

İsmet Paşa:

— «Kabul edilebilir bir formül bulursak meseleyi umumi af ile hallederiz.»

Mösyö Montanya:

— «Bu eşhasın malları, mülkleri?»

İsmet Paşa:

— «Umumi bir yekûn temini noktai nazarından halle çalışırız.»

Sir Rumbold :

— «Bu adamların binlere baliğ olduğunu» söyledi. İsmet Paşa'nın insanî hislerine müracaat etti.

İsmet Paşa:

— «Süratle bitirmeye çalışırız» cevabını verdi.

Delegelerden gelen raporda umumi af projesi için üç formül teklif ediliyordu. İsmet Paşa bunlardan birincisini kabul etti. Ancak affın Türkiye'den çıkarılanlara değil, sözleşmenin imzasında Türkiye'de bulunanları da kapsamına almasını istedi. Bu kayıt müttefiklerin cezalarına çarpılan Türklere aitti.

Bundan sonra Türkiye'ye dönmelerine müsaade edilmiyen 150 kişilik Türk listesine geçildi. Sir Rumbold tekrar bu 150 kişiyi ayırmanın insanî hislerle açıklanamayacağını söyledi; dedi ki:

— «Mademki 150 kişinin istisnası kabul edilmiştir. Bunların isimlerinin neşrini ve muahedenin imzasından itibaren 12 ay zarfında malları tasfiye etmelerine müsaade edilmesini talebederim.»

Venizelos:

— «Umumi af meselesinin konferansa gelmesini isterim.»

İsmet Paşa:

— «Mösyö Venizelos'un ihtirazi kaydı kararların icrasına halel verirse ne yapacağız?»

Venizelos:

— «Bizim ihtirazi kaydımız Türk ve müslümanlara ait değildir. Bu noktada aramızda ihtilâf yoktur.»

Bunun üzerine bir metin yazılmak üzere mesele uzmanlara havale edildi. Toplantı bittiği zaman Sir Rumbold:

— «Komitemizce vazifelerinin sona ermesi için yalnız bu görüştüğümüz maddeler kaldı... Gelecek cumartesi gününe kadar getirilsin!» dedi.

Bu sözler gösteriyordu ki antlaşmanın topraklara, sınırlara, bunlardan doğan meselelerle siyasal hükümlere ait ve birinci komitenin yetkileri içine giren kısmı tamamen halledilmek üzere idi.

■

BU SIRADA İsviçre'deki Lehistan elçiliği, Lehistan hükümeti adına ayrı bir ticaret antlaşması yapmak üzere görüşmelere başlanması ricasiyle İsmet Paşa'ya başvurdu. İsmet Paşa bu teklifi kabul etti. Devletler, antlaşma metnindeki ticaret sözleşmesi hükümlerinin, yazılı bir bildirimle başvuracak, fakat âkitler arasında bulunmıyan müttefikleri de kapsamına almasını istemişlerdi. İsmet Paşa bunu reddetmiş ve «eğer bu devletler ticaret mukavelenamesi yapmak arzusunda iseler, müracaat etsinler, kendileriyle ayrıca müzakere ve mukavele aktederiz» demişti. Lehistan hükümeti bu konuda ilk teşebbüs eden devlet oluyordu. Lehistan elçiliğinin bu müracaatı üzerine Türk heyeti

resmî bir bildiri yayınlayarak Lehistan ve Türkiye arasında ticarî, diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin kurulması amacıyla 25 Mayıs 1923 cuma günü Lozan'da Türkiye ile Lehistan arasında görüşmelere başlanacağını bildirdi ve başta İsmet Paşa olmak üzere bu görüşmelere memur edilen Türk heyetinin listesini verdi. Mustafa Şeref Bey, Tahir Bey, Nusret Bey, Hikmet Bey bu heyetteydi. Bunlar resmî açılış oturumundan sonra, komisyon halinde, bu işe memur edilenlerle görüşerek yapılacak sözleşmenin esaslarını düzenleyeceklerdi.

Türk - Leh konferansı, 25 Mayıs cuma günü saat 4.30'da Lozan Palas'ta resmen açıldı ve bu suretle Lozan konferansının, dışında, fakat yine Lozan'da, Türkiye'yi ilgilendiren ikinci bir konferans başladı. İsmet Paşa'nın bir komite toplantısında söylediği gibi, çok muhtemeldi ki bu konferans asıl konferanstan daha önce vazifesini bitirecek ve Lehistan'la barış, müttefiklerden önce imza edilecekti.

Türk - Leh konferansının ilk toplantısı, açılış töreninden ibaret oldu. İsmet Paşa, reislik ettiği konferansı açarken, şu nutku okudu:

«Ekselâns ve efendiler,

Mukadderatına tekrar hâkim olan Lehistan'la Yeni Türkiye arasında konsolosluğa ve ikamete taallûk eden meseleleri tesbit etmek üzere açılan bu konferansta, hususi vasıflarıyle, yani şecaat, samimiyet ve saffetleriyle temayüz eden milletlerimizin bu vasıflardan dolayı birbirlerini daha iyi anlar ve sever olduklarını tekrar ederim. Türk milleti, milletlerarası hukuk kaidelerine dayanan şartlar dairesinde milletlerin hepsiyle münasebetlerini teyide hazırdır. Aynı hislerle mütehassis olduklarına

şüphem olmıyan Leh milleti tarafından bu yolda verilen fırsattan büyük memnuniyetle istifade edeceğimizi ilâve ederim. Türkiye Büyük Milet Meclisi Hükümetinin bütün milletlerin karşılıklı haklarına hürmetten ibaret olan mesleğinin Lehistan'ın dahi menfaatlerine mutabık olacağına itimadederim. İşte bu itimat ile milletlerimize sulh içinde saadeti ve dostane münasebetlerin teessüs ve tahkimini ve bu konferansın muvaffakiyetle neticelenmesini temenni ederim. Bu vesile ile İsviçre konfederasyonuna ve Vaud kantonuna teşekkür ederim.»

İsmet Paşa'nın bu nutkuna Lehistan başdelegesi Mösyö Jean de Monslevski şu cevabı verdi:

«Ekselâns ve efendiler,

Vakaların iyi cereyanı sayesinde bugün eskiden beri iftihar duyulacak hâtıralarla birbirine bağlı olan iki milletimizin tekrar toplanmaya muvaffak oluşlarından dolayı hükümetimin büyük memnuniyetini beyan ve vakanın umumi sulhu tahkim hususunda vâkı olacak hizmetini hatırlatmakla söze başlarım.

Gelecekteki siyasi konsolosluk ve ticaret münasebetlerimizin esaslarını koyacak olan müzakerelerimizin iki millet arasında sulhperverane iştirakleri ve memleketlerimizi birbirine bağlayan dostane münasebetleri tekrar tesis edeceğinden eminiz. Bu emniyet, tarihin vakalarından çıkarılan tecrübelere, bilhassa memleketimizin uğradığı parçalanma felâketini Türkiye'nin tanımaması gibi esaslara dayanmakla kuvvet bulmaktadır. Çalışmalarımızın faydalı ve Türkiye ile Lehistan'ın inkişafına hizmet eder olması temennilerini tekrar ederek bu müzakerelerin her zaman iyi kabuliyle temayüz eden İsviçre toprağında cereyan etmesini bir hayır alâmeti sayar, İs-

viçre konfederasyonu ile Vaud kantonu tarafından gösterilen misafirperverlikten dolayı teşekkürlerimi sunarım.»

Bu karşılıklı dileklerden sonra İsmet Paşa konferansın içtüzüğünü tespit etmek üzere toplanacak heyete Mösyö De Monslevski'nin reislik etmesini teklif, adıgeçen de teşekkür ederek kabul etti. Bu toplantıda yalnız çalışma tüzüğü tayin edildi. Tüzük şu idi:

«1 — Umumi toplantılar nöbetle Lehistan ve Türk heyetlerinin nezdinde olacaktır ve Lehistan heyeti nezdinde toplanıldığı zaman Türk murahhası riyaset edecektir.

2 — Umumi toplantılar hakkında kabul edilen karar tali komisyon toplantılarında da tatbik edilecektir.

3 — Umumi toplantıların müzakere ruznamesi her iki heyetin reisleri, komisyon toplantılarının ruznamelerini de komisyon reisleri yapacaklardır.

4 — Umumi toplantıların zabıtları heyetin umumi kâtipleri tarafından imza edilecektir. Komisyon toplantılarına gelince, her celsenin hulâsaları komisyonların reisleri tarafından tertip ve imza edilecektir.

5 — Gerek zabıtlar, gerek hulâsalar Fransızca yazılacak ve Fransızca, müzakereler için resmî lisan olacaktır.

6 — Biri siyasi, ikincisi adli konsolosluk, üçüncüsü ticari ve iktisadi olmak üzere üç komisyon teşkil edilecektir. Bu komisyonlar aynı zamanda vazife göreceklerdir.»

Tüzüğün düzenlenmesinden sonra Lehistan başdelegesi kendisinin tam yetkisi olduğunu söyleyerek Türk heyetinin de bu yetkisinin olduğunu ümidettiğini ifade ve bunun zapta geçirilmesini rica etti.

İsmet Paşa, Türkiye devletinin yetkisini taşıdığını, ilk fırsatta belgelerin inceleneceği cevabını verdi.

Bu suretle Lozan konferansı dışında kalan devletlerden Lehistan'la da aramızda ilişkiler kurma yolunda en önemli adım atılmış oluyordu.

BU ARA bayram geldi. Bayram gelmiş, fakat Sir Rumbold'un konferansın açılış toplantısında ümidettiği gibi henüz barış gelmemişti. Memleketinden uzakta geçen bu bayram, konferans içindeki bütün zorluklara rağmen, Türk heyeti için yine ümitliydi. Herkesin yüzünde bayramın sevinciyle iyi bir barış ümidinin ışığı parlıyordu.

Bayram günü, Türk heyeti üyelerinden sonra, Lozan'daki Türk gazetecileri, İsmet Paşa hazretlerini ziyaret ederek bayramlarını tebrik ettiler. Türk başdelegesinin arkasında siyah bir ceket vardı. Kır saçlarının çerçevelediği temiz alnı parıltı içinde, dudakları mütebessim, gözleri memnun, herkesin ayrı ayrı elini sıktı, bayramı kutladı ve sonra kendisini büsbütün yükselten büyük bir alçakgönüllülük ile, kabul odasında yer göstererek, şefkat ve sevgi dolu bir aile babası haliyle herkesi etrafına topladı. Kapıları açık taraçadan, gölün yeşil rengi ile karşı dağların eteklerine kadar uzanan güneşli yüzeyi görünüyordu. Beyaz bir vapur, arkasında hafif bir su izi bırakarak, bacasından koyu bir siyah duman çıkararak, Evians - Les Bains'e doğru, uzakta, belirsiz bir şekil halinde yol almış gidiyordu.

Rahat, ferah, aydınlık bir kabul odası. Ortada bir masa, üzerinde bir tepsi içinde, şekerlemeler, sigaralar. Tepsinin yanında, küçük bir vazo içinde bir demet çiçek. İsmet Paşa'nın oturduğu koltuğun arkasındaki küçük büro-

nun önünde biri yeşil kaplı, biri kırmızı kaplı, biri fransızca, biri türkçe iki cilt vardı: Müttefiklerin antlaşma metniyle bizim karşı tekliflerimizi taşıyan metinler... Bunların yanında birkaç kâğıt duruyordu.

Herkes oturduktan sonra, İsmet Paşa, gülerek:

— «İnşallah konferans istediğimiz gibi biter, barış imzalanır da en büyük bayramı o zaman kendi memleketimizde kutlarız» dedi ve gazetecilerin konferans hakkında ne düşündüklerini öğretmek istedi. Herkes kişisel izlenimlerini, Lozan Palas'la Beau - Rivage ve Yunanlıların bulunduğu Royal otellerinde dönen rivayetleri anlattı. İsmet Paşa ileri sürülen her fikri özel bir ilgi göstererek dinliyordu. Gazetecilerin düşündüklerini ve haberlerini dinledikten sonra ayrıntılara ait noktaların uzmanlar tarafından kısmen çözümlendiğini, kısmen görüşülmekte olduğunu, ana meselelerin görüşülmekte bulunduğunu söyliyerek sabretmek, bunların kesin şekilde hallerini beklemek gerektiğini ilâve etti. Aylardan beri bu konferansın meydana çıkardığı türlü türlü, ren renk, şekil şekil zorlukları kavrıyabilmek için uzaktan zabıtları okumak asla fikir veremezdi. Ancak Lozan konferansı adı verilen bu mahşerin içyüzünü görenler, bilenler ve yalnız her medeni insan gibi bütün haklarına sahip olarak yaşamaktan başka gayesi olmayan Türk dâvasına karşı bin bir vasıta ile burada düzenlenen hile ve entrikalara yakından nüfuz edenler, İsmet Paşa'nın, bu konferans içinde bağımsız, egemen, kayıtsız bir Türk devleti çıkarabilmek için sarfettiği emek hakkında bir fikir edinebilirlerdi. Bu siyasal dâvada başarı, koca Yunan ordusunu on beş gün içinde silip süpürerek denize dökmek zaferinden daha az çetin değildi.

Türk gazetecileri İsmet Paşa ile bir saate yakın konuş-

muşlardı ki, genel sekreter içeri girdi ve:

— «Paşa hazretleri, Venizelos geldi!» diye haber verdi. Bunun üzerine Türk gazetecileri İsmet Paşa'ya veda ettiler.

Saat dört buçukta Lozan'daki Türk yurdu, Lozan Palas'ın aşağı büyük salonunda, gayet sade bir bayramlaşma töreni düzenlemişti. Bu bayramlaşmaya Lozan'daki Hintli, Mısırlı, Suriyeli öğrenciler ile bütün müslümanlar ve başta İsmet Paşa olduğu halde bütün Türk heyeti katıldı. Salonun duvarlarına küçük kırmızı bayraklar asılmıştı. Masalar üzerine pasta ve çay kadehleri konmuştu. Bu törende yetmiş seksen kişi vardı. Önce Şeyh Abdülbaki Arslan isminde bir Mısırlı genç Kuran'dan bir sayfa okudu. Ondan sonra Arap halkından Ahmet Remzi isminde diğer bir genç, oradaki Mısırlılar adına, doğu milletlerine bağımsızlık fikrini ilham eden İsmet Paşa'ya, müslümanları birleştiren bu toplantıya geldiği için teşekkür etti; Türk millî hareketinin doğu milletlerine telkin ettiği bağımsızlık aşkını anlattı:

— «Emellerimize, gayelerimize varıncaya kadar bu istiklâl yolunda yürümekte devam edeceğiz» dedi.

Bundan sonra Türk öğrencileri adına bir genç nutuk söyleyerek Anadolu'da savaşın devamı sırasında Lozan'daki Türk gençliğinin nasıl iman ile bu dâvaya bağlandığını anlattı; İsmet Paşa gibi çalışkan kişiler elinde bu dâvanın mutlaka kazanılacağı kanaatini söyledi. Ondan sonra Emîr Şekip Arslan, Suriye'nin bağımsızlığına taraftar mücahitler adına söz aldı. Doğu milletleri arasında dayanışma hissinin kuvvetlenmesini, doğu milletlerinin yükselmesi için tek şart olarak ileri sürdü: «Biz Suriyeliler inanıyoruz ki Türklerin yükselmesi, bütün şark milletlerinin yüksel-

mesi, hepimizin yükselmesi olacaktır. Türk milliyetperverlerini kendimize örnek alacağız» dedi.

Nihayet İsmet Paşa söz aldı. Politikaya dokunmaksızın, öğrencilere hitabederek, nasihat dolu bir nutuk söyledi:

— «Arkadaşlar, hepimizin hislerine tercüman olarak bu toplantıyı hazırlayan sevgili talebemizin cemiyetlerine teşekkür ederim. Sevgili talebemizin bayramlarını, kendi adıma, heyeti murahhasamız adına ve müsaade ederseniz burada hazır bulunanlar adına ayrı ayrı tebrik ederim. Muhtelif milletlerin toplandığı şu masa etrafında güzel bir vesileden istifade ederek yapılan bu içtima, hakikaten çok necip ve çok saftır. Talebemizin bu hareketi hepimiz için samimiyetle hatırlanacak bir misal olacaktır. Bu münasebetle talebe arkadaşlarıma bazı nasihatlarda bulunmak isterim. Ben de dâhil olduğum halde hazır olanlardan çoğumuza nasibolmıyan bir saadete bu talebemiz bugün ermiş bulunuyorlar. Benim kendilerine nasihatim şudur ki ilim kuvvetine karşı daima samimî bir itikat ile inansınlar. Bir âlimin en büyük kuvvet sahibi olduğunu, her zaman için yalnız ilim sahibi olanın yenilmediğini, yüksek bir inan halinde, her zaman, zihinlerinde, kalblerinde beslesinler. Avrupa'nın en mamur bir yerinde, taleebemiz, bu fırsattan tam bir kanaatle istifadeye çalışmalıdırlar. Bu suretle memleketimize döndükleri zaman imtisal nümunesi olacak, iftihar edilecek birer uzuv olmaya gayret etmelidirler. Dünyada hakiki inkılâpları, büyük siyasî, içtimai, iktisadî inkılâpları yapmaya muktedir olanlar, icabettiği zaman bu hareketlerin başlarına geçenler, memleketin irfan sahipleri, hakiki fen adamları, hakiki âlimlerdir. Talebemiz işte bu gayeyi kendilerine hedef ittihaz etmelidir. Dünyanın her hangi

memleketinde muallim olarak, hürmete şayan olarak yetişmek için lâzım gelen vasıflara milletimiz maliktir. Bu kanaat, hayat yolunda müşkülâta uğradıkları zaman talebemizi ikaz eden bir rehber olmalıdır. Herhangi bir âlimin seviyesine erişmek için milletimin vasıflarında hiç bir eksiklik yoktur. Kendileri, seçtikleri meslekte azim ile, bulundukları vâdide, ihtisas vâdisinde hep bu itikat ile yürümelidirler. Aynı zamanda şunu da söylemek isterim ki talebemiz mensup oldukları milletimizin âtisine de hakiki ve kalbî bir itimat beslemelidir. Milletimiz gerek tabiî vasıflariyle, gerek tarihî ananeleriyle dünyada hiçbir milletten aşağı kalmamak üzere yaratılmıştır ve her millet gibi itibara lâyıktır. Talebemiz yarına ve kendilerine itimat besliyerek çalışmalıdırlar. Kendi tahsil zamanımızdan hatırlarız: Uğranan müşkülât insana iktiham edilmez gibi gelir. Halbuki asıl zorluk hakiki hayatta başlar. Avrupa'ya gelen talebemiz ise büyük yardımlar, büyük hizmetler, büyük vazifeler için seçilip buralara gönderilmişlerdir. Onlar burada çalışıyorlar ve ilim vâdisinin muhtelif şubelerinde ihtisas sahibi olarak yetişiyorlar. Bu talebe bizden daha ağır vazifelere namzettirler. Burada kendilerini tanıdığım talebe arkadaşlarım, yarınımızı ümitle, necabetle, imanla, faziletle, gelecek günlerin bütün müşkülâtını azimle omuzlarında taşıyacak seciyelerdir. Hazır olanları, talebemizin bu haline müteşekkir olmaya dâvet ederim ve talebemizin kendilerine verilecek vazifeleri ifa edeceklerini, memlekete faydalı olacaklarını ümidederim.»

İsmet Paşa'nın bu nutku uzun uzadıya alkışlandı. Ondan sonra bir bayram hatırası olarak toplantıda bulunanların grup halinde resimleri alındı, herkes birbirinin elini sıkarak bayram töreni dağıldı.

'YUNAN TAMİRATI'NDAN KOPAN MÜTHİŞ FIRTINA

FAİZLER meselesi için alacaklılarla görüşmek yoluna gidilmişti. Kapitülasyonlara ait 26'ncı madde Türk heyetinin istediği şekle konmuş ve kapitülasyonlar artık tarihin karanlığı içinde yok olmuştu. Siyasal komite birçok pürüzleri ayıklamış, işlerinin sonuna yaklaşmıştı. Konferansın kenarında, bir taraftan Lehistan'la konuşuluyor, bir ticaret ve konsolosluk sözleşmesi hazırlanarak onunla da barışın sağlanmasına çalışılıyordu. Fakat tam bu sırada bir taraftan aydınlanmaya başlıyan konferans havasında yine bulutlar toplanmaya, şimşekler çakmaya ve yakın bir fırtınayı haber veren gökgürültüleri duyulmaya başladı. Konferans kulislerinde, arka arkaya, Yunanlıların 'tamirat' için müttefikleri sıkıştırdıklarından, Venizelos'un konferansı bırakıp gitmek istediğinden, Meriç boyunda yığınak yaptıklarından, nihayet hatta Türk heyetine bir ultimatom verdiklerinden söz eden türlü haberler ve dedikodular yayılmaya başlandı. Yarısı blöf, yarısı gerçek rivayetler bir ara-

ya gelice, tamirat meselesi, birdenbire konferansın birinci planında yer almakta geç kalmadı.

Yunan başdelegesi Mösyö Venizelos'un bütün korkusu, Türkiye ile müttefikler arasındaki önemli meselelerin birer birer çözümlenerek 'Yunan tamiratı' işinin en sonraya kalması korkusuydu. Kurnaz bir diplomat olan Giritli politikacı, bütün antlaşma meseleleri tasfiye edilerek iş yalnız Yunanlıların vereceği tamirat işine kalırsa, müttefiklerin Yunanistan'ı feda edebilecekleri ve bu durumda Türkiye'nin artık hiç bir fedakârlıkta bulunmak istemiyeceği endişesindeydi. Onun için iki günde bir İngilizlere, Fransızlara, İtalyanlara, hatta İsmet Paşa'ya başvurarak tamirat işinin bir an önce konuşulmasını, görüşülmesini, bitirilmesini istiyordu. İsmet Paşa'nın İstanbul'un boşaltılması için müttefiklere söylediği bir cümleden ders alarak; «Mütemadiyen Yunan ordusunu silah altında tutamam» diye yanıp yakılıyordu. Diğer delegeler ise, yani müttefikler, tamirat konusundan önce daha çok kendi meselelerinin halli peşinde idiler. Yunanlılara yalnız: «Tamirat işini yakında görüşeceğiz» cevabı verilmekteydi.

Müttefikler de güç durumdaydılar; çünkü bunlar bir taraftan Türkiye'ye karşı Yunanistan'ın tamirat parası vermesi prensibini kabul etmişler, diğer taraftan Yunanistan'ın kesin reddi karşısında meseleye nasıl bir hal şekli verebileceklerini tâyin edememekte, aralarındaki bütün görüşmelere rağmen meseleye bir türlü çıkaryol görememekte idiler.

Durum bu şekilde yürüyüp giderken Venizelos, Yunan hariciye nazırı Aleksandr'ı Lozan'a çağırdı. Aleksandr, bir akşam, başında şapkası, elinde küçük bir çanta, Lozan garına çıktı ve niçin geldiği sorusuna, «Yunan heyetiyle te-

mas için» cevabını verdi. Bu arada dönen rivayetlerden biri de Venizelos'un müttefiklere Türkiye ile özel bir barış yapmak tehdidinde bulunduğu rivayetiydi. Gerçi rivayet tamamen asılsız değildi. Ancak tehdidi Venizelos yapmamış, beraberinde getirdiği Yunanlı gazeteciler bu havayı yarı resmî bir ihtimal halinde müttefiklerin kulağına ulaştırmıştı. Zaten Yunanlılara ait haberlerin hiç biri ondan çıkmıyor, fakat onun ilhamiyle Yunanlı gazeteciler tarafından yayınlanıyordu. Tek başına barış yapacağı rivayeti de böyle bir balondu. Venizelos, müttefiklerin ellerinden Yunan ordusu kozu alınırsa kendilerinin telâşa düşeceklerini tahmin etmekteydi. Nitekim Lozan garına çıkan Aleksandr, böyle bir barış ihtimali olup olmadığı sorulunca, ne tekzip etti, ne doğruladı, kaçamaklı bir cevapla:

— «Bizim maksadımız münferit bir sulhtan ziyade umumi bir sulh yapmaktır. Hepimiz umumi sulh maksadiyle çalışıyoruz. Yine de bu maksat için çalışacağız. Buraya münferit sulh için değil, heyetimizle temas etmiş olmak için geliyorum. Yunanistan'ın harbe gireceği, harb tehdidinde bulunduğu hakkındaki rivayetler hem asılsız, hem gülünçtür. Yunanistan yeni bir harb istemiyor. Bugünkü siyaseti harbden ziyade sulh ve memleketi imar hislerinden mülhem bulunuyor» dedi.

Aleksandr bunları söyledikten sonra otomobiline binmiş, doğru Royal oteline, Venizelos'un yanına gitmişti.

Yunan hariciye nazırının söyledikleri yanlış değildi. Yunanistan genel bir barış istiyordu. Fakat bu yapılmazsa, özel bir barış da isteyebilirdi. Yunanistan'ın istemediği bir şey vardı ki o da savaştı. Meriç sınırına getirilen bozgun kaçağı birkaç fırka askerle savaş yapılamıyacağını onlar pek iyi biliyorlardı. Böyle bir savaşın sonuçlarını göze

alması için Yunanistan'ın büsbütün intihara karar vermiş olması lâzım gelirdi. Konferans, şimdiye kadar birçok meseleleri görüşmüş, savaş çıkmamış da, şimdi yalnız Yunanistan'la Türkiye arasındaki bir meseleden mi savaş çıkacaktı? Bu ihtimal kolay kabul edilemezdi.

Gerçi Yunan başdelegesi, İsmet Paşa ile bir görüşmesinde uzak bir imada bulunarak, savaş tehlikesinden söz etmemiş değildi. Fakat Mösyö Venizelos o özel görüşme sırasında savaş tehlikesinden söz edince, İsmet Paşa, hayretler içinde, Yunan delegesinin yüzüne yalnız bakmakla yetinmişti! Yunan ordusu heyülâsiyle ruhsal durumunu değiştirecek Türk generali İsmet Paşa mıydı?

Bayrama tesadüf eden günlerde delegelerimiz hep bu tamirat meselesiyle uğraştılar. Venizelos bu meseleyi İsmet Paşa ile birçok defalar görüşmüştü. Fakat bu özel konuşmalardan hiç bir sonuç çıkmıyordu. Yunan hariciye nazırı Aleksandr'ın gelişinden sonra Venizelos İsmet Paşa'yı bir daha ziyaret etti ve bu görüşmede de bir anlaşma sağlanamadı. İsmet Paşa meselenin özel konuşma şeklinden çıkarılarak malî komisyonda açık görüşülmesini teklif ediyordu. Fakat meselenin malî komisyonda, müttefiklerin önünde konuşulması Venizelos'a uygun gelmiyordu. Çünkü müttefikler prensip itibariyle Türkiye'ye verilmesini kabul ettikleri bir tazminatı malî komitede Türkiye'ye karşı nasıl red ve inkâr edebileceklerdi? Onun için Venizelos'a göre meselenin en iyi çözüm şekli, İsmet Paşa ile başbaşa, dostça, özel konuşmada sağlanabilirdi. Fakat İsmet Paşa ısrar ettiğine ve son konuşmada parayı vermekten başka çare göremediğini söylediğine göre meselenin birkaç gün içinde resmî konuşma safhasına dökülmesini önlemek de kabil değildi.

Müttefiklerin bize verdikleri antlaşma metninde tamirat meselesine dair olan 58'inci madde şu idi:

«Yunanistan ile Türkiye, tebaalarına karşı yapılan zarar ve ziyanın tediyesinden karşılıklı feragat ederler!»

Bizim verdiğimiz metinde ise bu madde yerine şu karşı teklif ileri sürülüyordu:

«Yunan ordu ve memurlarının Anadolu'da ika ettikleri zarar ve ziyanın tamiri Türk ve Yunan Hükümetleri arasında halledilecektir. İtilâf hâsıl olamadığı takdirde Yunanistan'ın tediye edeceği meblâğ hakem vasıtasiyle tâyin olunacaktır.»

Oysa Yunanistan bu meselede hakeme başvurulmasını bile reddediyordu. Müttefiklerden bazıları, bu anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti'ne ya da Lâhey Sulh Mahkemesi'ne havalesini telkin etmişlerdi. Fakat Venizelos bunu da kabul etmemişti.

Bayramdan sonra Yunan tamirat işi birinci plâna gelince bu sefer de konferans bu meseleye takılıp kaldı. Lozan'da her anlaşmazlık etrafında önce bir kesilme ve savaş gürültüsü çıkmak âdet olduğu için bu sefer de —bilinmez kaçıncı defa— durum yine 'ciddî ve vahîm' sayılıyordu.

Venizelos'un İsmet Paşa ile yaptığı en son konuşmadan da memnun çıkmadığı, gazetecilere:

— «Beyhude uğraşmayınız. Hiçbir şey söylemiyeceğim» dediği zaman takındığı güleryüzden bile belliydi. Zoraki gülüşüne rağmen, asansörden hole çıktığı zaman, bir şey sezdirmemek için kıvrılan dudağının tebessümünü gözlerinin ifadesiyle yalanlayan bir insan etkisi bırakıyordu.

Gazeteciler soruyorlar: — «Mesele halledildi mi?»

Venizelos cevap veriyor: — «Öyle kolay kolay halledilir mi? İsmet Paşa çok nazik, çok mükemmel bir adam... Benim üzerimde tamamiyle bu tesiri yapmıştır. Uzun uzadıya konuştuk. Perşembe günü de konuşacağız. Fakat henüz bir netice yok!»

Venizelos'un bu konuşmasını, tamirat konusu çevresinde yapılan diğer özel konuşmalar takibetti. Aynı gece Yunan hariciye nazırı Aleksandr, Beau - Rivage'a giderek Sir Rumbold ile görüştü. Diğer taraftan Venizelos yemekten sonra tekrar Lozan Palas'a gelerek General Pellé ile konuştu. Yine aynı gece, Yunan hariciye nazırından sonra, İsmet Paşa da Beau - Rivage'a gitti ve Sir Rumbold ile temasta bulundu. Bu konuşmadan sonra Mösyö Montanya İsmet Paşa'yı görmek, görüşmek arzusu gösterdi. İsmet Paşa onu da kabul etti, konuştu ve otele geç vakit döndü.

İsmet Paşa, Lozan Palas'a döndüğü zaman memnun görünüyordu. Fakat o, her zaman, özellikle zor durumlarda mütebessim çehresiyle gülüyor ve hiçbir şey sezdirmemekte muvaffak oluyordu. Yalnız tebessümüne bakarak hüküm yürütmek doğru değildi.

Fakat birşey anlaşılıyordu: Yunanlılar Türkiye'yi tatmin etmek istiyorlardı. Tamirat konusunda Yunanistan'ın para verebilecek durumda olmadığı, yalnız Türkiye'yi herhangi bir tatmin şekli bulunursa bunu kabule çalışacaklarını söylemişlerdi. İsmet Paşa bu teklifi kabul etmemişti. Venizelos İsmet Paşa ile bu konu üzerinde tekrar görüşecekti. Bu arada diğerleri de herhangi bir tatmin şekline bağlanması için bir formül aranması ve bulunması fikrini telkin etmeye başladılar. Sir Rumbold, İsmet Paşa ile Venizelos arasına girerek meseleye bir çözümyolu, bir

çare bulmaya uğraşıyordu. Öyle bir çare ki müttefikleri Türkiye'ye verdikleri sözden, Yunanlıları para vermekten kurtaracak ve aynı zamanda Türkiye'yi tamamen tatmin etmiş olacaktı.

Bir taraftan bu özel konuşmalar devam eder dururken, gayri resmî propaganda kanallariyle, Yunanlılar, ortalığı gürültüye boğmak için ne gerekirse yapmaya koyuldular. Kurnaz Giritli diplomat, müttefiklerini avlamak için, etrafa sıkı bir savaş havası yaymakta hiç bir fırsatı kaçırmıyordu. Bu propaganda özellikle Yunanistan'da bir an o hale geldi ki kendi sözleriyle kendileri sarhoş oldular. Atina'daki elçiler, Yunan hükümeti yanında teşebbüslerde bulunmak, yeniden azgınlık belirtileri gösteren bu millete ılımlılık ve anlayış tavsiye etmek lüzum ve mecburiyetini duydular. Fakat Venizelos tuttuğu bu siyasette başarılı olarak müttefikleri telâşa düşürdüğünü görünce, hemen taktiği değiştirdi: Şimdi ortalığı daha çok velveleye vermek için Türklerin yığınak yaptığı yolunda isnada girişti. Türk ordusunun Mudanya antlaşmasına aykırı olarak Trakya'da toplandığından söz etmeye girişti. Bolayir'e asker çıkardığından şikâyet etti. Yunan başdelegesinin Lozan'da bunları söylediğinin ertesi günü, Yunan donanması, iki nakliye gemisiyle Çanakkale önünde görünüyordu. Yunanlılar, bu haberler arkasından Meriç üzerindeki köprünün tarafımızdan atıldığını ileri sürdüler ve bunu Yunan hükümeti, Yunan gazeteleri, yeni telâşlara, yeni hücumlara vesile bildiler. Aynı zamanda Venizelos da Lozan'da müttefikler delegelerine başvurmaya başladı. Tamirat meselesinin süratle hallini istiyor, Yunan ordusunun daha fazla bekleyemiyeceğini söyliyerek müttefiklere âdeta ultimatom verircesine tavırlar takınıyordu. Gerçek şu idi ki Yunanistan, müttefikleri

savaş korkusiyle ürkütmek istiyordu. Yoksa Venizelos İsmet Paşa'nın Yunan ordusundan korkarak savaş tamiratından vazgeçmiyeceğini pek iyi biliyordu.

Bütün görünüşe ve gürültüye rağmen bu telâşın gerçek hedefi savaş değildi. Yunanistan gerçekte savaş istemiyordu. Savaşın iskeletini göstererek elde etmek istediği, barışın ta kendisiydi. Bütün bu hareketler sıkışık bir meseleyi süratle halletmek arzusunun sonucuydu. Yunanistan tamirata karşılık, kabil olsa, kabul edilse, başka bir tavizde bulunarak meseleyi halletmek istediğini İsmet Paşa'ya açık söylüyordu. Bütün o tehditler ve Türklerin yığınak yaptıkları hakkında müttefiklere yapılan müracaatlar, meseleyi bir an önce kestirip atmak için birer tertipti. Fakat müttefikler, bu müracaatları *dinlememekte idiler*. Venizelos, İsmet Paşa'ya yığınaktan dolayısiyle teşebbüste bulunmalarını müttefiklerden rica ettiği zaman, General Pellé ile Sir Rumbold bu iddiaya ihtimal vermediklerini söylemişler, böyle bir heyecanlı haber almadıklarını bildirmişler ve Venizelos'a boş yere telâş ettiğini ilâve etmişlerdi. Venizelos buna rağmen ısrar edince, bu sefer «tahkikat yaparız, haber doğru çıkarsa o zaman teşebbüste bulunuruz» diye sözü kısa kesmişlerdi. Bunun üzerine de Venizelos çıkıp gitmişti. Artık geceli gündüzlü kapı kapı dolaşan Venizelos her başdelegenin yanından çıktığı zaman etrafını alanlara ne cevap vereceğini bilemiyordu. Öyle bir durum yaratmıştı ki şimdi kendisi de kolay kolay içinden çıkamıyordu.

— «Ne olacak?» diye soranlara:

— «Elimizde bir mendil var. İki ucu iki düğüm. Biri iyimserlik, biri kötümserlik. Hangi düğümün daha önce çözüleceğini ne bileyim? Bir an evvel tamirat işinin konu-

şulmasını, halledilmesini istiyoruz. General Pellé'ye de, Sir Rumbold'a da, Mösyö Montanya'ya da hep bunu söylüyorum. Bu mesele ne zaman konuşulacak? Bilmiyorum. Şimdi de cuma günü diyorlar. Belki cuma gelir, yine konuşmazlar. Biz samimî olarak Türkiye ile sulh istiyoruz. Türklerin tamirat bahsindeki haklarını maddi imkânsızlıkla telif edecek bir şekil arıyoruz; vaziyet bundan ibarettir.» diyordu.

Venizelos'un müttefikler başdelegeleriyle yaptığı bu görüşmelerden sonra Sir Horas Rumbold bir akşam Lozan Palas'a geldi. General Pellé'ye dâvetliydi. Yemekten sonra saat ona doğru idi ki, İsmet Paşa'nın dairesine çıktı. İngiliz başdelegesi, bu görüşmede, gündüz General Pellé'nin Venizelos'a teklif ettiğini bu sefer kendisi İsmet Paşa'ya teklif etmeye gelmişti. Müttefikler, arada, hükümetleriyle temas etmişler ve tamirat konusunu kapamak için bir taviz olarak Yunanistan'ın Karaağaç'ı Türkiye'ye bırakması kararını vermişlerdi. General Pellé gündüz bu kararı Venizelos'a bildirmişti. Sir Rumbold da şimdi İsmet Paşa'ya bildiriyordu. Çok muhtemeldi ki İsmet Paşa Ankara'nın görüşünü sorduktan sonra cevap vermek isteyecekti. Gerçi Yunanlılar bu tekliflerden memnun görünmüyorlar, mırın kırın ediyorlar, fakat razı olacağa benziyorlardı. Venizelos'un da ima ettiği taviz bu olsa gerekti. Ancak bütün bu hareketler işin maskelenmiş şekliydi. Gerçekte Karaağaç'ı taviz olarak vererek meseleyi çözümlemeyi müttefikler Yunanlılara değil, belki Yunanlılar müttefiklere telkin etmiştiler.

İsmet Paşa'nın, Sir Rumbold'a, hükümetine bildireceğini söylediği bu teklife Ankara ne cevap verecekti?

Lozan Palas'ta, Beau Rivage'da Royal'da, bütün heyetlerin öğrenmek istedikleri şu idi:

— «Ankara reddedecek mi? Reddederse ne olacak?»

Fakat bu heyetlerden en çok telâş belirtisi gösterenler ve Ankara'nın cevabını ön safta merak edenler Yunanlılardı. Bunlar boyuna:

— «Ankara'dan cevap geldi mi? Ne zannediyorsunuz? Kabul edilecek mi?» diye soruyorlardı.

Yunanlıların bütün telâşı, müttefiklerin kendi meselelerini çözümlemeden önce, daha müttefiklerin Türkiye üzerinde az çok bir ağırlığı varken ve onlar vasıtasiyle tamirat meselesini halletmek istemelerinden ileri gelmekteydi.

Tamirat konusu kızışalı, kaç gündür komite toplantısı da yapılmamıştı. Yalnız, Ankara'nın cevabı gelir gelmez, özel ve gizli bir toplantı yapılarak tamirat işinin orada konuşulacağı ve arkasından siyasal komitenin de davet edilerek kendi faaliyeti alanına giren son maddeleri halledeceği haber veriliyordu. Bu sırada idi ki Hasan Beyle Şefik Bey Paris'ten döndüler ve Paris'te gerekenlerle görüştüklerini, görüştükleri kimselerin faizleri frankla ödeme görüşünü kabule eğilimli göründüklerini, birçok vaadlerde bulunduklarını, ancak kesin bir taahhüde girmek istemediklerini söylediler. Alacaklılar meseleyi barıştan sonra halletmek arzusunu gösteriyorlar, sebep olarak meselenin birçok incelemelere ihtiyaç gösterdiğini ileri sürüyorlardı. Bu yolculuğun özeti şu idi ki Fransız alacaklılar 'düyunu muvahhadeyi' (Unifié) istisna ederek yalnız diğer istikraz kuponlarının ve o da belirli bir süre için Fransız frankiyle ödenmesini kabul etmeyi vaadetmişlerdi. Fakat barış olmadan, öyle birkaç gün içinde bu meselenin kesin bir şekilde taahhüt edilmesine muhalif görünüyorlardı. «Evvelâ Türkiye'nin altın olarak tediye kabiliyetinde olup olmadığını anlamak için tetkikat yapılmalı...» fikrinde idiler.

■

'TAMİRAT' konusunda Türkiye ile Yunanistan'ın arasını bulmak için müttefiklerin İsmet Paşa'ya müracaatlarından sonra kararlaştırılan gizli konferans, 26 Mayıs günü Uşi şatosunda toplandı. İkinci Lozan konferansı başlayalı, yani otuz üç günden beri ilk defa olarak meraklı bir toplantının heyecanı duyuluyordu.

Pis, yağmurlu, karanlık bir gündü. İsviçre'nin fena havalı günlerinde olduğu gibi Lozan Palas'a kasvet çökmüştü. Öğleden sonraya kadar otelin holünden dışarıya kimse ayak atmamıştı.

Saat üç buçukta İsmet Paşa dairesinden indi. Gidiyor! Herkeste bir merak. Fakat her nedense, hiç bir gazeteci yanına yaklaşıp birşey sormak istemiyordu. Paşa çıktı, otomobiline bindi ve gitti.

İsmet Paşa'nın arkasından heyetten diğer kimseler de Uşi'ye, konferansın toplanacağı Şato Oteline gittiler.

Leman gölü, boyuna yağan yağmurla sarı, bulanık, kirli bir bez parçası gibi uzanmış, dağların gölgeleriyle büsbütün koyulaşan bir yarı aydınlık, yarı karanlık içinde, caddeler tenha, Uşi belediye bahçesinde kimseler yok. Pis bir hava!

Yukarda ne konuşuyorlar?

Bütün kapılar kapalı, koridorda yalnız konferansın hademeleri dolaşıyor. Bir akşam önceden beri herkesin kendi kendine sorduğu soru istemeden akla geliyor: Savaş mı, barış mı?

Fransızlar:

— «Konferans çok tehlikeli bir an geçiriyor!» diyorlar.

İtalyanlar:

— «Allah iki tarafa da son dakikada bir barış aşkı versel» diye dua ediyorlar.

İngilizler ve Amerikalılarsa pipolarını yakmışlar, kayıtsız, tüttürüp duruyorlar.

Saat altıya doğru, yukarı salonun önünde bir hareket oldu, sesler işitildi: «Çıkıyorlar!» Acaba ne oldu? Herkes koşuştu. İsmet Paşa en önde çıkıyordu. Hemen etrafı alındı:

— «Aman Paşam ne haber?»

Güldü ve:

— «Karaağaç'ı aldık!» dedi.

— «Tazminattan vazgeçtik mi?»

— «Geçtik!»

İsmet Paşa yürüdü, merdivenleri indi, otomobiline bindi ve gitti. Az sonra Venizelos çıktı. Bu sefer onun etrafı sarıldı!

— «Şunu söyliyeyim ki» dedi, «artık sulh aktedilmiş sayılabilir. İsmet Paşa Hazretleri büyük bir müsalemet fikriyle hareket ettiler ve sulhun gerçekleşmesi için cidden büyük hüsnüniyet gösterdiler. Artık Türkiye ile aramızda hiçbir ihtilâf kalmamıştır.»

Çok kimsenin hiç olmazsa Yunanistan'la Türkiye arasında bir kesintiyle sonuçlanacağını tahmin ettiği bir toplantı sonunda böyle birdenbire uzlaşılması, herkes üzerinde memnuniyet uyandırdı. Yabancılar İsmet Paşa'nın şahsına karşı saygı ve sevgi duyduklarını, önemli bir fedakârlık daha yaparak konferans ve barışı tehlikeli bir durumdan çıkardığını söylemekte birleştiler.

Lozan Palas'a dönüldüğü zaman vakit geçti. Bununla beraber herkesin yüzü gülüyordu. Havaya konferansın en çetin, en karışık, en tehlikeli ana meselelerinden birinin

halledilmiş olmasının doğurduğu ümit ve iyimserlik hâkimdi. Herkes İsmet Paşa'nın barışseverliğini anlatarak onu diğer delegelerle mukayese ediyordu. Amerika heyetinden danışmanlar:

— «Bir asker, bir sivil gibi değildir. Hiçbir şeyin bir insan hayatına değmediğini İsmet Paşa gibi harbin bütün facialarını yakından görmüş bir General kadar kimse daha iyi bilemez» diyorlardı.

Bir İngiliz danışmanı, düşündüğünü şöyle anlatıyordu:

— «Benim noktai nazarımdan Türk Başmurahhası bugün çok büyük bir siyasî harekette bulundu. Evvelâ bütün cihanın saygısını kazandı. Saniyen verecek parası olmıyan fakir bir memleketten zorla para alacağım diye her halde amelî olmıyan bir hattı hareket üzerinde saplanıp kalmadı. Yunanistan'ın verebileceğini, Karaağaç'ı, gemileri aldı ve 'pekâlâ, kabul ediyorum, kâfi!' dedi. Bu hareket hem âlicenaplık oldu, hem amelî kıymeti haizdi. Bir fayda daha: İsmet Paşa'nın bu hareket tarzı karşısında görülecektir ki diğer meseleler de daha çabuk halledilecektir. Bugünkü tamirat itilâfının diğer meseleler üzerinde her halde bir tesiri olacaktır. Bana kalırsa sulh bugün olmuştur!»

Geç vakitti ki, İsmet Paşa, Türk gazetecilerini yanına çağırdı, samimi bir sohbete başladı. Yorgun, fakat memnundu. Odasının ışıkları içinde büsbütün parlayan gözleriyle herkesi gülerek karşıladıktan sonra:

— «Oturun bakayım, size anlatayım» diye söze başladı; «bugünkü toplantı esnasında Yunanlılarla tamirat meselesi üzerinde mutabık kaldık. Mutabık kaldığımız noktalar şunlardır: Yunanlılar, prensip itibariyle tamiratta bulunmak lüzum ve esasını kabul ettiler. Fakat mali vaziyetlerinin imkânsızlığından bahsederek para veremiyeceklerini, eğer kabul edersek —müttefikler tarafından

vuku bulan teklif mucibince— Karaağaç'ı terke ve harb esnasında zapt ve müsadere edilen gemilerimizi iadeye hazır olduklarını bildirdiler. Sulhün bir an evvel gerçekleşmesi için, tarafımızdan büyük bir fedakârlık olmak üzere, müttefikler tarafından yapılan bu teklifi kabul ettim ve büyük devletlerin de tanzim edilmekte olan muahedede Türkiye'nin malî vaziyetini nazarı itibara alıp almıyacaklarını sordum. Bu sualime, müsbet mahiyette «evet, halledeceğiz» cevabını verdiler. Bu va'di senet ittihaz ettik. Bu büyük fedakârlığımızın müttefikler tarafından itibara alınıp alınmıyacağını tabiî yakında göreceğiz. Sulh muahedesi, umumi heyeti itibariyle bir topluluk mahiyetinde olduğu için geriye kalan muallâk meselelerin halli esnasında fedakârlığımızın nazarı dikkate alınması icabeder. Geriye kalan meselelere gelince; onlar da, umumi heyetleri itibariyle taayyün etmiş haldedir. Önümüzdeki hafta bunların da helledileceğini zannediyorum.»

— «Sulhtan ümitli misiniz?»

— «Muallâk meseleler mühim meselelerdir. Malî ve iktisadî meseleleri bu meyanda zikredebiliriz.»

— «İstanbul'un tahliyesi meselesi?»

— «İşgal altındaki memleketlerimizin tahliyesi meselesinin de bu hafta içinde münakaşa edileceğini ümidediyorum. Esasen bu mesele hakkında evvelce almış olduğum teminat, meselenin halledileceği kanaatini verdiği için bu meseleye halledilmiş nazariyle bakıyorum.»

İsmet Paşa bu demecinden sonra Lozan'daki Türk gazetecileriyle biraz daha görüştüler ve sonra veda ederek, yukarıya, kendi dairelerine çıktılar.

İSMET PAŞA'NIN demecinden sonra, iki Türk gazeteci-

si, bir otomobile atladılar ve Venizelos'un oturduğu Royal Oteli'ne gittiler. Artık tamirat meselesi bitmişti. Yunan başdelegesi ile bir dost gibi konuşabilirlerdi.

Mösyö Venizelos iki Türk gazetecisini, ellerini açarak, büyük samimiyetle karşıladı:

— «Artık size beyanatta bulunabilirim. Tabiî haber almışsınızdır. Tamirat meselesi halledildi. Yani Türkiye ile Yunanistan arasında sulhun akdine mâni hiçbir mesele kalmadı. İsmet Paşa Hazretleri gerçekten büyük bir sulh arzusu, büyük hüsnüniyet gösterdi. Esasen görüştüğüm günden beri İsmet Paşa üzerimde sulhu gerçekten arzu eden, hürmete şayan büyük bir asker, katkısız, asîl bir diplomat tesiri yaratmıştı. Size de söylüyorum, daima tekrarlıyacağım: Yunanistan Anadolu felâketinden sonra, siz de biliyorsunuz ki, çok elîm malî vaziyette idi. Bu şartlar içinde bizim bir tazminat vermekliğimizin maddeten imkânı yoktu. Maddi bir imkânsızlığı yenmek için müttefiklerin Karaağaç teklifini mecburen, hüsnüniyetimizi göstermek için kabul ettik. Artık Türkiye - Yunanistan sulhu olmuştur. Bundan sonra kalplerimizi muhabbetle doldurarak iki memleket arasında sulh münasebetlerinin yeniden tesisine çalışmalıyız. Türkiye ile Yunanistan iyi bir dostluk siyaseti ile Balkanlarda mühim bir kuvvet olmağa namzettirler. Bugünkü itilâf, tamirat meselesinin bu hal şekli, her iki taraf için memnuniyeti muciptir. Bu neticeden dolayı inkisar duyulmamalıdır. Artık tekrar edeyim ki Yunanistan ile Türkiye arasında sulhun olduğunu haber verebilirsiniz. Bir daha ilâve edeyim: Benim için fena bir hudut ile sulhu yapmak, iyi bir hudut ile harbe girmeye müreccahtır ve onun içindir ki bugünkü hal tarzından memnunum.»

■

HERKESİN kafasından şu soru geçebilir: Acaba razı olmasaydık, ne olurdu? Daha fazla birşeyler koparamaz mıydık? Karaağaç istasyoniyle 30-40 kilometrelik bir saha, beş on gemi, 4 milyara [bunu istiyorduk] değer mi? Meselâ Kuleli - Burgaz'ı da alamaz mıydık?

Bütün bunlara cevap verebilmek için önce birkaç şeyi kesin olarak bilmek gerekir:

1 — Yunanistan gerçekten bir tazminat, 4 milyarlık bir tazminat verebilir miydi?

2 — Bu parayı verebilecek durumda olduğunu farzetsek dahi, kolaylıkla, güçlük çıkarmaksızın, bir gaile açmaksızın öder miydi?

Yunanistan, Anadolu felâketinden sonra bu parayı kolay kolay verebilecek halde değildi. Veremediği için, konferansın en az kendisiyle olan ihtilâflı meseleleri yarıda kalabilirdi ve yine en az savaş durumu devam ederdi. Nerede kaldı ki meseleyi bu şekilde halletmenin en büyük menfaati, bu fedakârlık karşılığında devletlerin de diğer meselelerde fedakârlık yapacaklarının İsmet Paşa'ya temin edilmesiydi. Meselâ faizler kuponlarını frankla kabul etmek Yunanistan'ı vermediği tamiratı telâfi edebilirdi. Bu uzlaşma ile devletlerin ellerindeki Yunan kozu alındığı için onların kendilerine ait meselelerde, özellikle malî ve ekonomik meselelerde fedakârlık etmeleri artık tabii idi. Türkiye için bu konferansa gitmekten amaç, savaş yapmak değil, barışı elde etmek olduğuna göre parası olmıyandan zorla para almaya uğraşmaktan ise, araya giren paralıların kolaylık teminatını senet sayıp bütün ana meseleleri çözümyollarına bağlamaya çalışmak ve eğer burada kaybedilen bir şey varsa onu da diğer noktalarda telâfiye uğraşmak en doğru hareketti. İsmet Paşa'nın da yaptığı buydu.

Hatta daha ileri giderek söylenebilir ki, İsmet Paşa, bu tamirat konusunda fedakârlık ettiği gün, bir anda çeşitli dâvaları birden halletmeyi hedef tuttu, Lozan konferansında belki en isabetli siyasal hareketini yapmış ve konferans, barışı asıl o gün, o hareketiyle kazanmış oldu. Lozan Konferansı, ayrı ayrı ve parça parça değil, bir topluluk olarak düşünülünce, başka türlü hüküm vermek kabil olamaz. Bir delegenin görüşmeye başladığı zaman istediği on şeyden kaçını ve hangilerini feda edeceğini yalnız kendisi bilir. Başarı, biri feda ettiği zaman, ikiyi koparabilmesindedir. O gün tamirat meselesi halledilmekle sonraki meselelerin hemen hepsine çözüm yolu açılmış oluyordu. Herhalde konferansın omuzlarından Venizelos'un ağırlığı kalkıyordu. Genel kanaat o idi ki konferansın bu tamirat derdini yendikten sonra yakında barışa kavuşmasına artık hiçbir şey engel olamazdı. [*]

İSMET PAŞA'NIN Gazi Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta dediği gibi, tamirat anlaşması arifesinde, konferansın konusunu teşkil eden meselelerin yüzde doksan beşi halledilmişti.

Konferansın ilk safhası özellikle dört meseleden dolayı kesintiye uğramıştı:

1 — Ekonomik meselelerin sonraya bırakılması,

2 — Türk - Yunan tamirat meselesi,

3 — Türkiye'deki yabancıların masuniyeti ile ilgili beyanname,

[*] İsmet Paşa ile Gazi Mustafa Kemal ve o zamanki hükümet arasında Lozan Konferansı münasebetiyle ve özellikle 'Tamirat ve Kuponlar müzakereleri' dolayısiyle karşılıklı olarak gönderilen tarihî telgraflar, "Nutuk" un 552'den 565'e kadar olan sayfalarında okunabilir.

4 — Düyunuumumiye kuponları.

Fakat müttefiklerin 11 Ocak tarihli projelerine göre, Türkiye Hükümetinin barışı kabul etmeden önce birinci ve ikinci derecede önemi olan diğer birçok noktalar hakkında da devletlerle anlaşması gerekmekte idi. Meselâ Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki 'hazinei hassa emlâki', İstanbul Hükümeti tarafından yapılan malî sözleşmelerin onaylanması, sıhhî işlere ait maddeler, yabancıların tâbi olacakları idare usulü, ticaret sözleşmesi bu cümledendi.

8 Mart tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, müttefiklerin 31 Ocak tarihli antlaşma projesine karşılık tekliflerini bildirdiği zaman, antlaşmanın üzerlerinde anlaşılmış ve anlaşılmamış mesele ve maddelerinin genel manzarası şu idi:

Türk karşı projesi 28 siyasal maddenin 14'üne, 25 malî maddenin 23'üne, —iki ek ile birinci ekin açıklama notası bunlar içinde idi— sıhhî işlere ait 5 maddenin 3'üne, 9 genel maddenin 7'sine ilişkin değişiklikler ve karşılık teklifler ileri sürüyordu.

Ekonomik faslın 45 maddesi, olduğu gibi, antlaşmanın yapılmasından sonra görüşülmek üzere ileriye bırakılıyordu.

Demek, asıl antlaşmanın 160 maddesinde 92'si yeniden görüşmeye ihtiyaç gösteriyor, diğer taraftan ayrıca da 3 madde teklif olunuyordu.

Boğazlar ve Trakya sınırları sözleşmeleri, bu son antlaşmaya ilâve edilen önemli bir madde dışında, karşı projemizde olduğu gibi bırakılmıştı.

Nihayet ticaret sözleşmesinin 20 maddesinden 17'si ve yabancılara ait sözleşmenin 26 maddesinden 20'si için değiştirilmiş şekiller gösteriliyordu. Müttefiklerin 5 fıkrasından 3'ü de yine değiştirilmekte idi.

Müttefikler, arazi meselelerinde esaslı değişiklikler gerektirecek teklifler yapılmamak kaydiyle, bütün bu karşılık Türk teklifleri hakkında müzakereye girişmeyi kabul etmişlerdi. Ekonomik meseleler arasında en fazla tartışmaya sebep olan bir maddenin, müttefikler tebaası ya da adları itibariyle Osmanlı şirketleri tarafından savaştan önce Türkiye'de alınmış olan imtiyazlara karşı yapılacak muamelenin önce Türkiye Hükümetiyle imtiyaz sahipleri arasında doğrudan doğruya görüşülmesine de muvafakat göstermişlerdi. Bu sırada antlaşmanın bütün ekonomik faslı yeniden gözden geçirilecekti.

Bu suretle ikinci Lozan konferansı 23 Nisan 1923'te toplandığı zaman yeşil masanın üzeri görüşme konusu olarak bu meselelerle dolu idi.

Şimdi, bir buçuk ay çalışmadan sonra, şu sonuçlar karşısında bulunuluyordu:

Antlaşmanın siyasal faslından Türk karşılık tekliflerine ait 14 maddenin 9'u üzerinde tam olarak anlaşılmıştı. Geriye kalan maddelerden Meriç'in «Talveg hattı» meselesi, «Merkep adaları» ve «Meis adası» meseleleri ayrı bir sınıf teşkil ediyorlardı. Bunların kesin olarak çözümlenmeleri, iki tarafın onayıyla antlaşmanın geri kalan kısımlarının halline bırakılmıştı.

Suriye ile Irak sınırlarına ait olan 3'üncü madde ve Türkiye'nin İskenderun ve Antakya üzerindeki hakları ile Fas ve Batı Trablus tebaalarının Türkiye'deki durumuna ait olan 16'ncı ve 17'nci madeler görüşülmüş, kesin şekilleri tanzim edilmek üzere idi. Bu meseleler, gösterdikleri teknik bazı güçlüklerle beraber, halledilemiyecek gibi değillerdi.

Antlaşmada malî maddeler üç kısma ayrılıyordu:

1 — Osmanlı borçları,

2 — Tamirat,

3 — Çeşitli maddeler,

A — Savaştan önceki Osmanlı borçlarının yıllık toplam üzerinden değil, fakat itibarî sermayeleri üzerinden taksimi hakkında Şubat ayı içinde verilen karar bu birinci faslı bir kere daha gözden geçirmeyi gerektirmişti. Bu uzun çalışma başarıyla sonuçlanmış sayılabilirdi. Bu konuda, İsmet Paşa'nın 4 Şubat tarihli mektubunda ileri sürdüğü tekliflerin başlıcalarını müttefikler kabul etmişlerse de, Osmanlı Devleti'nin çıkardığı kâğıt paraların tedavülden çekilmesine Türkiye'den ayrılan toprakların da katılmaları konusu ile borçların faizlerini Fransız frangı ile ödeme teklifini henüz kabul etmemişlerdi. Osmanlı borçlarını Fransız frangıyle ödemek, basit ifadesiyle, bu borçların Türkiye sırtına yüklenmek istenen ağırlığının beşte dördünden devleti kurtarmak demekti. Bu yönden faizlerin hangi para ile ödeneceği meselesi koca soru işareti halinde konferansın tepesinde asılı durmakta idi. Bu meseleler dışında, Yunan heyetinin Selânik birleşme hattının kilometre teminatı parasını Osmanlı borçları cetveline sokmak isteğinin doğurduğu meseleler ile on iki adanın Osmanlı borçlarından alacağı hissenin anlaşılabilmesi için adaların 1912 tarihinde mi, yoksa Lozan antlaşmasıyla mı İtalya'ya bırakılmış sayılacağının tâyini de henüz kararlaşmamıştı.

B — Tamirat konusu halledilmişti.

C — Çeşitli maddelere gelince: Görüşülmesi gerekli iki mesele, Türkiye'den ayrılan topraklardaki 'hazinei hassa emlâki'yle İstanbul hükümeti tarafından yapılan malî anlaşma meseleleri, uzmanlar tarafından görüşülüyor, görüşmelerin gidişine göre bir uzlaşmaya varlacağı ümidediliyordu.

Konferansın olumlu sonuçlarından biri de ekonomik meseleleri görüşen uzmanlar arasında antlaşmanın ekonomik faslına dair yapılan anlaşma idi. Türk karşı projesi müttefikler projesinde yazılı maddelerin bazan teferruatına, bazan esaslarına itiraz etmekte idi. Şimdi çeşitli maddelere ait bir iki ihtirazi kayıt ile imtiyazlardan söz eden fasıl istisna edilirse, 72 No.lıdan 107 No.lıya kadar olan maddeler üzerinde uyuşulmuştu.

Uzmanlar, antlaşmanın Türkiye'deki yabancılara ilişkin ikinci faslı üzerinde de anlaşmışlardı.

Ticaret sözleşmesinin bazı maddeleri tetkik edilmişti. Bu meseleye dair yazılmakta olan rapor komitede anlaşmazlık doğurabilecek nitelikte değildi.

Ekonomik meseleler konusunda yalnız asıl antlaşmanın (94 - 100)üncü maddeleri kalıyordu ki bunların kesin olarak halli Ankara'da Türk Hükümetiyle imtiyaz sahipleri arasında yapılmakta olan görüşmelere bağlı duruyordu. Ancak konferanstaki yabancı heyetler bile, imtiyazlar meselesinin barışı geciktireceği düşüncesinde değillerdi.

Antlaşmanın geri kalan maddelerine gelince:

«Sıhhiye faslı»nda (129-133'üncü maddeler)le Gelibolu'daki mezarlık sahası ziyaretçilerinin göreceği işlemlere ait olan 144'üncü maddenin ekinde, karşılıklı müsaadelerle, tamamen anlaşılmıştı.

Antlaşmanın bu faslındaki diğer maddeler, Boğazların ve İstanbul'un uzun süre işgalinin tasfiyesi konusunda pratik bazı zorluklar doğuruyordu. Meselâ müttefiklerin adlî kararlarından dolayı teminat esasını koyan 152 ve 153'üncü maddelerle deniz ganimetleri mahkemelerinin kararlarına ve mütarekeden sonra tüccar gemilerinin zaptına dair hükümlere ait 157'nci madde bu cinstendi. Fakat uzmanlar komisyonunda bu konuda bir anlaşmaya doğru yüründüğü

fark edilmekte idi. 154 ve 155'inci maddelerin yalnız yazılış şekilleri kalmıştı. Bazı devletlerin antlaşmadaki malî ve ekonomik maddeleri kabul edebilmelerine dair olan 159'uncu maddenin de halli umuluyordu.

Türk karşı projesinin Bulgaristan ve Türkiye arazisindeki iki nokta arasında transit işlemlere dair Trakya sınır sözleşmesine koyduğu yeni madde üzerinde de uyuşulmuştu.

Genel af beyannamesinin üç dört noktasında anlaşılamıyordu. Bunlarla meşgul olmak üzere özel bir komite kurulmuştu. Bu komite bir iki toplantıda çalışmalarını sona erdirecekti.

Hukuk müşavirlerinin birçok zamanı, Türkiye'deki müttefikler tebaasının ve müttefikler memleketlerindeki Türk tebaasının ikamet, ticaret, adliye meselelerinde durumlarını tayin edecek sözleşmenin görüşmesiyle geçiyordu. Bu sözleşmede yazılı her maddeye «mukabeleibilmisil» esasını sağlayacak bir şekil bulmak lüzumundan dolayı bu görüşme uzun ve güç oluyordu. Fakat hukuk müşavirlerinin çalışmaları tam bir anlaşmayla biterek sözleşme projesi birinci komiteye verilmek üzere idi.

Türkiye'deki müttefikler okullariyle dinî müesseselere vesaireye ait olan iki madde üzerinde, Türkiye'nin egemenlik haklarına ilişkin olmaları yönünden, çetin tartışmalar olmuştu. Neticede mesele Türkiye başdelegesinin üç müttefik heyet reisliklerine bir mektup vermesi şekliyle tamamen halledilmiş bulunuyordu.

Şubat ayında barışın yapılmasına başlıca engellerden birini teşkil eden «Türkiye'de ecnebilerin tâbi olacağı adli usul» hakkındaki beyanname, birinci komitede uzun şiddetli görüşmelere sebep olmuştu. Müttefikler 4 Şubat'ta kendilerinin teklif ettikleri «Montanya» formülünü şimdi yi-

ne kendileri kabul etmek istemiyorlar, yeni kayıtlar teklif ediyorlardı. Bu ilâvelerle barıştan itibaren beş sene süreyle yabancılar tebaasını yeni bir çeşit 'himaye sistemi' içine almak istiyorlardı.

Konferansın geriye kalan en zorlu bir noktası bu nokta idi. Müttefikler görüşme dışında bırakılan, daha doğrusu özel görüşme sahasına alınan iki üç noktanın halline kadar 'adli usul beyannamesi'nin görüşülmesini —konferansı yeni bir kesintiye uğratmaması için— geciktiriyorlardı.

Demek, antlaşma maddeleri üzerinde yapılacak dikkatli bir incelemenin de göstereceği gibi, her iki tarafın delegeleriyle siyaset, askerlik, maliye, ekonomi ve hukuk danışmanları arasında cereyan eden görüşmeler, güçlüklerin büyük bir kısmını halletmişti.

Yenilen zorlukların azametini kavrıyabilmek için mücadelenin birbirine tam zıt iki düşünüş ve görüş tarzı arasında, bir taraftan yüzyıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu'nu mutlaka parçalamaya azmetmiş ve o impartorluğu kısmen zapt ile kısmen sömürge haline getirmiş büyük devletler ve diğer taraftan «Mondros» antlaşmasını yırtarak silaha sarılan ve «Mondros» arkasından «Sevr» antlaşmasını da parçalıyarak kendi egemenliklerinden başka birşey tanımıyan Yeni Türkiye arasında cereyan ettiğini hatırlamak yeter.

Görüşme o derece çetin idi ki, İngiliz başdelegesi, meselelerin niçin geciktiğini, niçin bir an önce barışın elde edilemediğini soran Londra'ya, nihayet resmî bir muhtıra ile şu açıklamayı yapmak mecburiyetinde kaldı:

«Uğranılan müşkülâtı tamamen idrak edebilmek için 1918 mütareke senesinden beri cereyan eden vakaların tarihini tekrar etmek lâzım gelir. Bir fikir edinebil-

mek için, müttefiklerin bugün Lozan'da yeni teessüs etmiş, fakat millî hâkimiyet ile şeref ve haysiyet bahsinde gayet hassas, Yunanistan ile giriştiği son muharebeden galip çıkmış, binaenaleyh müttefiklerin 1918'deki galibiyetini unutmaya meyyal, her halde yapılan bütün görüşmelere diğer devletlerle tam bir müsavat dairesinde iştirak eden bir heyetle müzakere etmekte olduklarını söylemek kifayet eder. İtilâf, muahedenin her maddesi hakkında sabırlı müzakereler neticesinde temin edilmek lâzımdır. Her iki taraf da sulh istiyor; fakat herkesin arzu ettiği gayeyi cebren temin etmek mevzuubahis değildir.»

İşte İsmet Paşa'nın Ankara'ya yazdığı gibi, antlaşmayı teşkil den meselelerin yüzde doksan beşi halledilmişti ve Yeni Türkiye adına müttefiklerle görüştüğü zaman devleti nasıl temsil ettiğini ve yarattığı etkilerin niteliğini ise İngiliz delegeler heyeti bu resmî izah raporundan alınan cümleler tam bir aydınlık içinde göstermekte idi.

Gerçekten Lozan konferansının çetin görüşme havasını, müttefikler heyetlerinin o konferansta ne gibi vaziyetlere düşmüş olduklarını bu cümlelerin çizdiği hayret verici tablodan daha kudretle ifade kabil değildi. Zorluğun derecesini kavrıyabilmek için mutlaka o havayı teneffüs etmiş olmak ve bunun için de konferansın içinde bulunmak, görüşmelerin özel ikliminde yaşamak lâzımdı. Değil binlerce kilometre uzaktaki Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti, müttefikler heyetlerinin temsil ettikleri diğerleri, Roma, Paris, hatta Londra Hükümetleri bile, anlaşılıyor ve görülüyordu ki, bulundukları merkezlerde, görüşmeleri yalnız zabıtlar, şifreli raporlar üzerinden takibetmekle Lozan konferansının nasıl ceeryan etmekte olduğu hakkında yine tam, açık bir fikir sahibi değillerdi. İngiliz başdelegesi Sir Horas Rumbold'un raporu bu gerçeğin resmen ifadesiydi.

MESELELERİN ÇÖZÜMÜNE DOĞRU

«TAMİRAT ANLAŞMASI» üzerinden daha 48 saat geçmeden Lozan konferansı ana meselelerden birini, İtalyanların Castellorizo adını koydukları «Meis» adası meselesiyle 12 adaya düşecek Osmanlı borçları hissesinin hangi tarihten itibar edileceği hakkındaki anlaşmazlığı halletti. Mösyö Montanya son iki hafta içerisinde İsmet Paşa'yı arka arkaya ziyaret ve her vesileden yararlanarak Türkiye ile İtalya arasında asılı kalan bu iki meselenin de bir an önce hallini rica edip durmaytaydı. Nihayet bir özel görüşmede «Meis» adasiyle 12 ada Osmanlı borçları hissesinin hangi tarihten başlıyacağı meseleleri etraflıca konuşuldu. Mösyö Montanya Meis adasının nihayet bir taş parçasından ibaret olduğunu, fakat Mussolini kabinesi için 'bir şeref ve izzetinefis kayası teşkil ettiği için' bu derece ısrar ettiklerini söylüyordu. İtalyan başdelegesinin yana yakıla anlattığı duruma göre, genel savaştan sonra bir an olmuştu ki, devletler İtalya'yı yalnız fedakârlık eden küçük bir

memleket gibi kabul etmeye koyulmuşlardı. İtalya devletlere inanarak savaşa girmiş, fakat hiç tatmin olunmamıştı. İtalya vermiş, vermiş, boyuna fedakârlık etmişti. Bunun üzerinedir ki günün birinde Mussolini İtalya'nın başına geçmiş ve «artık yeter!» demişti.

— «Dâhilde karışıklık yeter, hariçte fedakârlık yeter!»

Montanya'ya göre Mussolini bu siyasete sadık kalmıştı. Fakat bu politikanın her tarafta henüz birçok düşmanları vardı. Onun için bu taş parçası, bu önemsiz «Castellorizo» adası, Türkiye için hiçbir şey değilken, İtalya için bir hükümet izzetinefsinin büyük sembolü halini alıyordu. Mösyö Montanya'ya göre İtalya bu adadan vazgeçememek vaziyetindeydi. Çünkü bu fedakârlık Mussolini'yi ve kabinesini gülünç duruma düşürebilirdi. Mösyö Montanya'nın bu açıklamaları, ricaları, ısrarları karşısında, İsmet Paşa bu açıklamanın verdiği kanaatten çok kendi görüşme planının etkisiyle sonunda şu çözüm yolunu teklif etti:

— «Meis adası üzerinde ısrardan en büyük fedakârlık olmak üzere ve ancak şu iki şartla vazgeçeriz:

A — İtalyanlar bu adanın hiçbir şekilde aleyhimize kullanılmayacağına dair askerî teminat verirler.

B — İtalyanlar On İki ada Osmanlı hissesinin 1912 yılından itibaren taksimini kabul ederler.»

Mösyö Montanya, yine birçok demeçle itiraz etmek istemiş, fakat İsmet Paşa bu sefer artık hiç bir görüşme kabul edemiyeceğini hissettirmişti. Mösyö Montanya nihayet «Meis» adasını alabilmek için İsmet Paşa'nın iki şartını kabulden başka çözüm yolu olamıyacağına kanaat getirerek Türk teklifini kabul etmişti.

Bu suretle iki mesele aynı zamanda, yani hem Meis adası, hem on iki adanın Osmanlı borçları hissesinin han-

gi tarihten itibaren taksim olunacağı, halledilmekteydi.

Bu anlaşma ile Yunanistan'dan sonra İtalya ile de aramızda artık ihtilâflı ve barışa engel olabilecek mesele kalmıyor ve belli başlı meselelerden ikisi daha ortadan kalkarak yol temizlenmiş, geriye kalan daha çetin anlaşmazlıklar öncesinde İtalya kazanılmış oluyordu. Anlaşmanın ilk etkisiyle İtalyanların söylediği şu oldu:

— «Türkler göreceklerdir ki bundan böyle Mösyö Montanya kendilerinin menfaatlerini daha hararetle müdafaa edecek, Türkiye'nin avukatı olacaktır!»

Mösyö Montanya'nın ilerki görüşmelerde görülecek hiç olmazsa tarafsız tavırlarını beklerken, şimdilik şu durum muhakkaktı ki, Yunanistan'dan sonra İtalya da, artık, masa başında, ellerinde kalem, yalnız barışı imza etmeyi bekliyorlardı.

Önce tamirat, arkasından Meis adası, Meis adasiyle beraber On İki adanın Osmanlı borçları hissesi halledilince, İsmet Paşa müttefikler başdelegelerine başvurarak Lozan'da sonu gelmiyen görüşmelerle vakit geçirilemiyeceğini, antlaşma maddelerinden büyük kısmının incelenip değiştirildiğini, geriye kalan asılı meselelerin de hızla halledilmesini istedi. Türk başdelegesinin bu teşebbüsünü müttefikler tasvip ettiler. Arka arkaya özel toplantılar yaparak geriye kalan ana meselelerin de gizli konferanslarda görüşülmesini, halledilmesini kararlaştırdılar.

İsmet Paşa'nın «tamirat» meselesinden sonra «geriye kalan meselelerin de pek yakında müzakere edileceğini zannediyorum» şeklindeki tahmini isabetliydi. Geriye kalan meselelerin özel toplantılarda halline karar verilmesi ümit verici belirtilerdendi. Çünkü açık toplantılarda istenilen sonucu ve faydayı elde etmek daha zor bir hale gelmişti.

Bu toplantılarda delegelerin hareketlerine, sözlerine birçok özel endişeler karışıyordu. Müttefikler delegeleri, bu açık oturumlarda bütün dünya önünde Türkiye'ye karşı fedakârlık yaptıkları hissini vermemek, aralarında birlik varmış gibi hareket etmek görüşleri ile hareket etmekteydiler. Bu sebeplerle meselâ «Montanya formülü» gibi özellikle İngiliz heyetinin bir haysiyet meselesi haline koyduğu ve böyle düşündüğünü sezdirdiği sarp meseleleri özel, yani gizli konferanslarda halle çalışmak her halde daha elverişliydi. Bu takdirde gösteriş nutuklarına lüzum kalmadan görüşme çabuk biter, ne olacaksa bir an önce olurdu.

Bir ay açık toplantılarda görüştükten sonra konferansın birdenbire resmî oturumlar yerine özel görüşmeler şekline dönüşmesi bu düşüncelerden ileri geldi. «Özel görüşmeler» kararı konferansta yine iyimser rüzgârlar estirmeye başladı. İşler buraya geldikten sonra özel konuşmaların sonuçsuz kalabileceğine ihtimal verenler genellikle çok değildi.

Özel konferanslar geri kalan dört ana meseleyi:

1 — «Adlî usul» (Montanya formülü),

2 — Osmanlı borçlarının faizleri (kuponlar),

3 — Yabancı şirketler (imtiyazlar),

4 — İşgal altındaki Türk topraklarının boşaltılması (İstanbul ve Boğazlar),

işlerini görüşürken uzmanlar da komitelerin esaslarını çözümleme ve kendilerine havale ettikleri maddelerin yazılış şekillerini tesbit edeceklerdi. Böylece ortaya antlaşmanın her taraftan sarfedilen gayretlerle kısa zamanda hazırlanması imkânı çıkmaktaydı.

İki üç meselenin bir haftada birbiri ardından halli böy-

le iyi bir hava yaratınca, konferans genel sekreteri o ihtiyatlı Mösyö Massigli bile, bir akşam smokinini giymiş, upuzun boyu ile holde gezinip dururken: «Galiba sulh oluyor?» sorusuna:

— «Öyle görünüyor, esaslı birkaç mesele kaldı, onlar da birkaç haftada halledilir» cevabını vermekten ve biraz durduktan sonra:

— «Sulhun yakında imzalanacağı kanaati bana da geldi. Delili: İmza merasimi için yer intihabına bile başladım!» diye ilâve etmekten çekinmedi.

■

BU ARADA malî komite toplanarak müttefiklerin Türkiye'den istediği tazminat ve Türkiye'nin Yunanlılardan istediği tamirat meselelerine ait olan 57 ve 58'inci maddeleri resmen halletti.

Celse açılınca General Pellé 3 Şubat'ta yapılan özel görüşme sırasında bir prensibin kararlaştırıldığını söyliyerek bu prensibe Türkiye'ce teklif edilen karşılık metni okudu ve şöyle dedi:

— «Türkiye'nin teklifini hal suretinin Fransa adına kabul edildiğini beyan ederim. Evvelki günkü hususi toplantıda Türkiye Yunanistan'a karşı olan tamirat isteğinden vazgeçmekle insani hislerini gösterdi. Müttefikler de tazminat isteğinden vazgeçiyorlar. Tebaamızın muharebede uğradığı zararların yekûnu ile itilâfa tevfikan bize geçen meblâğ arasındaki fark büyük olmakla beraber sulhun akdi hususundaki iyi niyetimizi göstermek için bunu kabul etmiş bulunuyoruz. Maddenin ikinci fıkrasında bahsedilen meselenin imtiyazlar faslına geçirilmesini münasip görüyorum. Bu, müttefikler sermayesiyle ku-

rulan Osmanlı şirketlerinin zararlarının tazmini meselesidir. Gerçi mesele henüz Ankara'da müzakere safhasındadır. Fakat bir defa daha Türk heyeti tarafından tazmin keyfiyetinin teyidedilmesini isterim. Yalnız şunu ilâve edeceğim ki Yunan ordu ve hükümetinin işgal hareketleri zamanında bu şirketlerin uğradıkları zararlar tabiatiyle Yunan Hükümetine ait olacaktır.»

İsmet Paşa:

— «Maddenin tarafınızdan şimdi tasdikini memnuniyetle görüyorum. Hakikatı halde bu mesele evvelki konferansta ve Türkiye'nin fedakârlığı ile hallolunmuştu. Bugün yalnız tasdik ediliyor. Türkiye sulha varmak için pek çok zararları göze aldı. Şirketlerin tazminatı meselesine gelince, bu hususta ne hal için, ne istikbal için hiçbir taahhüde girmem. Esasen Osmanlı şirketlerinin uğradıkları zararlar tamirat meselesiyle alâkalı değildir.»

General Pellé:

— «Malûmdur ki siyasi müzakerelerde taraflar evvelâ en yüksek isteklere kalkar ve o istek noktasından iki taraf birtakım müsaadelerle birbirlerine yaklaşırlar. Yani Türkiye de, bizler de, bu yolda hareket ederek uzlaştık. İsmet Paşa Hazretlerinin şirketler işinin bu mesele ile alâkalı olmadığı hususundaki sözleri doğrudur. Yani o mesele bu fasla girmez. Fakat ortada müttefiklerin sermayeleriyle teşekkül eden şirketlerin zararı vardır. Yunan ordusunun verdiği zararları Yunanistan tazmin edecektir. Türkiye de harb neticesinden dolayı verdiği zararları tazminden sarfınazar etmiyor zannındayım.»

İsmet Paşa:

— «Yunan ordusunun verdiği zararların size ait olan kısmını tâyin ediniz. Bize gelince, müttefikler tebaasının

zarar ve ziyanı, karşılıklı müsaadelerle halledilmişti. Halbuki şimdi, Osmanlı şirketleri zararlarının tazminini istiyorsunuz. Buna akıl erdiremedim?»

General Pellé:

— «Bahsettiğimiz Osmanlı şirketleri müttefikler sermayeleriyle teşekkül etmişlerdir. Bunların Osmanlılığı yalnız bir addan ibarettir. Bu şirketlerin doğrudan doğruya Türkiye Hükümetiyle görüşmeleri esasını kabul ettik. Eğer hükümetlerimizle anlaşırlarsa zaten mesele kalmaz. Ben şimdilik suitefehhüm olmasın diye tasrik ediyorum. Bu şirketlerin sermayeleri meyanında Türk sermayesi olarak on para yoktur. Onların sermayelerine ait haklardan vazgeçemeyiz. Gerçi müttefikler tebaasının zarar ve ziyanı karşılıklı halledildi, fakat şirketlerin sermayesi bu araya girmiş değildir. Biz onları tazmin yekûnuna dâhil etmedik; yoksa daha çok tazminat isterdik. Yanlış anlamaya mahal kalmasın diye meseleyi tasrih ediyorum.»

İsmet Paşa:

— «Ben de yanlış anlamaya mahal kalmaması için diyorum ki bu şirketlere karşı ne bugün, için, ne yarın için zarar ve ziyan tazminini taahhütedemem. Onlar Osmanlı şirketleridir. Ankara'da hükümetimle görüşüyorlar. Şirketlerin ecnebi olduklarını farz edersek müttefiklerin zarar ve ziyanı halledilmiş olduğu için şirketler bir şey istiyemez. Eğer şirketleri Osmanlı addediyorsak, o zaman kendilerini Türkler gibi bize bırakınız.»

General Pellé:

— «Şirketleri tamamiyle ecnebi sayacak olsaydık istediğimiz tazminatın yekûnu çok kabarırdı. Bununla beraber Osmanlı şirketlerinin zararını izale için mutlaka para

şart değildir. Meselâ imtiyaz müddetlerini uzatmak, yahut şartnamelerin hükümlerini vergiden affetmek gibi müsaadelerle, tevsi etmekle de zarar tazmin edilebilir. Şirketlerin tekrar hayat bularak faaliyete geçmeleri Türkiye'nin menfaatleri icabındandır. Menfaatleriniz müşterek olduğu için aranızda konuşmanızı kabul ettik. Bizim vaziyetimiz ve maksadımız yalnız Osmanlı şirketlerindeki sermaye sahiplerinin menfaatlerini korumaktır.»

İsmet Paşa:

— «Şirketler meselesini burada konuşamam. Yine tekrar ediyorum: Bu şirketlerin isteyecekleri tazminat için ne halen, ne istikbalen hiçbir taahhüde giremem.»

General Pellé:

— «İstediğimiz her halde tazminat verilmesinin taahhüdü değildir. Dediğim gibi o şirketler imtiyazlarının yeni iktisadi şartlara göre tadil edilmesi de aynı neticeyi verir.»

İsmet Paşa:

— «Biz burada tamirat meselesini konuşuyoruz. Bu bahis kapanmıştır. Şirketlere tazminat meselesi bu bahse giremez. Onlar hakkında taahhüt de kabul edemem. Şirketler Ankara'ya, zannedersem tazminat istemeye gitmiş değillerdir.»

General Pellé:

— «Tazminat tâbiri esasen doğru değildir, istedikleri bir tavizdir. Mukavelelerin tadili bizce daha muvafık olabilir.»

İsmet Paşa:

— «Şirket mümessillerinin Ankara'ya gitmeleri Osmanlı şirketleri oldukları içindir. 'Türkiye Hükümeti ile uzlaşamazlarsa mesele buraya gelir' diyorsunuz. Uzlaş-

mıyarak gelirlerse siz de meseleyi o zaman müzakere mevkiine koyabilirsiniz.»

General Pellé:

— «Şirketlerin zararları dikkate alınmadan bu mesele nasıl halledilir?»

Sir Rumbold:

— «Bir misal söyliyeyim: Meselâ telefon şirketi... Harb zamanında fena idare edildiği için zarar etmiştir.»

Hasan Bey:

— «Fena idare kârı azaltır, mutlaka zarara sokmaz.»

Bu yolda İsmet Paşa, Sir Rumbold, General Pellé arasında tartışma sürüp gider.

Sonunda General Pellé dedi ki:

— «Herkes noktai nazarını söyledi. Ankara'da hallolunmadığı takdirde meseleye tekrar dönmek üzere maddenin tehirini isterim.»

58'inci madde: Yunan tazminatı.

Bundan sonra 58'inci maddeye geçildi. General Pellé söz aldı:

— «Heyeti murahhasa reislerinin cumartesi günkü hususi toplantısında bu mesele hakkında bazı esaslar kabul edildi. Esasları aşağıda söylüyorum. Bu esaslar dâhilinde metin ihzarı için maddeyi mütehassıslara havale edelim:

1 — Yunan Hükümeti tazminat itasını esas itibariyle kabul eder.

2 — Türkiye tazminat almaktan amelî surette vazgeçer.

3 — Müttefikler sermayelerini haiz Osmanlı şirketlerinin Yunan ordu ve Hükümeti tarafından uğradığı zarar Yunanlılar tarafından tazmin edilir.

4 — Türk ve Yunan Hükümetleri 1918 ikinciteşrinden itibaren birbirlerinden zaptettikleri vapurları karşılıklı iade ederler.

5 — Karaağaç mıntıkasında hudut tashihi yapılacaktır.»

General Pellé'den sonra Mösyö Venizelos söz aldı:

— «Müttefiklere ait sermayeli şirketlerin zararlarının tazmini evvelce kararlaşmış bir keyfiyettir. Bu Yunan Hükümetiyle müttefikler arasında bir meseledir. Buna Türkiye'nin karıştırılmamasını rica ederim.»

Mösyö Venizelos'un bu sözleri üzerine İsmet Paşa, Yunan ordusundan alacaklı olan bazı Türk tebaasının haklarını ileri sürdü. Venizelos bu sözden Yunan ordusunun belge ile müsadere ettiği vergilerinin sözkonusu olduğu anlamını çıkardı. Telâş gösterdi, bunları kabul edemiyeceğini söyledi:

— «Sulh arzusiyle Türkiye'ye fazla müsaadelerde bulundum» dedi.

General Pellé savaş vergileri tarzında, alınan eşya bedellerinden müttefiklerin de vazgeçtiklerine göre son 'tamirat' anlaşmasiyle Türklerin de vazgeçmiş olmalarının tabii bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine İsmet Paşa.

— «Muntazam bir mukavele ile Yunanistan Hükümetine mal verdikleri için alacaklı olanlar ne olacak» diye sordu.

Mösyö Venizelos bu suale red mahiyetinde cevap vermedi ve neticede esaslar değişmemek şartiyle mütehassısların bu maddeleri tesbit etmelerine karar verildi.

Karaağaç sınırının düzenlenmesi :

Daha sonra General Pellé, Karaağaç mıntıkasındaki sınır değişikliklerinden söz etti. Yugoslavya delegesi Yuvanoviç:

— «Sulhun yapılmasına engel olmamak için evvelki günkü ihtirazi kaydımda ısrar etmiyorum. Yalnız sözlerimin zabıtta kalmasını rica ederim» dedi.

Müttefikler delegeleri Yugoslav delegesine teşekkür ettiler.

Sir Rumbold bir beyanname okudu. Bu beyannamede sınırların düzenlenmesinden sonra Rumeli şimendiferlerinin Yunanistan'da kalan kısımlarında yapılacak nakliyata ait metnin yazılması sırasında Bulgar delegelerinin hazır bulunması lâzım geldiğini söyledi.

Daha sonra 59, 60, 61, 62, 63, 64'üncüye kadar Türk heyeti tarafından silinen maddelerin kaldırılması kabul edildi. Bu maddeler aslında müttefiklerin istedikleri on beş milyon altın liralık tazminatın nasıl ödeneceğine dairdi. Hiçbirinin antlaşmada artık yeri kalmamıştı. Müttefikler 57'nci maddede Türk karşılık teklifini kabul ettikleri için bu madde de değiştirildi. Ondan sonra 67, 69, 70'inci maddeler de değiştirilmek üzere uzmanlara gönderildi.

67'nci madde, Almanya, Avusturya, Macaristan'la Türkiye arasındaki savaş alacak vereceklerinin 'mahsubuna' dairdi. 68'inci madde esasen tarafımızdan kabul edilmişti. 69'uncu madde birinci tertip Türk kâğıt paralarına, kaldırılmasını istediğimiz 70'inci madde de 1 Kasım 1922'den önce eski Osmanlı Hükümeti ve düyunuumumiye meclisi ile âkit devletler tebaası arasındaki sözleşmelerin kabul edilmesine dairdi.

Bu maddeler de uzmanlara havale edildikten sonra toplantıya son verildi.

«ADLÎ USUL» BEYANNAMESİ

ARTIK konferans istenildiği gibi hızlanmışa benziyordu. «Tamirat anlaşması»ndan sonra yapılan özel bir toplantıda İtalyanlarla Meis adası ve On İki Ada'nın Osmanlı borçları hissesinin hangi tarihten itibaren başlıyacağı meseleleri üzerinde uzlaşıldıktan sonra birinci komite de toplanmış, müttefiklerin bizden istediği tamirat ile bizim Yunanlılardan istediğimiz tazminat meselelerini uzlaşılan şekilleriyle resmen halletmişti. Şimdi askıda kalan diğer dört ana mesele, yine Uşi Şatosu'nda, fakat konferansın gizli toplantılarında görüşülecekti.

Özel toplantıların birincisi 29 Mayıs'ta, saat on birde yapıldı. Saat on buçuğa doğru İsmet Paşa, yanında Münir Bey, Tahir Bey olduğu halde dairesinden indi, otomobiline binerek Uşi'ye gitti. Herkeste bir merak: Türkler Montanya formülünden vazgeçecekler mi? İngilizler yaptıkları teklifte ısrar edecekler mi?

Uşi'ye giden sokaklar her zamanki insan kalabalığı ve

tramvay, otomobil gürültüleri içinde çalkalanıyordu. Yağmurlu ve sıkıntılı günlerden sonra güneşi gören herkes kendisini dışarıya atmıştı. Şato, dışından bakılınca, Leman gölü ile Uşi parkının dekoru ortasında, o sessiz ve romantik duruşiyle, salonlarında bir adliye meselesinin hararetli görüşmesi yapılan bir milletler konferansı sahnesinden çok kendini tabiata ve kitaplara vermiş büyük bir şairin 'kâşane'sine benziyordu. Kapıda birçok bayraklı otomobiller vardı. Şöförler köşelerine çekilmişler, gazetelerini okuyorlardı.

Şato'nun büyük kapısından girildiği zaman çiçeklerle dolu bir hol bütün güzelliğiyle göze çarpıyordu. Burada, toplantının neticesini bekliyen gazeteciler, kendi aralarında konuşuyorlardı. Hepsinin birbirinden sorup öğrenmek istediği şuydu: Yabancılara ait adli usul yüzünden kesinti olabilir mi?

Kimse kesin birşey söylememekle beraber hemen herkeste İsmet Paşa'nın önceden kararlaşmış meselede fedakârlık yapmıyacağı kanaati hâkimdi.

— Türk başdelegesi fedakârlık edecek mi?

— Hayır.

— İngilizler tekliflerini geri çekecek mi?

— Hayır.

— Kesilme olacak mı?

— Hayır.

— O halde?

— .....

Durum bu idi: O halde? Cevap yoktu.

Saat bire doğru İsmet Paşa herkese iltifat ederek merdivenlerden indi, otomobiline bindi, Lozan Palas'a döndü. Konferans dağılmıştı.

Ne olmuştu?

Müttefikler, özellikle İngilizler, Montanya formülünün Türkiye'de yaşamak, çalışmak isteyen yabancılar için yeterli teminat olmadığını söylemişlerdi. Türk mahkemelerinin; Türk zabıtasının henüz 'ıslah edilmediğini', dışardan sermaye getirip Türkiye'de çalışacak yabancılara emniyet vermenin her şeyden önce Türkiye'nin kendi menfaati olduğunun takdir edilmesi gerektiğini ileri sürmüşler, teklif ettikleri taahhütlerin Montanya formülünün esaslarını değiştirmediği noktasına İsmet Paşa'nın dikkatini çekmişlerdi. Nihayet teklifin beş yıllık bir 'intikal devresi' için ve geçici olduğunu ilâve etmişlerdi. Özellikle kapitülasyonlar hakkındaki maddenin Türk teklifine göre müttefikler tarafından kabul edilmiş olduğunu söyliyerek Türkiye'nin bu yönden de bir şüpheye düşmiyeceğini iddia etmişlerdi.

Türkiye başdelegesi bu ifadeleri dinledikten sonra özel görüşmelerde birçok defalar söylediklerini kesin bir dille bir daha tekrar etmişti: Ankara Büyük Millet Meclisi hükümeti bu 'adli usul' meselesinde çok hassastı. Türkiye barışı elde etmek için şimdiye kadar ardı arkası kesilmiyen fedakârlıklar yapmış, daha birkaç gün önce tamirat meselesinde müttefiklerin teklifini kabul etmişti. Şimdi de en önemli ve fazla olarak önceden uzlaşılmış bir noktada yeniden bir müsaade isteniyordu. Türkiye artık bunu yapamazdı. Adlî usul meselesinde Büyük Millet Meclisi hükümetinin hareket yolu asla değişemezdi. Memleketin kazai yetkilerine hiç bir şekilde müdahale ettirmemek Büyük Millet Meclisi'nin en esaslı bir prensibiydi.

İsmet Paşa bu açıklamadan sonra:

— «Ben bunu değiştirmek kudretini haiz değilim. Esasen Montanya formülü bile Büyük Millet Meclisi'ni

memnun etmemiştir. Bununla beraber biz, kararlaşmış bir esastan geri dönmüş olmamak için verdiğimiz sözü tutuyoruz; «peki; kabul ettik» diyoruz. Saniyen müttefikler bize gönderdikleri notada da geçen konferansta kararlaştırılan esasların münakaşa edilmiyeceğini bildirmiş idiler. Onun için bu meseleyi mevzuubahis etmeye hiçbir suretle mahal ve imkân yoktur» dedi.

İsmet Paşa'nın kesin tavır ve ifadesi üzerine tartışma hiç bir sonuca varmadan üç saat sürmüştü. Sir Rumbold, teklif ettikleri değişik şekli eline alıp okuyarak İsmet Paşa'yı iknaya çalışmış, İsmet Paşa «hayır, kabul edemem» demiş, Mösyö Montanya araya girerek Türk başdelegesine rica etmeye ve bir arabulucu rolü oynamaya başlamış ve ilk özel konferans bu manzaraları gösterdikten sonra saat birde, öğleden sonra toplanıp tekrar görüşmek kararıyle dağılmıştı.

Akşam saat beş buçukta ikinci toplantı yapıldı. Hep aynı durum, tartışma, görüşme, ısrar, red, Montanya'nın ricaları, İsmet Paşa'nın kesin vaziyeti, nihayet saat yedi buçukta dağılma!

Toplantıdan ilk çıkan General Pellé oldu:

— «İkinci toplantıdan da sonuç çıkmadı» dedi.

Saat sekizde İsmet Paşa Lozan Palas'a döndü. O da:

— «Daha bir netice yok. Konuşuyoruz» demekle yetindi.

Yalnız anlaşılıyordu ki müttefiklerde ilk dönüş hareketleri başlamıştı. İsmet Paşa'nın kesin reddi karşısında ilk tekliflerindeki dört noktanın üçünden vazgeçmek eğilimini gösteriyorlardı. Ancak, asıl noktada dayanıyorlardı: Yabancıların tevkifinden ve evlerini araştırmadan önce adliye nezdindeki yabancı danışmanlara haber vermek nokta-

sı... Bunda ısrar ediyorlar, fakat bu ısrara biraz da rica karıştırıyorlardı. Ancak İsmet Paşa yine kabul etmiyordu. Vakit geç olmuştu. Konferans dağılmak üzereydi. Sonunda bu sürekli red cevapları üzerine:

— «Pekâlâ, mademki bizimkileri beğenmiyorsunuz. O halde siz bir karşı teklif yapınız» demişler ve adlî uzmanların İsmet Paşa'yı ziyaret ederek kendisinin göstereceği bir çare aranmasına karar vermişlerdi. Eğer iki taraf uzmanları İsmet Paşa'nın kabul edebileceği bir şekil bulabilirlerse, o zaman özel konferans ertesi sabah toplanacak ve yeni formülü görüşecekti.

Gece saat ona doğruydu ki, Mösyö Montanya ile Fransız danışmanı Mösyö Fromajo, İsmet Paşa'yı ziyaret ettiler. Bunlar müttefikler tarafından, Türk heyetiyle görüşerek Montanya formülü esas kabul edilmek üzere, küçük bazı değişiklik ile yeni bir formül aramaya memur idiler. İsmet Paşa'nın yanındaki bu toplantıda iki taraf adlî danışmanlarının hazır bulunması da gösteriyordu ki meseleye mutlaka bir çözümyolu bulunmak isteniyordu. Toplantı saat ondan gece yarısından sonraya, ikiye kadar dört saat sürdü. Uzmanlar uğraşa uğraşa Montanya formülünden pek farklı olmıyan, fakat müttefiklerin izzetinefsini kurtarabilmek erdemini taşıyan bir formülün üzerinde uzlaştılar. İsmet Paşa'nın odasında, iki taraf danışmanlarının birçok görüşmelerinden sonra, nihayet yeni formül ortaya çıkmıştı. Bu yeni şekil, Montanya formülünün esaslarını değiştirmiyordu. Özellikle konferansın ilk devresinde, İngilizlerin bir gece İsmet Paşa'nın dairesine gönderdikleri metnin **«Capitulaire»** şekillerinden hiçbiri bu formülde yoktu. Danışmanlar nihayet bir metin üzerinde uzlaşabildiklerini saat ikide kendisine haber verince, İsmet Paşa, tasvip için kendisine

gösterilen kâğıdı aldı, okudu ve yeni metne 'muvafakat ettiğini' bildirdi.

Sir Rumbold'un kabul ettirmek için yirmi günden beri uğraştığı İngiliz metni, yabancıları tevkif ve bunların evlerine girerek araştırma yapılması konusunda danışmanların muvafakatinin **'icradan evvel'** alınmasını, yani tevkif ve araştırma müzekkerelerinin yabancı danışmanlar tarafından vize edildikten sonra uygulanmasını şart koşuyordu. Montanya formülü ile İngiliz metni arasındaki önemli fark bu idi. Türk heyeti İngiliz metninin diğer noktalariyle beraber özellikle bu kaydına itiraz ediyordu.

Yeni metinle eski metin arasındaki farkları anlamak için müttefiklerin teklif ettikleri şu esaslara bakmak yeterdi:

«1 — Adlî usul projesinin birinci noktası devlet hizmetine alacağımız adli müşavirlere kanuna aykırı görecekleri hükümler ve muameleler hakkında dâva açmak, istinaf, temyiz, muhakemeyi iade yollarına dökülmek için müddeiumumileri harekete getirebilmeleri kaydı idi.

2 — İkinci nokta, müşavirlerin kabul edecekleri şikâyetler üzerine Türk kanunlarının iyi tatbikini temin için salâhiyetli adliye memurları yanında teşebbüste bulunabilmeleri kaydı idi.

3 — Üçüncü nokta, ecnebileri tevkif etmek ve bunların evlerini aramak hususlarında müşavirlerin muvafakatlerinin **icradan evvel** alınması noktasıydı.

4 — Dördüncü nokta, adli beyannamenin müşavirlerin kullanılmasına ve vazifelerine taallûk eden kısımlarının beş sene için ve geriye kalan kısımlarının daimi olması keyfiyeti idi.»

Çeşitli özel görüşmelerde ve en sonunda İsmet Paşa:

nın odasındaki son toplantı gecesinde, bu noktaların hepsi, sebepleri ileri sürülerek, reddedilmişti. Şimdi, yeni metne göre, Türk görüşü nihayet kabul ediliyordu. Danışmanların 'icraî vaziyetlere' asla karışmıyarak Montanya formülünde olduğu gibi, yapılacak şikâyetler üzerine yalnız adliye vekilini haberdar edebilmek yetkileri vardı.

Fazla olarak —ki burası en dikkate değer nokta idi— danışmanların mahkeme muamelelerini takip yetkilerine açıklık vermek için bunların hâkimler sınıfından olan memurların vazifelerine asla müdahale edemiyeceklerine dair bir fıkranın yeni metne ilâvesi de teklifimiz üzerine müttefikler tarafından kabul edilmekteydi.

Danışmanların İstanbul'da ve İzmir'de bulunmaları da, Montanya formülünde olduğu gibi, 'tasvip' edilmişti.

Danışmanların yargılama işlemleri hakkında bilgi edinmeleri için, tevkif ve ev arama işlemlerinin **'icra ve ikmalinden sonra'** İstanbul ve İzmir dairelerinde kendilerine haber verilmesi Türk heyetince kabul edilmişti.

Danışmanların sayısı hakkında da Montanya formülünde olduğu gibi yeni metinde hiçbir kayıt ve açıklığa rastlanmamaktaydı. Yalnız dört danışman alınacağı İsmet Paşa tarafından müttefikler delegelerine söylenmişti. Bu danışmanlar, savaşa girmemiş devletler tebaasından seçileceklerdi.

Müttefikler bu «harbe girmemiş devletler tebaasından» tabirine de önce itiraz etmek istemişler:

— «Artık sulh yapıyoruz. Bu gibi kayıtlara lüzum var mı? Bu bir haysiyet ve izzetinefis meselesidir» demişlerdi. Kendilerine bu kayıtta izzetinefsi kıracak hiç bir nokta olmadığı açıklanmış, bunun önceden kararlaştırılmış bir prensip olması itibariyle değiştirilemiyeceği anlatılmıştı.

Hatta, yeni metnin, Montanya formülüne göre daha lehimize bir noktası vardı ki o da danışmanların hiç bir suretle hâkimlerin vazifelerine müdahale etmiyecekleri noktasını açıkça ifade etmekte olmasıydı.

Danışmanlara yabancıların tevkifi ve evlerinin aranması muamelelerini 'icra ve ikmalden sonra haber vermek' kaydı da müttefiklerin vehimlerini gidermek için Türk heyetince kabul edilmişti ve bunun pratik bir önemi olmadığı bilinmekteydi.

Bu suretle adli usul projesinde eski Montanya formülü esaslarından hiçbiri Türkiye aleyhine tadil görmemiş oluyordu. Aynı zamanda gerek önceden kararlaştırılan şekilde, gerek bulunan son metinde ne devlet egemenliği ne de hâkimlerin bağımsızlığıyla mahkemeleri bozacak, ya da kayıtlayacak hiç bir nokta yoktu.

İsmet Paşa'nın yanındaki toplantı gece saat iki buçukta bu metin üzerinde karşılıklı bir anlaşma ile sona erdi.

■

ERTESİ GÜN özel konferans toplandı. Yeni metin ortaya kondu. Üzerinde bir saat konuşuldu. İsmet Paşa bu son metin üzerinde artık hiç bir değişiklik kabul edemiyeceğini, bunun Türk delegeler heyetinin kabul edebileceği en son şekil olduğunu kesinlikle bildirdi. Bu durum karşısında müttefikler delegeleri «pekâlâ» diyerek kabul etmeye mecbur oldular. Esasen yeni metin İngilizlerin izzetinefsini tatmin ediyordu. Çünkü bu meselenin yeniden görüşülmesiyle yeni bir şekil bulmak arzuları yerine getirilmişti. Yeni bir metin bulunmuş ve mesele kimsenin izzetinefsini kırmıyacak şekilde halledilmişti.

İsmet Paşa'nın kesin ifadesinden sonra, Sir Rumbold, General Pellé, Mösyö Montanya, metnin son şeklini «şahsen» kabul ettiklerini söylediler, fakat bu kabulü hükümetlerinin onayını almak 'ihtirazi kaydına talik ettiklerini' de ilâve ettiler.

Artık Montanya formülü, yani Türkiye'deki yabancıların adli usulü meselesi üzerinde de bir anlaşmaya varılmış bulunuluyordu. Şimdi meselenin yalnız resmî toplantıda tesbiti kalıyordu. Bunun için de müttefiklerin hükümetlerine bildirmeleri ve hükümetlerinin onaylarını almayı beklemeleri gerekiyordu. Fakat «müttefik hükümetlerin muvafakatlerini almak» kaydının İstanbul Boğazlarının tahliyesiyle borç kuponlarının hangi para ile ödeneceği meselelerini görüşme sırasında, İngiliz - Fransız delegeleri için yeni bir koz vazifesi görmesi de ihtimalden uzak değildi. Daha bir meseleyi ellerinde yarı halledilmiş vaziyette tutmak, kendileri için daha uygun görülebilirdi.

Ancak Lozan konferansı, bir meseleyi elinde sımsıkı tutarak diğer bir meseleyi hallettirmek safhasını çoktan geçmişti. Müttefikler artık geriye kalan diğer meseleleri Türk başdelegesinin arzularına göre halletmekten başka bir şey yapabilecek durumda değillerdi. Görüşmeleri geciktirebilirlerdi. Fakat artık sonuçları değiştirmek kabil değildi.

Görüşmelerin hızlandırılışından, delegelerin konuşuşundan, muhabirlerin telgraflarından, havadan, sudan, kokudan, kısacası her şeyden, konferansın sonuna yaklaştığı iyice anlaşılıyordu. Uzaktan barış âleminin beyaz ışıkları görünmeye başlıyordu. İsmet Paşa'nın ümidettiği gibi konferans tamirat meselesini hallettikten sonra, şimdi diğer ana meseleleri de birer birer hallediyordu. Tamirat mesele-

si bitmiş, Meis adası meselesi bitmiş, yabancılara ait adli usul meselesi bitmiş, geriye bir boşaltma meselesi ve bir de faizlerle imtiyazlar hikâyesi kalmıştı.

Ana meselelerden tahliye işi üzerinde bir prensip anlaşması vardı. İsmet Paşa bu meseleye halledilmiş gözüyle bakıyordu. Asıl büyük anlaşmazlık kuponların faizleri noktasındaydı. Bu nokta halledilirse, hatta boşaltmayla beraber resmî uzlaşma sahnesine girer, formalitelerini tamamlar ve biterdi. Kupon faizlerini de anlaşılıncaya kadar, belliydi ki, boşaltma, müttefikler için en büyük bir rehine vazifesi görecekti.

Kupon faizleri işinin çetin bir anlaşmazlık teşkil ettiği gizlenmemekle beraber artık ne Türk ve Fransız heyetlerinin oturduğu Lozan Palas'ta, ne İngiliz ve İtalyan heyetlerinin yerleştiği Beau - Rivage'de, ne Yunan ve ne Romen heyetlerinin bulundukları Royal'da, barışın yakın olduğundan şüphe edilmiyordu. İngiliz basın direktörü barış için, «Muhakkak» diyordu. Fransızlar; «Bir kupon faizleri meselesi kaldı, onun da elbet bir çaresi vardır» diye ümitli görünüyorlardı. Türk heyeti; «Kupon faizleri işinde noktai nazarımız kabul edilirse sulha mani kalmamıştır» görüşündeydiler. Yalnız herkeste bir nevi yorgunluğu, bir çeşit bezginliği andıran bir ruh hali de görülmeye başlamıştı. Ortada görüşülecek, konuşulacak, mücadele edilecek, heyecanlı telgraf çektirecek konu kalmamıştı. Bu, hararetini az çok kaybetmiş atmosferde Fransızların bir kupon meselesinden panik havası yaratabilmeleri zor bir manevra idi. Herkes, «Aman sulh olsa da kurtulsak!» demeye başlamıştı.

Amerikalılar:

— «Bu hava içinde faizler meselesi artık konferans

için tehlikeli olmaktan çıkmıştır. General Pellé meseleyi birkaç gün daha halletmezse hâmiller hakkında sulhun en büyük düşmanları kanaatini uyandırır. İşte beynelmilel konferans psikolojileri böyledir. En sona kalan meselenin talihi daima dâvacının aleyhine hallolunmaktır!» diyorlardı.

İsmet Paşa'nın odasında kararlaştırılan şekil, özel konferansta kabul edildikten sonra uzmanlar tespit edilen esasları taşıyan metni formül haline koymakta gecikmediler.

«Adlî usul beyannamesi»nin uzmanlar laboratuvarında kabul edilen son metni şöyle oluyordu:

«Türk murahhaslar heyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini mahkemeleri huzurunda ecnebilere tam bir adaletin tevziini tazammun eden teminatı vermeye ve buna **hâkimiyetini tamamiyle kullanmak suretiyle hiçbir ecnebi müdahalesi olmadan** nezaret etmeye muktedir olduğunu bildirmek fırsatına nail olmuştur. Bununla beraber Büyük Millet Meclisi Hükümeti medeni ve ahlâki terakkilerin haklı göstereceği ıslahatın vücuda getirilmesi zımnında tahkikat ve tetkikat icra ettirmeye hazırdır. Bu mülâhazaya binaen Türk murahhaslar heyeti aşağıdaki beyanatta bulunmayı arzu eder:

Türk Hükümeti beş seneden aşağı olmamak üzere münasip göreceği bir müddet için **1914 - 1918 harbine iştirak etmemiş olan devletlere mensup** ve Lâhey'deki beynelmilel adalet mahkemesi tarafından tanzim edilmiş olan listeye dâhil hukukçular arasından seçilecek Avrupalı hukuk müşavirlerini gecikmeden hizmetine almak niyetindedir.

Bu hukuk müşavirleri **Türk memuru olacaklar ve adliyeye tâbi bulunacaklardır.**

Müşavirlerin bazısı İstanbul'da, bazısı İzmir'de bulunacaklar, mezkûr vekâlette adli ıslahat komisyonlarının çalışmalarına iştirak ve **mahkemeler mensuplarının vazifelerine karışmamak şartiyle** Türk ticaret, hukuk ve ceza mahkemelerinin nasıl vazife gördüklerini takip, lüzum görecekleri raporları Adliye Vekâletine itâ, gerek hukuk, ticaret ve cezaya müteallik adli meselelerde, gerek cezaların icrası, gerek kanunların tatbiki hakkında şikâyetleri kabul (önce metinde istima yazılı idi) edecekler ve Türk kanunlarının tam bir surette tatbikini temin için bu hususta adliye vekilini haberdar edeceklerdir.

Müşavirler İzmir ve İstanbul kaza dairelerinde tevkif ve ev araştırmaları hususlarında dahi şikâyetler kabul edecekler ve **bu muameleler icra ve tenfiz olunduktan sonra** adliye vekilinin mezkûr mahallerde mümessili olan zat, yani istinaf müddeiumumilikleri tarafından geciktirilmeksizin haberdar edileceklerdir. Bu hususta mumaileyh mümessil doğrudan doğruya, yani adliye vekilinin tavassutu olmaksızın müşavire tebligat yapacaktır.

Umumi asayişi ihlâl ve tahkikatın iyi icrasını zorlaştırmayacak hallerde ecnebi maznunlarının kefaletle tahliyesi icra olunacaktır.

Hukuki ve ticari maddelerde tahkime müracaat mecaz olup hüküm kararları bidayet mahkemesi reisinin tasdiki üzerine icra edilecek ve bidayet reisi verilen karar umumi inzibata muhalif olmadıkça tasdikten imtina edemiyecektir. İşbu beyanname beş sene müddetle meridir.»

Dikkatli bir inceleme gösteriyordu ki, iki metin arasındaki başlıca fark, yabancıların tevkifi ve evlerini arama konusunda birincideki **«icra ve tenfizden evvel»** yerine ikincide **«icra ve tenfizden sonra»** kaydının konmasıydı. Fakat

bu küçücük kelime farkı, bütün bir millî egemenlik ve kazaî bağımsızlık farkıydı.

■

ADLİ USUL beyannamesinin hallinden sonra özel konuşmaların bütün ağırlığı, General Pellé ile İsmet Paşa arasındaki kuponlar meselesi üzerinde toplandı. Bununla beraber uzmanlar geceli gündüzlü çalışarak beyannameleri ve maddelerin değişik şekillerini hazırlamaya uğraşıyorlardı. Bu ara, sir Rumbold siyasal komiteyi toplıyarak halledilmiş ya da edilmek üzere olan meseleleri resmen tasfiye etmek istedi. Bu tasfiye ile toprak ve sınır meseleleri bitmiş olacaktı. Adlî usul beyannamesi de, müttefik hükümetlerden onay geldiği için, bu toplantıda resmen kabul edildi. Bu toplantıda görüşmenin meraklı kısmını genel af ile memleketten kaçan Ermenilerin geri dönmesi meselesi teşkil etti.

Sir Rumbold görüşmeyi açar açmaz Irak sınırlarına, yani Musul'a ait olan üçüncü maddeyi ileri sürdü. İsmet Paşa:

— «Bu meseleler heyeti murahhasalar arasında müzakere edilmektedir. Henüz sona ermemiştir,» dedi.

Sir Rumbold:

— «Üçüncü maddede Türkler tarafından çıkarılan ve ilâve edilen kelimeleri İngiltere kabul edemez. Komitemizin çalışmaları bu hafta son bir celse ile bitecektir. 16'ncı madde hakkında fikriniz nedir?»

İsmet Paşa:

— «O da müzakerededir. Henüz bir karar verilmedi.»

Sir Rumbold:

— «Birtakım meseleler muallâk olarak ebediyen duramaz.»

İsmet Paşa:

— «Muallâk meseleler bundan ibaret değildir. Meselâ İstanbul'un tahliyesi meselesi ilk toplantıdan beri muallâk durmaktadır. Onu da henüz müzakere mevkiine koymadınız.»

Bu küçük tartışma böyle bitti.

Bundan sonra birinci maddeye geçildi. İlk toplantılarda üzerinde o kadar tartışılan Talveg hattı Türk heyetinin istediği gibi kabul edildi ve kabulü Mösyö Venizelos da tasdik etti.

Bundan sonra Meis (Kastellorizo) adasından söz eden 15'inci madde konuşuldu. İsmet Paşa dedi ki:

— «Meis adası Anadolu'nun parçalarındandır. Ona malik olmak dâvamız meşru ve haklıdır. Fakat cihan sulhunun temini gayesi ile bu ada hakkındaki isteğimizden vazgeçiyoruz.»

Mösyö Montanya:

— «Teşekkürlerimi arz ederim. Bunun istikbaldeki İtalyan ve Türk iyi dostluk münasebetlerinin idamesine, kuvvetlenmesine büyük vesile olacağını iftiharla beyan ederim.»

Meis adasından sonra 16'ncı madde konuşuldu. Bu madde Adakale'ye aitti.

Sir Rumbold:

— «Adakale hakkındaki va'dinizin celsede tekrarını rica ederim.»

İsmet Paşa:

— «Adakale hakkında noktai nazarımı evvelce söylemiştim. Umumi sulhu temin için Adakale hakkındaki ihtirazi kaydımı da geri alıyorum.»

Mösyö Diyamandis:

— «Türkiye'nin beyanatına teşekkür ederim.»

Adakale'den sonra 20'nci madde görüşüldü. Bu madde Trablusgarp'a aitti.

İsmet Paşa:

— «İtalya ile kararlaştırdığımız metni kabul ediyorum. Trablusgarp'ta hilâfet hakları diğer islâm memleketlerinde olduğu gibi baki kalacaktır.»

Mösyö Montanya:

— «Şüphesiz.»

İsmet Paşa:

— «Bu sözü senet ittihaz ederek geçiyorum.»

Bu maddeden sonra Filistin'e ait olan 35'inci madde görüşüldü.

Sir Rumbold:

— «Fransız heyetinin mülâhazalarını dikkate alarak İngiltere maddenin kaldırılmasını kabul ediyor.»

İsmet Paşa:

«Biz de kabul ederiz.»

Daha sonra 152'nci maddeye geçildi. İstanbul'un işgalinden doğan haklara ait olan bu madde hakkında İsmet Paşa:

— «Hususi şahısların menfaatlerine ait meselelerle devletler arasındaki mesele ve mukavelelerin rabıtası yoktur. Onun için metindeki 'itilâf' kelimesinin feshini isterim,» dedi.

Sir Rumbold:

— «İngiltere bu kelimenin çıkarılmasını kabul edemez.»

Bu küçük tartışma da böyle kaldı, üzerinde durulmadı. 153'üncü madde görüşülerek uzmanlar kurulundan gelen metin aynen kabul edildi. Bu metin şu idi:

«30 Ekim 1918 tarihinden bu muahedenin yürürlüğe konmasına kadar İstanbul'u işgal etmiş devletlerin gerek hâkimler ve mahkemeler memurları tarafından, gerek 8 birincikânun 1921 tarihinde teşkil edilmiş muvakkat adliye komisyonunca verilmiş olan emirler, hükümler, tatbik edilmiş icrai tedbirler, umumi af hükümlerini ihlâl etmemek şartiyle, muteber sayılacaktır. Bununla beraber hukuk işlerinde askerî ve inzibati mahkeme tarafından ittihaz edilmiş karar mucibince fertlerden biri diğer bir fert aleyhine mutazarrır olduğunu beyanla şikâyet ettiği takdirde mesele muhtelit hakem mahkemesinin tetkikine konacaktır. Bu mahkeme icabederse tazminat verilmesini veya malın iadesini emredebilir.»

Sonra 159'uncu mükerrer maddeye geçildi. Madde Türkiye'den ayrılan memleketlerdeki evkaf hukukuna aitti. Reis şu beyannameyi okudu:

«Davet edilen devletler murahhasları sulh muahedesine Yunanistan topraklarındaki müslüman vakıflarının haklarına riayeti temin eden bir madde konması hakkındaki Türk teklifini dikkate alarak ve diğer taraftan yazı komitesi tarafından 15 Mayıs tarihli notasındaki mülâkazalar ile bu hususta Mösyö Venizelos tarafından birinci komitenin 11 ve 19 Mayıs tarihlerindeki celselerinde ileri sürülen izahatı öğrenerek, Yunanistan Hükümetinin fikrini gösteren mezkûr izahatın Yunanistan'daki evkaf haklarına tamamen ve kâmilen riayet keyfiyetinin 10 Ağustos 1920 tarihinde Yunanistan ile Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya arasında aktedilen muahedenin 14'üncü maddesi hükümleriyle temin edildiğini ispat ettiği fikrindedirler. Davet edilen devletler murahhasları da kendi adlarına beyan ederler ki mezkûr muahedenin 14'üncü

maddesini onlar da 'tamamen tanımak ve her türlü kolaylığı göstermek' tâbirleri dolayısiyle Türk murahhaslar heyeti tarafından istenildiği gibi evkaf haklarına kâfil olmak üzere tefsir etmektedirler. Mezkûr muahede Yunanistan Hükümeti tarafından zaten tasdik edilmiş, diğer imza eden devletler tarafından da Türkiye ile aralarında sulh olur olmaz, bazı diğer maddelerini toprak şartlarına tevfik için itilâf yapılması ihtirazi kaydiyle tasdik edilmek üzere bulunmuş olduğu cihetle devletler murahhasları Türk heyeti murahhasasından bu hususta sulh muahedesine hususi madde konması hakkındaki teklifinden feragat etmesini rica ederler.»

İsmet Paşa:

— «Müttefiklerin beyannamesini senet ittihaz eder, ayrı bir madde yazılmasından sarfınazar ederim.»

Mösyö Montanya:

— «On İki adadaki vakıfların tamamen mahfuz olacağını, islâm müesseselerinin masun kalacağını» tekrar beyan etti.

İsmet Paşa bu sözü de senet saydığını söyledi. Sir Rumbold Kıbrıs için aynı beyanatta bulundu.

İsmet Paşa:

— «Vakıf meselelerindeki islâm haklarının korunacağı hakkında müttefiklerin tatmin edici hattı hareketlerine teşekkür ederim.»

Bundan sonra Türkiye'deki yabancıların adlî usulüne dair olan madde —ki sözleşmenin süresi meselesine aitti— Türkiye heyeti tarafından yedi yıl olarak kabul edildi.

Bundan sonra Türkiye'deki yabancıların adlî usulüne dair olan beyanname görüşüldü. Sir Rumbold, beyannameyi okudu ve bunun müttefikler tarafından kabul edildi-

ğini söyledi. Amerika delegesi Mister Grew «Türkiye'deki adlî ıslahatın serbest surette cereyanını temenni» yollu bazı beyanatta bulundu. İsmet Paşa:

— «Kaza hâkimiyeti hususundaki haklarımız itiraz kabul etmez. Beyannamemiz, memleketimizde adlî ıslahat hususunda kendi arzumuzdan doğmuştur. Yoksa bu beyannameyi ecnebilere hoş görünmek için vermiyoruz. Onun için metni okunan beyannameyi kabul ve müttefiklerin sözlerini senet ittihaz ediyorum.»

Sir Rumbold:

— «Alınacak müşavirler hakkında izahat verir misiniz?»

İsmet Paşa:

— «En az dört müşavir alacağız ve bunların mukaveleleri Lâhey daimî mahkemesi hükümlerine uygun olacaktır.»

Sir Rumbold:

— «Ben de bunu senet ittihaz ederim.»

Genel affa geçildi.

Sir Rumbold, 1922 sonbaharında, Türkiye'den çıkıp giden Ermeniler meselesini açtı. İsmet Paşa'dan, hükümetten beklediği bilginin gelip gelmediğini sordu.

Rıza Nur Bey:

— «Umumi affın tamamen ve kâmilen vukua gelmesi kararlaşmıştır. Türkiye'yi terk eden ve umumi aftan istifade edecek olan şahsın Türkiye'ye avdeti hakkında Türk heyeti aşağıdaki beyanatta bulunmakla şeref kazanır: Ahali mübadelesine taallûk eden mukavelename hükümleri mer'i ve muteber olup bu beyanname ile ve hiçbir suretle ihlâl edilmiş değildir. Mezkûr mukavele dışında kalan eşhasa gelince, her hükümet gibi Türk Hükümeti

de ihtilâlcilere, suikastçilere, fesat unsurlarına ve umumiyetle fena insanlara karşı inzibati tedbirler almak hakkını muhafaza eder. Masum, günahsız, işgüçleriyle uğraşan kimseler tabiî bu beyanname muhteviyatının dışında bulunmaktadırlar.»

Mister Rayan söz aldı, uzun uzun konuştu. Sözlerinin özeti, «Türkiye'yi terk ederek giden Ermenilerin vatanlarından uzakta kalmasının insaniyete uygun olmıyacağı» görüşü idi. İsmet Paşa cevap verdi:

— «Rıza Nur Bey'in beyanatına ilâve edecek bir şeyim yoktur. Dahilî asayişi karıştıran ihtilâlcilere, komitecilere, suikastçilere karşı tedbir almaya mecburuz. Ermenilerden namus sahipleri olanlar yavaş yavaş gelir, işleriyle meşgul olur ve mazi unutulur. Fakat bu meselenin konferansta karıştırılması iyi netice vermez.»

Bunun üzerine General Pellé, Mister Rayan'ın sözlerini yorumlama ve tevil yolunda bazı sözler söyledi. Mösyö Venizelos ise, yüz elli kişilik listede Rum bulunmadığını, 30 Ekim 1918 tarihinde İstanbul'da bulunanların halk mübadelesi sözleşmesinin 16'ncı maddesi mucibince dönüşüne muhalefet olunmıyacağını, bu noktayı Türk heyetiyle konuşmuş olduğunu söyliyerek bu durumun doğrulanmasını istedi.

İsmet Paşa:

— «Garbi Trakya'daki müslümanların felâketli hallerini hatırlatırım.»

Mösyö Venizelos:

— «Sulh yapıyoruz. Garbi Trakya'daki müslümanların kemali hürmetle avdetinin ve rahatlarının temin edileceğini beyan ederim.»

Bu mesele etrafında bazı görüşler ileri sürüldükten

sonra Mösyö Venizelos'la İsmet Paşa'nın özel görüşerek meselenin uygulanması noktalarını kararlaştırmaları konusunda uzlaşıldı.

Mösyö Venizelos'un 'istitrat' kabîlinden açtığı bu fasıldan sonra Mösyö Montanya yine Ermeniler meselesine dönerek Mister Rayan'ın ve General Pelle'nin savunmalarını ele aldı. Bu sırada General Pellé:

— «Suriye'de aşağı yukarı 100.000 Ermeni vardır. Bunlar üç sene evvel Türkiye'den çıkmışlardır. Aralarında zararlı olanlar nasıl ayrılır?» diye sordu.

İsmet Paşa:

— «Suriye'de dediğiniz gibi yüz bin Ermeni varsa onlar da umumi aftan istifade edeceklerdir. Lâkin umumi af ilânı başka, hariçtekilerin toplu olarak dönmeleri başka şeydir. Toplu olarak avdet meselesinde hiçbir taahhüde giremem. Böyle gelenler olursa ceza görürler.»

Sir Rumbold Ermeni yurdu zamanındaki müzakereleri hatırlatarak bunların vatanlarına dönmeleri gerektiğini tekrarladı.

İsmet Paşa:

— «Toplu olarak avdet taahhüdedilemez. Namuslu kimselerin avdetinde mahzur yoktur.»

Sir Rumbold:

— «Türkiye'den muhtelif sebepler dolayısiyle çıkan Ermenilerin avdetini yasak etmek vahîm bir ifadedir.»

İsmet Paşa:

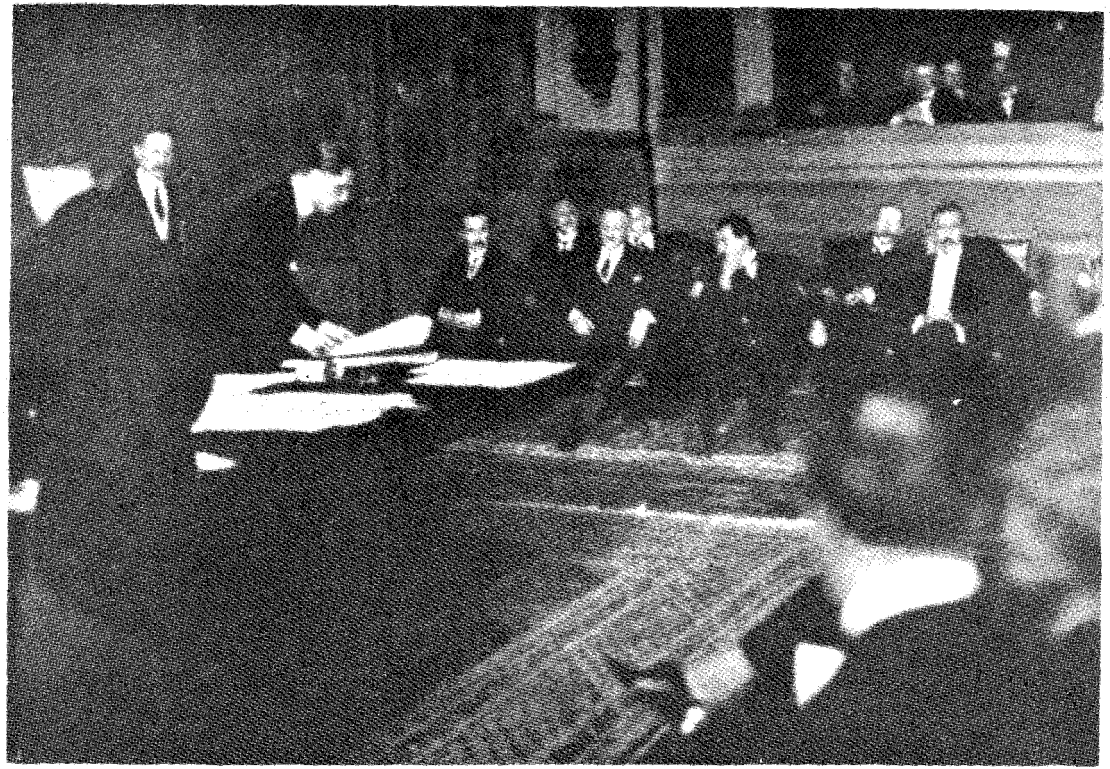
—«Memleketin umumi asayişine taallûk eden bir mesele hakkında taahhüt altına girilemez. Umumi huzur zamanla avdet edecek, muhtelif cemaatler arasında dostluk bağları yerleşecek; siz ki İstanbul'da bulunuyorsunuz,

İSMET PAŞA, LOZAN MUAHEDESİNİ İMZAYA HAZIRLANIYOR
[DERSO'NUN KROKİSİ]

İsmet Paşa imza töreninden sonra Üniversiteden çıkarken

Lozan Antlaşmasının imza törenini bekleyen Türk delegeleri

bu yoldaki müşkülâtı ortadan kaldırmak için sarf ettiğimiz gayreti görüyorsunuz.»

Sir Rumbold:

— «Başka bahse geçiyorum. Fakat korku yüzünden Türkiye'den çıkan ve zararsız adamlar olduklarında şüphe olmıyan yüz binlerce Ermeninin avdetlerinde ben bir tehlike görmüyorum.»

Bu sözler üzerine Ermenilerin dönüşü konusu kapatıldı.

Mösyö Venizelos'un Yunanistan'da ilân edilecek **genel af** hakkındaki istisnalarından söz açıldı. Mösyö Montanya, Mösyö Venizelos'tan bütün suçlular hakkında af rica etti. Fakat Mösyö Venizelos tekrar Anadolu felâketinden söz açarak orduda vazifesini ifa etmiyen, orduyu bozguna sürükliyen askerî suçluların istisna edilemiyeceğini tekrarladı. Mösyö Rayan, 'kalbini dolduran insanî hislerden' söz ederek Yunan askerî suçlularının da affı konusunda savunmalarda bulundu. Fakat bu mesele de burada kaldı.

Genel af beyannamesinde, müttefikler işgal ordularına mensup olanlara karşı katil veya ağır yaralama şeklinde cürüm işlemiş olan Türklere ait cezaların kaldırılması önce müttefikler tarafından istenmişti. Rıza Nur Bey bu birkaç bedbahtın affını rica etti. Müttefikler bunlara ait dâvaların tekrar görüleceğini, belki de 'affa mazhar' olacaklarını, bu hususta hükümetleri yanlarında teşebbüslerde bulunacaklarını söylediler. İtalya delegesi, Türkiye'de âdi cürümlerle mahkûm olan müttefikler tebaasının öncelikle affedilmesi talebine bir karşılık olarak müttefikler memleketlerinde bulunan Türk tebaası âdi cürümler mahkûmlarının da affı istenince, sözü değiştirdi ve:

— «Biz bunlar hakkında da müttefiklerin yaptığı

gibi yalnız hayırhahlık va'di istiyoruz» dedi ve nihayet meselenin yazı komisyonunda bir şekle bağlanmasına karar verildi.

En sonunda, müttefikler başdelegeleri, her biri kendi komitesinin çalışmalarını özetleyerek bir hafta içerisinde işlerini bitireceklerini memnuniyetle söylediler.

General Pellé:

— «Benim komitemde faiz kuponlarında kullanılacak para cinsi meselesiyle diğer çalışmaların hükümetimden alacağım talimata göre bir hafta içinde halledileceğinden ümitliyim» dedi.

Mösyö Montanya:

— «İktisadî komitede yalnız bir mesele kalmıştır, o da halledilmek üzeredir» cevabını verdi.

Bu sözlere bakılırsa, konferans bitmek üzere idi!

KUPONLAR, İMTİYAZLAR, BOŞALTMA

NASIL bir şekil bulmalı ki, hem Türkiye kupon faizlerini altın olarak ödemek taahhüdüne girişmesin, hem alacaklılara karşı olan taahhütlerini yerine getirebilsin?

İşte Fransa ile aramızda kalan ve konferansın asıl büyük problemi halini alan mesele bu idi.

İsmet Paşa ile General Pellé'nin konuşmaları olumlu sonuç vermeyince, mesele bir daha özel konferans önüne getirildi ve aynı olaylar tekrarlandı: General Pellé söz aldı, Fransız görüşünü açıkladı; bu meseleyi görüşmeye konferansın yetkili olmadığını, para cinsi meselesinin ancak alacaklılarla halledilebileceğini söyledi. Oysa ne İngiliz, ne Fransız, ne İtalyan alacaklıların Lozan'da bulunmadıklarını, Fransa hükümetinin alacaklılar adına hareket edemiyeceğini, onun için taahhüde girişmiyeceğini ilâve etti. Sir Rumbold aynı fikirleri tekrarladı; yalnız farklı olarak şu fazla cümleyi ilâve etti:

— «İngiliz malî piyasası (City) bu kuponlar mese-

lesini burada görüşmenin şiddetle aleyhindedir. Bu şartlar karşısında müzakereden hiç bir fayda beklenemez.»

Sir Rumbold'dan sonra Mösyö Montanya şu tavsiyede bulundu:

— «Ben de Fransız ve İngiliz murahhaslarının fikrine iştirak ederim. Yalnız bu meselenin sulha mâni olmaması lâzımdır. Onun için tarafların meselede münasip bir tesviye şekli bularak dâvanın halini sonraya bırakmalarını tavsiye edeceğim.»

Daima aynı görüşleri, aynı delilleri işiten İsmet Paşa, bütün bu sözlere cevaben önce bir şey sordu:

— «Ya geçen günkü vaitleriniz?»

İsmet Paşa müttefiklerin Yunan tamiratı meselesinin halli sırasındaki vaadlerini hatırlatıyordu. Bu ihtar üzerine müttefikler delegeleri iyi niyetlerine dair tekrar teminat vermeye başladılar. Türkiye'ye altın verdirmek gibi bir niyetle hareket etmediklerini, yalnız meseleyi tartışmaya yetkileri olmadığını söylediler. Bu sefer İsmet Paşa kuponlar olayını Türk görüş açısından bir daha ortaya koydu ve bütün fikirlerini, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ödeyemiyeceği bir borcun altına giremiyeceği, memleketi imar zorunluğunda olan ve özellikle tamirat anlaşmasından sonra bu imar işini fakir bütçesiyle tek başına başarmak mecburiyetinde kalan Türkiye'nin kendisini hiç bir suretle *malî esaret çemberi içine koydurmak* istemediği esaslarına yaslandırdı ve:

— «Bu hususta iyice anlaşmalıyız ve iyice bilmelisiniz ki biz altın veremeyiz. Mesele etrafında vaziyet gün gibi aşikâr olmalıdır. Yanlış anlamaya meydan kalmamalıdır,» dedi.

Müttefikler yine söz aldılar; cevaplar verdiler. İsmet

Paşa'nın ileri sürdüğü sebeplerin kendilerini ikna ettiğini, fakat kanaat getirmenin yeterli olmadığını, altın ödemeye imkânsızlık durumunun alacaklılarla görüşülmesi icabettiğini, alacakların başka memleketlere gösterdikleri bir kolaylığı Türkiye'ye göstermemeleri için sebep görmediklerini tekrar ettiler. Saatlerce görüşüldü, birçok tartışmalar yapıldı. Fakat mesele yine kesin şekilde halledilemedi. Yalnız tarafların görüşlerini birleştirici bir şekil görüşmeleri için uzmanların fikrine başvurulması kararlaştı.

Toplantıdan sonra: «Müzakere çok nazikâne oldu» diye Fransızlar memnun görünüyordu.

Konferanstan çıkan İsmet Paşa ise:

— «Müzakere neticelenmedi; görüşme yarına kaldı» diyordu.

General Pellé:

— «Yarın bir tesviye şekli bulacağımızı umuyorum» diye ümit gösteriyordu.

Fransızların kafalarında şöyle bir çözümyolunun dolaştığı seziliyordu: «Türkiye beyanname ile Muharrem Kararnamesi'ni tasdik etsin; fakat kupon faizlerinin, ne altın, ne frank, ne İngiliz lirası, hangi para ile tediye edileceğini tasrik etmesin. Yalnız istiyorsa faizler meselesinin sulhtan sonra hâmillerle müzakere edileceğini beyannameye yazsın.»

Her halde bu nitelikte bir çözümyoluna Fransızlar eğilimli görünüyorlardı. General Pellé'nin ümidi bu şeklin bize uygun geleceği kanatinden doğma idi.

Ancak bu şekil dahi İsmet Paşa'yı tatmin eder bir çözümyolu değildi. Müttefikler sözleşmelerin bir kere 'teyidini' istiyorlardı. Böyle bir 'teyit', alacaklıların şilin, Fran-

sız frangı, altın lira üzerlerinde seçme hakkını kabul etmek demek idi. İsmet Paşa:

— «Bu seçme hakkını kaldırın, mukaveleleri tasdik edelim» diyordu.

Bu teklife şu cevabı veriyorlardı:

— «Bunu yapmak mukaveleleri ahden tadil etmek demektir, yapamayız.»

Açıkça durum şu idi ki Türkiye delegeler heyeti altın ya da İngiliz lirasiyle faizi ödemek ihtimalini tamamiyle ortadan kaldırmak istiyordu.

Konferans sona gelmişti. Hemen herkes beş on güne kadar son meselelerin de halledilerek barışın imza edilmesini bekliyorlardı. Meseleler bu süre içerisinde halledilecek mi, edilmiyecek mi? Zihinlere takılan nokta bu idi. General Pellé ile İsmet Paşa arasındaki özel görüşmeler durmadan devam ediyor, fakat zaman geçtiği halde sonuç alınamıyordu. General Pellé, başka başka şekillerde, fakat hep aynı şeyi tekrar ediyordu:

— «Faizleri frankla tediyeyi kabul etmek hâmiller aleyhine muahedede bir tadil yapmak demektir. Hakkımız yoktur, yapamayız!»

İsmet Paşa bu sefer:

— «O halde eski mukavelelerin ve muharrem kararnamesinin teyidini istemeyin. Borçlar tahsim edildi, bize isabet eden borç hissesini tanıyoruz. Meseleyi bu suretle halledelim» diyordu.

Bunu da müttefikler kabul etmiyorlardı. «Beyannameyi mutlaka isteriz» diye ısrar ediyorlardı.

Başta Fransızlar olmak ve arkada onlara yardımcı İngilizler ve İtalyanlar bulunmak üzere Müttefiklerin Türkiye'yi altın ödemeye zorlamak istedikleri sürekli redler-

den ve bir buçuk ay içerisinde meseleyi bir türlü halletmeyişlerinden anlaşılıyordu. Bir taraftan «hâmillerle Türkiye arasına giremeyiz» diyorlar, diğer taraftan alacaklılarla görüşmeden önce Türkiye'yi bir beyanname ile 'ahden' bağlıyarak alacaklıların karşısına öyle çıkarmak istiyorlardı.

Müttefiklerin bu ısrarı karşısında İsmet Paşa bu sefer başka bir teklifte bulundu:

— «Üçüncü bir teklifimiz daha var: Mademki söylediklerimizi kabul etmek istemiyorsunuz, o halde oturalım, ne alıp ne vereceğimizi şimdiden tâyin edelim. Sarih surette anlaşalım, ne kadar borcumuz var, bilelim.»

Bu teklifi de:

— «Sulhten evvel hâmillerle konuşulamaz,» diye kabul etmiyorlardı.

Bunun üzerine İsmet Paşa:

— «O halde benim de başka teklifim yok!» cevabını veriyordu.

İşte, General Pellé ile İsmet Paşa arasında bütün o özel konuşmaların kupon faizlerini ilgilendiren özü bu idi. Yani Türkiye üç şekil teklif ediyordu:

«1 — Borçlarımızın faizinin hangi para ile ödeneceğinden hiç bahsetmemek, yani beyanname vermemek.

2 — Mukaveleleri ve Muharrem karanamesini tasdik etmek, fakat İngiliz lirası veya altın vermiyeceğimizi açıkça kaydetmek.

3 — Borcumuzun ne kadar olacağını bilmek.»

Müttefikler İsmet Paşa'nın bu üç teklifini dinledikten, her üçüne de razı olamıyacaklarını bildirdikten ve İsmet Paşa:

Levent Şahverdi Arşivi

— «O halde benim de başka teklifim yok!» cevabını verdikten sonra, düşündüler, düşündüler ve:

— «O halde vaziyeti hükümetimize bildirelim, gelecek cevaba göre hareket edelim,» dediler.

Böylece mesele Lozan'dan Londra'ya, Roma'ya, fakat daha çok Paris'e intikal etti. Poincaré kabinesini toplayıp meseleyi görüşeceğini bildiriyordu:

Ancak Fransızlar:

— «Bu üç teklife verilecek cevabın olumsuz olacağına hiç şüphe edilmesin!» demekten de geri durmuyorlardı.

O halde kuponlar meselesinde, durum, tekrar gergin bir manzara göstermekte ve yine ümitler kesilmemekte idi. Anlaşılıyordu ki konferans, iyileşmek isteyen bir hastanın bütün nöbetlerini ve krizlerini geçirecekti.

Müttefiklerin hükümetlerinden talimat isteyeceklerini söylemeleri üzerinden birkaç gün geçerek hiç bir cevap gelmeyince, her tarafta bezginlik yerine bu sefer de sabırsızlık belirtileri yüz gösterdi. Bu arada bir de Fransız **courrier**'sinin çantasını çaldırdığı, Fransız heyetine gelen talimatın bu çanta içinde kaybolduğu söylentisi yayıldı. Çantanın tam kuponlar meselesine ait bir kâğıdı getirirken kaybolması her halde hayra alâmet değildi.

Fransızlar:

— «Emin olunuz ki çanta kaybolmuştur!» diyorlardı.

— «Lozan'la Paris arasında telgraflar da işlemiyor mu?»

Bu soruya cevap verilmemesi, çanta hikâyesinin, Paris'ten gelen cevabı henüz meydana çıkarmamak arzusundan ileri geldiğini göstermekte gecikmedi. Cevap olumlu mu idi, olumsuz mu idi? Olumsuz olsa derhal tebliğ edi-

lirdi. Fakat Fransızlar henüz pazarlık fikrinden vazgeçmemişlerdi. Ellerinde talimatları, birkaç şeklin muhtelif derecelerini tecrübe ede ede ne koparabilirlerse onu koparmak isteyeceklerdi.

Kuponlar meselesi bu son safhasına doğru yürürken, yine Fransızlar, bu sefer de imtiyazlar meselesini ortaya çıkardılar.

Yabancı şirketler Ankara'da görüşmelerde bulunuyorlardı. Görüşmeler iyi gidiyor, hatta birkaç şirketle ihtilâflı noktalar halledilerek anlaşma da olmuş bulunuyordu.

Fransız gazeteleri bile gelen bilgilere bakarak şirketlerle görüşmelerin iyi yürümekte olduğunu memnuniyetle yazmakta idiler. Fakat General Pellé her şeye rağmen şirketler meselesini tekrar görüşme masası üzerine koymaktan kendini alamıyordu.

Söyledikleri şu idi:

— «Ankara'da müzakereler devam ediyor ve uzayacak gibi görünüyor. Halbuki konferans nihayetsiz bir surette bu müzakerelerin netice vermesini bekliyemez. Onun için şirketler hakkında muahedeye bazı prensipler koyalım, ondan sonra Ankara'da müzakereye yine devam edilsin. Meselâ diyelim ki:

1 — Şirketlere verilen eski imtiyazlar makbul ve muteberdir.

2 — Bu imtiyazlar yeni şartlara göre tadil edilecektir.

3 — İmtiyaz sahiplerinin harb yüzünden uğradıkları zarar ve ziyanlar münasip surette telâfi edilecektir.

4 — Şirketlerle hükümet arasında itilâf hâsıl olmazsa mesele hakeme müracaat suretiyle halledilecektir.»

General Pellé'nin bu meseleyi ortaya çıkarması ile aldığı talimatın niteliği de anlaşılmış oluyordu.

Fransızlar konferansın sonu yaklaştığını ve kendi meselelerinden başka ortada mesele kalmadığını görünce, bu sefer kendi kozlarından bir kısmını diğerleri lehine kırmak istemekte idiler. Fakat bu görüşü kabul etmek eski imtiyaz sözleşmelerini oldukları gibi tanımak demekti. Bu noktada başlıca güçlüklerden birini de 1914 anlaşması teşkil etmekte idi. Bu anlaşma yürürlükte ve geçerli olamazdı. Çünkü tam değildi. Onun için esasen Samsun - Sıvas hattının Çester'e verilmesinde sakınca görülmemişti.

İsmet Paşa daha ilk konferanstan beri, yani aylardan beri söylediklerini bir daha tekrara mecbur kaldı:

— «Bu mesele, bir kelime ile konferansın salâhiyeti haricindedir. Şirketlerle hangi noktada bir ihtilâf çıkarsa hakeme gidelim. Fakat böyle bir ihtilâfın siyasî ve beynelmilel bir konferansta işi nedir? Birkaç hususi imtiyaz meselesiyle şirket ihtilâflarını bir konferans vasıtasiyle ve siyasî tesirlerle halle çalışmak o imtiyazların ve o mukavelelerin tamamiyet ve meşruiyetinden şüpheli olmak demektir. Bu acele başka türlü tefsir edilemez.»

Bu sözlere cevaben:

— «Hayır, şüphemiz yok!» diyorlardı.

Fakat bu cevap yeterli değildi; şüpheli oldukları için acelecilik ediyorlardı; aceleye getirip ve «yalnız bu kaldı!» diyerek sözleşmeleri tasdik ettirmek istiyorlardı.

Fakat İsmet Paşa cevabını esirgemiyordu:

Şirketlerin harbden mütevellit zararlarına gelince, hangi zararı telâfi edeceğiz? Bu şirketler Osmanlı şirketi mi, yoksa ecnebi şirketi midir? Zararı telâfi prensibi ileri sürüldüğü zaman tavzihi lâzım gelen ilk nokta, bu şirketlerin tâbiiyeti noktasıdır. Eğer bunlar ecnebi şirket-

lerse ikinci Lozan konferansında ecnebilerin zarar ve ziyanlarını tazmin keyfiyeti katî halle iktiran etmiştir. Bunlar Türk şirketleri ise, kendi tebaamıza karşı ne yaptıksa bu şirketlere de aynını yapacağız. Binaenaleyh ortada münakaşa edilecek mesele görmüyorum.»

Bütün bunlara cevaben:

— «Tazmin değil, taviz istiyoruz. Mukavelelerini tadil edersiniz, olur biter» diyorlardı.

İsmet Paşa'nın cevabı şu oluyordu:

— «Yeni şartlara göre tadil mi istiyorsunuz? Pekâlâ. Kabul ederim. Fakat bütün mukaveleleri, istikraz mukavelelerini de yeni şartlara göre tadil şartiyle...»

Bu mantıkî söze:

— «Hep aynı şeyi tekrar ediyorsunuz!» cevabını veriyorlardı.

Kısacası, belirli birtakım prensipleri antlaşmaya koymak istiyorlar, biz kabul etmiyoruz, bu mesele de bu noktada kalıyordu.

Ancak bu arada, konferansın başında o kadar gürültüye sebep olan meşhur Çester projesi de, ilk günlerde ileri sürülmemişken, şimdi, konferansın sonlarına doğru, ortaya çıkarılıyordu. Bu 1914 anlaşması için, Fransızlar müttefikler adına bir özet hazırlamışlardı. Bunu okuyorlardı. Meselede Türk görüşü, Meclis'in onayından geçmemiş bir anlaşmanın kesinleşmediği merkezinde idi. Fransızlar, muhtelif belgeleri toplamışlar; «bu itilâf hukuken yürürlüktedir, muteberdir, emri vâkidir; eğer bazı merasimi eksik kalmışsa bu da harbden ileri gelmiştir. Onun için bu itilâfı tasdik etmelisiniz. Gerçi bu imtiyazların bir kısmını Amerikalılara vermişsiniz, fakat şimdi siz tanıyın, biz sonra Amerikalılarla ihtilâfımızı hallederiz» diyorlardı.

Böylece birinci konferansın son günü İsmet Paşa'yı harekete mecbur eden ve konferansı kesintiye götüren sözleşmeler meselesi tekrar ortaya çıkarılıyordu. Fakat İsmet Paşa cevap vermekten yorulmuyordu:

— «Siz birtakım vesikalardan bahsediyorsunuz. Bunlara cevap verecek vaziyette değilim. Çıkardığınız her vesikanın mutlaka bir mukabili yardır. Ben de vesikalarımı alıp size cevap vermeliyim. Mesele yalnız bir taraflı kâğıtlar ve vesikalar üzerine muhakeme edilemez. Meselenin mercii de burası değildir. Tekrar ediyorum: Mesele bu konferansın salâhiyeti dışındadır.»

Fransızlar ısrar ediyorlar:

— «Hayır, konferansın salâhiyeti dâhilindedir.»

Bu inat ve ısrara karşı İsmet Paşa'nın cevabı şu oluyordu:

— «O halde benim mezuniyet ve salâhiyetim haricindedir. Biz burada sulha esas olacak umumi maddeleri müzakere ediyoruz. Muayyen şirketlere dair teklifleri burada görüşmeye mezun değiliz.»

Bu mesele de burada kalıyordu. Demek, kuponlar meselesinde İsmet Paşa üç teklif yapmış, Fransızlardan cevap bekliyordu. İmtiyazlar işinde Fransızlar 'taviz' teklifinde bulunmuşlar, bunu da İsmet Paşa kabul etmiyordu.

Bu iki mesele arasında ara sıra boşaltma meselesi de ön plana gelmiyor değildi. İsmet Paşa İstanbul'un ve Boğazların ne zaman boşaltılacağını bir an önce tespit etmek istiyordu. Müttefikler cevaben; «Çıkacağız!» diyorlardı. «Ne zaman?». Burası belirsiz kalıyordu. Prensip itibariyle antlaşmanın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmasından hemen sonra çıkmayı ve bunu özel bir anlaşma ile antlaşmaya eklemeyi kabul ediyorlardı. An-

cak mesele; bütün vaadlere rağmen boyuna askıda ve diğer meselelerin haline bırakılmakta idi. Özel görüşmelerde boyuna söyledikleri şu idi:

— «İnanınız ki çıkacağız.»

— «Ne zaman?»

İyi niyetlerinden şüpheye tahammül etmediklerini gösteren bir hal ile cevap veriyorlardı:

— «Bize suiniyet atfediyorsunuz. İnanınız ki çıkacağız.»

— «Fakat ne zaman?»

İşte bu mesele de bu sorunun cevabına bağlı kalıyordu.

Günler geçiyordu.

Fakat İsmet Paşa günlerin daha çok geçmesini ve konferansın bir iki mesele içinde çürümesini beklemedi. Amerika delegesi ile Türkiye - Amerika ticaret ve diplomatik ilişkilerini ayrı bir anlaşma ile tespit etmeyi kararlaştırdıktan sonra, Sir Rumbold'u, Mösyö Montanya'yı, General Pellé'yi ziyaret ederek daha ne kadar bekliyeceğini sordu ve kupon faizleri hakkında hükümetlerinden talimatın gelip gelmediğini öğrenmek istedi. Bu arada Venizelos'la da görüştüğü görülüyordu. Bu ziyaretlerin bir başka sebebi daha vardı. Fransız alacaklılarının ve şirketlerinin istediklerini bir türlü koparamıyan General Pellé'nin İngilizleri ve İtalyanları teşvik ederek yeni bir 4 Şubat olayı hazırladığı hakkında birtakım söylentiler dönüyordu. Fakat ortak bir baskı o zaman bir sonuç vermediğine göre, şimdi ne etki yaratabilirdi? General Pellé'nin müttefiklerine konferansın faiz parasına takılı kaldığını, oysa biraz enerji ile hareket edilirse arabanın saplandığı bataktan

çıkacağını ve barışın imza olunacağını temin etmekte olduğu yanlış değildi.

General Pellé müttefiklerine:

— «Muahedeyi yazalım. Borçlar ve imtiyazlar meselesini de teklifimiz veçhile ilâve edelim. İşte son teklifimiz budur; ya kabul, ya reddediniz; diyelim. Göreceksiniz ki bütün diğer maddelerinde mutabık oldukları bir muahedeyi Türkler yalnız bu faiz parasiyle imtiyazlar işi için reddedemiyeceklerdir!» diyordu.

Teklif tehlikeli, fakat mahirce idi. Gerçekten böyle bir durumda bir konferans nasıl sonuçsuz bırakılabilirdi? Bu konferans, ilk tecrübeden sonra, şimdi bir daha nasıl dağıtılabilirdi?

Fakat Sir Horas Rumbold ile İtalyan başdelegesi İsmet Paşa'yı aylardan beri görmüşler, tanımışlar ve Türk heyetinin artık hiç bir fedakârlık yapamıyacağını anlamışlar ve konferansın bittiği bir günde onu tehlikeye sokmak sorumluluğunu bir türlü üzerlerine alamamışlardı. İngiliz ve İtalyan başdelegeleri, Fransız başdelegesinin bu teklifine karşı, taşıdıkları sınırlı yetkilerin böyle bir **«Mise en demeure»**e, baskıya tahammülü olmadığı beyaniyle teşebbüse katılamayacaklarını açık söylemişlerdi ve Fransızlar mutlaka böyle bir harekette bulunmak hususunda ısrar ediyorlarsa bütün yapabileceklerinin durumu hükümetlerine bildirmek ve yeni talimat istemek olacağını ilâve etmişlerdi.

General Pellé müttefiklerin bu tereddüdünü Poincaré'ye yazmış ve Poincaré Brüksel konferansında meseleyi diğer müttefik hariciye nazırlariyle konuşacağı cevabını yollamıştı.

O halde Lozan konferansı, son devrinde, bu sefer

de Brüksel konferansına bağlı olacaktı. Fakat Brüksel konferansından ne çıkacaktı? Eğer Brüksel konferansında Mösyö Poincaré İngiltere ve İtalya Hükümetlerini diğer bir pazarlıkla yola getirebilirse, oradan, buradaki Sir Horas Rumbold ile Mösyö Montanya'ya talimat gelecek ve Fransızların çevirmek istedikleri manevra, baskı hareketi uygulanacaktı.

General Pellé onun için meselenin görüşülmesini boyuna geciktiriyor, Poincaré'den talimat beklediğini söylüyordu. Gerçekte, kendi talimatından çok Brüksel konferansının sonunda İngiliz ve İtalyan delegelerine baskı emrinin gelmesini bekliyordu.

Bu arada İsmet Paşa ile sık sık görüşen Mösyö Venizelos, fikrini soranlara, durumu şöyle özetliyordu:

— «Müzakereler bu hale geldikten sonra şimdi kuponlar yüzünden inkıta mı olacak? Buna ihtimal vermiyorum. Esasen bütün ihtilâf kuponlarla imtiyazlarda toplandı. Bu meseleyi de halledecek bir formül her halde vardır.»

— «Fransızlar talimatı getiren çantanın kaybolduğunu söylüyorlar, muhtelif bahanelerle boyuna vakit kazanmaya çalışıyorlar?»

— «Malûm. Fakat çanta hikâyesi galiba doğru olacak. İngiliz heyetini ziyarete gitmiştim. Orada da aynı şeyi duydum. Fakat bu iş nihayet birkaç gün daha sürer. Çünkü Mösyö Poincaré Brüksel'dedir. Paris'e avdet edecek, karar verilecek, bilmiyorum ama, öyle anlaşılıyor.»

— «Mutlaka bir çare bulunacağı fikrinde misiniz?»

— «Ya ne olacak? Harb mi olacak? Harbi kim yapacak? Türkiye ile Yunanistan arasında bir harb tehlikesi mevcudolabilirdi. Çünkü mesele iki taraf için de hayatî

idi. Şimdiki harb tehdidi ise tamamen nazaridir. Fakat yazık ki bu kuponlar yüzünden günler kaybolmaktadır. Her halde hafta sonuna kadar bekliyeceğiz. Cumartesi bir şekil bulunursa pazartesi toplantısında tescil edilir. Ondan sonra yapılacak iş muahedeyi sıraya koymak ve basmaktan ibaret kalır. Bu da nihayet dört beş gün sürer. Hulâsa on beş güne kadar sulh imza edilir.»

— «Ya Türkiye ile müttefikler arasında bu yüzden bir inkıta olursa? O zaman Türkiye ile Yunanistan'ın vaziyeti ne olur? Mukaddematı sulhiye yine imzalanır mı?»

— «Niçin imzalanmasın? Yunanistan'la Türkiye arasında ihtilâflı mesele kalmamıştır. Bu iki memleketin harbetmeleri ihtimali tamamen bertaraf olmuştur. Şimdi başlıca ihtilâf, Türkiye ile Büyük devletler arasındadır. Fakat müzakerelerin uzadığını görürsek o zaman biz Türkiye ile mukaddematı sulhiyeyi imza ederiz. Türkiye ile Yunanistan arasında anlaşılmış noktalar bir kâğıda yazılır, mukaddematı sulhiye şeklinde imzalanır, diğer taraftan umumi sulhun yapılmasını bekleriz. Yoksa burada oturup ilânihaye meçhulü bekliyemeyiz.»

Mösyö Venizelos'un sözleri samimi idi. Yunanistan'ın konferanstan Türk dostluğundan başka beklediği şey kalmamıştı. Nitekim birkaç gün daha bekliyerek meselenin halledilmediğini görünce Sir Rumbold ile General Pellé ve Mösyö Montanya'yı ziyaret ederek görüşmelerin ilerlemediğini hissettiğini, Yunanistan'ın ise müttefiklerle Türkiye arasında askıda kalan meselelerin hallini daha çok beklemek için ordusunu belirli olmıyan bir zaman seferber durumda tutamıyacağını, binaenaleyh konferans daha çok uzar ve bir kesinti ihtimali yüz gösterirse Türklerle tek

başına barış yapmak üzere serbestlik hakkından yararlanacağını bildirmekte gecikmedi.

Bu, bütün anlamıyle, General Pellé'nin beklemediği ve konferansın ortasında patlıyan bir bomba idi.

Bir taraftan İsmet Paşa da müttefiklere daha çok bekliyemiyeceğini ihsas edip duruyordu. General Pellé'ye kupon meselesinden ve konferansın bitmemesinden Ankara'nın şikâyete başladığını söylemiş ve çabuk bir cevap istemişti. İsmet Paşa, Fransız başdelegesine görüşme sonuçsuz kalırsa Lozan'ı terk etmek mecburiyetinde kalacağını söylemekten çekinmemişti. General Pellé İsmet Paşa'dan bir iki gün daha sabretmesini rica ediyordu. Bu bir iki gün de geçtikten sonra General Pellé İsmet Paşa'nın yanına gelerek bu sefer yeni bir formül teklif etti:

«1 — Muharrem Kararnamesi'yle istikraz mukavelelerini tanımak,

2 — Türkiye'nin malî vaziyetinden dolayı faizlerin üçte ikisini indirmek.»

Bu teklifin anlamı şu idi: Taksimden sonra geriye kalan Türkiye borcunun faizleri frank olarak verilirse aşağı yukarı otuz beş milyon lira vermek icabedecekti. Bu toplamdan üçte ikisi çıkarılırsa on iki milyon lira verilmiş olacaktı. Yalnız şu vardı ki Fransızlar bunun yedi yıl için olmasını istiyorlardı.

İsmet Paşa, Fransızların dönüşü demek olan teklifi dinledikten sonra kabul edemiyeceğini söyledi ve Fransız başdelegesinin rica ve ısrarı üzerine 'ihtirazi kaydını muhafaza ederek' Ankara'ya bildirmeyi ve gelen cevaba göre hareket etmeyi kabul etti.

Teklifi haber alan Fransızlar: «Artık barışa doğru!» diyorlar ve Türk heyetinin bu şekli reddedebileceğine ihtimal vermiyorlardı.

İŞTE Türk - Fransız faizler meselesi tam bu en gergin şeklinde iken, Vaud kantonu barış konferansı şerefine Leman gölü üzerinde bir vapur gezintisi düzenleyerek bütün heyetleri davet etti. Bu, bütün Leman gölü üzerinde yapılacak ve muhtelif heyetleri bir arada bulunduracak hemen hemen küçük bir seyahatti. İngilizler, İtalyanlar, Romanyalılar Beau-Rivage'dan, Sırplar, Yunanlılar, Bulgarlar, Royal'dan, Japonlar, Fransızlar ve Türkler Lozan Palas'tan çıkarak vapura binmek üzere Uşi'ye indiler. Bazı Fransızlar, hâlâ, son dakikada ortak bir baskı teşebbüsüne bel bağlıyarak:

— «Bir gün sonra belki harb etmek üzere birbirlerinden ayrılacak kimselerin bir gün evvel bir arada nasıl eğlendiklerini görmek meraklı olacak!» diyorlardı.

Bu fikir kırk beş günden beri Lozan'ı dolduran Fransız propagandasının bütün özünü ifadę etmekte idi.

Beyaz, güzel bir vapur. Her taraf tertemiz. Davetlilerin bir kısmı yukarı güverteye yerleşmişler; bir kısmı da Uşi parkının iki tarafına polisler sıralanmış, gölgeli yolları ve ağaçları arasından, başlarında hasır şapkalar, ayaklarında beyaz pantolonlar ile gelip diğerlerine katıldılar.

Saat tam üçte İsmet Paşa geldi. Gri bir elbise giymişti. Gülerek, herkesi selâmlıyarak içeri girdi. Yanında sivil giymiş iki yaveri, Sabri ve Âtıf Beyler vardı. Az önce Sir Rumbold, General Pellé, Mösyö Montanya, Mösyö Venizelos, Mösyö Teodorof, Mösyö Diamandis, hatta Amerikalı Mister Grew gelmiş ve bunların hiç biri kimsenin dikkatini çekmemişti. Fakat Türk başdelegesi gelince bütün gözler, objektifler kendisine çevrildi. Son birkaç günlük yor-

gunluğa rağmen yüzünde —kesinti söylentilerinin dört na la koştuğu o günlerde— hiç bir neşe eksikliği görünmüyordu. Önce Japon delegesinin yelpazeler üzerindeki resimleri andıran hanımını selâmladı. Samimi tavırlarla hatırını sordu ve beş dakika kadar kendisiyle konuştu. Ondan sonra Romanya delegesinin yanına oturarak onunla görüşmeye başladı. Karşılarında iki diplomat daha vardı. Görüşüyorlar, fakat belli ki konferanstan söz etmiyorlardı. Çünkü gülüşüyorlardı. Mösyö Venizelos bir köşeye çekilmiş, gözlüğünün arkasından o zeki bakışlariyle etrafı seyrediyor ve yanındaki «Patris»in müdürüne bir şeyler anlatıyordu. Mösyö Venizelos altmış yaşında olmasına rağmen genç ve dinç bir etki bırakıyordu. Konuşulduğu zaman şirin, nazik bir adamdı. Girit'in en zengin adamı olduğu söyleniyordu. Bütün hayatı şöhret ve ikbalin en yüksek mertebelerinde geçmişti. Yılda beş milyon lira geliri olan zengin bir kadınla evlenmişti. Gençliğin sırrı bu sebeplerin içinden görülebilirdi.

İsmet Paşa, Diyamandi'nin yanından kalktı. Mösyö Montanya güvertenin sonunda, bayrak direğinin yanında sigarasını içiyor, etrafı seyrediyordu. Gergin siması, çıkık çenesi, keskin ve düşük burnu ile, İtalya delegesinde modern kıyafete girmiş eski bir Romalı tipi vardı.

Mösyö Montanya, az sonra İsmet Paşa ile karşılaştı ve selâmlaşarak görüşmeye başladılar. İkisi de ayakta, sigaralarını içerek, gülerek, dereden tepeden konuşuyorlardı. Manzarayı görenler aynı insanların bir gün önce en ağır savaş ve barış meseleleri üzerinde birbirleriyle mücadele ettiklerine inanamazdı.

Mösyö Montanya'dan sonra, İsmet Paşa Sir Horas Rumbold'a tesadüf etti, onunla görüştü. İngiliz başdelege-

si Türk başdelegesine karşı büyük saygı gösteriyordu. Konferanstan değil, gezintiden söz ettikleri tavırlarından belli oluyordu. General Pellé, arkasında siyah elbisesi ve bembeyaz yüzü ile geldi, elini uzattı, Paşa'nın elini sıktı ve gülerek:

— «Bugün bütün objektifler size çevrilmiş!» dedi.

Türk başdelegesi, Generalin güzel şakasına gülerek ve elini sıkmakla karşılık verdi. Bu ihtiyar general ertesi gün harb ültimatomu verecek bir Apokalyps olabilir miydi? Bu yumuşak yüze öyle sert bir tavır yakışmıyordu.

Leman gölünün üzerindeki gezinti, neşeli geçti. İsviçre Hükümetinin delegelere bir arada temiz hava aldırmak fikrinin ruhî etkileri, hiç olmazsa delegelerin, danışmanların, muhabirlerin sinirlerini dinlendirmek suretiyle olsun ancak iyi olabilirdi. Bu vapur dolaşması yorgun kafalara sükûn veriyordu. Amatör bir mandolin takımı, vapurun bir tarafında, bu sükûneti büsbütün romantikleştirmek için hangi havalar lâzımsa hepsini çalıp duruyordu.

Vapurun sancak tarafı İsviçre; iskele tarafı Fransa kıyısı idi. Fransa kıyısındaki Evians Les Bains önüne gelince, gemi yavaşladı. Evians gazinosu beyaz mimarisi, geniş bahçesi, hasır iskemlelere oturmuş zengin kalabalığı ile renkli bir kartpostal gibiydi. Caddenin üzerinden bir otomobil geçiyordu. İskelenin üzerinde bir iki meraklı Fransız, ellerini ceplerine sokmuşlar, ağızlarının köşesinde sigara, yanaşan vapura bakıyorlardı. Ta yukarda, tepede, büyük bir otel vardı. Mavi göle açılan pencerelerine güneşin ışıkları çarpmıştı. Dağın en yüksek noktasında, zengin ve eğlence meraklısı seyyahları bekliyordu.

Kıyı boyunca giderken, Vaud kantonu davetlilerine, İs-

riçre'nin en güzel içkilerini, bisküitlerini, yemişlerini ikram etti. Bir Türk danışmanı:

— «Bakınız şurası ne kadar Değirmendere'ye benziyor!» diyordu.

Gerçekten Değirmendere'yi andırıyordu. Fakat bu bayındırlık yanında, karşıdaki Venizelos'un Yunan askerlerine yakıp yıktırdığı zavallı Değirmendere'de şimdi bir harabeden başka ne idi? İki Türk danışmanı konuşmaya devam etti:

— Şu gölün rengi ne güzel!»

— «Güzel, fakat bizim denizin rengi nerede? (Eliyle işaret ederek) Şurası Tarabya'ya benzemiyor mu?»

— «Sular bu derece durgun olmasa kendimi Boğaz'da zannedeceğim!»

Gemi daima kıyı boyunca Ron nehrinin ağzına gelmişti. Ron, az ilerde Leman gölüne dökülürken, onu birtakım tesisat ile birçok topraklar üzerinden dolaştırarak şimdi buradan göle dökülmekte idiler.

Glion, Les Avants, Montreux, Terite, sarp bayırlara tırmanan Funiculaire'leri, yeşillikleri, geniş, büyük, güzel otelleriyle göle bakıyorlardı. Binlerce metre yüksekliğe çıkmak ve etrafa tepelerin dinlendirici iklimi içinden bakmak için İsviçreliler ne kadar rahatlık unsuru varsa hepsini buralara toplamışlardı.

Gemi, Terite'de yavaşladı. Chateau de Chillon'un önünden geçiyordu. Taşkalenin aşağıda görünen kapısı 'mahpuslar kapısı' idi. Eski zamanlarda tutuklu, gece oraya getirilir, ayaklarına taş bağlanır, oradan göle atılırdı. Boğaz yalılarını kayıkhane kapılarını andıran bu deliğin üstünde, ortaçağ şatosunun pencereleri, yüksek boyları ve acaip stilleriyle korkunç bir etki yaratmakta idi.

Vevey'den ve başka İsviçre köylerinden sonra gemi geç vakit tekrar Uşi'ye yanaştı.

Vapurdan çıkarken kafası dinlenen bir Fransız danışmanı yanındaki Türk danışmanına:

— «Çıkmasak?» dedi.

— «Niçin?»

— «Kuponlardan bıktım da onun için!»

— «Kim bıkmadı, kim usanmadı?»

Gece sakin geçti. Fakat ertesi sabah, pazar olmasına rağmen delegelerin Şato Oteli'nde toplandıkları haber alındı.

Bir Amerikalı muhabir:

— «Pazar günü toplanmak iyi bir şey değildir. Geçen sefer de işler iyi giderken bir pazar günü toplandılar ve... Dağıldılar,» dedi.

Toplantı öğleye doğru bitti. Delegeler salondan çıktılar, merdivenleri inmeye başladılar. İsmet Paşa sigarasını içiyordu.

— «Paşam, netice?»

İsmet Paşa:

— «Netice yok, müzakere bitmedi. Devam edeceğiz.»

— «İnkıta havası var mı Paşam?»

İsmet Paşa:

— «Öyle bir şey hissetmedim.»

Diğer delegeler de aynı şeyleri söylediler. Gûya cumartesi birkaç saat gölde gezinilmişti. Fakat sinirleri ve kafaları biraz dinlenir dinlenmez, delegeler bu pazar toplantısını icat ederek bütün bir tatil gününü ödemekte gecikmemişlerdi.

DELEGELER, Leman gölü gezintisinin ertesi pazar sabahı önce kendi aralarında ve pazar akşamı da uzmanlar İsmet Paşa'nın yanında toplanarak görüşme, Fransız heyetinin «hâmiller adına tadil yapamayız» ifadesiyle çıkmaza girince, 11 Haziran pazartesi, konferansın heyecanlı bir günü oldu. Pazartesi sabahı İsmet Paşa erkenden müttefikler delegelerine bir nota gönderdi. Kuponlar meselesi hakkında Ankara'dan aldığı son ve kesin talimatı bildirdi. Bu talimata göre faizlerin ödeme parası cinsinde Türkiye için hiç bir fedakârlık imkânı yoktur. Ankara hükümeti tahammülün üstünde taahhüde girişmek istemiyordu; şimdiye kadar birçok fedakârlık yapılmıştı. Tâmirat meselesinde devletlerin vaadlerine inanılarak Yunanlılardan 4 milyar frank alınacak yerde harap Karaağaç istasyoniyle yetinilmişti. «Meis» adası hayatî bir nokta olmasına rağmen İtalya'ya bırakılmıştı. Bunlardan başka daha birçok noktalarda fedakârlık edilmişti. Fakat faizlere verilecek paranın cinsinde artık fedakârlık yapmaya imkân yoktu.

Kaç günden beri Fransızların bir ültimatomundan söz edilir ve Brüksel toplantısı sonunda müttefiklerin bir baskıda bulunacakları söylentileri yayılırken, şimdi İsmet Paşa'nın müttefiklere bir nota verdiği görülüyor ve bu nota, aksini bekliyen siyasal hava içinde yıldırım etkisi yaratıyordu. Lozan Palas'ın holünde gezinen Fransızların yüzünden şaşırdıkları belliydi. 11 Haziran pazartesi saat beşte Uşi'de toplanması daha önceden kararlaştırılan konferans, İsmet Paşa'nın bu sabahki mektubu üzerine, nasıl bir hava içinde cereyan edecekti? Müttefikler Türk görüşünü kabul edecekler miydi? Yoksa görüşmeyi kesecekler miydi? Merak edilen bu idi.

Geç vakit, herkes otelin holünde, salonlarına toplanmış, delegelerin dönüşünü bekliyordu. Saat beşte görüşmeye başlamışlardı. Saat yedi olduğu halde görüşmenin devam ettiği bildiriliyordu.

Nihayet saat yedi buçukta İsmet Paşa'nın otomobili geldi; paşa otomobilden indi. Yirmi otuz gazeteci birden cam kapıda kendisini karşıladılar. İsmet Paşa gülerek yürüyordu. Arkasından gelen Hasan Bey'in yüzü çatıktı. Rıza Nur Bey'in bakışı tamamen ifadesiz, birşey belli etmiyordu.

İsmet Paşa içeri girdi. Doğru asansöre gitti, yirmi otuz gazeteci, iki metre geride durmuşlar, bir söz bekliyorlardı; İsmet Paşa muhabirlerin halinden anladı:

— Şimdi size tebliğ edeceğiz» dedi.

— «Paşam iyi mi, fena mı?»

İsmet Paşa gülerek:

— «Fena!» diye ilâve etti.

Paşa'nın Türkçe söylediği bu tek kelime, oradaki yirmi otuz yabancı gazeteci tarafından işitilince, anlıyanlarda bir hayal kırıklığı, anlamıyanlarda daha büyük bir merak yarattı. Yabancı muhabirler Türk muhabirlerin etrafını aldılar:

— «Ne dedi? Ne dedi?»

Sonunda durum anlaşıldı:

Konferansın pazar toplantısı gibi, pazartesi toplantısı da sonuç vermemişti. İsmet Paşa Ankara'dan kesin talimat aldığını, faiz olarak ne vereceğini anlamadıkça hiç bir beyannameye imza atmıyacağını söylemişti. Bu kesin red karşısında Fransızlar şu cevabı vermişlerdi:

— «Şahıslar adına taahhüde girişemeyiz. Yalnız şuna razı olabiliriz: İlerde vaziyete göre tenzilât yapmak üze-

re hâmillerle doğrudan doğruya görüşeceğinizi isterseniz beyannameye ilâve ediniz. Fakat frank ödemek gibi açık bir tâyine kalkarsanız bunu kabule salâhiyetimiz yoktur.»

İsmet Paşa bu teklifi reddetmişti. Reddedince, bu sefer müttefikler:

— «Talimatınıza uyarak yaptığınız teklife verdiğimiz cevabı, rica ederiz, hükümetinize bildirin.» demişler, İsmet Paşa ise buna lüzum olmadığı karşılığını vermişti. Toplantı böyle bitmişti. İki taraf da görüşlerinde ısrar ediyordu.

KUPONLAR MESELESİNİN İÇYÜZÜ

BU KADAR gürültüye sebebolan, bu derece ısrarla üzerinde durulan, bütün arabuluculuklara rağmen bir sonuca bağlanmıyan dâvanın esası ne idi?

Kuponlar meselesinin içyüzü anlatılmaya değer hikâyedir:

Mesele **«Obtion de change»**dan, yani alacaklılara paranın cinsinde seçme hakkı bırakılmış olmasından doğuyordu.

İstikraz sözleşmelerinin üzerinde «İstanbul'da Osmanlı altını, Londra'da İngiliz şilini, Paris'te Fransız frangı» yazılı idi ve alacaklıların kuponları bu paralardan hangisi ile isterlerse onunla almak hakları vardı.

Fakat alacaklılara bu hak niçin verilmişti? İşte dâvanın ruhu burada idi. Alacaklılara bu hakkın verilmiş olması, ilerde spekülasyon yapabilmeleri için değil, kolaylık sağlamak maksadiyle idi. Yani **«obtion de change»** kabul edilmekle Londra'da ve Paris'te bulunan alacaklıların

paralarını bulundukları şehirde alarak zahmet ve masrafa katlanmak mecburiyetinden kurtulmaları sağlanmak istenmişti.

İstikraz sözleşmelerinin yapıldığı tarihlerde, bu kolaylığın sağlanmasında hiç bir mahzur yoktu. Çünkü her memlekette tedavül eden para altındı. Muhtelif memleketlerdeki altın fiyatlarında fark olmadığı için Türkiye'nin de borçlarının faizlerini her yerde eşit değer gösteren muhtelif üç cinsten hangisiyle istenirse onunla ödenmesinde ne alacaklı için fayda, ne borçlu için zarar düşünülemezdi, oysa genel savaş şartlarının doğurduğu bir sonuç olarak, şimdi, her memlekette kâğıt para ile altın para arasında büyük farklar olmuştu. Diğer taraftan muhtelif memleketlerin kâğıt paraları arasında da, kısmen kâğıt paraların basılış miktarlarından kısmen borsa spekülasyonlarından doğan yine ayrıca büyük kambiyo farkları doğmuştu. Osmanlı borçlarının genel savaştan önceki faiz ödemelerine bakıldığı zaman görülüyordu ki İstanbul'da yapılan ödemeler, genel toplantının yarısından fazlasını teşkil etmekte idiler. Yani kuponların yarıdan fazlası İstanbul'da Türk parasiyle ödenmekte idi. Geri kalan ödemelerin bir kısmı Paris'te Fransız frangı ile, diğer kısmı da Londra'da İngiliz şilini ile ödeniyordu. Fakat Genel savaş çıkınca paralar arasında dehşet verici farklar ve Kambiyo derdi meydana çıktı. Bunun üzerine alacaklılar, önceden İstanbul'da Türk parasiyle aldıkları faizleri, bu sefer Londra'da İngiliz parasiyle almaya başladılar. Çünkü alacaklılar bu suretle yalnız kupon faizlerini almakla kalmıyorlar, aynı zamanda büyük spekülasyon kârları da sağlamış oluyorlar.

Lozan konferansında Türk tezi şu idi :

«Bir kısım hâmillere kupon bedellerini istedikleri pa-

ra ile almak hakkı, **kolaylık için ve kambiyo farkı olmadığı bir zamanda** verilmiştir. Bu sebeplerden dolayı, artık faizleri Londra'da, yani İngiliz parasiyle ödemek kabil değildir. Kambiyo farkı olmadığı zaman kupon bedellerini Londra'da alan hâmillerin miktarı yüzde ondu. Halbuki şimdi faizi Londra'da almayı menfaatlerine uygun gören bütün hâmiller kupon bedellerini Londra bankalarından almaya başlamışlardı. Bu suretle eskiden yüzde ondan ibaret olan İngiliz şilini ile ödemeler, şimdi yüzde yüz miktarına varmıştı. Yani hâmillere spekülasyon kârı temin edebilmek için Türkiye bütün faizleri yalnız İngiliz lirasiyle tediye mecburiyetine düşüyordu. Bu mecburiyeti yüklenmek ise Türkiye için yıkılmak, yoksulluğa, sefalete mahkûm olmak demekti. Maliye Vekâleti de 1918'den itibaren bu İngiliz lirasiyle yapılan tediyeleri protesto etmiş, bu suretle mecburiyeti tanımamış, kabul etmemişti.

İşte kuponlar meselesi, mesele olmaya buradan başladı. Bütün protestolara, itirazlara, haklı iddialara cevaben, devletler Türkiye'ye bunun bir hak olduğundan bahsettiler. Fakat, mantığın açıkça mahkûm ettiği ifadeleri doğru kabul edilse idi bile, yine düşünmek lâzımdı ki, kuponların tediyesi için karşılık olarak alınan varidat, eskisi gibi altın değil, artık kâğıt para ile tahsil olunuyordu. Altın diye bir alışveriş akçesi kalmamıştı. Bu takdirde faizlerin İngiliz lirasiyle ödenmesine tabiatiyle ve maddeten de imkân kalmamıştı. Binaenaleyh Türkiye için bu bakımdan da bir mecburiyet mevzuubahis olamazdı.

Bu vaziyetten doğan devlet zararına gelince, o büsbütün ayrı bir hikâye idi. Eğer bütün faizleri, arkalarını müttefik devletlere dayayan hâmillerin istedikleri gibi İngiliz lirasiyle tediye etmek lâzım gelse, Osmanlı borçları

faizlerinin senelik tediyeleri, akla durgunluk verecek astronomik nispetlere ulaşmakta idi.

Meselâ senelik faiz miktarı 4,5 milyon lira kadar tuttuğu halde, faizi Londra'da ödemek mecburiyeti, Türk hazinesini kâğıt para ile senede 22 milyon lira tediye etmek zoruna düşürmekteydi. Nerde kaldı ki Türk hazinesi için, kuponlardan başka Osmanlı borçları masraflarını, dahilî istikraz faizlerini de ödemek lâzımdı. Düyunuumumiyenin senelik varidatı 40 milyon liraya varıyordu. Buna 12 milyon lira tutan yetim ve dullar, zati muhassasat maaşlarını da ilâve etmek icabederdi. Son harbin neticesi olarak birtakım yetimlerle şehitler ailelerine verilen 8 milyon lira da ilâve edilince, yekûn yuvarlak rakamla, 60 milyon lirayı buluyordu. Bu 60 milyon lira, Türkiye umumi bütçesinin o tarihte yüzde altmışı demekti. Halbuki, umumi hizmetler haricinde, Türkiye bütçesine, yalnız Yunanlıların yaktıkları ve yıktıkları şehirleri ve köyleri tamir için her sene ayrı bir tahsisat koymak lâzımdı. Bu malî vaziyet karşısında altınla tediyede bulunmak imkânsız bir faraziye idi. Türkiye bütçesinin yüzde altmışını borçlarına karşılık koyarsa, geriye kalan yüzde kırk ile bu memleketi nasıl idare, harabeleri nasıl imar edebilirdi? Demek ordu olmıyacaktı, donanma olmıyacaktı, devlet hizmetlerinin hiçbiri olmıyacaktı; yalnız hâmiller fazla kâr edebilmek için altın lira alacaklardı.»

Bütün bu durumları rakamlarla izah ettikten sonra Türk heyeti müttefiklere şu teklifte bulunuyordu :

— «**'Şanj'**dan doğan ihtiyari hak, aslında hak telâkki edilemez. Bu, vaktiyle hâmillere yalnız kolaylık olmak üzere verilmiştir. Onun için hâmillerin faizi Osmanlı altını, İngiliz lirası, Fransız frangı olarak almakta haklı

oldukları dâvası, meselenin aslına bakılınca, ayakta durmaz. Biz Osmanlı borçlarını ve istikraz mukaveleleriyle hattâ bunların şartlarını tanıyalım, kabul ve tasdik edelim. Ancak parayı hâmillerin keyfine göre, istedikleri cins üzerinden almakta serbest olmaları keyfiyetinde açık ihtirazi kayıt koyar, bu noktayı tadil ederiz.»

Türkiye heyetinin müttefiklere yaptığı teklife dayanak olarak gösterdiği hesap da açıktı. Devletin borcu yalnız 'şanj' farkı yüzünden yedi sekiz misline çıkıyordu. Türkiye bunu tanıyamazdı.

Sonuç şu idi ki, istikraz sözleşmelerini teyidetmeyi kabul ediyor, fakat buna karşılık paranın cinsini de kesin bir tâyine tâbi tutmak istiyorduk.

Bir çözüm şekline varabilmek için Türkiye'nin birinci teklifi, faizlerin Fransız frankiyle ödenmesi idi. Faizleri frankla ödemek, görülmemiş bir olay değildi. Fransa Hükümeti, vaktiyle akdettiği istikrazları kendi tebaasına kendisi de frank ile ödüyordu. Aynı şekilde Bulgaristan'a da frankla ödemek kolaylığı gösterilmişti. O halde aynı kolaylıkların Türkiye'ye de gösterilmesi tabii ve zorunlu idi. Nerde kaldı ki istikrazların yüzde doksanı zaten Fransız frankiyle alınmıştı. Fransız frankiyle verilen bir borcun faizini İngiliz lirasıyle istemek garip bir adaletsizlikti. Onun için İsmet Paşa müttefiklere «işte bu teklif dairesinde istikraz mukavelelerini istediğiniz gibi teyidedelim» diyordu.

Müttefiklerin cevabı şu oluyordu :

— «Biz sizden yalnız istikraz mukavelelerinin bir beyanname ile teyidini istiyoruz. Çünkü borçlu olan devlettir. Siz devleti temsil ediyorsunuz; onun için beyannameyi vermek salâhiyetine maliksiniz. Halbuki sizin biz-

den istediğinizi yapmak, bizim salâhiyetimiz dâhilinde değildir. İstikraz mukaveleleri hususi mukavelelerdir. Bu mesele ancak hâmillerle halledilmek lâzım gelir. Noktai nazarınız doğru olabilir. Fakat biz onların haklarına halel veremeyiz. Hâmillerle konuşunuz.»

Oysa Türk heyeti alacaklılarla da konuşmak istemişti. Nitekim Türk delegesi Hasan Bey kalkmış, Paris'e, ayaklarına gitmişti. Fakat alacaklılar Hasan Bey'le anlaşmak istememişlerdi. Meseleyi görüşmeden önce Türkiye'nin malî durumunun incelenmesi gerektiğini, bunun için de önce barış yapılması lâzım geldiğini söyliyerek görüşme yapmaktan kaçınmamışlardı. Bu vaziyet karşısında Hasan Bey Fransız Hükümetine şöyle demişti:

— «Anlaşmak maksadiyle kalktık, buraya geldik. Buraya gelmekle aradaki zorluklara bir çare aramak, hâmillerle görüşerek uzlaştırıcı şekil bulmak istedik. Hâmiller reddettiler. Onun için eğer siz Türkiye'den beyanname istemekte ısrar ederseniz, biliniz ki kambiyo hususunda sarih kayıt koymadan bu beyannameyi vermiyeceğiz.»

Hasan Bey durumu Fransa Hükümetine böylece bildirdikten sonra Paris'ten kalkmış, Lozan'a dönmüştü.

Kısacası İsmet Paşa'nın mesele üzerindeki görüşü açıktı: Türkiye Osmanlı borçlarını ve sözleşmelerini tanır, fakat İngiliz lirası ödemeye malî gücü yeterli değildir. Türk teklifi frank ile ödemedir. Ya da teyidederiz, fakat toplam olarak yılda ne vereceğiz, bunu bilmeliyiz. Yoksa meseleyi kesip atmadıkça beyanname vermeyiz.

İşte asıl ve esası, içyüzü bu şekilde özetlenebilecek olan kuponlar meselesi şimdi en son safhaya gelmiş, konferans yeni bir kesintiye sebebolabilecek bir önem göstermişti.

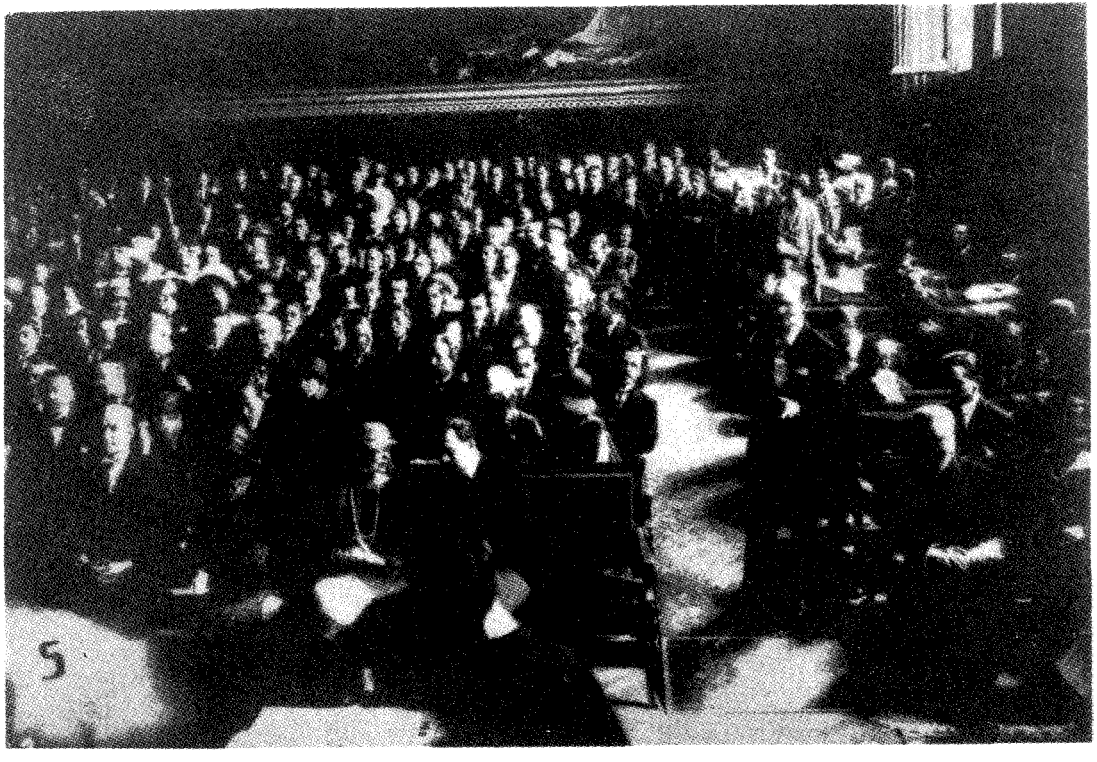
İsmet Paşa, Ankara'dan aldığı en son talimatı ileri sürerek müttefiklere Türk görüşünü bir defa daha tekrarlamış, yapılan müsaadeleri saymış, artık Türkiye için yeni bir fedakârlığa imkân kalmadığını anlatmıştı.

Müttefikler, tekrar:

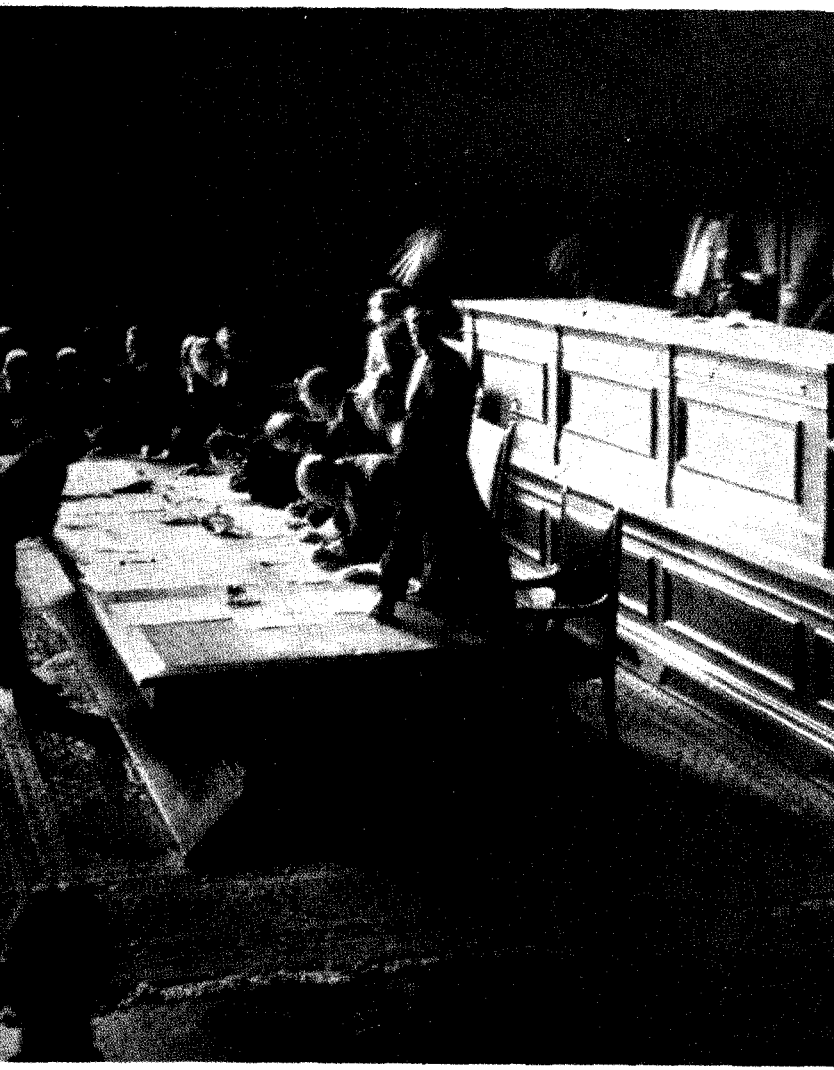
— «Şahıslar adına taahhüde girmeye salâhiyetimiz yoktur. Yalnız ilerde malî vaziyetinize göre bir eksiltme için hâmillerle konuşmak istediğiniz fikrini, sarahaten ifade ederek, beyannameye koyunuz. Fakat eğer frank ile tesviye gibi muayyen bir şekil teklif ederseniz, biz bunu kabule salâhiyetli değiliz. Son talimatınıza tevfikan yaptığınız bu teklife verdiğimiz cevabı, rica ederiz, hükümetinize bildiriniz» demişlerdi.

İsmet Paşa, Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümetinden kesin talimat aldığı için yeni talimata lüzum olmadığını söylemiş, düyunuumumiye kuponları hakkında 'ihtirazi kayıt' koymadıkça beyannameyi vermekliğimize imkân olmadığını tekrar etmişti.

İşte 11 Haziran pazartesi toplanan özel konferans böyle geçmiş, neticede iki taraf da görüşlerinde ısrar etmişlerdi. Fakat ne olacaktı? Her halde Türkiye için meselenin İsmet Paşa'nın dediğinden başka türlü halline imkân yoktu. İsmet Paşa, daha başlangıçta, müttefiklere meseleyi halledilmek için birinci şartın beyanname istememek olduğunu söylemişti. «Beyanname istemezseniz, biz de şimdi tadil teklifinde bulunmayız, hiç bir taahhüde girmeden hâmillerle meselenin sonradan halline bakarız» demişti. Müttefikler bu teklifi kabul etmemişlerdi. «Siz evvelâ beyannameyi vererek sulhu imzalayınız, sonra gidip hâmillerle konuşursunuz; onlar da size kolaylık gösterirler» demişlerdi. Ya göstermezlerse? Türkiye borcunu namusluca tanıyor, ödemek

Lozan Barış Antlaşmasının imza töreninde bulunan davetliler

Türkiye'ye bağımsızlığını kazandıran tarihî an: 24. Temmuz. 1923, saat 15, 15 Türk Başdelegesi İsmet Paşa Lozan Barış antlaşmasını imzalıyor..

istiyordu. Yarın alacaklılarla Türkiye arasında bir ihtilâf çıkarsa meseleyi kim halledecekti? Alacaklılar tabii top tüfek alıp Türkiye'nin karşısına dikilecek değillerdi. Mesele dönüp dolaşıp yine hükümetlere intikal edecekti. Onun için İsmet Paşa:

— «Fransa Hükümeti meseleyi şimdiden halletsin; biz de endişeden kurtulalım, borcumuzun ne olduğunu katî surette anlıyalım» diyordu.

— «Frank ödemek isteyişimiz, mutlaka Fransız parası vermek için değildir. Maksadımız kambiyo farkını izale etmektir. Hakikatta, istediğimiz, malî hacmımızla mütenasip bir para ödemektir. Onun için bu noktai nazardan hareket ederek frankın bugünkü piyasasına nazaran ne kadar tutuyor, isterseniz bunu tesbit edip katî bir rakam da elde edebiliriz. Yani frankın şimdiki piyasasına göre kaç Türk lirası verileceğini de pazarlık edebilirim» diye ilâve ediyordu.

Fakat müttefikler İngiliz lirasiyle ödeme imkânını ortadan kaldıracak hiçbir 'ihtirazi kayıt' koymaya yanaşmıyorlardı. Onlar Paris'te Londra'da koltuklarına gömülmüşler, ağızlarında sigaralar, Lozan'daki heyetleri ve o heyetlerin temsil ettiği büyük devletlerin Türkiye'nin gırtlağına basmalarını, kâğıt yerine altını tanıttırmalarını istiyor, hep bunu bekliyorlardı.

■

HAZİRANIN ortalarına doğru durum bu merkezdeydi. Aylardan beri süren görüşmelere rağmen meseleye çıkar yol görünmemekteydi.

Fakat gerçekten hiç bir çözüm yolu kalmamış, bu yüzden barış olmıyacak mıydı?

İsmet Paşa'ya göre meselenin üç çaresi vardı:

«1 — Beyanname vermemek,

2 — Beyanname vermek, fakat kuponların Fransız frankı ile ödeneceğini kaydetmek,

3 — Borcumuzun tutarını görüşerek katî bir rakam halinde beyannameye dercetmek.»

İşte kupon meselesinin içyüzü ve geçirdiği safhaların hikâyesi...

Durum gergindi. Fakat müttefiklerin sonunda bu üç yoldan birini kabule mecbur kalmaları imkânsız değildi. İsmet Paşa'nın notasına rağmen müttefikler çevresi ümitsiz görünmüyordu. İsmet Paşa'nın nota verdiği günün ertesi salı günü imtiyazlar meselesi tekrar görüşülecekti. Kupon meselesi hakkındaki son durumu hükümetlerine yazacaklarını söylemişlerdi. Hemen o akşam yazacaklar iki güne kadar cevaplarını alacaklar, belki birkaç günlük bir gecikme ile meseleyi tekrar konuşacaklardı.

Kupon meselesi, bir hastanın nöbet grafiği gibi, konferansın sonuna kadar 37,5 ile 40 arasında inip çıkan müzmin bir hale gelmişti.

■

SÜREKLİ toplantılara ve özel konuşmalara rağmen bir türlü anlaşılamaması, konferansın sonucu hakkında, Lozan'dan çok Türkiye'de az çok bir ümitsizlik uyandırdı ve fikirlerde kesinti bekliyen bir akım başladı. «Bir uzlaşma zemini bulunacağı ümidediliyor», «bu hafta artık konferansın âkıbeti anlaşılacak...», «yarın katî gündür», «konferansın son safhasına girdik...», «gelecek hafta herşey bitmiş olacaktır.», «Bugün son gündür», «hayır, yarın son gündür» «konferans buhran geçiriyor», «inkıta ihtimali yoktur.»...

İşte konferansın son ayı memleket gazetelerinde her gün çıkan başlıklar bunlardı. Ezelî meselenin yalnız kısacık telgraflarını okumakla memleket kamuoyunda bıkkınlık başlamıştı. Görüşmelerin gelip geçişi, anî, geçici şekillerinden doğan hisleri ifade eden telgrafların konferansı uzaktan takibedenler üzerinde böyle bir etki yaratması tabii idi. Hatta denilebilir ki durumu gazete telgraflarından ve uzaktan takibeden insanlar üzerine birbirini yalanlayan haberlerin işkence etkisi yaratmalarına da hayret edilmemeliydi. Fakat sade haberlerin okunması Türkiye'de fikirleri bu kadar üzer, yorarsa, aylardan beri her gün, her saat meselelerin kendilerini düşünen ve her tarafından binlerce sandov âletine bağlanmış gibi boyuna gerilip gevşiyen bir atmosfer içinde yaşıyan heyetler ne halde olmak gerekirdi?

Fakat dışardan görünüş ne kadar üzücü, içerdeki hava ne kadar sıkıcı olursa olsun, konferansın kesintiye uğrayacağına içten inanmak mümkün değildi. Herkeste, günün birinde anî bir müdahale ile buhranın geçeceği, hastanın iyileşeceği hissi hâkimdi.

Buhran şu şekilde seyrine devam ediyordu:

1923 Haziran'ının ilk gününden son gününe kadar, tam bir ay, kuliste müttefiklerin Türkiye üzerinde ortak baskıda bulunacakları haberi yayılmıştı. Bu baskı haberi hemen bütün Fransız basını tarafından birinci plana alınmıştı **«Havas»** ajansı gibi yarı resmî propaganda müesseseleri, Fransız delegeler heyeti tarafından telkin edildiğine şüphe olmıyan her çeşit heyecanlı söylentileri dünyanın dört tarafına ulaştırmakta idiler. «Talimat geldi, gelmedi», «Talimat bekleniyor, hayır beklenmiyor» gibi her gün türlü rivayetler yayınlamak, gerginliği daima bir derecede tut-

mak isteyen Fransız heyetince zorunlu görülmekteydi. Gerçekte gergin olan, meselelerden çok sinirlerdi.

Kesin olacağı tahmin edilen pazar oturumu (10 Haziran) bu sinir gerginliği içinde geçmişti. İki saat konuşulmuş, bir sonuç elde edilememişti. Fakat konferanstan çıkan İsmet Paşa, müttefiklerin kesintiye benzer bir hava yaratıp yaratmadıkları sorusuna:

— «Böyle bir şey sezmedim» cevabını vermişti. Akşam üzeri müttefikler İsmet Paşa'nın yanında toplanmışlardı. Bu görüşmede sabah toplantısındaki «beyannameye ilerde tenzilât icra etmek hususunda ihtirazi kayıt koyunuz!» teklifi çevresinde görüşülmüştü. Fakat 'ihtirazi kayıt' önemliydi. Gece üç saat görüşülmüş, yine anlaşılamamıştı. Bu toplantının sonuç vermemesi de sinire hiç olmazsa eski gerginliğini kaybettirmemişti.

Pazartesi sabahı (11 Haziran) İsmet Paşa müttefikler delegelerine birer mektup göndererek şimdiye kadar yaptığı fedakârlıkları saydıktan sonra: «Rica ederim, bu meseleyi artık bitirelim» demişti. Bu mektup üzerine yine toplanılmış, yine konuşulmuş, mesele yine halledilememişti. Bunun üzerine, kuponlar yine halledilmeyince, her taraf krizin halledilmesinin artık çok güç olacağına hükmetmiş, sinirler biraz daha gerilmişti. Fakat bu gerginlik, görüşmeden yarım saat sonra, herkes banyosunu alınca, biraz yatışmak eğilimi göstermişti. Beau Rivage'daki İngilizler, bütün soğukkanlılıklariyle:

— «Vaziyette yenilik yoktur. Müzakere devam ediyor. İngiliz heyetinin fikri, her halde bir tesviye çaresi bulunacağı merkezindedir» demekteydiler. İngilizlerin arkasından General Pellé odasından aşağı inmiş ve:

— «Ne inkıta, ne talik, ne tehir, hiç bir şey yok! Mü-

zakere ediyoruz ve sulha vâsıl olmaya çalışıyoruz» diye ilâve etmişti. İşte böylece, sinirler, delegelerin elleriyle geriliyor, yatışıyor, sonra yeniden çekiliyor, yeniden bırakılıyor ve sanki esneklik ve dayanıklılık dereceleri Lozan konferansı adı verilen siyasal cimnastik salonunun bütün tecrübelerinden geçirilmek isteniyordu.

11 Haziran görüşmesinden sonra, gerginliğin son hadde vardığı görülerek, iki taraf da, tam bir hafta, kupon meselesine dokunmaktan çekinir gibiydi. Fakat bu yüzeydeki gerginliğe rağmen durumda iyiye doğru gidişin ancak ve çok dikkatle fark olunabilen belirtileri de yok değildi:

1 — Haziran başından beri Fransızların maksatlı söylentilerine rağmen müttefikler ortak bir baskı hareketine cesaret edememişlerdi. Böyle bir hareketin kötü sonuçlar doğuracağını tahmin etmişlerdi.

2 — «Müttefikler murahhaslarının hukuki vaziyetleri bu meseleyi müzakereye müsait değildir» demelerine rağmen bir **«formüle Transactionelle»** teklifi suretiyle ikinci bir geri adım atmışlardı. Fakat Türk heyeti bu formülü kendisini tatmin eder nitelikte görmemiş, kabul etmemişti.

Kuponlar meselesi bu haliyle devam ederken, bir an, müttefikler imtiyazlar meselesini kurcalamak istemişler, fakat burada da Türk heyetine hiç bir fedakârlık kabul ettirememişlerdi. Yalnız her iki taraf, bir aydan beri birbirlerine söylemekten yoruldukları fikir ve açıklamaları bir daha tekrar etmişlerdi.

Bu vaziyet karşısında bu sefer tarafsız olanlar, el altından bir çare bulmak için çalışmaya başladılar. Fransız heyetinin Türk heyetini razı etmek için bütün delegelere başvurduğu görülmüyor değildi. Nitekim Fransız heyetinin telkiniyle, Romanya delegesi Mösyö Diyamandis bile

İsmet Paşa'yı ziyaret ederek General Pellé ve Türk delegesi arasında bir anlaşma yolu aramaya teşebbüs etti. Romanya delegesi İsmet Paşa'ya derhal alacaklılarla görüşülmesi fikrini telkin ediyordu. İsmet Paşa'nın cevabı:

— «Biz hâmillerle müzakereye girmek istedik, fakat onlar kabul etmediler.» cümlesi olmuştu.

Gerçi Mösyö Diyamandis'in General Pellé ile görüştükten sonra Türk başdelegesine bu fikri telkin etmesi, alacaklıların bu sefer görüşmeyi kabul edeceklerini göstermiyor değildi. Nitekim Mösyö Diyamandis de, Türk heyetinin İngiliz lirası esasını kabul etmesi şartiyle, alacaklıların İngiliz lirasına asgari ve sabit bir had tayin ederek onu istemeleri ihtimali olduğunu söylemişti. Fakat İsmet Paşa alacaklıların görüşmeye yanaşmadıkları cevabını vermiş, sonunda durumun onların arzusu oluncaya kadar ebediyen askıda tutulamıyacağını da açık söylemişti. Alacaklılarla görüşmenin Fransız çevrelerinde yeni bir ümit akımı olduğu, artık buna doğru gelmek istedikleri, yalnız Mösyö Diyamandis'in teşebbüslerinden değil, Fransız malî danışmanı Mösyö Bargeton'un açık ifadelerinden de anlaşılıyordu. Birkaç gün önce:

— «Sulhten evvel hâmillerle nasıl müzakere olabilir? Henüz Türkiye - Fransa hasım vaziyettedirler. Türkiye'nin malî vaziyetini hâmiller şimdi tetkik edemezler» diyen aynı Mösyö Bargeton, birkaç gün sonra:

— «Zannediyorum ki hâmiller şimdi görüşebilirler. Çünkü sulh olmak üzeredir. Sonra, niçin müzakere etmesinler? Türkiye'nin vaziyeti malûm: Bu parayı ödiyemez. Onlar için derhal görüşülüp ihtilâfa sebebolan prensip noktası halledilebilir. O zaman bir taraftan sulh imzalanır,

aynı zamanda onlar da size karşı, taahhüt altına girer» diye ağzını değiştirmiş görünüyordu.

HER İKİ Lozan konferansının belki en dikkate değer, en karakteristik devri yaşanıyordu.

Kuponlar meselesi denen hastanın başında bütün heyetler toplanmışlar, eller çenede bir çare arıyorlardı. Lozan Palas'ın alt katında, üst katında, delege, danışman, muhabir herkes bir formül arıyordu. Herkesi, içinden çıkılmaz bir logaritmayı halletmek isteyen adamın merakı, heyecanı sarmıştı. Şimdiye kadar gerek Türk heyeti tarafından, gerek Fransız heyeti tarafından, gerek araya giren İngilizler, İtalyanlar, Romanyalılar tarafından ileri sürülen, üzerinde görüşülen formüllerin sayısı, muhtelif heyetlere ait danışmanların yaptıkları bir hesaba göre, on beşten eksik değildi. Bu formüllerin on beşi de barışa varmak iyiniyetiyle düşünülmüş, düzenlenmiş olmalarına rağmen kimseyi tatmin etmemişlerdi. Fakat bu arada, bir gün, konferansın bulutlu ve fırtınalı göklerinde, bir müjdeci yıldız gibi iyi bir haber doğdu: Sir Rumbold'un sonunda iki tarafı uzlaştıracak sihirli formülü keşfettiği duyuldu.

Bu formülü kapsayan Türk beyannamesinin esası şu idi:

«Ben, aşağıda imzasını koyan, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti adına beyan ederim ki, gerek Muharrem kararnamesinde ve eklerinde, gerek istikrazlara dair olan diğer itilâf ve mukavelelerde mevcut havale, düyunat tahsisi ve diğer bütün hükümler, işbu tarihten itibaren başka bir muahede ile tadil edilmedikçe mer'idir. Yalnız **istikrazların tediye edileceği akçe cinsi bundan müstesnadır. Bu**

mesele Türkiye hükümetine ait olup müşarünileyh hükümet ile hâmiller arasında halledilecektir. Binaenaleyh düyunuumumiye idaresi nihayet 23 Eylül 1923 tarihinde mezkûr itilâflar ve mukaveleler mucibince hukuk ve salâhiyeti dairesinde tekrar teessüs edebilecektir. **Tediye akçesi meselesi hâmillerle halledilinceye kadar düyunuumumiye idaresi gerek Türkiye lehinde, gerek hâmiller lehinde hiçbir muamele icra etmiyecektir. Türkiye hükümetiyle düyunuumumiye idaresi, Türkiye hükümetine muvakkaten tediye edilecek olan meblâğ hakkında anlaşacaklardır.»**

İşte Sir Horas Rumbold'un Mösyö Montanya'yı yanına alarak General Pellé ile İsmet Paşa'ya teklif ettiği çözüm yolu bu idi. Bu çözüm yolu, İsmet Paşa'nın önceden yaptığı üç tekliften 'ihtirazi kayıt koymak' teklifine benzemekteydi ve bu yüzden tatmin edici nitelikteydi. Yalnız İsmet Paşa bu formülün bir noktasına itiraz etmişti: Düyunuumumiye tarafından hükümete geçici olarak ödenecek meblâğ hakkındaki son fıkranın daha fazla açıklığa kavuşturulmasını istiyordu.

Formülü Fransız maliye uzmanı Mösyö Bargeton ile İngiliz maliye uzmanı Mister Wellis beraber düzenlemişlerdi. Onlar teklifi kaleme aldıktan sonra müttefikler tarafından gözden geçirilmiş, her üç müttefik metin üzerinde anlaştıktan sonra da, Sir Horas Rumbold almış, teklifi İsmet Paşa'ya getirmişti. İsmet Paşa, yazılan formül metnini okuduktan sonra, 'formülde frank sarahati olmadığını, fakat cihan sulhunu temin için yazılan ihtirazi kayıtla iktifa edeceğini, yalnız hâmillerle müzakere bitinceye kadar düyunuumumiye varidatından hükümete verilecek kısmın tâyinini' istemişti. Bu noktaya İngilizler itiraz etmemişlerdi. İsmet Paşa'nın istediği açıklık, nihayet önemli bir me-

sele teşkil etmediğine göre kuponlar işine halledilmiş gözüyle bakmak kabildi. Çünkü meselenin o kadar anlaşmazlığa sebebolan esası halledilmekteydi. Esas halledildiğine göre şimdi anlaşmanın komitede tespiti için İsmet Paşa'nın ileri sürdüğü tali nokta etrafında yapılmakta olan görüşmenin bitmesi bekleniyordu.

İngilizler, önce İstanbul gelirlerinin düyunuumumiye idaresi, Anadolu gelirlerinin de Türkiye tarafından toplanması teklifinde bulundular. İsmet Paşa bunu kabul etti. Fakat Fransızlar buna razı olmayınca Sir Rumbold yeniden İsmet Paşa'ya geldi ve kendi tarafından yapılan teklife Fransızların razı olmadığını, binaenaleyh teklifi yapılmamış farzetmesini, iki tarafın düyunuumumiye gelirini belirli oran üzerine toplamasını rica etti. Demek mesele halledilmiş, yalnız gelirlerin geçici olarak hükümete verilecek kısmını tâyin durumu kalmış, bu da prensip itibariyle kabul edilmişti.

Fakat Sir Horas Rumbold'un bu teklifi İsmet Paşa'ya getirdiği tarihten beş gün sonra, tam beş gün özel görüşmelerle tali nokta etrafında uzmanlar bir hal şekli aradıkları sırada, bir pazartesi günü idi ki (18 Haziran) akşama doğru, Sir Rumbold ile Mösyö Montanya, arkalarında İngiliz maliye danışmanı Mister Wellis olduğu halde, Lozan Palas'a geldiler ve doğru General Pellé'nin dairesine çıktılar. Müttefikler başdelegelerinin toplantısı bir buçuk saat sürdü ve toplantının sonunda yeniden birçok söylentiler, fena haberler çıkmaya başladı. Durumda anî bir değişiklik olduğu telâşlı toplantılardan ve müttefikler arasındaki görüşmelerden anlaşılıyordu.

Beş gün önce General Pellé'nin de onayıyla Sir Horas Rumbold tarafından yapılan son tekliften Fransızlar şimdi cayıyorlar, geri dönmek istiyorlardı. General Pellé, 18 Ha-

ziran sabahı İngiliz ve İtalyan başdelegelerine «yaptıkları tekliften vazgeçmek» arzusunu açıklamıştı ve düyunuumumiye gelirini taksime dair olan tali noktanın görüşülmesi sırasında, birdenbire, akçe cinsi hakkında beyannameye konan ihtirazi kaydı da hükümetinin onayını almadan kabul edemiyeceğini söyliyerek esasen uzlaşıldığı sanılan asıl meselede anlaşmazlığın devam ettiğini açık ve kesin ifade etmişti. Bunun üzerine Sir Rumbold ile Mösyö Montanya ve General Pellé arasında biraz hararetlice olduğu söylenen bir tartışma başlamıştı. İngiliz başdelegesi ile Mösyö Montanya yapılan tekliften bir daha geri dönülemiyeceğini söylemişler, meseleyi bir an önce bitirmek azminde olduklarını ilâve ederek:

— «Nasıl olur? İsmet Paşa ile mutabık kaldık. Kendisine ne cevap veririz?» demişlerdi. General Pellé, İngiliz ve İtalyan başdelegelerine haklı olduklarını söylemiş, fakat hükümetinin görüşünü öğrenmeden kesin bir şey söyleyemeyeceğini ilâve etmişti:

— «Benim elimde bir şey yok. Hükümetimden soracağım. Bununla beraber Mösyö Poincaré'nin muvafakat edeceğini ümidediyorum» demekteydi. Üç müttefik devlet başdelegesi tam iki saat tartışmışlar, görüşmeyi aralarında tam bir anlaşmazlık olduğunu görmek suretiyle bitirmişlerdi. İngiliz ve İtalyan başdelegeleri, Fransız başdelegesine, şimdi söylediği ihtirazi kaydı daha önce, teklifi yaparken söylemiş olması gerektiğini hükümetinin muvafakati lüzumunu hatırlaması için General Pellé'nin beş gün beklemesine hayret ettiklerini söylemişler ve bu durum karşısında kendilerinin de meseleyi hükümetlerine olduğu gibi yazmak mecburiyetinde bulunduklarını ilâve etmişlerdi. Demek şimdi kuponlar meselesi, General Pellé'nin

yapılan tekliften caymasıyle, tekrar Londra'ya, Roma'ya, Paris'e havale ediliyordu. Fakat durumu özel olarak haber alan Türk heyeti, hiç temkinini bozmadı. Çünkü müttefikler, gelecek cevaplara göre hareket etmeyi aralarında kararlaştırdıkları halde, Türk başdelegesine tekliften vazgeçtiklerini henüz söylemiyorlardı. Sir Horas Rumbold ile Mösyö Montanya, Türk heyetine böyle bir teşebbüste bulunamayacaklarını, sözlerinden dönemiyeceklerini açık söylemişlerdi. General Pellé ise şahsen bu konuda herhangi bir ifadede bulunacak durumda değildi.

Anlaşılıyordu ki teklifin yapıldığı zaman ile General Pellé'nin geri dönmek istediği zaman arasındaki beş gün zarfında, Paris'teki alacaklılarla diğer sarraflar, ilgili maliyeciler, görüşmelere göre spekülasyon yapan bütün borsacılar, Fransız hükümeti üzerinde etkili bir baskıda bulunmuşlar ve sonunda Fransız heyetini zorla bir çıkmaza sokmuşlardı. Fakat İngilizler, İtalyanlar, diğer heyetler, özellikle Yunanlılar artık bezginlik de değil de, Fransız maliyecilerinin ısrarı karşısında gerçekten bıkıp usanmış insanların bütün ifadelerini gizlememekteydiler. Dünyanın barışa, sükûna kavuşmasına nihayet kırk elli sarrafla borsacının engel olabilmesi herkese üzüntü ve hüzün vermekte gecikmemekteydi.

İngilizlerle İtalyanların konferansta Türk heyetiyle anlaşmadık hiç bir önemli meseleleri kalmamıştı. Hatta ikinci derecedeki meseleler de halledilmişti. Yunanlılar kendilerini ilgilendiren bütün meselelerde uzlaşmışlar, İsmet Paşa ile tek başlarına barış yapmaya bile hazırlanıyorlardı. Mösyö Venizelos iki günde bir müttefikler başdelegelerini ziyaret ediyor: «Affedersiniz, daha ziyade bekliyemiyeceğim, orduyu daha çok silah altında tutamam» diyordu.

Demek aylarca görüşmeden ve birçok taşma ve yatışmalardan sonra, konferans şu noktaya gelmiş bulunuyordu:

Heyetler son bir formül üzerinde anlaşmışlardı. Formülün son fıkrasını teşkil eden geçici ödemeler hakkında Türk heyeti açıklık istemişti. Bu açıklığı istemekte haklıydı. Çünkü aksi takdirde alacaklılar Türk heyetinin istediğinden fazla para alacakları için görüşmeleri uzatmakta menfaat göreceklerdi. General Pellé şimdi bunu bahane ederek tekliften olduğu gibi geri dönmek istiyor, Poincaré hükümetine durumu yazdığını söylüyordu. Diğer heyetler de hükümetlerine durumu bildirmiştiler. O halde müttefiklere gelecek talimatı beklemek zarureti hasıl olmuştu. Ancak bir taraftan İsmet Paşa cevabın acele olarak verilmesi hakkında müttefikler yanında teşebbüste bulunuyor, bir taraftan da Mösyö Venizelos arka arkaya müttefiklere başvurarak: «Daha ziyade bekliyemiyeceğim, daha ne zamana kadar Fransa hükümetinin keyfi olup cevap vermesini bekliyeyim?» diye soruyordu. Müttefikler kendilerinin de cevabı acele olarak vermek istediklerini, fakat hükümetlerinin çok meşgul olduklarını, talimatın bundan geciktiğini söyliyerek her halde çabuk cevap vermeye gayret edeceklerini vaadetmekteydiler.

Bu arada yapılan görüşmelerde tahliye esasındaki malûm uzlaşma teyidedilmekten geri durulmuyordu. İmtiyazlar hakkındaki görüşmeler de, Ankara'da devam ediyordu. Hatta Fransız şirketlerinin hemen hemen işlerini bitirdikleri haber alınıyordu. Bunlardan yalnız iki üçünün meselesi henüz askıda idi.

Haziran sonlarına doğru durum bu manzaradaydı.

KONFERANS KULİSLERİNDE GÖRÜNEN MANZARALAR

FAKAT konferans kulislerinde süregelen bazı olayların, o çevrede bulunan birçok insanlar üzerinde yaptığı etkiler ayrıca hazin bir hikâye idi. Edinilen genel izlenimler toplanarak özetlenince, şöyle bir düşünce âlemine girmemek kabil değildi:

İster antlaşma imzalansın, ister delegeler anlaşamıyarak dağılsın, iki şıktan hangisi gerçekleşirse gerçekleşsin, Lozan konferansının gerçek olaylara dayanan psikolojik bir tarihçesini yapmak, özellikle Türkiye için, çok faydalı olabilirdi. Türkiye adına yabancı devletler temsilcileriyle ilerde görüşecek yarının delege ve danışmanları için böyle bir belgenin dikkate değer dersleri ve örnekleri göz önüne koyacağı ümidolunabilirdi. Diplomatların milletlerarası toplantılarında dünya meselelerini nasıl görüştüklerini bilmiyenler, görüşmeleri yalnız uzaktan işitenler, heyetleri oluşturan unsurları yakından görmiyenler, genellikle zihinlerinde, onları olağanüstü birer yaratık olarak efsane kişileri tepelerine yükseltirler.

Meselâ Lozan konferansına gelmeden önce, İsmet Paşa'nın feragat hissiyle dolu şahsını görenler, Türkiye'nin karşısına çıkacak delegelerin de aynı şekilde düşünerek ve bütün küçük hesapların üstüne yükselerek mutlaka barışı sağlamayı başaracaklarını ümidettiler. Oysa birinci konferansta, mensup olduğu ailenin, İngiliz Kralı hanedanından daha eski olduğunu söyliyerek gelenek ve asaleti tavır ve hareketlerine hareket noktası yapan bir Lord Gurzon'un hasta sinirleri yüzünden dünya barışı ve milletler birkaç defa tehlike ile yüz yüze geldiler. Ancak İsmet Paşa'nın sabrı ve soğukkanlılığıdır ki savaş ihtimallerinin önüne geçti. Yine birinci konferansta, Fransız delegeleri yüzünden bütün görüşmeler sonuçsuz kaldı ve nihayet konferans dağıldı.

Fransız maliye gruplarının ve alacaklılar tarafından örülmüş menfaat ağlarının içine alınmış bir Mösyö Bompard, bir Mösyö Barer, birinci konferansın sonuç almadan dağılmasında birinci derece etken olanlardı. Şimdi ise, General Pellé, tam bir asker olmasına rağmen ve sözü has altından daha ağır tartmak gerekirken, yine, bütün iyiniyetle beraber, bir sarraf grubunun etkilerinden kurtulamıyor ve Fransız heyetinin bu manzarası tarafsız seyirciye bile hayret veriyordu. Herhangi bir delegenin, kendi memleketine mensup herhangi bir zümreye nihayet bir borsa spekülasyonu kârı sağlamak endişesiyle, bütün noktalarında anlaşılmış yüz elli sayfalık bütün bir antlaşmayı ve o vesikanın taşıdığı bütün hükümleri tehlikeye sürüklemek hakkı nasıl olabilirdi?

Konferansta bir gün, Ankara anlaşmasını uygulamaya memur Kolonel Mujen için «Fransa'nın resmî mümessili değildir» demişti. Gerçek olmıyan bu sözün başına açtığı

dertten kurtulmak için Kolonel Mujen'in hükümetine yazması, çizmesi, nihayet cevap alması ve, «Ben hükümetimin resmî mümessiliyim» diyebilmesi ve ispat etmesi için aylarca uğraşması gerekti. Şimdi, Fransız heyeti, kendi telkiniyle yapılan bir formüle «Fransız hükümetinin talimatı bunu kabule müsait değildir» etiketini yapıştırmakta aynı kayıtsızlığı gösteriyordu.

Fakat havayı bulanık göstermenin en parlak örneği, müttefiklerin hükümetlerine başvurarak talimat beklemeleri hafta içinde kendini gösterdi:

Konferans, talimat beklerken bir tatil havası içindeydi. Gelecek son cevabı, «evet ya da hayır»ı bekliyen konferansta her nevi faaliyet durmuştu. Ne resmî toplantı, ne özel ziyaret, ne uzmanlar görüşmesi, hiç bir hareket yoktu. Konferans tembellik devresine girmişti. Bu sırada yalnız Fransız gazeteleriyle Fransız ajanları, durumu gergin göstermekte hâlâ çıkar ummakta idiler. Oysa bir aydan beri Fransız gazetelerinin haber verdikleri ultimatomların, kesintilerin hiçbiri gerçekleşmediği için bu yayınlar tamamen faydasızdı, çünkü tehditlerin etkisi kalmamıştı.

Bir gün sabrı tükenmeye başlayan İsmet Paşa'nın ne zaman cevap alabileceğini sorması üzerine, General Pellé, talimatını alır almaz kendileriyle konuşmak isteyeceğini söyledi. İki gün sonra General Pellé, İsmet Paşa ile görüşmek isteyince, herkes talimatın geldiğini sandı. Oysa General Pellé görüşme sırasında, İsmet Paşa'ya henüz talimatın gelmediğini, fakat her an için beklediğini söylemişti. Bu ara General Pellé'nin diğer delegeleri hep kafasının içinde baskı yapılacağı tedbir ve düşüncesine sürüklemek istediği haber alınmıyor değildi. Fakat Sir Rumbold ile Mösyö Montanya, daima bu teklifin aleyhinde olduklarını

tekrar etmişler ve «hayır» demişlerdi. Ancak bu temaslardan bir şey seziliyordu: Talimat gelmişti, fakat gizleniyordu. Bu talimatın bazı noktalarında birbirinden farklı olduğu söyleniyordu. Bunun üzerine Sir Rumbold'un İngiliz heyetinden birini Londra'ya göndermesi, Fransız heyetinin de Paris'ten bir açıklama istemesi görüşülmüştü. Bu sıradadır ki General Pellé, diğer delegelere, İsmet Paşa'ya giderek 'şifahî' bir baskı yapmalarını teklif etmiş, fakat bu teklifi de diğer baskı teklifleri gibi, reddedilmişti. Bunun üzerine General Pellé yalnız başına İsmet Paşa'ya gelerek talimatın tam olarak henüz gelmediğini, Paris'le Londra'dan önemli noktaların sorulmasına ihtiyaç duyulduğunu söylemiş ve «bir iki gün daha sabır» demişti.

Bu ara şu durum ortaya çıktı:

Müttefiklere talimat geldiği haberinin arkasından müttefikler başdelegeleri toplandı. Bu toplantının arkasından General Pellé, İsmet Paşa'yı ziyaret etti ve bu ziyaretten sonra da konferans genel sekreterliği ekonomik komitenin toplanacağını bildirdi. Delegelerin aralarında tali noktaların ve uzmanlardan gelen maddelerin bir an önce görüşülüp onaylanması, bunların tasnif olunması ve basılması, böylece antlaşma ile bağlı bütün vesikaların imzaya hazır hale getirilmesi, bu sırada kupon meselesinin de özel olarak halledilmesi için karar verdikleri hissolunuyordu. Demek antlaşmada 56'ncı ana madde dâhil olduğu halde Düyunuumumiye'ye ait hiç bir kayıt kalmıyacaktı. Demek, mesele kesin olarak, yalnız beyannameye talik edilerek antlaşmadan çıkarılıyordu. Bu sırada müttefiklere gelen talimatın da ne olduğu hakkında bazı haberler sızmaya başladı. Genel şekil gösteren talimat **«tarafların menfaatlerini telif eder mahiyette bir itilâf zemini bulmak için murahhasların**

aralarında anlaşmasını ve sulhun tesri edilmesini» bildiriyordu. Ültimatom, tehdit rivayetleri suya düşüyordu. Fakat müttefiklerin aralarında anlaşması kolay değildi. Her delege barışa varmak için ayrı bir yol takibetmek istemekte ve General Pellé'nin tazyik yolu Sir Rumbold ile Mösyö Montanya'nın uyuşmak yoluna zıt görünmekteydi. Bu sırada «Tan» gazetesi de meseleyi hal için müttefiklerin ortaklaşa bir çare bulmaları tavsiyesine başladı. Yazdığı makalenin sonunda müttefiklerin bir mektupla son görüşlerini İsmet Paşa'ya bildirmeleri ihtimalini bir telkin halinde ortaya attı. İşte General Pellé'nin müttefiklerden istediği de zaten buydu. General Pellé, bu mektubun bir baskı niteliği taşımıyacağına arkadaşlarını inandırmak istiyor, onlar ise, bu suretle gönderilecek bir mektubun mutlaka baskı etkisi yaratacağını söylüyorlardı. Tekrar talimat istemek meselesi bu görüş anlaşmazlığından ileri gelmiş olabilirdi.

23 Haziran akşamıydı ki İsmet Paşa Sir Rumbold ile görüşmek üzere gece Beau-Rivage'a gitti ve saat on bir buçukta otele döndü. Otele girdiği zaman yüzü gülüyordu:

— «Paşam gülüyorsunuz, iyi bir haber var, bu akşam her halde bize söylersiniz...» tarzında birçok ricalar üzerine, İsmet Paşa, Türk muhabirlerini yanına alarak asansöre bindi, dairesine çıktı. İsmet Paşa on ikiye çeyrek kala General Pellé ile görüşecekti. Türk muhabirlere:

— «Siz burada bekleyiniz» diyerek General Pellé ile görüşmeye gitti. Yarım saat sonra odasına geldi ve gazetecileri etrafına alarak şunları söyledi:

— «Geçenlerde müttefiklerle görüşerek büyük meselelerin birer birer halledilmesini ve bu meselelerin hallinden sonra, tasfiyeleri daha kolay olan tâli meselelere geçilme-

sini kararlaştırmıştık. Bu suretle ecnebilere ait adli usul meselesiyle tamirat meselesini hallettik. Yirmi günden beri de kuponlar meselesini görüşüyoruz. Bu meselede, biliyorsunuz, hukukçular, formül denilen ve mütehassıslar tarafından hazırlanan son bir hal şekli buldular. Biz bu formülde bir noktanın tavzihini istedik. Hâmillerle katî itilâf yapılıncaya kadar düyunuumumiye varidatından muvakkaten hükümete verilecek hissenin tâyinini talebettik ve bunu istemekle de haklı idik. «Düyunuumumiye»ye de, hâmillere frank ile tediyeyi mümkün kılacak miktarda para ayrılması fikrini ileri sürdük. Çünkü hâmillere franktan fazla para bırakılırsa, belki bu suretle istedikleri parayı oradan kolaylıkla alınca, gelip müzakereye girişmemeyi tercih ederler diye endişe ettik. Bize verilecek para esasen muvakkatti. Biz öyle muvakkat bir tesviye tarzı bulmak istedik ki ne biz onlara karşı bir üstünlük istihsal edelim, ne de onlar bize karşı farklı bir vaziyet teminetsinler. Bütün cihana karşı vereceğimiz paranın nev'ini ilân ettik. Yani yalnız Fransız frangı verebileceğimizi söyledik. Bu şartla taahhüt altına girmeye hazır olduğumuzu da daima söylüyoruz. Müttefikler, bu formülü hükümetlerine bildirdiklerini, cevap beklediklerini, çabuk cevap alabilmek için de ayrıca teşebbüste bulunacaklarını söylediler. Şimdi, bekliyoruz. Binaenaleyh konferansın bir an evvel bitmesi bizim ataletimizden değil, müttefiklerin katî halli tesri etmemelerinden ileri geliyor.

İkinci büyük mesele olarak işgal altındaki yerlerimizin tahliyesi meselesi geliyor. Bu meseleyi hususi görüşmelerde verilen teminatlara istinad ederek, prensip itibariyle halledilmiş sayıyoruz. Yalnız bu hal, henüz formül haline konmadığı için, tabii katî sayılamaz.

İmtiyazlar meselesine gelince: Ankara'da şirketlerle müzakere devam ediyor ve Fransız şirketlerinden büyük kısmı ihtilâflarını tesviye etmiş bulunuyor. Birkaç şirket kalıyor ki, Fransız matbuatının da itiraf ettiği veçhile tali derecede ehemmiyetli olan şirketlerdir ve bunlarla da müzakereler iyi neticeye erişebilmek üzeredir.

Son günlerde yine Suriye hududunda tahşidatta bulunduğumuza dair birtakım şayialar çıkarmaya başladılar. Bu şayiaların katiyen aslı yoktur. Bütün bu rivayetler fikirleri malî bir meseleden diğer bir meseleye geçirmek ve oraya çevirmek maksadından ileri gelmektedir. Değil Suriye hududunda tahşidat yapmak, biz, bilâkis birkaç sınıfı da terhis etmiş bulunuyoruz. Eğer hakikaten bir tahşidat varsa, bunu Suriye hududunun öte tarafında aramak lâzımdır. Çünkü Fransızlar İskenderun'la Halep arasında pek faal askerî harekette bulunuyorlar. Gelen raporlar bu hususta tereddüde mahal bırakmıyacak derecede tafsilât ve malûmat vermektedir.

Bir mesele de şudur: İstanbul'daki depolarda bulunan mühimmat, son günlerde müttefikler tarafından başka taraflara taşınmaktadır. Halbuki sulhun akdiyle beraber bize aidolan bu mühimmatın yine bize iadesi kararlaştırılmıştı.»

İşte İsmet Paşa'nın Sir Rumbold ile General Pellé'yi son ziyaretleri, bunu söylemek ve dikkatlerini bu noktalara çekmek için yapılmıştı.

■

HAZİRAN'IN 23'ünde müttefikler başdelegeleri, İsmet Paşa'ya bir mektup göndererek asılı meselelerin görüşülmesi ve çözümlenmesi için kendisini öğleden sonra saat

dört buçukta Uşi Şatosu'nda toplantıya davet ettiler. İsmet Paşa'nın bir gece önce sıra ile Sir Rumbold, Mösyö Montanya, General Pellé'yi ziyaret etmesi konferans çevresinde «Türkler devletlere: Ya hallediniz, yahut gidiyoruz! dediler» söylentisinin çıkmasına sebep olmuştu. Oysa İsmet Paşa bu derece sert bir teşebbüs yapmamış olmakla beraber o görüşmelerde müttefiklerden görüşmelere hız vermelerini bir daha rica etmişti. Bu teşebbüsün hemen ertesi günü müttefikler İsmet Paşa'ya davet mektubu gönderince, herkese, yine «artık bu akşam halledilliyor» kanaati geldi. On günden beri müttefikler heyetlerine talimat gelmesini bekliyen, âtıl duruma düşen konferans çevresinde yeniden çalışma ve canlılık başladı. Delegelerle danışmanlar arasında gidip gelmeler tekrar hızlandı. Her tarafta akşam yapılacak toplantıya dair türlü sorular, tahminler, görüşler yapıldı.

— «Ne zannediyorsunuz?»

— «Bize uzlaşma teklif edecekler...»

— «Nasıl bir uzlaşma?»

— «Son formülün ihtiva ettiği 'Mukaveleleri tanıyoruz. Fakat kupon ödemelerinde kullanılacak akçe cinsi müstesna olmak üzere...' tarzındaki esasa ait ihtirazi kaydı kabul edecekler. Yalnız beyannamenin sonundaki 'hâmillerle katî itilâfa kadar düyunuumumiyeye yalnız frankla tediyeye kâfi gelecek para bırakılması' kaydını tadil etmek isteyecekler.»

— «İsmet Paşa kabul etmez.»

— «O halde fena...»

— «Yani harb mi?»

— «Harb yapmazlar, fakat belki müşterek bir mektup yazarak 'son noktai nazarımız budur. Ya imza ediniz,

ya reddediniz' diyebilirler. Kabul edilirse sulh imza olunur. Kabul edilmezse müzakere yine kesintiye uğrar, hükümetler arasında müzakere başlar.»

— «Müzakere başlamaz, ya harb olur, ya sulh. Dediğiniz vaziyet Fransızların arzu ettiği vaziyettir. Evvelâ bu müşterek mektuptan yirmi gündür bahsediyorlar, hattâ ültimatom verileceğini söylüyorlar. Halbuki ne mektup gönderiliyor, ne ültimatom veriliyor. Çünkü İngilizlerle İtalyanlar her hangi bir tazyik hareketinin netice vermiyeceğini anlamışlardır ve böyle bir harekete iştirak etmek de istemiyorlar. Onun için ültimatom blöfünü bir aydır işide işide artık buna kimsenin itimadı kalmamıştır. İnkıtaa gelince: Kuponlar için, değil İngilizler, İtalyanlar, Yunanlılar, Fransa hükümeti bile inkıta yapamaz. Fransa ne kadar gürültü ederse etsin, kırk elli hâmilin menfaati için Türkiye ile harbe kalkamaz. Talika gelince, bu konferansın bir üçüncü perdesi açılamaz. Ya harb olacaktır, ya sulh. Türkiye yüz binlerce kişilik orduları Fransa'nın hatırı için aylarca silâh altında tutamıyacağına göre, konferans akim kalınca, Türkiye hareket serbestisini hemen alır. Mudanya mukavelesini fesheder, istediği gibi harekette serbest kalır. Bu hareketinin akıbetleri, mesuliyetleri de Türkiye'ye aidolmaz. Kim hâmiller hesabına konferansı bu vaziyete koyarsa, mesuliyet de tabiî onundur. İngiltere ile Türkiye arasında mesele kalmamıştır. Bir tahliye işi var ki prensip itibariyle o da halledilmiş sayılır. Hususi görüşmelerde tahliye teminatı boyuna tekidedilmiştir. İngilizlerin bunu şimdiye kadar halletmemeleri Fransızların ricasından ileri gelmektedir. İtalyanlarla Türkiye arasında en küçük bir ihtilâf noktası yoktur. Yunanlılara gelince, onlarla da bütün hesaplar tasfiye edilmiştir.

Şimdi bu devletler Fransa'nın hatırı için ve kupon faizleri meselesinden dolayı harb mi edecekler? Görülüyor ki General Pellé'nin mütemadi rica ve ısrarlarına kapılarak sulhu geciktirdiklerini gördükçe onlar da sinirlenip sabırsızlanıyorlar. Venizelos boyuna müracaat ediyor: 'Ya sulhu yapın, ya sulhu yapayım!' diyor. Devletler de 'Bu hafta yapacağız, biraz daha sabır...' cevabını veriyorlar. Vaziyet sarihtir: Fransızlarla anlaşılamazsa, Fransızlar giderler, nihayet sulh diğerleriyle aktedilir. En başta Amerikalılar olmak üzere.»

Toplantıdan önceki bu konuşmalar konferansın hangi akımlar içinde bulunduğunu gösteriyordu. Saat dört buçuğa doğru İsmet Paşa asansörle indi. Türk delegeleriyle bazı danışmanlar yanındaydı. Maliye ve ekonomi uzmanları da bu toplantıya çağırıldıkları için, onların da, çantaları koltuklarının altında, toplantıya gitmek üzere merdivenlerden indikleri görülüyordu.

Önemli toplantı dört buçuktan yediye kadar devam etti. Oturum açılınca önce İstanbul'un boşaltılmasından söz açıldı. İsmet Paşa bu noktanın Türkiye için hayatî, boşaltma meselesinin âdeta bütün bir barış meselesi demek olduğunu söyledi. Devletlerin muhtelif görüşmeler sırasında senet saydığı teminatlarına dayanarak boşaltma konusunun derhal hallini istedi.

— «Tahliye hususundaki noktai nazarınızı ve arzunuzu tatmin edeceğiz, yani prensip itibariyle, istediğiniz veçhile tahliyeyi kabul ediyoruz. Yalnız bu meseleyi bütün diğer meselelerin hallinden sonra görüşelim» cevabını verdiler.

Müttefiklerin maksadı açıktı: Fransız gazetelerinin yayınından da anlaşıldığı gibi boşaltma meselesini kuponlar meselesi için bir baskı vasıtası olarak sona saklamak is-

tiyorlardı. Tahliyeyi, yani İstanbul ile Boğazları, istediklerini aldıktan sonra vermek istiyorlardı. Böylece boşaltma meselesi müttefiklerin elinde kuvvetli bir silahtı. Toplantıda «Bu noktayı halledeceğiz. Fakat sonunda...» deyince manevra sırıtmaya başladı. İsmet Paşa müttefiklerin bu cevabına derhal itiraz etti. Böyle bir görüşme tarzının doğru olmadığını söyledi.

Tahliyeden sonra kuponlara geçildi. General Pellé, müttefiklerin henüz talimat almadıklarını, onun için kuponlar meselesinin bugün de konuşulamıyacağını bildirdi.

O zaman İsmet Paşa:

— «O zaman bizi bugün buraya niçin çağırdınız?» diye sordu. Müttefikler bütün tali noktaları çözümlemek ve imtiyazlar işini görüşmek istedikleri cevabını verdiler. «İmtiyazlar» sözü söylenince, İsmet Paşa hemen söz aldı:

— «Kaç defa söyledim, bu meseleyi burada görüşemem. Ankara'da müzakere ediliyor. İmtiyazlar meselesinin müzakere yeri burası değildir. Ankara'da birçok şirketler ihtilâflarını hallettiler. Geriye kalanlar da halletmek üzeredirler. Bütün meseleleri hallederiz, bu imtiyazlar meselesi sona kalır. Eğer o zamana kadar Ankara'da müzakereler sona ermezse noktai nazarınızı o zaman görüşürüz.»

Müttefiklerin toplantıyı imtiyazlar meselesi için düzenledikleri anlaşılıyordu. Antlaşmaya bu şirketler için bir madde koymak, sonra diğer meselelere atlamak niyetinde idiler. İsmet Paşa'nın cevabı üzerine:

— «Aramızda bu hususta noktai nazar farkı var. Hükümetlerimizden soralım» dediler.

Ancak bu toplantıda tali meselelerin bir kısmı iki taraflı karşılıklı müsaadelerle halledildi. Musul meselesinin

barışın imzasından sonra «bir sene» yerine «dokuz ay» içerisinde görüşülerek halledilmesi konusunda Türkiye başdelegesi ile Sir Rumbold arasında anlaşıldı. Bu arada antlaşma baştan sona kadar bir kere daha gözden geçirildi. Saat sekize doğru General Pellé, Lozan Palas'a döndüğü zaman, yorgun, bitkin halde idi. Az sonra İsmet Paşa geldi.

Müttefikler bu toplantıda asıl imtiyazlar işini ileri sürmek istemişler ve İsmet Paşa'nın meseleyi sona bırakmak görüşüne cevaben:

— «Farzedelim ki kuponlar meselesinde itilâf edildi, hattâ farz edelim ki sizin noktai nazarınızı kabul ettik. Fakat ya imtiyazlar?..» demişler, oturumun önemini bu noktaya toplamak istemişlerdi. «Farzedelim ki sizin noktai nazarınızı kabul ettik» ne demek? O halde talimat gelmiş, fakat bu sefer de imtiyazlar hakkındaki maddeyi koparmak için kuponlar pazarlık silahı haline konulmak istenmişti.

Toplantıdan sonraki olay ise, müttefikler arasında bardağı taşıran damlayı teşkil etmekte gecikmedi. Konferans genel sekreteri Mösyö Massigli, toplantı hakkında Fransa basınına bilgi verirken, General Pellé'nin «İtalyanlara talimat gelmediği için» kuponlar meselesinin o gün görüşülemiyeceğini İsmet Paşa'ya söylediğini tebliğ etmişti. Mösyö Massigli'nin bu beyanatını haber alan İtalyan delegeler heyeti küplere bindi. Gece saat onda İtalyan heyetinin basın müdürü Kont Ponçoni, hiddetten büsbütün kızarmış bir halde Lozan Palas'a geldi. Fransız gazetecilerini etrafına topladı ve müttefikler arasında konferansın başlangıcındaki cephe birliğinin artık tamamen sarsıldığını gizlemeye lüzum görmeksizin şöyle dedi:

— «General Pellé'nin, Mösyö Massigli'nin 'İtalyan heyetine talimat gelmedi' demeye ne hakları var? Ben şim-

di heyeti murahhasamızın yanından geliyorum. Bizim talimat almadığımız hakkındaki sözler uydurmadır. Vaziyeti tahrif ediyorsunuz. İtalyan heyeti murahhasası namına Mösyö Massigli'nin beyanatını resmen tekzibe salâhiyet aldım ve işte tekzibediyorum. Vaziyet şudur: İtalyan heyeti talimat almıştır. Yalnız başka bir heyet vardır ki belki o henüz talimatını almamıştır. Binaenaleyh kuponlar meselesinin bugün müzakere edilmemesi İtalyan heyetinin talimat eksikliğinden ileri gelmemiştir. General Pellé, bugün Sir Horas Rumbold ile Mösyö Montanya'yı ziyaret ederek kuponlar meselesinin bugün görüşülmemesini rica etmiştir. Sir Rumbold ve Mösyö Montanya müttefiklerinin bu arzusunu yerine getirmiş olmak için meselenin görüşülmesini tehir etmişlerdir. Vaziyetin içyüzü budur. Yoksa İtalyan heyetine talimat gelmedi, bunun için kuponlar meselesi görüşülmedi demek, yalan söylemektir. Biz talimatımızı çoktan aldık ve ne yapacağımızı da çoktan kararlaştırdık. Tekzibediniz.»

İşte Lozan konferansında müttefikler arasındaki durumun içyüzü bazan böyle meydana çıkıyordu. İtalyan heyetinin resmî bir memuru olan Kont Ponçoni'nin herkesi başına toplıyarak yaptığı bu gösterişli tekzibi, Lozan Palas'ın içinde hemen bir yıldırım etkisi yarattı. General Pellé'nin gizlediği talimatın geldiği, fakat «talimat gelmedi» diyerek pazarlık için zaman kazanılmak istenildiği artık iyice anlaşılmakta idi. Herkes Kont Ponçoni'nin etrafını aldı. Kont Ponçoni uzun boylu, arkasında geniş pelerini, bir elinde şapkası, bir elinde bastonu, parıl parıl yanan gözlerle koridorları dolaşıp duruyor; «Tekzibederim, talimat gelmiştir. General Pellé rica etti, onun için bugün müzakere edilmedi. Biz ne yapacağımızı biliyoruz.» diye bağırıyor, bir ope-

ra sahnesinde imiş gibi herkes kendisine bakıyor, garsonlar bile şaşırmış, onu dinliyordu. O bağırdıkça Fransızlar kızıyor, İngilizler gülüyordu. Kont Ponçoni her cümlesiyle müttefikler arasındaki cephe birliğine yeni bir yumruk atıyor, duvarda yeni bir gedik açıyordu. Olayı seyreden bir İngiliz:

— «Evet, talimat geldi, doğrudur. Hattâ bize de geldi. Fransızlar böyle hareket etmemeliydi. Anlamıyorum, niçin gizliyorlar?» diyordu.

Bir Türk danışmanı:

— «Ne için gizlediklerini biz çok iyi anlıyoruz» cevabını verdi.

Fakat Kont Ponçoni olayı burada kalmadı. Mesele yukarı katta oturan Fransız heyetine aksetti. Bu sefer Fransız heyetinden başka bir kont, Comte de Percin, arkasında smokin, gözünde monokl, aşağı indi. Talimat gelmediğini resmen tekzibetti. Olay gece ikiye kadar gürültülü şekilde devam etti. Bunun üzerine Fransız muhabirler hiddetlendiler ve Kont Ponçoni'ye İtalyan heyetinin yaptığı tekzibi gazetelerine bildirmiyeceklerini söylediler. Bu sefer Kont Ponçoni telefonla Mösyö Montanya'yı uyandırdı. Mösyö Montanya da telefonla Kont Percin'i yatağından kaldırdı, olayın Fransa ile İtalya'nın arasını açabileceğini ihtar etti. Bunun üzerine Comte de Percin tekrar giyindi, aşağı indi, Fransız gazetecilerini buldu, rica etti, yalvardı, yakardı, İtalyan tekzibini yayınlattırdı.

Olay, âdeta bir skandal niteliğinde olup bitmişti. Müttefikler arasındaki anlaşamamazlığın artık haddini aştığı, kuvvetli bir asabiyetin hâkim olmaya başladığı görülüyordu.

Aynı gece, Fransız heyeti yanında alacaklıların bir

nevi temsilcisi rolünü oynıyan ve kuponlar meselesinde akıl hocalığı yapan Mösyö de Clauzières'in, yemek salonunda, başını iki eli arasına almış sinirli sinirli yanındakilere bir şeyler anlattığı, kuponları altınla ödemeye razı olmadıkları için ihtimal ki Türklere karşı hiddetini saklamadığı göze çarpıyordu. De Clauzières, Fransız heyetinin içinde, düyunuumumiyenin bir delegesi idi. O, herhangi bir telkin ile Türkiye'nin ergeç alacaklıların istediklerini kabul edeceği, kabul etmeye mecbur kalacağı hayali peşinden yürümekte idi. Bu zat kuponlar meselesinin görüşülmesi sırasında, İstanbul'da çıkan «Tanin» gazetesinin kuponlar, imtiyazlar münasebetiyle Türk heyetinin tuttuğu yolu tenkit eden şiddetli yayınlarının mutlaka etkilerini yaratacağına inanıyor ve General Pellé'yi durmaksızın «Israr ediniz, göreceksiniz ki Türkler koparamıyacaklarını katî surette anlayınca istediğinizi yapmaya razı olacaklardır. Kuponlar yüzünden Türkler sulhtan vazgeçmezler» diye teşvik ediyordu.

Oysa İsmet Paşa, ne dış etkilere ne de içerdeki bu çeşit yayınlara rağmen, altın ödemiyecek ve buna rağmen görüşünü ergeç Fransızlara da kabul ettirecekti.

■

MÜTTEFİKLERİN kupon faizleri işini halletmelerini beklerken, birinci komite son toplantısını (26 Haziran) yaptı, topraklara ait son anlaşmazlıkları da ortadan kaldırdı.

Önce Karaağaç hakkında uzmanlardan gelen maddeler kabul edildi. Mister Rayan sınır olarak Meriç nehrinin Talveg hattının kabul edileceğini ifade etti, Türk ve Yunan heyetleri de muvafakatlarını bildirdiler.

Venizelos:

— «Karaağaç'ın nasıl tahliye edileceği ve orada bu-

lunan Rumların muhaceret hakkı meseleleri vardır. Türklerle Yunanlılar bu meseleyi aralarında hallederler. Yalnız bu hususta bazı müddetlere dair görüşülmesini teklif ederim.»

İsmet Paşa:

— «Müzakereyi kabul ederim, fakat müddetleri nazarı dikkate alamam.»

Bulgar delegesi bir beyanname okudu:

— «Transit hakkındaki tadilli maddeye lüzum görmüyoruz. Transit şartları milletlerarası Berne ve Barcelon mukavelelerinde yazılıdır. Bizim aradığımız hür, müstakil, gayri askerî bir hat üzerinde Neuilly muahedesine mutabık olarak denize vâsıl olmaktır.»

Sir Rumbold:

— «Sizden evvelki murahhasınıza (birinci konferansta bulunan Stambulinski) bu hususta kâfi malûmat verilmişti. İtirazınıza teessüf ederim. O halde madde olduğu gibi kalacaktır. Madde Bulgaristan'ın ismi zikredilmeksizin muahedeye girecektir.»

ANKARA ANLAŞMASI : 23'ÜNCÜ MADDE

Ankara anlaşmasına ait olan 23'üncü maddenin görüşülmesine başlandı.

General Pellé:

— «Türk heyetinin bu itilâfnamenin muahedeye derci hakkında bir istekleri vardı. Fakat İsmet Paşa ile aramızda vuku bulan müzakerelerden sonra Ankara itilâfnamesi ile bütün eklerinin mer'i olacağına dair Fransızların mektup tarzında bir beyanname vermelerini kararlaştırmıştık.»

İsmet Paşa:

— «Sözünüzü senet ittihaz ederek kabul ediyorum.»

Sir Rumbold:

— «O halde üçüncü maddenin ikinci fıkrasını kaldıralım.»

General Pellé bir fıkra okudu:

— «İşbu madde hududa yakın mahallerin Ankara itilâfnamesi mucibince tâbi olacağı eşkali hususiyeyi müteessir etmiyecektir.»

İsmet Paşa:

— «Bunu da senet ittihaz ederim, kabul ediyorum.»

IRAK SINIRI : MUSUL

Irak sınırı meselesinin çözümü için gereken sürenin antlaşmanın imzasından sonra dokuz aya 'münhasır' olması kararlaştırılmıştı. Bu süre içerisinde uzlaşılamazsa mesele Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti. Bu dokuz ay süre içerisinde taraflar hiç bir askerî tedbir almamayı taahhüt etmekte idiler.

Her iki taraf bu esasları kabul ettiler.

Bundan sonra 156'ncı madde konuşuldu. Bu madde silah kaçakçılığı hakkında idi. Türk heyeti bu maddenin kaldırılmasını istiyordu. Müttefikler de bunu kabul ettiler.

İsmet Paşa:

— «Gayrimeşru esliha ticaretine meydan verilmiyeceğini beyan ederim.»

Müttefikler bu sözü senet kabul ettiler, yani zapta geçti, antlaşmaya girmedi.

157'nci madde deniz müsaadeleri ve işgalden sonra İstanbul'da elkonan gemiler hakkında tarafların birbirlerinden zarar ve ziyan istemiyecekleri hakkında idi.

Sir Rayan:

— «Şefilt, İntibah vapuriyle birkaç romorkörün esasen iade edilmiş olan İngiliz mal sahiplerinde kalacağını teyidederim. Türk heyeti bu beyanatı kabul etti. Bunlar Türk vapuru addedilmiyecekti.»

159'uncu madde Lehistan, Çekoslovakya, Belçika, Portekiz'in antlaşmaya katılmasına dairdi.

İsmet Paşa:

— «Belçika ve Portekiz'in mümkün olduğu kadar aynı şartlar dairesinde iştirakini kabul ederim.»

Müttefikler Lehistan ile Çekoslovakya'nın açıkta kalmasına üzüldüklerini söylediler.

Japon delegesi:

— «Zaten Lehistan ile müzakere ediyorlar. Bir mahzur yoktur. Çekoslovakya ise Avusturya'ya tâbidir. Muharebe esnasında Türklerden zarar görmemiştir.»

Sir Rumbold:

— «Türk heyetine teşekkür ederim. Portekiz ile Belçika ve Türkiye arasında sulhu iade mahiyetinde olan protokolun yazılmasını mütehassıslara havale edelim. Ecnebilerin yerleşmesi hakkındaki mukaveleden dahi bu dört devletin istifadesini isterim.»

General Pellé:

— «Çekoslovakya'nın ecnebilerin yerleşmesi hakkındaki mukaveleden istifade etmesi hususunda ısrar ederim.»

İngiliz, İtalya, Yugoslavya, Romanya, Japonya delegeleri bu isteğe katıldılar.

Epeyce tartışma oldu. Sonra İsmet Paşa Çekoslovakya'nın katılmasını kabul etti. Müttefikler teşekkür ettiler.

Böylece birinci siyasal komite, boşaltma meselesine

ait teferruatın tespiti dışında, kendisine düşen bütün çalışmayı tamamlamış oluyordu.

■

TEMMUZ girdiği zaman konferans o hale gelmişti ki artık herkes kendi kendisine ve birbirlerine ne beklendiğini soruyor, geriye kalan tek meselenin niçin halledilemediğini merak ederek; «Acaba başka bir maksat mı var? Yoksa konferansı yine dağıtmak mı istiyorlar?» şüphesine düşüyordu. Eskiden her gün dört beş özel ziyaret, bir iki komite toplantısı, halledilmemiş ve etrafında türlü söylentiler döndürülen birçok meseleler vardı. Şimdi bunlardan hiçbiri kalmamıştı. Herkes on beş günden beri müttefiklerin talimat hikâyesini dinleyip duruyordu. Bazan «geldi!», bazan «gelmedi!» dedikoduları içinde konferansı çürütmek eğilimi gösteren talimat meselesinin de bilinmedik tarafı kalmamış, bu olay da bayatlamıştı. Bir gün «İtalyanların talimatı yok!» deniyor, fakat gece yarısı İtalyanlar gelip resmen tekzibediyordu. Ertesi gün İtalyanlar «Fransızların talimatı yok!» diyor, bu sefer Fransızlar; «Hayır bizim talimatımız geldi, yalnız Sir Rumbold Londra'dan cevap bekliyor» diyordu. Hangisine inanmalı, hangisi doğru idi? Rivayetlerin hepsi, irili ufaklı daireler halinde ve birbirine karışarak, konferans çevresinde dönüp duruyordu. Fakat durum, bu rivayetler üstünde geçen asıl olay şu idi ki müttefikler hükümetleri arasında alınacak ve takibedilecek hareket tarzı hakkında görüş anlaşmazlığı henüz devam ediyordu. «Artık yalnız bir kupon faizleri meselesi kaldı, fikrinizi bildirin. Barışı imza edelim mi, etmiyelim mi?» şeklindeki durum raporuna Fransa, İngiltere ve İtalya'yı ya da İngiltere ile İtalya Fransa'yı kendi görüşlerine

yatırarak cevap verdirebilmek için aralarında görüşmenin bir türlü sonu gelmiyordu.

Nihayet, müttefiklerin talimatı hikâyesi o hale geldi ki, yabancı heyetler olay ile hatta kendileri bile açıkça alay etmeye başladılar:

— «Türklerle aramızda mühim bir fark var: İsmet Paşa salâhiyeti tam bir murahhas olarak, müttefikler murahhasları ise bütün mânasiyle birer sefir gibi hareket ediyorlar. Gecikmenin sırrı buradadır. Nerde ise yiyecekleri yemeklerin listesini bile hükümetlerine yollayıp; 'Bu akşam çorba içelim mi?' yahut 'Tavuk yiyelim mi?' ve 'Biraz da şarap almaklığımıza müsaade eder misiniz?» diye soracaklar...»

İşlerin uzamasında asıl etkenlerden biri de 1923 Haziran - Temmuz'unda İngiltere ile Fransa ilişkilerinin Alman tamirat işinden dolayı çok gergin olması idi. On dokuz gün olmuştu ki İngiltere Hükümeti Alman tamiratı meselesinde Fransız siyasetine dair Fransa Hükümetine birtakım sorular sormuştu. Bu sorulardan maksat, Fransa'nın «Ruhr» havzasını işgalde takibettiği amacı anlamak, Fransa'nın elinden bir beyanname almaktı. İngiliz gazeteleri «Ruhr» işgaline iştirak edemeyiz. Büyük Britanya Hükümeti öyle bir raddeye gelmiştir ki artık katî vaziyet almak mecburiyetindedir. İngiltere artık işleri acele bitirmek azmindedir» diyorlardı.

Avrupa siyasal denizinin bu nevi irili ufaklı dalgalarının gelip Lozan kıyılarına çarpması zaman zaman görülen bir olay idi. İşleri çabuk bitirmek isteyen İngiltere ile işleri bitirmek istemeyen Fransa'nın aralarında anlaşarak Lozan'a kararlarını bildirmeleri için elbet zaman geçecekti. Fakat İsmet Paşa'nın beklemeye artık vakti ve tahammülü kalmamıştı.

İSMET PAŞA'NIN NOTALARI: «ACELE EDİNİZ!»

GÜNLER geçtiği halde İsmet Paşa müttefiklerden kuponlar meselesinin ne zaman halledileceğine dair kesin cevap alamıyordu. Vaziyet müttefiklerin «Talimat bekleme» notasında olduğu gibi duruyordu. Fakat bu 'âtıl' safhanın Paris - Londra - Roma arasındaki görüşmelerin sonuçlanmasını, ya da Paris'te alacaklıların kendi aralarında görüşerek Fransız Hükümetine kararlarını bildirmelerini bekleyerek sonu gelmez şekilde uzayıp gitmesine imkân yoktu. Onun için İsmet Paşa, 2 Temmuz günü öğleden sonra müttefikler delegelerine birer nota vererek görüşmelerin hızlandırılmasını, barışa engel başlıca mesele olarak ortada kalan kupon faizlerinin bir an önce hallini istedi. Bu nota, Türk başdelegesinin o zamana kadar yaptığı çeşitli şifahi müracaatlarının resmen ve yazılı olarak ifadesinden başka bir şey değildi. Bununla beraber nota müttefikler çevresinde kuvvetli etki yarattı. Notayı aldıktan sonra üç itilâf devleti başdelegesi hemen birbirlerini ziyarete başladılar. Notanın metni şu idi:

«Davet eden devletler 26 Mayıs 1923 tarihinde, Yunan tamirati meselesinin hallini teklif ettikleri zaman, kendisini alâkadar eden malî meseleler hakkında aynı kolaylıklardan istifade edeceğine dair Türkiye'ye teminat vermişlerdi. Tamirat meselesinin hallinden sonra davet eden devletlere muallâkta kalan meselelerin, bilhassa adli usul hakkındaki beyanname, tahliye ve kuponlar meselelerinin fasılasız, birbiri arkasından, diğer meselelerden evvel halledilen tamirat meselesi gibi halledilmeleri teklifinde bulunmuştum. Bu müzakere tarzı kabul edilmiş ve evvelâ takibolunmuştur. Bu suretle adli usule müteallik beyanname meselesinde bir iitlâf da husule geldi. Bununla beraber tahliye ve kuponlar meselelerinde bir neticeye varılamadı. Diğer taraftan müttefikler murahhasları heyetleri bunları bir hal neticesine bağlıyacak surette müzakereleri takibetmediler. Davet eden devletler sulhun akdine başlıca mâni teşkil eden bu meseleler hakkında bir karar vermeyi daima tehir ettiler.

Türk heyeti murahhasası bu hususta kendisi için mümkün olan âzami gayrette bulundu ve iktidarında bulunan bütün vasıtaları bu emirde kullandı. Hukuk müşavirleri tarafından hazırlanan ve müttefikler murahhasları tarafından muvafakat edilerek teklif olunan formül bir esas olmak üzere nazarı itibara alındı. Türk heyeti murahhasası, aynı suretle yine hukuk müşavirleri tarafından tanzim edilen tâyinler terkibine de dâhil oldu ve neticede iki teklifin telifi neticesinde vücuda gelen ve müttefik devletlerden birinin maliye mütehassısı ile beraber tanzim edilen makûl formüle de iltihak etti. O tarihten şimdiye kadar ise takriben iki hafta geçti.

23 Haziran 1923 tarihinde vâkı olan içtimada evvel-

ce tebliğ edilen müzakereler ruznamesinde mukayyet olmalarına rağmen kuponlar ve tahliye meseleleri münakaşa edilmedi. Müttefikler murahhasları nezdinde o zamandan beri vuku bulan mükerrer şifahi müracaatlarıma ise daima, bir iki güne kadar bu meselelerin halledileceği cevabı verildi.

Son şifahi müracaatımın vâkı olduğu perşembe gününden beri ise, dört gün geçtiği halde, bu hususta ne bir haber, ne de bir cevap aldım.

Aynı celsede tahliye, kuponlar, imtiyazlar meselelerini sıra ile halletmeye hazır olduğumu ilâve etmekten hiçbir zaman fariğ olmadım. Sulhun akdinde her hangi bir teahhur husulüne meydan vermemek için daima en büyük gayretleri sarf eden Türk heyeti murahhasası, konferanstan yukarda zikredilen başlıca muallâk meselelerin, bilhassa sulhun akdine başlıca mâni teşkil eden kuponlar meselesinin aynı celsede birbirini müteakip müzakere edilmesini talebetmekle kesbi şeref eyler.

İSMET»

Bu nota, 2 Temmuz 1923 günü saat dörtte tebliğ edildi. Saat altı buçukta konferans genel sekreterliğinden Türk delegeler heyetine gelen bir tezkerede malî ve ekonomik komitelerin ertesi gün için son toplantılarını yapacakları bildirildi. Notanın ilk etkisi bu oldu. İkinci etkisi de şu oldu ki müttefikler delegeleri harekete geldiler, bir an önce ne yapmak lâzımsa yapıp bir karar vermek gereğini duydular.

2-3 Temmuz gecesi, İsmet Paşa, General Pellé'yi, Sir Rumbold'u, Mösyö Montanya'yı ayrı ayrı ziyaret ederek yazılı notadakileri 'şifahen de teyit ve tekid' etti. Bu müracaattan önce ise, müttefikler başdelegeleri aralarında toplanarak durumu görüştüler.

İsmet Paşa'nın notası üzerine Fransız heyetine bağlı kimseler şu haberi yaymaya başladılar:

— «Türk notasının muhteviyatı hakikata uygun değildir. Sulhun akdinde görülen gecikme müttefiklerin kuponlar meselesinde talimata malik olmamalarından değil, Türk heyetinin imtiyazlar meselesini konferansta görüşmeye salâhiyeti olmamasını söylemesinden ileri gelmiştir.»

■

İSMET PAŞA müttefiklere notasını 2 Temmuz'da vermişti. 3 Temmuz'da konferans çevresinde iki dikkate değer olay yer aldı.

Birinci olay, sabahleyin toplanan malî ve ekonomik komitede İsmet Paşa ile Mösyö Venizelos tarafından reislik kürsüsünde bulunan General Pellé'ye Türkiye ile Yunanistan arasında artık hiç bir esaslı anlaşmazlık kalmadığının, hatta tali noktalara ait anlaşmazlıkların da halledilerek bu hususta yalnız Ankara ve Atina Hükümetlerinden 'muvafakat' cevabının beklenildiğinin, bu cevapların da bir iki güne kadar geleceğinin —bir ağızdan söyler gibi— tebliğ edilmesi oldu. Meselelerin hemen hemen hepsi halledildiği için ellerinde yalnız kupon meselesinden başka birşey bulamayan Fransız heyeti bu beyanat karşısında çok hayret etti.

Komite toplantıdan önce sabahleyin dokuzda İsmet Paşa ile Mösyö Venizelos arasında özel bir konuşma olmuştu. Birkaç günden beri devam eden bu konuşmalar sırasında Karaağaç'ın teslimi, 'tekâlifi harbiye' bedelleri, ticaret sözleşmesi süresinin tâyini meselelerinin halledilmeye çalışıldığı biliniyordu. Malî komitenin toplantısında, önemli sayılan bu anlaşmazlıkların da özel görüşmelerle ortadan kaldırıldığı görülünce genel bir hayret doğdu. General

Pellé'nin tekrar tekrar sordukları sorulara cevaben gerek İsmet Paşa, gerek Mösyö Venizelos:

— «Aramızda hiçbir ihtilâf kalmadı» sözünü birkaç defa tekrarlamaya mecbur oldular. Kimsenin faydasız ümide kapılmamasını da böylece ihtar etmiş bulundular. Yunanistan kozu ortadan tamamiyle kalkıyordu. Tali meseleler de tarafların hoşgörüleriyle komitelerde halledilmiş oldukları için, ortada şimdi, kala kala, tek başına, yalnız bir kuponlar meselesi kalıyordu.

Olay şöyle cereyan etti:

Malî ve ekonomik komite 3 Temmuz sabahı on birde toplanmıştı. General Pellé söze başlıyarak 45, 46, 52'nci maddelerde zorluklar olduğunu, bu zorlukların Türklerle Yunanlılar arasında bulunduğunu söyledi:

— «Bu mevcut zorluklardan biri de Dimetoka havalisinin düyunuumumiye hissesinin Yunanistan tarafından kabul edilmediğine dairdir. Müttefikler bu noktada Türk noktai nazarını kabul ediyorlar. Ecnebi sermayeli Osmanlı demiryolları şirketlerinin Yunan işgali zamanında uğradıkları zarar ve ziyanın Yunanistan tarafından tediyesi kabul olundu. Buna mukabil Türkler de tamirat talebetmiyeceklerini dermeyan eylediler ise de...»

Mösyö Venizelos General Pellé'nin sözünü kesti:

— «İsmet Paşa ile aramızda cereyan eden müzakerelerde Yunanistan'la Türkiye arasında mevcut ihtilâflı noktaların mühim olanları üzerinde mutabık kaldık. Bazı ufak noktalar varsa da bunları İsmet Paşa Hazretleri kendi hükümetine, ben de kendi hükümetime bildirdim. Cevap gelince bu noktaların da halledilmiş olduklarını müşterek bir mektupla konferansa bildireceğiz.»

General Pellé:

— «Cevabın gelmesi uzun sürer mi?»

Mösyö Venizelos:

— «İki gün zarfında cevabı getireceğimi ümidederim. İsmet Paşa'nın da süratle cevap alacağından ümitliyim.»

General Pellé:

— «58'inci maddeyi de müştereken kabul ettiniz mi?»

Mösyö Venizelos:

— «Aramızda ihtilâflı nokta kalmadığını tekrar beyan ederim. Bahsettiğiniz madde ile beraber Trakya'ya ait düyunuumumiye hissemiz dahi hallolunan meseleler arasındadır. Binaenaleyh yeniden celse akdine lüzum kalmamak üzere bahsedilen maddeleri kâmilen kabul edilmiş addedebilirsiniz. Yalnız söylediğim mektupların size vusulüne muallâk olacağı tabiîdir.»

General Pellé:

— «Türk heyeti murahhasası ne diyor?»

İsmet Paşa:

— «Mösyö Venizelos'la müttefikan beyan ederim ki muallâk noktaların mühimleri halledilmiş, geri kalan ufak noktaların da hükümetler tarafından tasdik olunduktan sonra mektupla konferansa bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Onun için bahsedilen maddeler bu celsede kabul olunmuş addedilebilir.»

General Pellé:

— «O halde mektubunuzun vüsulü şartiyle zikrettiğim maddeler kabul edilmiştir.»

Bundan sonra 56'ncı madde konuşuldu. Bu madde Asya'da Türkiye'den ayrılan yerlerdeki âmme emlâkinin bedelsiz olarak yeni kurulan hükümetlere intikaline aitti. Maddeye göre 1324-1325 yıllarında «hazinei hassadan miri emlâke intikal eden mülkler dahi yeni hükümlere intikal edecekti.» Yalnız bu emlâkin üzerlerine konan vakıf hakları mahfuz kalacaktı. Hazinei hassa adına yazılı ya da onun

tarafından idare olunanların hukukî nitelikleri değişmiyecekti.

İsmet Paşa:

— «Hazinei hassa emlâkinin Yunanistan'a intikal eden kısımlarını Mösyö Venizelos'la görüştük. Bu tek sureti halli bahsettiğimiz mektupla bildireceğiz.»

Mösyö Venizelos:

— «Bu hususta İsmet Paşa Hazretleri bir metin hazırlasınlar, onu tetkik ederek aramızda kararlaştırdıktan sonra konferansa bildiririz.»

General Pellé:

— «Şu halde Asya'da ayrılan memleketler hakkındaki madde kabul olunuyor. Rumeli için munzam bir fıkra vereceksiniz demektir. Bu vesile ile hazinei hassa emlâkinin listesini vererek vazifemizi kolaylaştırmış olan Türk heyetine teşekkür ederim.»

Sonra 70'inci madde konuşuldu.

Bu madde İstanbul hükümetinin malî taahhütlerine ilişkindi ve Türk heyeti tarafından kaldırılması istenmekte idi.

General Pellé:

— «Türk heyeti murahhasası, düyunuumumiyeye hitaben bu bapta bir mektup vermesi kaydıyla düyunuumumiyenin tasdikan vereceği cevabın kâfi addedilerek 70'inci maddenin kaldırılması kabul olundu.»

İsmet Paşa, bu ara:

— «Mazinin hesaplarını tasfiye meselesinde daha başka şeyler vardır...» dedikten sonra bütün bu askıdaki meselelerin hükümetle haberleşme sonucunda halledileceğini, fakat hepsinin sona bırakılmıyarak barış ile beraber hallerinin muhakkak olduğunu söyledi.

General Pellé Türk delegeler heyetinin düyunuumu-

miye'ye göndereceği tasarlanan mektup suretini ve müttefiklerin bu hususta beyanname metnini okudu. Bu iki belge yalnız zapta geçmek için okunmuş oldu.

General Pellé:

— «Hükümetinizden cevabın gelmesine intizaren şimdilik madde muallâktadır.»

İsmet Paşa:

— «Pekâlâ.»

Bundan sonra 152'nci madde konuşuldu. Bu madde düyunuumumiye idaresinin işgalden sonra Türkiye kanunlarına aykırı olarak müttefiklerin emriyle uyguladığı bazı muamelelere aitti. Bunlardan biri de ispirto vergisini düyunuumumiye'nin eksik olarak toplamış olması idi. Düyunuumumiye'nin bu muameleleri 152'nci madde ile affolunuyordu. Madde kabul edildi.

Malî oturum burada bitti. Sonra Mösyö Montanya reisliğe geçti ve ekonomik komite toplanmış oldu.

Önce 72'nci madde görüşüldü. Bu madde Mısır'da oturan Türk tebaasının ya da Mısırlı olup da Türk tebaası bulunanların savaş zamanında hacizli kalan mallarının ve haklarının iadesine ilişkindi. Yalnız Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın emlâk ve malları özel şartlar uygulanmasından istisna ediliyordu. Bu madde de o şekilde kabul olundu.

72'nci 'mükerrer' maddeye geçildi. Savaş ilânında elkonan müttefikler tebaası emlâk vakıflarına ait olan bu madde az bir değişiklik ile kabul edildi. Geri verilecek malların en son bulundukları halleriyle iadesi kararlaştırıldı. Daha sonra görüşülen 111'inci maddeye —ki savaştan doğan muameleleri tasfiye edecek karma mahkemelere aitti— karma mahkeme hangi memlekette kurulmuşsa o memleket hükümetinin, üç yıl sonunda mahkemeyi, muamelesini keserek gitmeye davet edebilmesi kaydı kon-

du. Bu suretle Türkiye'de kurulacak karma mahkemeler Türkiye Hükümetinin davetiyle üç yıl sonunda gitmek mecburiyetinde bulunuyordu.

115'inci madde Türkiye'nin antlaşma hükümlerine zıt antlaşmalar akdetmiyeceğine dairdi. 25'inci maddenin hükümleri bu hususta yeterli görülerek 115inci madde, istediğimiz gibi kaldırıldı.

Mösyö Montanya, Trablusgarp'a ait 117'nci madde hükümlerinin bu münasebetle ticaret sözleşmesine ilâvesini yeterli gördüğünü beyan etti.

Sir Rumbold, bulaşıcı hastalıklar zamanında karantina idaresi tarafından alınacak istisnai ve geçici vergilerin yabancı ve Türklerden eşit olarak alınması lâzım geldiğini söyledi. Türk heyeti kabul ettiği cevabını verdi.

Ticaret sözleşmesine geçildi. Türkiye limanlarına gelecek vapurların taşıyacağı arama vesikalarının istenildiği zaman Türkçe tercümelerini vermeleri usulü kabul edildi.

Mösyö Montanya burada söz alarak Belçika ve Portekiz'in nail oldukları haklar gibi Çekoslovakya'nın da Türkiye ile sözleşme yapmasına muvafakat edilmesi ricasında bulundu. Diğerleri gibi ve mümkün olduğu kadar aynı prensip çerçevesinde olmak şartiyle Türk heyeti tarafından kabul edildi. Oturuma son verildi.

Yunanistan'la aramızda bu oturumda sözü geçen ve mektuba ilişkin malî meseleler şunlardı:

«1 — Anadolu'nun işgali esnasındaki tekâlifi harbiye bedellerinin tazmini meselesinde İsmet Paşa ile Mösyö Venizelos şu tesviye şeklinde mutabık kalmışlardı: Türkiye tekâlifi harbiye bedellerini istemekten vazgeçiyordu. Yunanlılar da Türkiye tarafından müsadere edilen

Yunan gemilerini Türkiye'ye terk ediyorlar, fazla olarak kendileri tarafından zapt edilen gemilerin iadesini kabul ediyorlardı.

2 — Yunanlılar sulhun akdinden on beş gün sonra Karaağaç'ı Türkiye'ye teslim etmeyi kabul ediyorlardı.

3 — Yunanistan'la ticaret mukavelesinin müddeti iki sene olacaktı.»

Fakat Ankara ve Atina Hükümetlerinden talimatın gelmesi gecikmedi: Komite'nin bu toplantısından iki gün sonra, İsmet Paşa ile Mösyö Venizelos, hükümetlerinden istedikleri talimatı alarak ve her iki taraf uzmanları oturup görüşerek Karaağaç anlaşması, «hazinei hassa emlâki», vapurların iadesi, «tekâlifi harbiye bedelleri» hakkında aralarındaki anlaşmaların hukukî şekilerini tespit ettiler. Bunun üzerine İsmet Paşa ile Mösyö Venizelos ortaklaşa bir mektup yazarak Türk-Yunan anlaşmasının tam olduğunu ve iki devlet arasında küçük büyük hiç bir anlaşmazlık kalmadığını konferans genel sekreterliğine resmen tebliğ ettiler.

İSMET PAŞA'NIN görüşmenin çabuklaştırılması isteğini taşıyan 2 Temmuz 1923 tarihli notasına müttefikler hemen ertesi gün, 3 Temmuz 1923'te cevap verdiler. Müttefikler cevabî notasının metni şu idi:

«Türk Heyeti Murahhasası Reisi İsmet Paşa Hazretlerine;

Zatı devletleri tarafından 2 Temmuz 1923 tarihi ile tarafımıza tebliğ edilen notayı aldığımızı beyan ile kesbi şeref eyleriz. Evvelemirde mezkûr notanın tarafımızdan münderecatı bilinmeden neşredilmiş olmasını esefle kay-

dederiz. Mezkûr notada henüz muallâkta bulunan meselelerin hazırlanması maksadiyle 23 Haziran'da aktedilmiş olan hususi içtimadan bahsedilmesi dolayısiyle, vaktinden evvel vuku bulan neşir keyfiyeti, konferans mesaisini tacil edecek mahiyette görülmemektedir.

Türk - Yunan tamirat meselesinin halli esnasında muallâkta olan diğer meselelerin, hususiyle malî meselelerin bir an evvel halledilmesi ve bu meselelerin müzakeresi esnasında Türkiye'nin Yunanistan'a gösterdiği aynı kolaylıklardan müstefid olması hususunda davet eden devletler nezdinde zatı devletleri tarafından ısrar edildiği beyan buyurulmaktadır. Müttefikler daima Türkiye'nin malî vaziyetini nazarı itibara almışlardır. Bu cümleden olarak tazminat meselesinin Türkiye bütçesine hiçbir veçhile yük teşkil etmiyecek bir surette hallinin murahhaslar tarafından kabul edildiğini ve Almanya'nın Türkiye'de olan pek büyük miktardaki alacaklarından mütevellit ve Türkiye'ye ait borçların Türkiye'den alınmamasına karar verdiklerini zikretmek kifayet eder. Diğer birçok ahvalde olduğu gibi bu defa da en hayırhahane bir tavrı hareket ittihaz ettikse de muallâkta kalan başlıca meselelerin tarzı halline dair hiçbir taahhüde girişmedik. Zatı devletleri muallâkta kalan meselelerin bir an evvel halli arzusunu izhar ediyorlar. Şu noktayı zatı devletlerine arz etmek isteriz ki gayretlerimiz daima bu gayeye mâtuf olmuş ve bundan netice çıkmaması Türk heyeti murahhasasına gelen talimatın bir sureti halli imkânsız kılacak mahiyette bulunmasından ileri gelmiştir.

İmtiyazlara gelince, Türk heyeti murahhasası 23 Haziran içtimaından sonra dahi bu meselenin konferansın salâhiyeti dâhilinde olmadığı iddiasında bulunmuştur.

Yalnız birkaç gün oluyor ki zatı devletleri bu meselenin münakaşasına hazır olduğunuzu bildirdiniz.

Davet eden devletler kuponlar meselesinin münakaşası iptidasında gerek sulh muahedesinde, gerek buna merbut müzakerelerde Osmanlı borçları hâmillerini (bıtaraf hâmiller de dâhil olmak üzere) kuponların istikraz mukavelelerine yazılı şartlardan başka türlü tediyesini kabule icbar etmenin kendileri için imkânsız olduğunu beyan etmişlerdir. Devletler murahhasları bu esas prensibi bozmamak şartiyle meseleye Türkiye'nin malî vaziyetini nazarı dikkate alacak bir hal sureti bulmak için gayret sarfından yorgun düştüler. Fakat Türk heyeti murahhasası, tekliflere, hâmilleri Türk hükümetinin bir taraflı bir kararını kabule mecbur etmek sarih gayesine mâtuf değişiklikler sokmak için ısrar etti. Mütehassıslarımızdan birini bu tarzda bir teklifin kabul edilemez olduğunu Türk heyeti murahhasasına tebliğe memur ettik. Bu mükâleme esnasındadır ki zatı devletlerinin mektubunuzda ima ettiğiniz düstur (formül) mütehassısımıza teklif edilmiştir. Fakat zatı devletlerinin teşebbüsü eseri olan bu düstur müttefik bir mütehassısın iş birliğinden hâsıl olmuş bir netice addedilemez.

Zatı devletleri tarafından kastedilen üçüncü mesele, tahliye meselesidir. Diğer iki meselenin memnuniyete şayan bir surette halline tâbi olmak üzere bu tahliye meselesinin halli hususundaki iyi niyetlerimizi bildirdik ve onun için tahliye şekillerinin tetkikine diğer meseleler halledilmeden başlıyamıyacağımızı beyan ettik.

Bu şartlar dâhilinde zatı devletlerinin de temenni ettiği veçhile yukardaki mühim meselelerin aynı celsede halline hazırız. Bu celsenin tarihi, bulunduğumuz şartlar

dâhilinde, hükümetlerimizden istediğimiz bütün talimatın gelmesini müteakip tesbit edilecektir.

Montanya, Rumbold, Pellé»

Notanın yazılışından alınan ilk izlenim, müttefiklerin aralarında fikir anlaşmazlığı ve talimat eksikliği ya da diğer sebeplerden ileri gelecek gecikme sorumluluğundan sıyrılmak istemeleri arzusu idi. Bu yüzden notada olayların akış tarzlarını ve şekillerini değiştirmeye kadar gidilmişti.

Cevabî belge Türk notasının müttefikler temsilcilerine verilmeden önce yayınlandığına dair bir ihtar ile söze başlıyordu. Bu iddia yerinde değildi. Türk notası 2 Temmuz günü saat dörtte konferans genel sekreteri Massigli'ye notanın müttefikler delegelerine bir saat içerisinde herhalde verilmesi gerekeceği kaydıyla verilmişti. Notanın metni ancak saat beşten sonra basın salonuna asıldı. Eğer nota vaktinde müttefiklerin eline verilmemiş ve delegeler nota'da yazılı yazılardan gece haberdar edilmişler ise, bu daha çok konferans genel sekreterliğini ilgilendiren bir mesele idi.

Notanın kuponlara ait kısmı son olayların ve teşebbüslerin niteliklerini değiştiriyordu. Müttefikler, dolambaçlı ifadeleriyle Yunan tamiratı meselesindeki Türk fedakârlığını, Almanya'ya Osmanlı borçlarını affetmek suretiyle ve fazlasiyle ödediklerini söylemek istiyorlar ve meselelerin halli için 23 Haziran toplantısında başka bir taahhüde girmediklerini ilâve ediyorlardı. Eğer kupon meselesinde bir sonuca varılmamışsa, müttefiklere göre bunun sorumluluğu İsmet Paşa'nın ısrarlarından ileri gelmişti. Yoksa müttefikler delegeleri bu meseleye çare aramadan yorulmuş olduklarını söylemekte idiler. Nerde kaldı ki kendi teklif ettikleri son formülün teşebbüs fikrini de Türk heyetine atfediyorlardı. Oysa, formülü yapanlar, İngiliz Maliye uzmanı

Wellis ile Fransız uzmanı Mösyö Bargeton daha meydanda, Lozan'da idiler. Bu formül İsmet Paşa'nın odasında Fransız, İngiliz uzmanları ile Türk uzmanları arasında, müttefiklerin aralarında mutabık kaldıkları esaslara dayanark ve müttefikler arasındaki bir özel görüşmeden sonra meydana gelmiş, tanzim edilmişti. Nota müttefiklerin kupon meselesini antlaşma dışına almak istediklerini gösteriyordu. Ancak kupon meselesi esasen antlaşma dışına atılmıştı. Mesele şu idi:

Beyanname meselesi nasıl halledilecekti? İşte boşaltmayı kuponlara ve imtiyazlara bağladıklarını açık söylüyorlardı. Bununla; «Siz kuponları barıştan sonra halledersenız, siz halledinceye kadar biz de Gelibolu'da ve İstanbulda kalacağız» mı demek istiyorlardı? Bu takdirde şimdiye kadar alınan bütün sonuçlar boş, aylarca süren çalışmaların hepsi hiçti. O takdirde antlaşma olduğu gibi yok demekti.

İsmet Paşa'nın dediği gibi:

— «Mesele yoktu, sulh yoktu, muahedeyi yırtıyorlar demekti!»

Bütün notada iyi etki bırakan tek nokta şu oldu:

İsmet Paşa'nın geri kalan üç meselenin aynı oturumda sıra ile ve arka arkaya görüşülmesi isteğini kabul etmeleri ve bütün talimatın gelmesinden sonra bu oturum tarihinin tebliğ edileceğini bildirmeleri...

Fakat İsmet Paşa devletlerin notasına ve bu notanın yanlış noktalarına hemen ikinci bir nota ile karşılık vermekte tereddüt etmedi. Bu ikinci notada kuponlar hakkında bir formülün mevcut olduğu ve bu formülün müttefikler tarafından teklif edildiği hususlarında ısrar ediyor, gerekirse daha fazla açıklama yapılabileceği ilâve olunuyordu. Yine aynı notada ilk Türk notasının konferans genel

sekreterliğine verildikten sonra yayınlandığı, bu yayının yeni bir olay teşkil etmediği, konferansta bu yayının âdet hükmüne girdiği ve son günlerde basın tarafından özel maksatlarla çıkarılan haberlerin fikirleri karıştırmaması ve bozmaması için notanın yayınlanmasına gerek duyulmadığı açıkça beyan olunuyordu.

Barışın, imtiyazlar meselesinde Türk heyetinin talimat eksikliğinden dolayı geciktiği noktası da reddedilerek Türk delegelerinin bütün meseleleri en geniş yetkilerle görüşmek hususunda bütün talimatları almış oldukları ifade olunuyordu. Nihayet notada bütün cihanın barışı beklediği yazılarak üç meseleyi aynı oturumda görüşmek hususundaki Türk talebinin kabul edilmesinden dolayı müttefik devletlere teşekkür olunuyordu.

Bu notaya müttefikler artık cevap vermediler. Belli ki konferansın son safhasında tartışmayı kısa kesmeyi tercih etmekte idiler.

General Pellé:

— «Lüzum yok, arkadaşlarımla da bu hususta konuştum. Fakat bir iki güne kadar beklediğimiz talimatın geleceğini ümidettiğimiz için yeniden cevap vermeye mahal olmadığı noktasında mutabık kaldık.» dedi.

O halde İsmet Paşa'nın haklı iddiaları karşısında müttefikler susmayı konuşmaya tercih ediyorlardı.

Şimdi mesele Mösyö Montanya'nın «Nihayet pazara kadar!» dediği tarihî oturumun toplanmasına kadar sabretmeye kalıyordu.

TARİHİ GECE TOPLANTISI

İSMET PAŞA'NIN son iki notasından sonra meselenin daha çok sürüncemeye tahammülü kalmadığı anlaşılmıştı. Herkes bekleye bekleye yorulmuş, usanmış, bıkmış, «ne olacaksa bir an önce olsun!» demeye başlamıştı. Bu hal yalnız konferans görüşmelerini takibeden muhabirlerde değil, görüşmeleri yapan delegeler ve danışmanlarda da gizlenemiyecek bir dereceye varmıştı.

Bu ruhsal durum içinde, bir nevi bezginlik hissiyle bekleşirken, 6 Temmuz cuma akşamı, Lozan Palas'ta «Fransızlarla İngilizler anlaştılar» diye ortaya bir rivayet çıktı.

— «Nasıl anlaştılar?»

— «Orası malûm değil. Yalnız anlaşmışlar...»

— «Anlaşmaları Türkiye için iyi mi, fena mı?»

Bu soruya kimse cevap veremiyordu. Aralarında anlaşmazlık olması, şimdiye kadar iyi görülmüştü. Çünkü İngilizlerin Fransızlar tarafından ileri sürülen baskı tekliflerini kabul etmemeleri Türkiye'nin lehine idi. Şimdi anlaşmışlarsa baskı mı yapılacaktı?

Devletler:

— «Ya kabul edersiniz, ya red!» mi diyeceklerdi?

Fransızların yola gelmiş olabileceğine, nihayet Türk başdelegesinin görüşünü kabul edeceklerine kimse ihtimal vermiyordu.

7 Temmuz cumartesi, delege Hasan Bey, sonunda müttefiklerin Türk heyetini üç meselenin aynı toplantıda ve birbiri ardı sıra görüşülmesi için özel konferansa çağırdıklarını bildirdi. Bu iyi bir belirtiydi. Demek «Son görüşümüz budur» şeklinde yazılı bir tebliğ yapmak teklifi, konferansı çıkmaza sokmak düşüncesi kesin olarak sonuçsuz kalmıştı. Üç meselenin görüşme ve tartışma yolu ile hallinin tercih edilmesi bunu gösteriyordu.

Saat üçe doğru (daima 7 Temmuz Salı günü) toplantının yarım saat geciktiği, oturumun üç buçukta açılacağı bildirildi.

Esasen bir akşam önce Mösyö Montanya'nın, onun arkasından Amerika delegesi Mister Grew'in İsmet Paşa'yı ziyaret etmeleri, müttefiklerin son meseleyi görüşmeden önce gerçek durum üzerinde Türkiye başdelegesini aydınlatmak istediklerini gösteriyordu. Aynı zamanda General Pellé de özel toplantıdan önce İsmet Paşa'yı ziyaret etmiş, yarım saat kadar konuşmuştu. Bütün bu gidip gelmeler konferans çevresinde hep iyi belirtiler gibi görünüyordu.

Saat üçe doğru Uşi'ye inildi. O gün Uşi bir panayır yeri gibiydi. Lozanlılar burada millî bir bayramlarını kutluyorlar, tıpkı İstanbul'daki eski bayram yerleri gibi salıncaklar kurmuşlar, nişan atmak için tahta barakalar yapmışlar, cambazhane oyunları ve dönme dolaplar içinde eğlenip duruyorlardı.

Bir taraftan bu eğlencelerin sevinç bağrışmaları devam ederken, diğer taraftan konferans, sessiz şatonun görüşme salonunda, saat üç buçukta, tarihî oturumuna başlamış bulunuyordu.

Muhabirler aşağıda, şatonun üzeri renkli camlarla örtülü güzel holünde, hasır sandalyalara oturmuşlar, bekliyorlardı.

Özel toplantının yapıldığı oda, yüksek pencereleriyle, holün karşısında, az yüksekte idi. Yanan elektrikler içinde, camların arkasından delegelerin kımıldıyan başları görülüyordu.

İki günden beri hava çok sıcaktı. Fakat şatonun holü serindi. Delegeler, bu sıcakta, konuşa konuşa bıktıkları aynı meseleleri son defa olarak tekrarladıkları için büsbütün bunalmış olacaklar ki, salonun hole bakan büyük penceresinin bir kanadını yarı açık bırakmışlardı. Bu açık pencere kanadından ara sıra belirsiz sesler geliyor, fakat ne söylendiği anlaşılmıyordu. Ancak hararetle konuşulduğu fark ediliyordu.

Holde bir köşede etrafı çiçekler ve yapraklarla çevrilmiş küçük bir havuza bir fıskiyeden boyuna su akıyor ve bir şıkırtı işitiliyordu. Bir Amerikalı muhabir:

— «Eğer bu su susarsa konferansı daha iyi takibedeceğim!» diyerek, kalkmış, türlü çarelere başvurarak suyu dindirmenin yolunu aramış, fakat bulamamıştı. Aklısıra musluğu bulacak, suyu kesecek, açık pencereden gelen sesleri daha iyi duyacaktı.

Bu suretle 7 Temmuz salı günü Şato Oteli'nin holünde saatler ve saatler geçti. Hep konuşuyorlardı. Saat beş, altı, yedi, sekiz... Hâlâ konuşuyorlardı.

Aynı Amerikalı muhabir:

— «Bir ay oturdular, sustular. Şimdi de altı saat konuşmaktan bıkmıyorlar, anlaşılmaz insanlar!» diyordu.

Elleri arkasında, holde bir aşağı bir yukarı gezinen polis müfettişi:

— «İki konferansta da hep buradayım, daha bu kadar uzun oturum görmedim» diye hayret ediyordu.

İkide bir gözler pencereye bakıyor, arasıra bir baş görünüyor, salonda biri gezinir gibi dolaşıyor, sonra yerine oturuyordu.

Nihayet dokuzu çeyrek geçiyordu ki çıktılar. Tam beş saat kırk beş dakika konuşmuşlardı.

Salondan önce General Pellé çıktı, daha muhabirlere ağzını açıp bir şey sormaya vakit bırakmadan:

— «Bitmedi, yarın devam edeceğiz. Üç meseleyi, kuponları, imtiyazları, tahliyeyi konuştuk. Neticeyi bozmamak için kimseye bir şey söylememeye karar verdik» dedi.

General Pellé'nin arkasından, merdivenlerden, yavaş yavaş İsmet Paşa indi:

Türk başdelegesi de:

— «Sormayınız. Müsaade ediniz, birşey söylememek için söz verdim» diyordu.

Birşey öğrenmek imkânı yoktu. Konferanstan çıkan danışmanlar da birşey söylemek istemiyorlardı. Dillerini yutmuşlar, bir harf kaçırmamak için üstelik bir de elleriyle ağızlarını kapıyor ve gülerek; «aman allah aşkına birşey sormayın!» diyorlardı.

Gece aynı ağzı sıkılık içinde geçti. Her taraf sırlarla dolu gibiydi. Yalnız uzmanların 8 Temmuz sabahı için toplanacakları öğrenildi. Aynı zamanda gece yukarı kattaki odalarına çıkanlar, 237 No.lu dairenin (İsmet Paşa'nın dairesi) önünde şifre sekreterlerinin gidip gelmelerinden Türk

heyetinin henüz yatmadığını, İsmet Paşa'nın odasında çalışmakta olduğunu öğrenerek şaşakaldılar. Pencerelerde gün ağarıyor, Türk heyeti, hâlâ başbaşa vermiş, çalışıyordu. O gece delegelerle danışmanlardan başlıcaları hiç uyumıyarak İsmet Paşa'nın yanından sabahın saat yedi buçuğunda ayrıldılar.

8 Temmuz sabahı durumu öğrenmek için erkenden telefon edilen danışmanlar, kendilerini arıyanlara:

— «İyi ki uyandırdınız, Allah razı olsun, şimdi uzmanlar toplantısına gideceğiz» dediler.

Bunlar arasında askerî danışman Tevfik Bey'in de bulunduğuna bakılırsa boşaltma meselesinin şekilleri ve şartları da tespit ediliyor demekti. Boşaltma meselesi en sonra halledileceğine ve şimdi de şartların konuşulmakta olmasına göre, diğer bir ya da iki mesele de halledilmiş mi idi?

Nihayet 7 Temmuz toplantısının sırları yavaş yavaş çözülmeye başladı:

Kuponlar meselesinde Osmanlı borçlarının antlaşmadan çıkarılmasını kabul etmişler, Türk heyetinin beyanname vermesinden de vazgeçmişler, yalnız kendilerinin bir beyanname ile alacaklıların haklarını korumalarını ileri sürmüşlerdi. İsmet Paşa müttefiklerin beyannamesi noktasında 'muhteriz' davranmış, bu mesele öyle kalmıştı. Tahliye meselesini kupon meselesine karıştırmıyarak, şartlarının tespitini görüşmeye karar vermişlerdi. İmtiyazlar meselesinde ise, iki taraf uzmanlarının kararlaştırdıkları protokolün Türk heyetince kabulünü istiyorlardı.

Askerî danışman Tevfik Bey saat onda, malî danışman Zekâi ve Şefik Beyler de aynı saatte Lozan Palas'tan Uşi'ye, uzmanlar toplantısına gittiler. Saat üçte özel konferans

başlayacak, uzmanların tespit edecekleri noktaları görüşeceklerdi. Üç mesele son defa görüşülerek sonuç anlaşılacaktı.

Saat bir buçukta uzmanlar toplantılarından döndüler. Uykusuzlukları, yorgunlukları yüzlerinden belli idi. Müttefikler boşaltma konusunda güçlük çıkarmamışlardı. Antlaşmanın Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmasından itibaren altı hafta içerisinde İstanbul'un ve Boğazların boşaltılmasını kabul ve taahhüt ediyorlardı. Aynı zamanda işgal sırasında zaptettikleri «Yavuz»u ve yine işgal sırasında İstanbul'daki depolardan müsadere ettikleri cephaneyi ve son günlerde aldıkları vapur, top, tüfek ve diğer savaş malzemesini iadeyi kabul etmişlerdi. Kararlaştırılan bütün noktalar ve şekiller 8 Temmuz akşamı görüşülecek olan askıdaki meselelerin nihayet kesin olarak halledilmek istenildiğine açık belirtilerdi. Fakat saat üç buçuğa doğru oturumun yine geciktiği, beş buçukta toplanılacağı bildirildi. Bu gecikmeye sebep olarak uzmanların henüz işlerini tamamiyle bitirmemiş olmaları gösteriliyordu. Bu da iyi belirtiydi. Demek herhalde bir sonuca varmak emeli samimi idi.

Saat beşi çeyrek geçe General Pellé, Madam Pellé ile beraber, Lozan Palas'tan çıktılar. Az sonra da İsmet Paşa, Hasan Bey, Rıza Nur Bey, Münir Bey bir otomobile, Zekâi ve Şefik Beylerle Tevfik Bey diğer bir otomobile binerek gittiler.

Özel konferans beş buçukta başladı. Yedi buçukta salonda hafif bir hareket oldu:

— «Bitti, çıkıyorlar!»

Fakat hayır, salonda bir iki kişinin ayağa kalkması, dışardakilerde toplantının bittiği zannını uyandırmıştı. Sa-

bırsızlığın, tahammülsüzlüğün ıstırapları içinde yirmi dakika daha geçti. Sonunda işte hepsi birden kalktılar. Pencere camlarının arkasından başların hareketleri görülüyordu. Holdeki polislerle hademelerdeki telâştan, yukarı salonun koridorlarındaki gidip gelmelerden oturumun bittiği anlaşıldı.

Salondan ilk çıkan ve merdivenlerden ilk inen İsmet Paşa oldu. Arkasında Hasan Bey, askerî danışman Tevfik Bey, Zekâi Bey, Şefik Bey, kollarının altında çantalariyle yavaş yavaş, merdivenlerden iniyorlardı. İsmet Paşa bu sefer ricalara dayanamadı, yüzünde tatlı bir tebessümle:

— «Kabul ettiler. İtilâf ettik. Sulh olmuştur. Gece on birde toplanarak teferruatını tesbit edeceğiz» dedi.

O kadar gerginlikten sonra Türk başdelegesinin ağzından bu tarihî sözü ilk olarak duymanın yarattığı heyecanı ve sevinci tarif etmek kabil değildi.

Yarım saat sonra Lozan Palas'ta «Bu gece barış oluyor» haberi yayılarak genel bir sevinç havası yarattı. Muhabirler telgrafhaneye üşüşmeye başladı. «Gece saat on birde toplanacaklar ve bitirecekler» haberi bütün dünyaya yayılmakta idi.

Gece saat on bire on kala İsmet Paşa ile diğer Türk delegeleri ve danışman Münir Bey asansörden indiler. Hepsi tertemiz smokinlerini giymişlerdi.

General Pellé, arkasında Fransız heyeti ile, az önce otelden çıkmış, Uşi'ye gitmişti. Sağdaki merdivenlerden daima olduğu gibi, Türk uzmanlar ve danışmanlar, kollarının altında çantalariyle indiler.

Türk başdelegesi otelden çıkarken yüzünde vakur bir ciddiyet vardı. Paşa otomobiline bindiği zaman, kendisini uğurlayanlar:

— «Allah muvaffakıyet ihsan etsin!» diyorlardı. İsmet Paşa gülerek teşekkür etti ve otomobiline doğru yürüdü. Diğer danışmanlar ikinci otomobille kendisini takibettiler.

Saat on ikiye kadar Lozan Palas'ta beklemekten yorulanlar, gece yarısından sonra Uşi'ye indiler. Nihayet saat bir buçuk idi ki tarihî toplantı bitti. İlk çıkan İsmet Paşa:

— «Nihayet hallettik!» dedi.

Hasan Bey:

— «Arzumuz gibi, istediğimiz gibi hallettik!» diye ilâve etti.

Otelde bu barış gecesinin heyecanı sabaha kadar devam etti. Bütün dünyaya gün ağarıncaya kadar telgraflarla «Barış oldu!» haberi verildi.

Barışın artık fiilen yapıldığına hükmedilen bu tarihî 8 Temmuz pazar akşamı, gece saat bir buçuktan itibaren, Lozan Palas'ın içine ve hatta diğer heyetlerin bulunduğu otellere derin sükûnet, büyük memnunluk, karanlıktan ışığa çıkan insanların duyduğu geniş, sonsuz bir ferahlık hissi yayıldı. Dokuz aydan beri devam eden müthiş mücadeleler içinde çekmedikleri kalmıyan delegeler, danışmanlar, muhabirler, birer köşeye çekilmişler, ıstırap, heyecan, endişe içinde geçen uykusuz gecelerin, aylardan beri devam eden zahmet ve eziyetin mükâfatını tadıyorlar, rahat bir nefes alıyorlardı.

SON KRİZ

FAKAT Türk başdelegesinin Lozan Konferansını kesin sonuca ulaştırmak için mücadele çilesi henüz dolmamıştı. 8 Temmuz akşamı, kuponlar ve kuponların arkasından boşaltma meselelerinde anlaşıldığı halde, birkaç gün sonra, yine boşaltma ve imtiyazlara ait bazı ayrıntılar yüzünden, konferans yeni bir kriz geçirmeye başladı. Müttefikler bu sefer de üç yabancı şirkete bir tercih hakkı verilmesi meselesini ortaya çıkardılar ve Boğazlar sözleşmesi uygulanana kadar Türk sularında üç devlet adına ikişer kruvazör bırakmak taleplerinde ısrar etmek suretiyle beklenilmiyen zorluklar icadına başladılar.

11 Temmuz öğleden sonra yapılan özel bir toplantıda bu meselelerin halline çalışılmış, fakat sonuç elde edilememişti. Sonuç alınamayınca toplantıya 12 Temmuz sabahı devam edildi. Müttefikler bu toplantıda Reji General, Armstrong Wikers şirketlerine verilecek icraî başlangıca yaklaşmaya ve binaenaleyh Türkiye'ce makbul olmıyan

sözleşmeler meselesinde bu iki şirkete on yıl için aynı şartlarla tercih hakkı verilmesini, bu tercih hakkının şirketlere yazılmış birer mektupla bildirilmesini istediler. Fakat bu talebi Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti, egemenlik hakkımıza, memleketin bir an önce imarı prensibine aykırı olduğu için asla kabul edemezdi. Müttefikler bundan başka Turkish Petroleum şirketinin 'müktesep hakkı' olduğunu iddia ederek, Türk heyeti tarafından bu hakkın da onaylanmasını istiyorlardı. İsmet Paşa ise bu meselenin bir hakem mahkemesi tarafından incelenerek kazanılmış hak hususunda bir mahkeme ilâmını şart koşuyordu.

Boğazlar sözleşmesi yürürlüğe girinceye kadar Türk sularında üç devlet adına ikişer kruvazör kalması meselesine gelince, hele bu talebi, Türk heyeti asla kabul etmiyordu. Boşaltma demek, işgalin kalkması demekti. İşgalin kalkması ise kruvazörlerin, kısmen bile olsa, memleket sularında kalmasiyle sağlanamazdı. Gerek karaya, gerek denize ait, savaş bayrağı taşıyan bütün kıtalar ve gemiler, son sandallarına kadar, boşaltma şartları gereğince, tayin edilen tarihlerde, Türk sularını terk etmeye mecbur idiler.

İsmet Paşa:

— «Değil bir kruvazörün, itilâf bayrağı taşıyan silâhlı bir kayığın bile kalmasına razı olamam» diyordu.

Bu meselenin görüşülecek, tartışılacak tarafı yoktu.

Şirketlere gelince: Tercih hakkı süresini, General Pellé, 11 Temmuz toplantısında nihayet 10 yıldan 5 yıla indirmekten başka birşey yapamıyacağını söylemişti. İsmet Paşa bunu da kabul etmiyordu.

11 Temmuz'da yapılacak iki toplantıya rağmen bu meselelerin halledilmemesi, barışın yapılmasına muhakkak gö-

züyle bakan ve barışın bir an önce imzası için sabırsızlanan Lozan çevrelerinde az çok bir sinirlilik yarattı. Her iki toplantının şiddetli bir tartışma havası içinde cereyan etmesi bu sinirliliği artırıyordu. O derece ki Fransız çevrelerinde heyetlerin görüşme salonunu terkettikleri söylentisi bile çıkarıldı. Bu söylenti pek de yanlış değildi. Görüşme biraz şiddetli olmuş, her iki taraf görüşlerinde ısrar etmiş, Mösyö Montanya tartışmanın güzel olmıyan bir yola döküldüğünü görünce oturumu tatil ederek bu meselelerin diğer bir toplantıda, daha serinkanlılıkla konuşulmasını teklif etmişti. Fakat arada müttefikler propagandası, Lozan barışının yeniden tehire uğrıyacağını yaymaktan geri durmamakta idi.

Fakat bu duruma gelmiş bir barışı geciktirmek kabil olabilir miydi?

Nitekim müttefikler birkaç gün bekledikten sonra 15 Temmuz akşamı Türk heyetine bir nota göndererek imtiyazlar meselesinin bir tarihçesini yaptılar ve Türk heyetinin önceden kabul edilmiş bir çözüm yolundan döndüğünü söyliyerek uzmanların tekrar toplantıya çağırılması ve meselenin yeniden görüşülmesi teklifinde bulundular.

İsmet Paşa müttefiklerin bu notasına 16 Temmuz'da cevap verdi. Toplanma teklifini kabul, fakat Türk heyetinin önce kararlaşmış bir şekilden döndüğü hakkında müttefikler notasındaki isnadı reddetti. Türkiye başdelegesi, notadaki yetki eksikliği imasına da, her meselede kesin karar alınması hususunda daima tam bir yetkiye sahip olduğu cevabını verdi. Devletlerin bu son notası ile İsmet Paşa'nın bu notaya cevabından sonradır ki konferansın bu son krizi de atlatacağı kanaati hakim olmaya başladı. Müttefiklerin uzmanları davet ettikleri duyulunca artık sonucun kesin

olacağına şüphe kalmadı. Nitekim uzmanların 16 Temmuz sabahı toplantısından sonra, akşam, başdelegeler de hemen toplandılar, on iki saati bulan toplantılar sonucunda anlaşmazlığı ayrıntılarıyla hal ve son meseleleri de tamamen tasfiye eylediler. Gece saat birde konferanstan çıkan İsmet Paşa:

— «Artık pürüz falan hiç birşey kalmadı. Bütün ihtilâflar halledildi» müjdesini verdiği zaman, memnunluğu yüzünden belli idi.

Müttefikler bütün itilâf devletleri filolarının Marmara'yı ve boğazları tamamen boşaltmasını kabul etmişlerdi. İstanbul ve Boğazların deniz ve kara kuvvetlerinden boşaltılması işlemi antlaşmanın Büyük Millet Meclisi'nce onaylanmasından altı hafta sonra son bulmuş olacaktı. Boğazlar sözleşmesinin yürürlüğe girmesine, en fazla 1 Ocak 1924'e kadar, müttefikler Boğazlarda bir kruvazörle iki destroyer bulunduracaklardı. Kuponlar ve Turkish Petroleum şirketi meseleleri antlaşma dışında ve beyannamesiz bırakılacaklardı. Türk heyetinin istediği de zaten bu idi. Armstrong Wikers ve Reji General şirketlerine bir taviz verilecekti. Şayet verilecek tavizden dolayı anlaşmazlık çıkarsa fiilen tahakkuk etmiş zarar tazmin edilecekti. Bu iki şirkete tercih hakkı verilmesinden müttefikler vazgeçmiş, buna karşılık her iki şirkete beş yıl süreyle yabancı şirketlerle rekabet serbestliği hakları kabul edilmişti. 1914 yılından önce «usulü dairesinde akdolunmuş imtiyaz mukaveleleri» henüz ilgilileriyle Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında «neticeye iktiran etmediğinden mezkûr şirketler vaziyetlerini günün şartlarına tevfik edeceklerdi.»

İsmet Paşa'nın bu son uzlaşma şartlarını ve en son anlaşmayı Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne bildirmesi üze-

rine Temmuzun 17'nci günü, Ankara'da bütün Türkiye'ye hitaben şu resmî tebliğ yayınlandı:

RESMÎ TEBLİĞ

«Ankara 17 Temmuz (Anadolu Ajansı) — Başmurahhasımız İsmet Paşa Hazretlerinden bugün Hükümete gelen telgrafnamede İtilâf Devletleri murahhaslariyle heyeti murahhasamız arasında ihtilâflı bulunan şirketler ve İstanbul'un bahri kuvvetlerden tahliyesi meselelerinin dün gece sabaha kadar devam eden murahhaslar içtimaında millî menfaatlerimize muzır olmıyacak iktisadi istiklâlimizi ihlâl etmiyecek makbul bir şekle irca suretiyle hal ve intac edildiği ve kararların yarın komitelerden geçirileceği ve artık resmî celse akdedilmiyerek sulh muahedenamesinin birkaç güne kadar imzasının muhtemel bulunduğu bildirilmiştir.»

■

Artık barış yapılmıştı!..

KOMİTELERİN SON TOPLANTISI

LOZAN konferansı görüşme komitelerinin son ve tarihî toplantısı 17 Temmuz salı günü saat beşte «Şato»da yapıldı. Saat dört buçuktan itibaren delegeler ve heyetler otomobillerle gelmeye başladılar. «Şato»nun önü ve etrafı her zamandan fazla kalabalıktı. Toplantıya ilk gelen, bu konferans ile en az ilgili Japonlar oldu. Japon delegesinin arkasından General Pellé, eşi, sekreterleri geldiler. Madam Pellé konferans salonunun yanındaki camlı odada son ve tarihî toplantıya ait görüşmeleri dinlemeye geliyordu. Bal rengi elbisesi içinde, kumral yüzü ve açık kestane rengi saçlariyle, güzel bir renkli levhayı andırıyordu.

Saat beşte Türkiye başdelegesi İsmet Paşa, Hasan Bey, Rıza Nur Bey, Münir Bey, Zekâi Bey geldiler. Fotoğrafçılar Şatonun kapısında durmadan resim alıyorlardı. Bu sırada Uşi'deki fünikülerin bulunduğu hizadan askerî danışman Tevfik Bey, Mustafa Şeref Bey, Tahir Bey ve Türk he-

yetinin diğer danışman ve sekreterleri gülerek göründüler. Nihayet gelen gidenin arkası kesildi. Konferans başladı.

Konferans başladığı zaman saat beşi geçiyordu. Bütün Türk ve yabancı delegelerle muhtelif heyetlerin bütün üyeleri hazırdı. Konferans önce birinci siyasal komite halinde Sir Horas Rumbold tarafından açıldı. İngiliz delegesi oturumu açarak dedi ki:

— «Müzakereye tahliye meselesinden başlıyoruz. Buna ait protokolun hususi celsede kabul edilmiş olduğu malûmdur. Protokolun birer nüshası elinizde bulunuyor. Kabul edebiliriz değil mi?»

Reis gözlerini delegeler üzerinde dolaştırdı. Herkes kabul ettiğini bildirdi.

Protokolün bütün delegeler tarafından kabulü üzerine Sir Rumbold söze devam ile dedi ki:

— «Şimdi Karaağaç protokoluna geçiyoruz. Bozcaada ve İmroz adalarının tahliyesi de bu meyandadır.»

Bu protokol da oybirliğiyle kabul edildi.

Sonra Belçika ve Portekiz'in ticaret ve ikamet sözleşmelerine katılmaları ve «Türkiye ile resmî münasebetlerinin iadesi» konusuna geçildi. Belçika ve Portekiz delegelerinin yetki belgelerinin tamam olduğunu söyliyerek, Sir Rumbold:

— «Bu hususta mütalâanız var mı?» diye sordu.

İsmet Paşa: «Kabul» dedi. Bunu takiben Yunanistan ile Türkiye arasında barışı yeniden sağlayan maddelere geçildi. Bu maddeler esasen Türkiye ile Yunanistan tarafından kabul edilmişti. Binaenaleyh müttefiklerin imzasına lüzum kalmadan iki taraf hükümetleri bunu onayladıklarını haber verir vermez barış durumu iade olunacak, maddeler yürürlüğe konacaktı.

Sir Horas Rumbold bundan sonra söze başlıyarak dedi ki:

— «Şimdi umumî af beyannamesine geliyoruz. Burada biraz durmaya mecburum. Bu beyannamenin imzasını müteakip yürürlüğe girmesini isterim. İstanbul'da İngiliz işgal hizmetinde kullanılan altı Rumun âhiren tevkif olunduğunu haber aldım. Vekilimin İstanbul mümessili ile olan konuşmasında Adnan Bey; 'İşgal kuvvetleri hizmetinde bulunan Türk tebaası ne milletten olursa olsun Türkiye'den ihraç olunacaktır' demiştir. Mademki umumi af beyannamesini hepimiz kabul ediyoruz. Umumi af herkese şamildir. İşgal kuvvetleri hizmetinde bulunmak mesuliyeti davet etmez. Eğer bir mesuliyet mevcut ise o da bir umumi af ile kapanır. Ankara'da bu hususta yeni bir kanun yapılmış olduğunu da haber aldık. Bu kanunun umumi af beyannamesiyle tezat teşkil ettiği için tatbik edilmemesini talebederim. Zira umumi af beyannamesi katî bir taahhüttür.

İkinci mesele ise Ermenilere aittir. İsmet Paşa Hazretlerine beyan ederim ki müttefikler bu meseleyi halledilmiş addetmemektedirler. Paşa Hazretleri Ermenilerden mâsum ve sakin olan kimselerin avdet edebileceklerini söylemişlerdi. Bugün müttefikler yüz binlerce Ermeninin memleket dışında yaşamasından endişededirler. Türkiye 'Ermeni yurdu'na muvafakat etmedi. Ademi muvafakat serdedilirken Ermenilerin avdeti kabil olduğu söylenmişti. Halbuki şimdi tebaanızın büyük kısmını kabul etmiyorsunuz. Bir milletten yüz binlerce halk ne hak ile menfaya mahkûm edilir? Türkiye bu hareketiyle cihanın vicdanı huzurunda müttehemdir.»

General Pellé:

— «İngiliz refikimin sözlerine Fransa namına iştirak ederim. Osmanlı tebaasından hristiyanların kaçanlar ve hicret edenleri hakkında dikkati celbederim. Bunların çoğu Klikyalıydı. Beynelmilel kanunlar, kabahatsızların avdetini emreder. Firarilerin menfada kalması, mallarının müsaderesi, umumi affın varlığını akim bırakır. Kilikyadaki Hristiyan ve Müslümanların Fransız işgal kuvveti hizmetinde bulunmaları da muhtelif takibata uğruyor. Bu ise hem umumi affa, hem Ankara itilâfnamesine aykırıdır. Bu hususta teminat vermenizi talebederim.»

Mösyö Montanya:

— «İsmet Paşa Hazretlerinin insani hislerine taallûk eden bu meselenin halli zamanı gelmiştir. Umumi affın tatbikinde mânevi taahhütler de vardır. Ermenilerin menfada kalması mânevi mesuliyet tevlideder.

Japon delegesi:

— «İnsaniyet ve merhamet namına müttefiklerimin beyanatına iştirak ederim.»

Mister Grew:

— «Konferansın sonuna geldiğimizi görmekle bahtiyarım. Yakın şark ile dostane münasebetler iade olunuyor. Pek büyük ve müşkül meseleler halledildi. Bunlar maddi şeylerdi. Şimdi insani meselelere geldik. Geçen birincikânunun 12'nci günü İsmet Paşa Hazretlerinin söylediği bir sözü hatırlarım. Paşa; 'Sulhun iadesiyle siyasî felâketler hitam bulur' demişti. 'Ermeniler ve diğer kaçanlar vatanlarına dönerek maziyi unuturlar' diye ilâve etmişti. Amerika hükümeti İsmet Paşa'nın ağzından çıkan bu sözün tatbik edileceğinden asla şüphe etmez. Dünyada her çıkan mesele bir hal suretiyle neticelenir. Bu meselenin de halli gecikmemeli, Türkiye'nin meseleyi dik-

kate alarak tebaasından menfada olanların avdetini ve mallarının iadesini mezhep ve din farkı gözetmeksizin temin etmesini arzu ediyoruz.»

İsmet Paşa:

— «Umumi affa dair beyan olunan mütalâaları ve umumi affın tamamen ve süratle tatbiki talebini dinledim. Umumi af samimiyet ve dikkatle tatbik olunacaktır. Taahhütler sulhun imzasiyle başlarsa da, biz, umumi affı, mevcut cürümlere karşı müsamaha göstermekle kısmen tatbik etmiş ve böylece civanmertlik göstermiş olduk. Türkiye heyeti Ermeni kaçaklar hakkındaki fikirlerini söylemiştir. Bunların tekrarına lüzum görmem. Kanunlarımızın Türk tebaasına temin ettiği haklardan müslüman olmıyanlar da müstefidolacaklardır. Bu haklardan evvelce Türkiye'de ikamet edenlerin de faydalanmasını müttefikler istediler. Devletine karşı silâh kullananların affedildikleri başka memleketlerde görülmüş şey değildir. Böyle bir hareketin bizden talebedilmesi doğru olamaz. Türkiye hükümeti ihtilâlcilere, asayiş düşmanlarına kapısını kapamak mecburiyetindedir. Umumi af tabiatiyle umumidir. Fakat umumi af demek, kütle halinde muhacir avdeti demek değildir. Zaten kütle halinde avdete memleketin bugünkü iktisadi şartları müsait değildir.»

Sir Rumbold:

— «Umumi affın imzayı müteakip tatbikini arzu ediyoruz. Tatbiki için meclisiniz tarafından tastiki lâzımsa evvelâ prensibine kabulü icabeder.»

İsmet Paşa:

— «Türkiye umumi affın tatbikinde söylediğimiz gibi hareket edecektir.»

Görüşmenin bu noktasında Mösyö Venizelos söze karışarak dedi ki:

— «Sir Rumbold'un bahsettiği yeni Türk kanunu bize endişe veriyorsa da bu meseleyi İsmet Paşa Hazretleriyle aramızda halletmeyi tercih ederim.»

İsmet Paşa:

— «Ben de sizin fikrinizdeyim.»

Sir Rumbold:

— «İtalyan, Fransız ve İngiliz mekteplerine ait bir mektubunuz gelecekti.»

İsmet Paşa:

— «O mektubu gönderirim.»

Sir Rumbold:

— «Rusya'nın Boğazlar mukavelesi için dâveti icabediyor. Rusya üç hafta zarfında mukaveleyi İstanbul'da dahi imza edebilir.»

Bu teklif kabul edildi.

Sir Rumbold:

— «Reisi olduğum birinci komitenin işleri bitti. Altı ay çalıştıktan sonra sulhun temin edilmiş olduğunu gördüğümden dolayı İngiliz heyeti murahhasının teşekkürlerini beyan eylerim. Türklerle, resmî kadim ve dostane münasebetlerimizin avdetinden memnunum. Bu sözlerimle İngiltere hükümetinin ve İngiltere milletinin fikirlerine tercüman olduğuma eminim.»

Sir Rumbold İsviçre hükümetine, delegeler heyeti danışmanlarına, uzmanlara teşekkür ettikten sonra ilâve etti:

— «Teessüf ederim ki kıymetli müşavirimiz Mösyö Fromageet burada yoktur. Bu konferans diyebilirim ki bir mütehassıslar konferansı olmuştur. Murahhasların hallinde müşkülâta uğradıkları meseleleri mütehassıslar hallettiler. Bilhassa Münür Beyin ve arkadaşlarının pek büyük yardımlarını gördük. Umumi kâtip Mösyö Mas-

sigli mükemmel surette çalıştı. Sürate, zabıtların tanzimine ve mükemmeliyetine teşekkür beyan ederim. Şunu da söyliyeyim ki kuvvetli olmak isteyen her devlet iki noktai nazarı göz önüne almalıdır. Bu da adaletle tesamuh'dur. Kuvvetli devletler hep bu esaslara riayetle muvaffak olmuşlardır. İsviçre küçük bir memlekettir. Fakat büyük bir mânevi kuvvete sahiptir. İsviçre Türkiye'ye iyi bir örnek olabilir. İsviçre'de üç millet var, fakat aralarında vatanî rabıtalar pek büyüktür ve demokrattırlar. Türkiye'nin kuvvetli ve mesut olması, din ve mezhep farkı gözetmeksizin hükümranlık etmesini görmekle dünya mesut olacaktır.»

Birinci komite çalışmalarını böylece tasfiye ettikten, resmen son bulduktan sonra ikinci malî komite son oturumunu açtı ve General Pellé başkanlık mevkiine geçti.

General Pellé:

— «70'inci maddeden başlıyoruz. Bu madde işgal zamanında İstanbul hükümeti tarafından verilen imtiyazlara dairdir. İsmet Paşa'nın bu hususta ihtirazi bir kaydı vardı?»

İsmet Paşa:

— «Emrivakii kabul ile maziyi tasfiye etmek istiyoruz. Yalnız bu emrivaki âti için misal olamaz. 70'inci maddenin kaldırılmasiyle düyunuumumiyeye mektup yazmayı kabul ediyoruz.»

Bundan sonra meşhur 56'ncı madde sözkonusu edildi.

General Pellé:

— «Bize en ziyade müşkülât hissettiren madde budur. Bu maddenin yerine Türkiye heyeti bir beyanname teklif etmişti. Bilâhare uzun müzakerelerden sonra İngiltere, İtalya, Fransa bu beyannamenin de verilmemesini ka-

bul etmişlerdir. Onun için 56'ncı madde aşağıdaki şekilde gösterildiği üzere ufalıyor:

56'ncı madde — Düyunuumumiye meclisi Alman, Avusturya, Macaristan delegelerini ihtiva etmiyecektir.»

O yarım sütunluk, o aylarca görüşülmesi ve gürültüleri süren Osmanlı borçları ve faizleri maddesi, işte bu hale gelmişti!

İsmet Paşa:

— «Kabul ediyorum.»

General Pellé, maddenin ilişkin olduğu kupon meselesinde Türkiye'nin alacaklılarla bir anlaşma imzalamadıkça istikraz sözleşmelerinin baki kalacağına dair bir beyanname okudu ve ilâve ederek dedi ki:

— «Esasen hâmiller sulhten sonra Türkiye hükümetiyle müzakereye ve mali vaziyetinizin tetkikine hazır olduklarını beyan eylemişlerdir.»

İsmet Paşa:

— «Tediye akçesinin cinsine taallûk eden hiç bir taahhüt almıyoruz (Türkiye başdelegesi burada bu anlamda bir küçük karşı beyanname okuduktan sonra devam etti:) Her zaman, faizleri altın veya İngiliz lirasiyle ödeyemiyeceğimizi söyledik. Müttefiklerin okudukları beyanname Türkiye'yi hiçbir suretle taahhüt altına almaz, alamaz.»

General Pellé:

— «'Kuponları altın veya İngiliz lirası olarak veremeyiz' dediniz. Hâmillerle itilâf olmadan vukubulan beyanatınız sabık mukavelelerden ayrılmak mahiyetinde midir, yoksa hâmillerle müzakere ederek onlardan taahhütleri hafifletmek istemediği mi istihdaf etmektedir?»

İsmet Paşa:

— «Hâmillerle konuşacağımız tabiîdir. Müzakerelere 'İngiliz lirası altınla tediye kabil olabilir mi?' diye başlanacaktır.»

General Pellé:

— «O halde zatı devletleri mukaveleleri icra için hâmillerle uyuşmayı kabul ediyorsunuz?»

İsmet Paşa:

— «Tabiîdir ki hâmillerle anlaşmaya çalışacağız. Altın veya İngiliz lirası ödemek ihtimali olup olmadığını tetkik edeceğiz. Bu esas üzerine aramızdaki mesele hâmillerle bir neticeye vasıl olacaktır, zannındayım.»

General Pellé:

— «Hâmillerle münakit mukavelelerin hukukî hükümlerinin ihlâl edilmemiş olduğunu İsmet Paşa'nın sözlerinden istidlâl ediyorum.

İsmet Paşa:

— «İfadelerim sarihtir. İlâve edecek sözüm yoktur.»

Venizelos söze karıştı:

— «Yunanistan ahitname mucibince Osmanlı borçlarına iştirak ediyor. İştirak keyfiyeti bize Türkiye'ye tahmil olunan yükten ziyade bir şey tahmil etmemelidir. Türkiye ile hâmiller arasında vuku bulunacak itilâfı hükümetimin şimdiden kabul eyliyeceğini beyan eylerim.»

General Pellé:

— «Yunanistan üzerindeki Türk tâmiratının kalkmasiyle Yunan maliyesi salâh kesbetmiştir. Yunanistan'ın müttefikler yanında harb etmiş olduğunu dikkate almakla beraber bu hususta ihtirazi kayıt beyanına mecburum. Bununla beraber Yunanistan'ın hâmillerle istediği gibi uzlaşmasına müttefikler müdahale etmez.»

Bu sözlerden sonra General Pellé malî komitenin ça-

lışmasının sona erdiğini söyleyerek İsviçre hükümetine, Vaud kantonuna, konferans genel sekreterliğine, barışı sağlayan uzmanlarla danışmanlara, koruyucusu bulunduğu Yunanistan'ın yardımına teşekkür etti ve dedi ki:

— «Türkiye ile asırlardan beri harsi ve iktisadî birçok münasebetlerimiz ve manevi bağlarımız ve menfaatlarımız vardır. Şark sulhunun iadesi hususunda Fransa pek alâkalıdır. Hükümetimin ve milletimin umumi efkârına tercüman olarak derim ki bu sulh tam olsun, kalp ve fikirlere nüfuz etsin, harbin unsurlar arasında doğurduğu nefreti silsin, sulh daimi olsun, imza edilecek sulh uzun, faydalı ve şerefli olsun.»

General Pellé'nin bu nutku üzerine ikinci komite de sona ererek, üçüncü ekonomik komite toplandı ve Mösyö Montanya reislik kürsüsüne geçti.

Görüşmeye 78'inci madde ile başlandı. Bu madde eski taleplere dairdi. Türk heyetinin madde hakkında bir 'ihtirazi kaydı' vardı. İsmet Paşa:

— «İhtirazi kaydımı geri alıyorum.» dedi.

Ticaret sözleşmesine geçildi. Kabotaj meselesi sözkonusu oldu, yeni formül kabul edildi. Müttefiklerle ticaret sözleşmesinin süresine ait olan 18'inci maddeye geçildi. Müttefiklerle olan süre meselesi esasen kararlaştırılmıştı. Yunanistanla olan süre meselesine gelince, Venizelos dedi ki:

— «Romanya ile Yugoslavya'ya verilen 30 ay müddeti kabul ettiğimizi mektupla bildirdik.»

İsmet Paşa:

— «Kabul.»

Bundan sonra imtiyazlar protokolu konuşuldu.

Mösyö Montanya:

— «Mesele iki kısımdır: Birisi Türkiye topraklarına müteallik imtiyazlar, diğeri Türkiye'den ayrılan topraklardaki imtiyazlardır. Türkiye'nin bir beyannamesi, bir de mektubu vardır. Binaenaleyh protokolla beraber ekleri de kabul olunacaktır.»

İsmet Paşa:

— «Kabul.»

Mösyö Montanya:

— «Türkiye kabul edilen protokolda adı geçen Reige General ve Wiekers Armstrong şirketlerine birer mektup gönderecektir. Mektupların kabul edilen şekli dahi makbul müdür?»

İsmet Paşa:

— «Evet makbuldür.»

Burada Sir Rumbold söz alarak dedi ki:

— «Turkish Petroleum şirketinin haklarını tanımak lâzım gelir. Esasen İsmet Paşa bu hakkı teslim eylemişti. Fakat hakkı ifade eden formülü vermediler. İngiltere hükümeti namına 1914'de kararlaşan şartların değişmediğini beyan eylerim ve yine hükümetimin namına derim ki:

1914'te bu şirkete müteallik olarak kabul edilen mukavele bizim için daima yürürlükte ve itibardadır. Haklarımızı ihlâl mahiyetindeki bu mukavelenin mer'iyette kalmasını temin hususunda İngiltere mesul tutulamaz ve İngiltere hükümeti kendi tebaasının haklarını muhafaza için münasip gördüğü vasıtalara müracaat hakkını muhafaza eder.»

İsmet Paşa:

— «Bu mesele hakkında son teklifimiz hakeme müracaat edilmesiydi. Onun için şirketin hakkını hakeme müracaat şartiyle kabul ediyoruz. İngiltere hükümetinin beyanatı Türkiye'yi atide hiçbir taahhüt altına alamaz.»

Amerika delegesi Mister Grew bu münasebetle söz alarak dedi ki:

— «Birkaç defa hükümetimin noktai nazarını beyan ettim. Yine tekrar ediyorum ki Amerika hükümeti açık kapı siyasetini müdafaa eder. Bu mesele hakkındaki noktai nazarımıza gelince, İngiltere hükümetiyle son üç sene zarfında cereyan eden muhaberelerde noktai nazarımız tesbit edilmiştir. Hükümetim bugün dahi o noktai nazara sadıktır.»

Sir Rumbold:

— «İsmet Paşa hakeme müracaattan bahsetti ve meselenin hukukî olduğunu ilâve eyledi. Biz müktesep haklardan bahsettik. Noktai nazarlarımız birbirlerine uymuyor. Türk hükümeti kendi kararıyle aynı menfaati muhtelif şirketlere tevdi etmiştir. Hakem usulüne müracaatla Türk hükümetinin aşikâr olan mesuliyeti kurtarılamaz. Amerika murahhasına beyan ederim ki, aramızda teati edilen ve bahsi geçen muhabereler eski Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında yerleşmiş ve iktisap edilmiş haklara üçüncü bir devletin haklarının tesir edemiyeceğini anlatmıştır.»

İsmet Paşa:

— «Bu mesele sırf hukukîdir. Onun için hükümetimin hukukî bir meselede mesuliyet kabul etmiyeceğini beyan ederim.»

Japon delegesi:

— «Türkiye'de Japon imtiyazı yoktur. Bununla beraber beyan ederim ki Japonya da açık kapı siyasetinin takibini talep eder ve bu talebin zapta geçmesini ister. Yine müttefiklerin müktesep haklarının muhafazasını talep eder.»

Mösyö Montanya:

— «Osmanlı Bankası imtiyazının iki sene uzatılması meselesi vardır. İsmet Paşa, hükümetinden soracaktı. Cevap geldi mi?»

İsmet Paşa:

— «Hükümetim bu uzatma meselesini konferansın salâhiyeti haricinde addediyor. Yine Japonya murahhasına derim ki Japonlarla dostane münasebetlerimizi tesis için sulha imza koymak üzereyiz. Aramızdaki iktisadî ve hukukî münasebetler mukavelelerle teessüs ediyor. Bu esaslar dışında bir prensiple Türkiye bağlı olamaz.»

General Pellé:

— «Osmanlı Bankası hakkında cevap vereceğim. İmtiyazlar protokolu müzakerelerinde bir madde vardı. O da harb zamanında geçen müddetin imtiyazlara ilâvesiydi. Uzlaşmak fikriyle bu talepten vazgeçtik. Fakat Osmanlı Bankası meselesinin diğerlerine kıyas edilemiyeceğini o zaman da görüşmüştük. 1924'te imtiyazı bitecek olan Osmanlı Bankası'nın, Osmanlı borçlarının tevzii vazifesine iştiraki lâzım gelir ki, bu da epey zamana muhtaçtır. İsmet Paşa'dan tekrar rica ederim. hükümetine müracaatla katî bir netice alsınlar.»

İsmet Paşa:

— «Sulh imza edilmeden şirketler hükümetle doğrudan doğruya temasa girdiler. Osmanlı Bankası da bunu yapabilir. Arzunuz veçhile temdit keyfiyetini hükümetime yazmayı vaadeylerim.»

Mister Rayan söz alarak Türkiye'de vazife gören şirketlerin 'tescil' işleminden dolayı 1330 sayılı Şirketler Kanunu'nun 12'nci maddesi uyarınca sorumlu tutulmak ve bu sorumlulukta yabancı şirketlerin Türkiye'de bulunan vekil-

lerinin şahsen sorumluluğa iştirak ettirilmek istenmesi aleyhinde itirazda bulundu ve bu madde uygulanırsa hükümetler arasında kullanılan vasıtalarla İngiltere hükümetinden İngiliz şirketleri vekillerini koruyacağını söyledi ve ifadesini şöyle bitirdi:

Mister Rayan:

— «Hükümetimiz noktai nazarını söyledi. Burada bahsi uzatmak ve mesele açmak istemeyiz. Fakat tebaamızın haklarını koruyacağımızı beyan eyleriz.»

General Pellé:

— «Kanunun makabline şumulü noktasında sureti mahsusada refikime iştirak ederim.»

İsmet Paşa:

— «Dahili işlerimiz hakkında ve yahut kanunlarımızın tatbikinde müdahale kabul etmeyiz. Milletler arasındaki münasebetler mukavelelerle mukayyettir. Onun için meseleyi kapanmış addederim.»

Mösyö Montanya:

— «Hâkimiyete dokunmadan diplomatik vasıtalarla yapılabilir değil mi?»

Mösyö Montanya, reislik ettiği üçüncü komitenin de çalışmasının sona erdiğini söyledi ve:

— «Umumi surette söz söylemek isteyen var mı?» diye sordu.

Önce Japon delegesi barışın yapılmasından doğan memnunluğu beyanla teşekkürde bulundu.

Amerika delegesi Mister Grew dedi ki:

— «Konferansın mesut neticesine geldik. İstihsal edilen neticeler pek büyüktür. Şarktaki azim müşküller halledildi. Bunların hepsi heyetlerin sabır ve soğukkanlılıkları sayesinde tahakkuk edebildi. Bundan sonra sulh

halinin tatbikinde konferansa hâkim olan aynı hislerin devamını temenni ederim. Amerika istihsal edilen neticeyi alkışlar ve bütün heyeti murahhasalara hükümetim namına teşekkürlerimi beyan ederim.»

Romanya ve Yugoslavya delegeleri de bu sonuçtan dolayı memnunluklarını ifade etmek istediler. Yugoslavya delegesi dedi ki:

— «Bugünkü toplantımızın son celse olduğunu bilmiyordum.»

Sir Rumbold:

— «Gazetelerde yazılıydı.»

Yugoslavya delegesi:

— «Biz meseleyi gazetelerden değil, konferanstan öğrenmeliyiz. Hattâ Romanyalı arkadaşım da bilmiyordu.»

Mösyö Montanya:

— «Zararı yok, şimdi öğrendiniz.»

Bundan sonra Mösyö Venizelos kısa bir teşekkürde bulundu. Sonra İsmet Paşa söz aldı:

— «Altı aydır burada çalışıyoruz. Müsavat dairesinde muamele gördük. Türkiye sair devletler ve milletler gibi medeniyet ve terakki namına çalışacaktır. Ahitnameyi samimî surette tatbik emeliyle imzalıyacağız. Diğer devletlerin de aynı samimiyetle tatbik eyliyeceğinden şüphe yoktur. İngiliz heyetine teşekkür ederim. Bize eski dostluğu hatırlattılar. Bundan çok memnunuz. Eski dostluk hisleri bizde çok kuvvetlidir. Fransa'ya da ayrıca teşekkürler ederim. General Pellé aramızdaki kadim rabıtalardan bahsettiler. Bu bağları daima dostane gözlerle gördük. Türkiye ve İtalya arasındaki münasebetler her şeye rağmen gayet dostane idi. Bütün heyetlere karşı te-

şekkür hisleriyle duyguluyuz. Reisler hazretlerinin çalışmalarını büyük hürmetle yadederim. İktiham eyledikleri zorluklardan dolayı müşavirlere, mütehassıslara, umumi kâtipliğe ve bize aylardan beri mihmannevazlığını lütfeden İsviçre Hükümetine, Vaud kantonuna teşekkür ederim.»

Mösyö Montanya:

— «Birbirimizi tebrik edelim. Şu anda sulh bilfiil aktedilmiştir. 24 Temmuz salı günü, Lozan'da fiilen imza edilecektir. Sulhun imza olunacağını düşündükçe fikir derhal İsviçre'ye intikal ediyor. İsviçre federal hükümetine, Vaud kantonuna teşekkür ederim. Cihan umumi efkârı sulhu öğrenince memnun olacaktır, sonra da tenkit edecektir. Biz en iyi sulhu aktetmek istedik. Fakat her noknai nazardan tam bir muahede yapmak kabil mi? Buna cevap vermek müşküldür. Eğer iyi tatbik edilirse muahedenin eksikliği telâfi edilir. Türkiye buraya müsavat prensibiyle geldi. Bu prensibi daima müdafaa etti ve bu prensip dairesinde sulhu akteyledi. Kendisine teşekkür ve Türk Başmurahhasını tebrik ederim. Federal meclisine mektup yazarak imza celsesine riyaset etmelerini rica edeceğiz.»

Mösyö Montanya'nın bu nutkundan sonra Bulgar delegesi söz alarak, Bulgaristan'ın millî emellerinden söz etti ve «Akdeniz'e mahreç» meselesinin konferansa katılan devletlerin himmetiyle hallolunacağı ümidini açıkladı.

Konferans sona ermişti. Bütün heyetler, memnunlukla ayağa kalktılar. Yabancı delegeler, uzmanlar, danışmanlar İsmet Paşa'yı tebrik ediyor, ellerini sıkıyorlardı.

Heyetler tarihî konferans odasını terkettikleri zaman saat sekizi çeyrek geçiyordu.

Saat dokuza doğru önce Fransızlar, beş dakika sonra da İsmet Paşa ve arkadaşları Lozan Palas'a geldiler. Kırk elli kadar gazeteci, girişe sıralanmışlar, delegelerin dönüşünü bekliyorlardı. Üzerinde küçük Fransız bayrağı sallanan otomobil durunca önce Madam Pellé aşağı indi. Sonra ihtiyar General genç adımlarla gazetecilere doğru geldi ve her zamanki gibi gülerek:

— «Barış ayın 24'ünde imzalanıyor!» diye müjdeledi. Gazeteciler Fransız başdelegesini tebrik ettiler. Teşekkür etti. Türkiye ile Fransa arasında artık eski dostluk ilişkilerinin canlanmasına çalışmak lâzım geldiğini söyledi ve «Fransa, Türkiye'nin daima dostudur ve dostu kalacaktır» cümlesini ilâve ederek otelden içeri girdi.

Beş dakika sonra İsmet Paşa'nın otomobilinin geldiği ta köşeden dönerken şöförün klâksonu çalışından anlaşıldı. Bütün muhabirler kapının önünde toplandılar. Otel sahibi Steiner dış kapıda Paşa'yı herkesten önce tebrik etmek için bekliyordu. Az sonra otomobil durdu. İsmet Paşa indi. Yorgun, fakat memnun, yürüdü, Türk gazetecileri kendisini tebrik ettiler. Teşekkür etti ve:

— «Ben de sizleri tebrik ederim, her şey bitti, ayın 24'ünde imza ediyoruz, biraz dinleneyim, görüşürüz» diye ilâve etti. Mütebessim, fakat çok yorgun, asansöre binerek dairesine çıktı.

Lozan Palas'ta (17 Temmuz) gece sükûnetle geçti ve antlaşma ile eklerinin basılmasiyle geçecek bir haftaya ve barışın imzasına kadar (24 Temmuz) İsviçre'nin dağlarına çıkarak aylarca süren geceli gündüzlü çalışmalardan sonra biraz olsun dinlenmek planları kurulmaya başlandı.

«ESKİ TÜRKİYE MAZİYE KARIŞMIŞTIR!»

LOZAN konferansının Haziran 23'ten sonra başlayan en şiddetli kriz devresi, özellikle 8 Temmuz'dan 17 Temmuz'a ve hatta biraz daha sonraya kadar süren son günleri içerisindedir ki İsmet Paşa, barışı elde etmek için giriştiği çetin mücadele hayatının en üzücü zamanlarını yaşadı. Bir masa üzerine devletin en sarp meseleleri konmuştu. Bütün devletler birleşmişler, bir şey vermemeye ve Türkiye'ye eski Osmanlı Devleti'ne yaptıkları gibi muamele etmeye çalışıyorlardı. Her meseleyi imkânları ve imkânsızlıklarıyle, nereye kadar çekmek ve nerede gevşetmek gerektiğini gösteren bütün şartlariyle Ankara'ya anlatabilmek başlı başına büyük bir mesele idi. Bütün bu zorluklar yeterli değilmiş gibi meselâ kuponlar ve şirketler meselesinde yıllarca Osmanlı «Dâinler vekilliklerinde» bulundukları için alacaklılardan farklı düşünmeyen bazı kimseler de ayrıca, konferans içinde ve İstanbul'da, biraz ölçüsü kaçırılmış hücumlar ve tenkitlerle, her halde Türk

heyetinin vaziyetini büsbütün zorlaştıracak nitelik gösteren hareketlerden geri durmuyorlardı. Bunlar «Birinci konferansta tavsiyeler dinlense idi, yanlış hareket edilmeseydi..» gibi safsatalarla borçların beyanname vermeden antlaşmadan çıkarılabileceğine ihtimal vermiyorlar ve barışın gecikmesi sorumluluğunu Türk başdelegesinin omuzlarına yüklemeye çalışıyorlardı. Bu üzücü ve çetin şartlar arasındadır ki İsmet Paşa, Lozan'da, 1923 Temmuz'unda, memleketin o günkü **potentiel**'ine rağmen üstün bir siyasal zaferle nihayet barışı sağlayabildi. Yapılan antlaşmanın derinliği, genişliği, uzak ufukları kucaklamış nispetleri hemen etkilerini yaratmakta gecikmedi.

17 Temmuz akşamı imzası bir gün meselesi halini alan antlaşma, 3 Şubat akşamı İngiltere İmparatorluğu Hariciye Nazırı Lord Gurzon Of Keddeston'un Türk heyetinin önüne uzatarak; «Türkiye'nin imza edeceği en iyi muahede budur. Eğer imza etmezse, Türkiye düşünsün! Asya'nın görünmez derinliklerinde kaybolur!» dediği antlaşma değildi. O antlaşma, o şekliyle, bir tarafın kaleme aldığı, içi, bağımsızlığı kısıtlayan, imzalayacak millete yaşamak hakkı vermeyen bir antlaşma idi. İsmet Paşa:

— «Memleketimi esarete mahkûm eden bir vesikaya imza koyamam!» diyerek, İngiltere hariciye nazırının ve diğer delegelerin arkasından trene atladı, Ankara'ya geldi.

4 Şubat akşamı Türk heyetinin imzadan kaçındığı antlaşma ile 16 Temmuz akşamı üzerinde uzlaşılan antlaşma arasında yerle gök farkı vardı. Bu ikinci konferans sırasında mütefiklerin verdiği antlaşma projesi baştan aşağı Türkiye lehine değiştirilmiş ve düzeltilmiş, dörtte üçü mücadele ile, gürültü ile, çetin çalışmalar sonucunda ve bü-

tün esaslariyle değiştirilmişti. Elde edilen başarının büyüklük derecelerini anlamak için her iki antlaşmayı madde madde karşılaştırmak icabederdi. Fakat ana hatlarda bile, imzalanacak antlaşmanın 4 Şubat'ta imzalanmıyan antlaşmadan büsbütün başka bir şey olduğu hemen farkedilebilirdi. Fakat Türk heyetinin kazandığı en büyük başarı, antlaşmayı, Türk'ün en esaslı hakkı olan ve Osmanlı Devletinin yüzyıllardan beri tanımadığı bir ana temel üzerine kurmasında idi. Bu temel, her şeyden önce her sahada milletin hürriyet, bağımsızlık, egemenlik haklarına sahip olduğunun batı devletlerine kabul ettirilmesi ve cihana tanıttırılması idi. Lozan antlaşmasının bütün başarılarını izah eden asıl özelliği bu idi. Çünkü diğer özelliklerin hepsi bu ana kaynaktan dökülmekte idi. Antlaşmayı vücuda getiren yüzlerce meselenin Türkiye lehine hallinden önce yalnız bu esas prensibi sağlamakladır ki, Türk delegeler heyeti Osmanlı İmparatorluğu'nun çürümüş enkazı arasından yeni Türkiye Devletinin sağlam yapısını yükseltebilmek sırrına erebildi.

■

İKİNCİ konferansta İsmet Paşa ile en çok mücadeleye mecbur kalan General Pellé olmuştu. Buna rağmen Fransız *generali Türk generaline hayrandı:*

— «Mükemmel bir asker olduğu kadar, mükemmel bir diplomat! Az söylüyor, fakat özlü söylüyor. Bir şeye 'olmaz!' dediği zaman biliyorsunuz ki o şey 'olmaz'dır. Artık onu yaptırmamaya uğraşacaktır. Onun için müzakerelerde 'Peki, kabul ediyorum' dediği zaman rahatlık duyardım. 'Hayır...' dediği zaman ise büyük bir mücadelenin başlamak üzere olduğunu anlardık.»

İtalyan başdelegesinin fikri de şu idi:

— «Lozan konferansında Türk heyeti murahhasasının üstünlüğü katî idi. İsmet Paşa her itibarla konferansa hâkimdi. Müzakereleri daima iyi idare etti. Karşısındakilerin zayıf noktalarını buldu. Bilgi ile, izan ile, zekâ ile ve mücadeleden yılmıyarak uğraştı. İsmet Paşa, büyük askerî muvaffakıyetinden sonra Türk tarihinde misli olmıyan bir siyasî zafer kazandı. Yalnız mükemmel bir asker değil, mükemmel bir diplomat olduğunu da gösterdi. Ben şahsan onun bu konferansta oynadığı büyük siyasî role hayranım.»

Nihayet Paris ve Londra gazeteleri Lozan'a geldiler. Hepsi «Türkler büyük bir siyasal zafer kazandılar» başlıklariyle donanmışlardı. Bir takım Fransız gazeteleri antlaşmayı Fransa için bir yenilgi olarak düşünüyorlar ve «Türk heyeti diğer heyetlere üstün ve konferansa hâkimdi» sonucunu çıkarıyorlardı. İngiliz gazetelerinin hepsi Türk heyetinin başarılarını anlatan makalelere boğulmuşlardı.

Yunan basını

— «Türkler Mondros muahedesini yırttılar ve müttefikleri hezimete uğrattılar» diyorlardı. Türk delegeler heyeti'nin başarısı karşısındaki bu hayranlık yüzyıllardan beri Türk'ü küçük görmeye alışmış bir yerden, büyük batı medeniyet âleminin ta içinden geliyor ve yepyeni bir ses halinde her tarafta çınlayarak en uzak doğu ülkelerine kadar derin yankılar uyandırıyordu.

Bu sırada 18 Temmuz tarihli «Times» gazetesi şu dikkate değer başmakaleyi yayınladı :

— «Lozan konferansı nihayet sona yaklaştı. Müttefiklerle Türkler arasındaki son mücadele de bitti ve itilâf husule geldi. Sulhun muhakkak olduğuna dair teminat ve-

rilmektedir. Artık gece yarısı yapılması âdet hükmüne geçen bu ayinin bir daha tekrarlanmamasını temenni ederiz.

Konferansın nihayet bulması, çetin çalışmalara mecbur kalan, sabır ve dirayetlerini son dereceye kadar kullanan diplomatlarla gazete muhabirlerine bir nefes aldıracaktır.

Hususiyle Sir Horas Rumbold'un idaresindeki İngiliz heyeti murahhasası, birbirine zıd iddiaları tasnif ve telif etmek ve her tarafı örtecek formüller bulmak üzere pek ziyade çalışmaya mecbur kalmıştır. Bu müşkül sulh çalışmalarında yorulmak bilmez sabır ve sebat, en lüzumlu meziyetlerden olmuştur. Konferanstaki hal ve vaziyetlerde eski misallerin pek az amelî kıymeti vardı. Sulh tamamiyle gerçekleştiği zaman görülecektir ki, parlak bir hilat değil, fakat elde yapılmış kaba, renksiz, öte berisi havasız, dikişleri düzgün olmıyan bir elbise şeklinde meydana çıkacaktır (tabiî müttefikler için!). Fakat meydana gelecek eser ne olursa olsun, sulh olacak, harb olmıyacaktır. Bin türlü zahmet içinde çalışan murahhaslar, sulhu yapmak için tesadüf ettikleri zorlukları yenmek bahsinde gösterdikleri sebattan dolayı milletin teveccüh ve takdirine hak kazanmışlardır.

Yapılan sulhun umumi çehresi meydana çıkmıştır: Garp ile Türkiye arasında yeni bir münasebet şekli zuhura gelmektedir. Artık eski günler geçmiştir. Türk memleketlerinde Avrupa devletleri tarafından iddia ve temin edilen imtiyazlarla mutlakiyet idaresi ve sultanlar devri kapanmış, Türklerin garp devletlerine ait rekabetler arasında garip ve müphem bir varlık temin ettiği günler maziye karışmıştır. Genç Türkler tarafından vaktiyle tatbik

edilen Meşrutiyet, bu vaziyetlerde pek az değişiklik yapmıştı. Şimdi hasıl olan değişiklik ise çok büyüktür. Lozan konferansında cereyan eden hallerle muamelelerde Türkiye büyük devletlerle aynı ayak üzerinde konuşmuştur.

Bu konferansta Türkiye tam hâkimiyet ve istiklâli noktasında ısrar etmiştir. Artık bu devlet kendi başına yürümek istemektedir. O derece ki, hattâ bütün muasır milletler arasında istiklâllerin yekdiğerlerine bağlılığı zaruretini bile tanımak istememektedir. Kapitülasyonlar artık maziye karışmıştır. Türkiye'deki ecnebiler Türk kanununun vazıh olmıyan ameliyelerine karşı hususî bir himayeden mahrumdur. İktisadî ve siyasî tecrübeler neticesinde Türk kanununun yavaş yavaş kuvvetlendirilmesi ümit edilmektedir.

Türkiye'de iktisaden pek faal olan milletler bir tarafa atılmıştır. Ermeniler taktil edilmiş ve Anadolu'daki Rum ahalinin hemen hepsi tart ve ihraç edilmiştir. Halbuki bu iki millet Türkiye ile garp arasında faydalı bir tavassut vazifesi görüyorlardı. Bu milletler müthiş suretle elem ve ıztıraba uğramışlardır. Sebebi de garba yüz çevirmeleri ve garp milletlerinin vaatlerine itimat göstermeleridir. Bunlardan geriye kalanlar, şimdiki yeni vaziyetlere kendilerini uydurmaya çalışacaklardır.

Eski ananelerle son asri temayüller arasında suni bir varlık halinde yaşayan garip ve karışık eski Türkiye yerine, şimdi, şiddetle mütecanis, şiddetle asri olmak isteyen yeni bir milliyetçi Türkiye meydana gelmiştir. Türk milletinin ananevi ihtiyat ve teceddüt hissi yeni bir nevi nefis itimadı ile kuvvetlenmiştir. Yeni Türkler yalnız asker ve memur olmakla kalmak istemiyorlar. Bankacı, doktor, mühendis, âlim olmak istiyorlar. Türkler millî hissin

memlekette hâkim olması için çalışıyorlar. Türk olmıyan milletlerin şimdiye kadar yaptıkları pek çok işleri artık Türkler kendileri başarmak istiyorlar. Bu milletlere yabancı göziyle bakıyorlar ve onlardan şüphe ediyorlar. Türk milleti yeni bir tecrübeye girmiştir. Ahval ve şartlar, gayet müsaadesizdir. Türkiye'nin kaynakları harp yüzünden tükenmiştir. Türkiye'nin nüfusu azalmıştır. Anadolu'nun iptidai halde kalan yerlerinde kudret ve kuvvet bulan milliyet fikri, sulh olur olmaz varlığını hissettirecektir. İdare, maarif, sıhhiye, iktisat gibi, hesapsız vazifeler ve işler yeni Türkiye'nin iyi hazırlanmamış idarecileri tarafından deruhte edilecektir. Ati hakkında ümitler pek cazip olmadığı gibi Türkiye'yi bilenlerden bu memlekete ciddî endişeyle bakanlar da az değildir.

Fakat şikâyet etmekte bir fayda yoktur. Yeni hakikatler meydandadır. Bunlar muahedeye tescil edilecektir. Cihan, muahedenin ihtiva ettiği dersleri anlıyacaktır. Ancak böyle bir muahedeyi elde etmek bile çetin çalışmalara ve meşakkate mal olmuştur. Bu gibi vaziyetler karşısında en salim politika, Türkiye'yi olduğu gibi, nasılsa öyle tanımaktır.

Maziyi arıyabiliriz, fakat onu iade edemeyiz.»

24 TEMMUZ 1923
ANTLAŞMAYI İMZA TÖRENİ

23 TEMMUZ sabahı Lozan Palas'ta uyananlar bir gece içinde otelin barış şerefine gelin gibi donatıldığını görerek şaşakaldılar. Büyük girişten holün sonundaki pencerelere, koridorlara kadar her tarafa renk renk bayraklar asılmıştı. En göze çarpan köşelere dostluk belirtisi olarak kırmızı - beyaz bir Türk armasiyle mavili beyazlı bir Yunan arması takılmıştı. Camlı kapının etrafına, yolların kenarlarına, dans salonuna yeşil saksılar sıralanmış, somaki kalın sütunlara bayraklardan örülme çelenkler asılmıştı. Ote! sahibi Mösyö Steiner, şişman göbeğiyle en önde ve beyaz önlüklü garsonlar arkada, herkeste bir gayrettir gidiyordu. Kimi iskemle taşıyor, kimi bayrak asıyor, kimi duvara dayalı bir merdivene tırmanıyor, kimi elektrik lâmbalarına abajur uydurmaya çalışıyor, hazırlık müthiş, barış imzalanıyor!

Herkeste göze çarpan bir heyecan var. Konferansın önemli günlerinde olduğu gibi, gazeteciler koridorları dol-

durmuşlar, dolaşıp duruyorlar. Yabancı muhabirler «Sevr» antlaşmasını imzalayanların adlarını soruyorlar, not alıyorlar, telgraf çekiyorlar; Türk muhabirler imza törenine ait tafsilât almaya çalışıyor, oraya koşuyor, buraya koşuyor, kaynaşıp duruyorlar.

Bir gün önce Türkiye - Lehistan antlaşması, büyük sadelik içinde, Lozan Palas salonlarında imzalanmıştı. Saat on buçukta, oteldeki büyük merasim salonunun geniş kapıları açılmış, bir taraftan İsmet Paşa ve arkadaşları, diğer taraftan Lehistan delegeleri, arkalarında 'Caketatay', salona girmişlerdi. Ortada büyük bir masa vardı. Bir buçuk aydan beri gürültüsüzce, sessizce hazırlanan Türk - Leh antlaşması masanın üzerinde duruyordu. Lozan görüşmelerinin ilk olumlu sonucu olan bu vesika, İsmet Paşa ile Leh delegelerinin dostça birer nutkundan sonra imzalandı ve her iki heyetin bir arada resimleri alındı. Lehistan'la Türkiye arasındaki bu imza merasimi, sanki devletlerle yapılacak asıl imza merasimine hazırlık gibi idi. Olay o kadar sükûnet içinde, öyle gürültüsüz ve vakur cereyan etmişti.

Lehistan antlaşması şerefine verilen akşamki ziyafetten sonra, imza merasimine, daha büyük ilgi uyandırdı. 24 Temmuz 1923 saat birden itibaren otelin önünde, yavaş yavaş, birçok kadınlar, erkekler toplanmaya başladı. Herkes giyinmiş, davetiye kartını cebine koymuş, vaktin gelmesini bekliyordu. Davetiye kartını alamıyanlar öteye beriye başvurup imza törenini görmek için bir çare arıyor, konferansla ilgileri olmıyan birçok kimseler, ötekine berikine rica ederek, sanki tiyatroya gidiliyormuş gibi:

— «Aman bir bilet!» diye yalvarıyordu.

Fakat bilet bulmak imkânsız gibiydi. Konferans genel

sekreterliği, yalnız heyet delegelerini, gazete muhabirlerini, bir de İsviçre Cumhuriyetinin ileri gelenlerini davet etmişti. Ne olur ne olmaz düşüncesiyle, belki bulaşık bir adam içeri girer endişesiyle, davet kartları tahdit edilmişti.

Saat ikiye doğru Lozan Palas'ın kapısından Mont Benan parkının önündeki heykele kadar iki sıra otomobil dizildi. Kapının önü mahşer gibiydi. Herkes çıkışı, delegelerin otomobillere binişini, gidişi bekliyordu. Holde danışmanlardan, uzmanlardan, muhabirlerden geçilmiyordu.

Saat üçe on kala İsmet Paşa, Hasan Bey, Rıza Nur Bey, asansörle indiler. Üçünün de çehrelerinde hiçbir heyecan belirtisi fark edilmiyordu. Sanki yine Uşi Şatosu'na, konferansa gidiyorlarmış gibi sakin ve tabii, etraftakileri selâmlıyarak yürüyorlar; bir dakika sonra önüne küçük Türk bayrağı takılı otomobil halk safları arasında yürümeye başladı. Lozan Palas'tan üniversiteye kadar büyük köprünün ve caddelerin iki tarafını halk kaplamıştı. Birbiri ardısıra harekete geçen otomobillerin uzun hattı bir kalabalığın meraklı gözleri önünde bir alay halinde süzülmeye başladı.

Üniversitenin bulunduğu meydana gelindiği zaman İzmir'e Yunan askerinin ayak bastığı gün Sultanahmet meydanında yapılan mitingin kalabalığını hatırlayan bir manzara karşısında kalındı. Evlerin pencerelerine, damlara, sarayın etrafındaki bahçelere, yollara, her tarafa arka arkaya dört beş sıra kalabalık toplanmıştı. Ripon meydanının etrafı da insan yığınlariyle çevrilmişti. Köprünün sonundan Üniversitenin mermer merdivenlerine kadar yolun iki tarafına polisler sıralanmıştı.

İsmet Paşa'nın otomobili saat üçe beş kalan Rumini sarayının kapısında durdu. Merdivenlerin üzerinde başları

silindir şapkalı protokol memurları, federal meclisi üyeleri, askerî kişiler Türk delegeler heyetini karşıladılar. Bir anda, birçok fotoğraf makinası objektifleri İsmet Paşa'ya çevrildi. Geniş mermer merdivenlerin üzerinde Türk başdelegesinin ve barış mücadelesi arkadaşlarının yüzlerce resimleri çekildi.

Rumini sarayı, geniş bir meydana bakan, etrafı bahçelik, Lozan'ın en güzel, en göze çarpan binalarından biri idi. Mermer merdivenleri çıkıp da oradan etrafa bakıldığı zaman bahçelere, damlara, pencerelere, yollara sıralanan halk, caddenin ta sonundan itibaren bir kordon gibi uzanan otomobil dizisi, birbirinden dörder adım ara ile dizilmiş lâcivert elbiseli polisler, sonra sarayın eşiğindeki silindir şapkalı İsviçre federal meclisi üyeleri teşrifatçılar, fotoğrafçılar, gerçekten tarihî bir imza töreni için olağanüstü bir dekor vücuda getirmekte idi.

Üniversitenin dış merdivenleri çıkılarak büyük kapıdan girildikten sonra, yine merdivenler devam ediyordu. Bu merdivenlerin dönüm yerinde, beyaz, geniş, güzel bir avlu, avlunun ortasında bir şadırvan, şadırvanın içinde bir timsah heykeli vardı. Sağda şapkaların ve bastonların bırakılacağı delegelere ayrılmış vestiyer, solda muhabirlerle diğer davetliler için başka bir vestiyer, imza töreninin yapılacağı büyük salonun bir tarafında delegelerin gireceği kapı, diğer tarafında uzmanlarla muhabirlerin gireceği kapı ayrılmış, birinin üzerine (A), diğerinin üzerine (B) işaretleri konmuş, herkesin davet kartına şapkasiyle bastonunu bırakacağı vestiyerin yeri, gireceği kapının harfi, oturacağı kanepenin numarasına kadar her şey yazılmıştı.

Şadırvanın iki tarafında ve merdiven başında, iki heykel gibi, yeşilli beyazlı bir millî kıyafet içinde iki İsviçreli

nöbet bekliyordu. Herkesin gözü, merdivenleri çıkarken, önce bunlara ilişiyor, bunların yanından geçilerek yukarı salona gidiliyordu.

İsmet Paşa salona girdiği zaman herkeste bir heyecan belirdi. Bütün gözler hemen kendisine döndü.

Lozan barış antlaşmasının imza edileceği yer, yüksek tavanlı, geniş bir salondu. Sol tarafta bahçeye bakan geniş pencereleri, sağ tarafta koridora açılan iki kapısı vardı. Salonun solunda, daha çok mahkemelerde görülen uzun, yuvarlak, yüksek bir kürsü göze çarpıyordu. Davetliler, danışmanlar, muhabirler, kanepelere yerleşmişler, yüzlerini bu kürsüye çevirmişlerdi. Kürsüye baktığınız zaman sıra ile, sağ tarafta İsmet Paşa, Rıza Nur Bey, Hasan Bey, Amerika delegesi Mister Grew yanyana oturuyorlardı. Bunların arkasında ikinci sırayı Bulgar delegeleri teşkil ediyordu. Kürsünün sol tarafında yine sıra ile Sir Horas Rumbold, General Pellé, Marki Garroni (Marki Garroni antlaşmayı imza için o gün İtalya'dan gelmişti), Mösyö Montanya birinci sırayı teşkil ediyordu. Japon delegesi, Mösyö Venizelos, Mösyö Diyamandi ve diğer bir Romen delegesi de ikinci sırada oturuyorlardı. Bunların yanında Belçika ve Portekiz delegeleri vardı. Kürsünün aşağısında, karşılıklı oturan Türk delegeleriyle itilâf devletleri delegelerinin arasında, üzeri koyu renk bir kadife ile örtülmüş büyük bir masa ve bu masanın üzerinde parşömen kâğıda basılmış, kenarlarından kırmızı kordelâlar sarkan antlaşma metinleri, protokollar göze çarpıyordu. Kürsünün iki tarafındaki basamaklar üzerinde ise, iki tören hademesi, kımıldamadan duruyorlardı.

Salonun sağ tarafında bir nevi balkon teşkil eden yukarı kısmında, birçok kadınlarla erkekler, konferans dışındaki davetliler bulunuyordu.

İsmet Paşa'nın arka tarafına rastlayan yerde ise, bir loca vardı ki, içinde Vaud kantonu Emniyeti Umumiye Müfettişi Mösyö Jecqiard oturuyordu.

Rumini sarayının büyük salonunda, duvarlara ve tavanlara işlenmiş, hristiyan medeniyetinin safhalarına ve İsa'nın hatıralarına ait tablolardan başka dikkate değer bir şey yoktu. Ceviz kürsü, ceviz kanepeler, ceviz pencereler ve krem perdeler, bu salona koyu bir renk veriyorlardı.

İsmet Paşa her zamanki vakur, ciddi duruşu ile, istediğini yapmış, hakkını almış bir insan sükûnet ve soğukkanlılığıyle bekliyordu. Yüzündeki daimi aydınlık, gözlerinin her zamanki siyah ve zeki parlayışı, bugün daha çok dikkate çarpıyordu. İsmet Paşa'nın eşi, davetliler arasında, ön sırada yer almışlardı. Türkiye başdelegesinin yanında Rıza Nur Bey, ciddî bir yüzle etrafa bakıyor, Hasan Bey, Mister Grew ile konuşuyor, genel sekreter Mösyö Massigli'nin ortadaki masa üzerinde antlaşmaları ve ekleri sıralamasına dikkat ediyor ve gözlerinde merak okunuyordu.

Bir tarafta Türkiye ve karşısında yedi devletin delegeleri... Başta İngiltere, yanında Fransa, onun yanında İtalya, arkalarında Japonya ve Japonya'nın yanında silinmiş gibi Yunanistan (Venizelos), Romanya, Belçika... Sağ tarafa bakınca tek başına Türkiye, sol tarafa bakınca bütün dünya! İşte herşey elinden alındığı halde nihayet varlığı pahasına savaşan, kanını akıtan ve savaşı kazanan Yeni Türk Devleti ve işte onu mahvetmek için yüz yıllardan beri uğraşan batı âlemi! Genel savaşın meşhur «üçler itilâfı» ve ona takılı «küçük itilâf manzumesi», Balkan devletleri... Fakat artık gülmüyorlardı. Artık «mütehakkimane» durum almıyorlardı. Hatta hüzünlü, kederli görünüyorlardı.

Sir Rumbold'un sağ gözünde bir monokl var. Yüzü kıp-

kırmızı, boyuna terliyor, ikide bir mendiliyle yüzünü siliyor. General Pellé, bir kâğıt gibi beyaz çehresiyle, uzun boylu Sir Rumbold ile şişman yapılı Marki Garroni arasında bir hayalete benziyor. Marki Garroni ise, kanepesine yerleşmiş, toplu avurtları, yumuk gözleriyle bir Seigneur gibi rahat, ne memnun, ne kederli, kayıtsız görünüyor. Bu konferans ile yalnız antlaşmaya imzasını atmak istediği için ilgilendiği hissini veriyor. Japon delegesinin her zamanki esmer, çekik, gözlüklü çehresinde, bugün de dikkate değer bir şey yok. Sanki; «Siz de gelin!» demişler ve o da gelmiş. Arkasına bol gelen elbisesi içinde, zayıf yapısı ile bu Uzakdoğu diplomatı, belirsiz bir hayal etkisi yaratıyor. İtilâf Devletleri delegeleri içinde en ilgiyi çeken yine Venizelos... Arkaya çekilmiş, kanepesine yan oturmuş, her tarafı süzüyor ve 'talihin bu garip tecellisi' karşısında, önünde oturan İngiltere İmparatorluğu delegesine, insana öyle geliyor ki, sanki garip bir küçümseme ile bakıyor. Her hareketinde, her bakışında, önündekileri, yanındakileri «yok!» farzeden bir lâkaydi göze çarpıyor.

Saat üçü beş geçe, İsviçre Hükümeti adına konfederasyon Reisi Mösyö Scheurer, reis vekili sıfatiyle Mösyö Şvarts ve Mösyö Chultess, önlerinde beyaz mantolu, elinde, içine kalem konmuş hokka taşıyan bir tören hademesi, içeri girdiler. Ayağa kalkıldı. Bu üç kişi kürsünün önüne geldiler ve oradaki üç koltuğa yerleştiler.

Bir anda, o kürsü, İsmet Paşa, karşısındaki devletler, sonra arka arkaya sıralara dizilmiş İsviçre ileri gelenleri, uzmanlar, danışmanlar, muhabirler, bütün o salon, bu üç şahsın heyet halinde salona girişi, kalemleri ve hokkayı getiren beyaz mantolu Huissier, her şey, sanki muhteşem oranlara ulaşarak büyük bir heybet aldı. Bu heybetli dekor ortasında,

derin bir sessizlik arasında, İsviçre federal meclisi reisi ayağa kalktı ve ağır bir sesle, antlaşmaların, sözleşmelerin, beyannamelerin, protokolların adlarını saydıktan sonra:

— «Efendiler, buyurunuz, imza ediniz!» diye delegeleri imzaya çağırdı. Sesinde, karar tebliğ eden yüksek bir hâkim edası vardı.

Bu toplantı cihan ölçüsünde bir millî dâvanın hüküm tebliği oturumu gibi heyecan verici bir manzara göstermekte idi.

Reisin imzaya daveti üzerine, konferans genel sekreteri Mösyö Massigli yerinden kalkarak İsmet Paşa'ya doğru geldi, kendisini selâmladı ve:

— «Buyurunuz, evvelâ zatı devletiniz imza edeceksiniz» dedi.

Bu ilk imza devletler tarafından Türkiye'ye karşı bir şeref olarak takdim edilmekte idi.

Türkiye Devleti Başdelegesi İsmet Paşa, yerinden kalktı, oradaki masaya doğru yürüdü ve masanın tam ortasına gelince durdu. Sağ elini **«Jaquette à taille»**ının iç cebine götürerek oradan renkli bir mahfaza çıkardı, açtı, içinden bir altın kalem aldı ve Gazi Mustafa Kemal'in, vatanın kurtarıcısı Büyük Ata'nın antlaşmayı imzalamak üzere kendisine gönderdiği tarihî kalemle, ayakta, biraz eğilerek, genel sekreter Massigli'nin önüne koyduğu antlaşmaya, 24 Temmuz 1923 tam saat üçü dokuz geçe imzasını attı.

Tarihî an, işte o andı. İşte o andı ki, 24 Temmuz 1923 yılı salı günü saat tam üçü dokuz geçe, İsmet Paşa'nın attığı bu imza ile, Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edilmiş ve yeni Türkiye Devleti kurulmuş oluyordu! Aynı zamanda 9 yıllık genel Avrupa savaşı, o imzanın atıldığı anda, 24

Temmuz 1923 salı günü saat tam üçü dokuz geçe, bitiyordu.

Herkes meraklı gözlerle İsmet Paşa'nın imza atışını takibediyor. Salonda çıt yok. Sol taraftakiler sükûnetle, Türk delegeler heyetinin antlaşmayı, sözleşmeleri, beyannameleri imzalayıp bitirmesini ve sıranın kendilerine gelmesini bekliyorlar.

İsmet Paşa'nın bir tarafında Hasan Bey, bir tarafında Rıza Nur Bey; bir İngiliz sekreteri imzalanacak vesikaları önce Massigli'ye veriyor ve Massigli onları önce İsmet Paşa'ya imzalattıktan sonra Rıza Nur Bey'in önüne getiriyor, Rıza Nur Bey imzaladıktan sonra, Hasan Bey imzalıyor, onlardan sonra Fransız sekreter Nogara elindeki kurutma kâğıdiyle imzaları kurutuyor.

Türk heyetinin anlaşma ile eklerini, protokolları imzalaması yedi dakika sürdü.

Türk heyetinden sonra antlaşmayı imzaya İngiltere başdelegesi Sir Rumbold davet edildi. İngiliz başdelegesi yerinden kalktı, yürüdü, geldi ve cebinden siyah bir **stylo** çıkararak imzasını attı. Sir Rumbold'dan sonra General Pellé davet edildi. Fransız başdelegesi masanın önüne gelince, oradaki koltuğa oturdu. Gözlüğünü taktı ve yüzünde memnunlukla, sıra ile, dikkatle bütün vesikaları imzaladı. Marki Garroni davet edilince, ortadaki masaya eğilerek önce koltuğunun üzerine iyice yerleşti, sonra yavaş yavaş gözlüğünü çıkardı, bin bir özenle kalemi aldı ve büyük bir tarihî hareket yapmakta olduğunu tamamiyle idrak etmiş bir hal ile ve sanki bu tarihî anın bütün şeref ve zevkini tatmak istiyormuş gibi, dikkatli dikkatli imzalarını atmaya başladı. Marki Garroni'den sonra Japon delegesi, zayıf parmakları arasında tuttuğu kalemle birer birer imzasını attı, dön-

dü, yerine oturdu. Sıra Venizelos'a gelmişti. Venizelos geldi, koltuğa oturdu, çabucak imzaladı, yerine döndü. Romanyalılardan sonra, sonunda Belçikalılar, Portekizliler de, kendilerini ilgilendiren sözleşme ve antlaşmalara imzalarını attılar.

İmza töreni bittikten sonra konfederasyon reisi ayağa kalkarak şu dikkate değer nutku söyledi:

«Efendiler:

Aylarca devam eden çalışmalardan sonra Lozan konferansının gayesine eriştiği ve sulhun artık temin edildiği hakkındaki sevinçli haber, birkaç gün evvel, cihana ilân edildi. O kadar uzun zamandan beri beklenilen bu hâdiseye resmî bir şekil vermek ve husule gelen itilâfları imza etmek için yeniden toplandık.

Konferans müzakere mahallî olarak memleketimizi intihabetti ve nasıl mesainin açılma törenine İsviçre Federasyon Meclisi'ni davet ettiyse, bugünkü mesut bitiş celsesine de yine davet etmek lûtfunda bulundu. Daha dün sureti mahsusada dostane bir mektup, size bahşetmek şerefine nail olduğumuz misafirperverlikten dolayı teşekkür hislerinizi bize bildiriyordu. Halbuki İsviçre'ye verdiğiniz şereften dolayı bütün kalbimizle teşekkür etmek asıl bize düşer. Bu suretle milletlerin kucağında yaşayan memleketimizin vaziyetine tamamiyle tevafuk eden bir hizmete iştirak ve İsviçre adını bir daha sulh ve musalemet emrine teşrik etmek fırsatını bize bahşettiniz. Husule gelen itilâfı ilk olarak selâmlamak ve sizleri bundan dolayı tebrik etmekten iftihar duyuyoruz. Konferansın yenmek zorunda kaldığı müşküller pek büyüktü. Fakat hepimiz için çok şükür ki konferansa iştirak edenlerin fazilet ve kemali üstün geldi ve kendilerine tevdi edilen vazifeyi

iyi neticeye ulaştırmak azimleri bu müşküllerden daha kuvvetli göründü ve itilâf bu suretle mümkün oldu.

Umumi menfaatler namına razı olduğunuz fedakârlıklar hiç şüphesiz pek ağırdı. Fakat elde edilen netice bu bahaya değerdi. Bu fedakârlıklar muhasamatın katî bitişine ve sulhun teessüsüne alâmettir. Yalnız doğrudan doğruya alâkalı milletler değil, fakat bütün dünya bundan dolayı size minnettardır.

Biz İsviçreliler, ırk, lisan, din farklarının ne kadar tehlikeli olduğunu tecrübe ile biliyoruz. Tarihimizde bu ayrılıklar devletimizin varlığını birçok defalar tehlikeye düşürdü. Fakat yine biliyoruz ki bütün bu farklara rağmen sulh ve insanlık dairesinde yaşamak ve bu hayatta bir terakki ve inkişaf kaynağı bulmak da kabildir.

Sulhun akdine iştirak eden milletlere bu dersin teyidini istikbalde görmelerini bütün gönlümüzle dileriz. Silâhların çarpışması insanlar için en elim ıstıraplar doğurur, halbuki fikirlerin çarpışmasından ancak hakikat tezahür eder.

Yeryüzündeki hiçbir millet, haklarından mahrum edilemez, nasıl ki beşeriyetin hayrına iştirak vazifesinden de kurtulamaz. Yakın şark milletlerine karşı, medeniyetin inkişafındaki muazzam hisselerinden dolayı borçlu olduğumuz şükranı tarih bize öğretiyor. Bu milletler bugün uzun yıllarca devam eden kahramanca mücadelelerden sonra silâhlarını bırakıyorlar. Temenni ederiz ki yaralarını sardıktan ve müsalemet yolunda faaliyetlerine başladıktan sonra vaktiyle beşeriyet üzerine bol bol dağıttıkları bütün iyiliklerden tekrar faydalanırız. Aralarında rekabet devam edebilir. Fakat rekabet sulh ve çalışma âlemi içinde devam eder.

En hararetli temennilerimiz bu inkişafa matuftur. Bilhassa mümessilleri bugün sulhu imza eden milletlere aittir. Allah isterse bu inkişaf ve saadet bütün cihana şâmil olur ve hepimizi sıkan tazyikten bizleri kurtarır.

Lozan konferansını bu sözlerimle kapıyorum. Dilerim ki bugün, milletler için daimî bir kurtuluş ve saadet kaynağı olsun.»

■

BU NUTUK basbayağı bir tören nutku değil, fakat çok özlü, bütün dünyaya karşı İsviçre'den gür sesle yükselen bir ders hikmetleriyle dolu idi.

Özellikle «hiç bir millet haklarından mahrum edilemez» cümlesi milletleri haklarından mahrum etmeye kalkmış olanlar için son bir ihtar gibi yansıdı. Bu nutukta Türkiye «kahramanca bir mücadeleden sonra kılıçlar kınına konuluyor» cümlesiyle bir destan tarifine ulaştırılıyordu. Bu nutkun özeti, İsviçre Konfederasyon Reisi ağzından, bütün dünyaya:

— «Galibiyet Türklerde kaldı, kahramanca bir mücadeleden sonra haklarını aldılar!» demekti.

Mösyö Scheurer'in nutku sürekli olarak, dakikalarca alkışlandı. Artık Lozan konferansı resmen sona ermişti. Barış imzalanmıştı. Herkes ayağa kalktı. Herkes birbirini tebrike başladı.

İsmet Paşa'yı ilk tebrik eden Çin Hükümetinin Berne elçisi oldu. Sonra Amerikalı Mister Grew, daha sonra General Pellé, onun arkasından Sir Rumbold, tebrik ettiler. Bunlardan sonra Mösyö Venizelos güle güle İsmet Paşa'ya doğru yürüdü, iki elini uzattı ve hararetle tebrik etti.

Mösyö Venizelos'tan sonra İngiliz delegesi Mister Rayan, İsmet Paşa'nın elini sıktı ve Türkçe olarak:

— «Tebrik ederim Paşa Hazretleri...» dedi. İsmet Paşa teşekkür etti.

Şimdi heyetler salondan çıkıyorlardı. Bu sırada Türk muhabirler İsmet Paşa'yı tebrik ettiler ve:

— «Paşam, lûtfen ilk intıbaınız?» diye sordular.

İsmet Paşa'nın gözleri gülüyordu:

— «İşte, görüyorsunuz, mektepte imtihanı verdik, çıkıyoruz!» dedi.

Evet, İsmet Paşa imtihanı vermiş ve birinci çıkmıştı. Şerefli bir bağımsızlık barışı bundan daha yüce bir zafer havası içinde imza edilemezdi. Bu büyük siyasal zafer, her 'Türküm' diyenin kafasında ve ruhunda yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca, artık en büyük bir millî şerefti. İsmet Paşa bu şerefi yaratan vakur bir sembol halinde koridorları geçti, merdivenleri indi, büyük kapıda Türk başdelegesi ile arkadaşlarının tekrar birçok fotoğrafları çekildi. Ta kapının önüne kadar herkes Türkiye başdelegesinin etrafını alıyor, elini sıkıyor, tebrik ediyordu.

Tören tam üç çeyrek saat sürmüştü.

Delegeler, danışmanlar, uzmanlar, muhabirler, davetliler salondan çıktıkları ve otomobillerine bindikleri zaman, Lozan şehrindeki büyük Katedralin çanları durmadan çalarak her tarafa barışın imzalandığını ilân ediyordu.

Gece geç vakte kadar Lozan sokaklarında bu barış gününün ve gecesinin kalabalığı ve sonsuz sevinci devam etti.

■

İSMET PAŞA Rumini sarayında barışı imzaladıktan ve Beau Rivage'da İngilizlerin barış şerefine verdikleri çay

ziyafetinde bulunduktan sonra, geç vakit Lozan Palas'a döndüğü zaman, kendisini ilk karşılayan, Gazi Mustafa Kemal in şu telgrafı oldu:

Lozan Türk Heyeti Murahhasası Reisi ve Hariciye Vekili İsmet Paşa Hazretlerine

Millet ve hükümetin zatı âlilerine tevcih etmiş olduğu yeni vazifeyi muvaffakıyetle itmam buyurdunuz. Memlekete bir silsile müfit hizmetten ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakiyetle tetvicettiniz. Uzun mücadelelerden sonra vatanımızın sulh ve istiklâle kavuştuğu bugünde parlak hizmetiniz dolayısiyle zatı âlinizi, muhterem arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve mesainizde size yardım eden bütün heyeti murahhasa âzasını müteşekkirane tebrik ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan

GAZİ MUSTAFA KEMAL

SONUÇ

TRAKYA Yunanistan'ın olacaktı; İstanbul beynelmilel olacaktı; Batı Anadolu Yunan sömürgesi olacaktı; Doğu Anadolu Ermenistan olacaktı; Adana Fransız sömürgesi olacaktı; Antalya, İtalyan sömürgesi olacaktı; ordumuz olmıyacaktı; donanmamız olmıyacaktı; saray, büyük küçük bütün devletlerin denetiminde ve Orta Anadolu'da bir iki vilâyet bu sarayın çiftliği hükmünde kalacaktı. Maliyemiz, adliyemiz, nafıamız, harbiyemiz, denizciliğimiz, kara sınırlarımız, boğazlarımız doğrudan doğruya, maarifimiz ve bütün diğer müesseselerimiz Saray'ın esir hükümetleri vasıtasiyle yabancı kontrolu altında bulunacaktı.

Türk milleti köle, yabancı ve hristiyanlar Türk milletinin efendisi olacaktı. Nüfuz bölgeleri coğrafî birliği, millî eğitimin kontrolu millî birliği imkânsız bırakacak, yabancılara bağışlanan imtiyazlar ekonomi ve ticarette kazanç hakkını kaldırarak büyük şehirlerde ve sahillerde yaşıyan Türkler dağıtılacak, öyle istiyorlardı ki ölmez Türk

Milleti ölecek, bu milletin ezeli devleti sona erecek, Akdeniz ve Marmara sularında bir daha Türk Bayrağı görünmeyecekti. İstedikleri bu idi, «Sevres» antlaşmasının anlamı budur.

O zaman bir tek erimiz, bir tek silahımız yoktu. Tek ümit ve kuvvetimiz şu idi: Türk Milleti bu talihe lâyık değildir. Türk Milleti için bu talih imkânsızdır. Neler olduğunu hepimiz biliyoruz. Kutsal ihtilâl İzmir dağlarında Yunanlılara, Antep kapılarında Adana istilâ kuvvetine, doğu sınırında Ermenistan kuvvetlerine karşı koydu. Ermenistan'ı, Adana istilâsını, Yunanistan'ı yendik. Antalya istilâsı çekilip gitti. Gidenlere ne mutlu, çünkü canlarını kurtardılar. Kalanlar ise Anadolu topraklarının altında yatıyorlar. Bugün Batı Anadolu, Doğu Anadolu, Adana, Trakya, Antalya, Hatay, boğazlar ve İstanbul bizimdir; ordumuz vardır, donanmamız vardır, saray yoktur, maliyemiz, adliyemiz, nafıamız, harbiyemiz, denizciliğimiz serbesttir. Efendiyiz. Coğrafî birlik, millî birlik gerçekleşmiştir. Türkiye'de en imtiyazlı insan yine Türk'tür. Büyük küçük bizimle savaşan bütün devletler Türk milletinin iradesini onaylamışlardır. İstiklâl savaşının gayesi bu idi, Lozan Antlaşmasının anlamı budur.

ATATÜRK'ÜN GÖRÜŞÜYLE LOZAN ANTLAŞMASI

Büyük ATATÜRK, tarihî «Nutuk»unda, Lozan antlaşmasını şöyle anlatır :

TÜRKİYE Büyük Millet Meclisi'nin, ikinci intihap devresi, yeni Türkiye Devleti'nin tarihinde, mesut bir intikal devresine tesadüf etti. Filhakika, dört senelik İstiklâl Mücadelemiz, milletimizin şanına lâyık bir sulh ile neticelenmiş bulunuyor.

24 Temmuz 1923'te, Lozan'da imza edilen muahedename, 24 Ağustos 1923'te Meclis'te tasdik olundu.

Efendiler, Mondros Mütarekesinden sonra Türkiye'ye muhasım devletler tarafından dört defa sulh şeraiti teklif edilmiştir. Bunların birincisi, Sevr projesidir. Bu proje, hiçbir müzakerenin mahsulü olmayıp Düveli İtilâfiye tarafından Yunan Başvekili Mösyö Venizelos'un da iştirakiyle tanzim ve Vahdettin'in hükümeti tarafından 10 Ağustos 1920'de imza edilmiştir.

Bu proje, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce bir zemini münakaşa bile addedilmemiştir.

İkinci sulh teklifatı, Birinci İnönü muharebesini müteakip in'ikat eden Londra Konferansının hitamında, 12 Mart 1921 tarihinde vâkı olmuştur. Bu teklifat, Sevr Muahedesinde bazı tadilât muhtevi ise de meskût bırakılan meselelerde Sevr projesindeki mevaddın kâmilen ipka edildiğini kabul etmek lâzımdır.

Bu teklifat, bizce münakaşayı mucip olmadan İkinci İnönü Muharebesinin başlamasiyle neticesiz kalmıştır.

Üçüncü sulh teklifatı, 22 Mart 1922'de, yani Sakarya muzafferiyetinden ve Fransızlarla akdolunan Ankara itilâfından sonra ve yakın bir taarruzumuza intizar olunduğu sıralarda, Paris'te içtima eden Düveli İtilâfiye hariciye nazırları tarafından yapılmıştır. Bu teklifatta, işe Sevr esasından başlamak esası terkedilmiş ise de, esasatı itibariyle âmâli milliyemizi tatminden uzak idi.

Dördüncü teklif, Lozan Muahedesinin akdile neticelenen müzakerattır.

Düveli İtilâfiyece Türkiye'ye tatbiki tasavvur edilen esasatla, harekâtı milliye sayesinde vâsıl olunan neticeyi bariz bir surette mütalâa etmek için bu dört nevi teklif arasında en mühim hususata münhasır olmak üzere kısa bir mukayese yapmağı faydalı addederim.

1. HUDUTLAR

a) Trakya hududu :

Sevr'de: **Çatalca hattından biraz ilerde bulunan Podima - Kalikratya hattı.**

Mart 1921 teklifinde: **Bahis yok.**

Mart 1922 teklifinde: **Tekirdağ bize, Babaeski, Kırkkilise ve Edirne Yunan'a kalmak üzere bir hat.**

Lozan'da: **Karaağaç da bizde olmak üzere Meriç hattı.**

b) İzmir mıntakası:

Sevr projesinde: **Bu mıntakanın hudutları Kuşadası, Ödemiş, Salihli, Akhisar ve Kemer iskelesine az çok karip mahallerden geçmektedir.**

Bu mıntaka, Türk hâkimiyetinde kalacak, fakat Türkiye, bu hâkimiyetini istimal hakkını Yunanistan'a devredecek, Türk hâkimiyetinin bekasına alâmet olarak İzmir şehrinin haricî istihkâmlarından birinde Türk bayrağı bulunacak. Mahallî bir meclis toplanacak ve beş sene sonra bu meclis, bu mıntakanın sureti daimede Yunanistan'a ilhakına karar verebilecek idi.

Mart 1921 teklifinde: **İzmir mıntakası, Türk hâkimiyetinde kalacak, İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulunacak ve İzmir mıntakasının aksamı mütebakıyesinde muhtelif anasırın adedî nispetine göre terekküp edecek bir jandarma kıtası bulunacak ve buna Düveli İtilâfiye zabıtanı kumanda edecek.**

İdare işlerinde dahi aynı nispeti adediye nazarı itibare alınacak ve mıntakanın Cemiyeti Akvamca tâyin edilecek hıristiyan bir valisi olacak ve bunun yanında müntahap bir meclis ve bir heyeti müşavire bulunacak. Vilâyetçe Türkiye'ye varidatla mütezayit bir vergi verilecek ve bu anlaşma beş sene devam edip tarafeynden birinin talebi üzerine Cemiyeti Akvam'ca tadil edilebilecek.

Mart 1922 teklifinde: **Bütün Anadolu ve dolayısiyle İzmir de bize iade olunacak tarzında aldatıcı bir vait. İzmir Rumlarının idareye, adilâne bir surette iştirak ettirilmesi için ve aynı hak Yunanistan'da kalacak Edirne Türk-**

lerine verilmek şartiyle bir usul tâyini zımnında Düveli İtilâfiye Türkiye ve Yunanistan'la anlaşacaklardır.

Lozan'da: Tabiatiyle bu gibi mesail mevzuubahis dahi olmamıştır.

c) Suriye hududu :

Sevr'de: Sahilinde, takriben Karataş Burnu'ndan başlıyarak Osmaniye, Bahçe, Gaziantep, Birecik, Urfa, Mardin ve Nusaybin'i epey cenupta ve Suriye arazisinde bırakan bir hudut.

Mart 1921'de: Takriben şimdiki hudut olmak üzere Fransızlarla ayrıca itilâfname imzalanmıştır.

Lozan'da: 20 teşrinievvel 1921 tarihli Ankara İtilâfnamesi hududu ipka edilmiştir.

d) Irak hududu :

Sevr'de: İmadiye, bizde kalmak şartiyle, Musul vilâyetinin şimal hududu.

Mart 1921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Bahis yok.

Lozan'da: Halli tehir edilmiştir.

e) Kafkas hududu :

Sevr'de: Türk - Ermeni hududunun tâyini Amerika Reisicumhuru Wilson'a havale edilmiştir ve müşarileyh hudut olarak Karadeniz sahilinde Giresun'un şarkından başlıyan, Erzincan'ın garp ve cenubundan, Elmalı, Bitlis ve Van gölünün cenubundan geçen ve birçok nikatta Harbi Umumideki Türk - Rus cephesini takibeden bir hattı göstermiştir.

Mart 1921 teklifinde: Cemiyeti Akvam bir Ermeni yurdu tesisi için vilâyatı şarkiyeden Ermenistan'a devrolunacak arazinin tesbiti zımnında bir komisyon tâyin edecek ve Türkiye bu komisyonun kararını kabul edecek.

Mart 1922 teklifinde: **Bir Ermeni yurdu teşkili zımnında Cemiyeti Akvamın muavenetine müracaat olunanacağından bahsedilmektedir.**

Lozan'da: **Bu mesele bertaraf edilmiştir.**

f) Boğazlar mıntakası :

Sevr'de: **Rumeli'nin Türkiye'de kalan bütün aksamı. Anadolu'nun Adalar Denizi üzerinde takriben İzmir mıntakasının başladığı yerden başlıyarak Manyas gölünün cenubuna ve Bursa'nın ve İznik'in biraz şimalinden ve Sapanca gölünün müntehayi garbisinden Ahabadr deresinin munsabına giden hatla tahdit edilmiş bir mıntaka. Bu menatıkta asker bulundurmak ve harekâtı askeriyede bulunmak hakkı sırf Düveli İtilâfiyeye aittir. Keza mezkûr menatıkta Türk jandarması Düveli İtilâfiye kumandasına tâbi olacaktır.**

Düveli İtilâfiye, bu mıntaka dahilinde askerî mekasıt için kullanılabilecek yol ve şimendifer inşasını menedebileceği gibi elyevm mevcut olanlar meyanında bu yolda kullanılabilecek olanları tahrip ettirebilecektir.

Mart 1921 teklifinde: **Çanakkale cenubunda Tenedos adasının (Bozcaada) karşısından Karabiga'ya giden hattın şimaliyle Boğaziçi'nin tarafeyninde 20 ilâ 25 kilometrelik bir mıntaka.**

Çanakkale Boğazı'na hâkim olan her iki tarafındaki adalar.

Düveli İtilâfiye, yalnız Yunanistan'a kalacak olan Gelibolu ve bize kalacak olan Çanakkale'de asker bulunduracak, bu suretle İstanbul ve İzmit şibihceziresini tahliye edecek ve Türkiye'nin İstanbul'da asker bulundurmasına ve Anadolu'dan Rumeli'ye veya Rumeliden Anadolu'ya asker geçirmesine müsaade edecektir.

Mart 1922 teklifinde: **Çanakkale'nin cenubunda Erdek şibihceziresi müstesna olmak üzere Çanakkale sancağı. Boğaziçi'nin cenubunda o zaman bitaraf addolunan mıntaka, yani takriben İzmit şibihceziresi gayriaskerî mıntaka olacaktır.**

Bizde, itilâf işgal kuvveti kalmıyacaktır.

Lozan'da: **Gelibolu şibihceziresiyle Kumbağı, Baklaburnu hattının cenubîşarkisi, Çanakkale mıntakasında sahilden yirmi kilometrelik bir mıntaka ve Boğaziçi'nin iki tarafında sahilden on beş kilometrelik birer mıntaka ve Marmara'da da Emirali adasından maada adalar ve İmroz ve Tenedos adaları, gayriaskerî bir hale konacaktır.**

Hiçbir tarafta Düveli itilâfiye işgal kuvveti kalmıyacaktır.

2. KÜRDİSTAN

Sevr'de: **Fırat'ın şarkında ve Ermenistan, Irak ve Suriye arasında kalan mıntaka için Düveli itilâfiye murahhaslarından mürekkep bir komisyon mahallî muhtariyeti ihzar edecektir.**

Muahedenin akdinden bir sene sonra işbu havalinin Kürt ahalisi Cemiyeti Akvam Meclisi'ne müracaatla Kürtlerin ekseriyetinin Türkiye'den müstakil olmağı istediğini ispat ederse ve Meclis bunu kabul ederse Türkiye bu havalideki her türlü hukukundan sarfınazar edecektir.

Mart 1921 teklifinde: **Düveli itilâfiye, vaziyeti hazırayı nazarı itibara alarak ve bu bapta Sevr projesinde tadilât icrasını nazarı itibara almağa mütemayildirler. Şu şartla ki mahallî muhtariyetler ve Kürt ve Asuri - Keldani menafiinin kâfi derecede himayesi için tarafımızdan teshilât ibraz edilsin.**

Mart 1922 teklifinde: **Bahis yok.**
Lozan'da: **Bittabi mevzuubahis ettirilmemiştir.**

3. İKTİSADİ MENATIKI NÜFUZ

Sevr Muahedesini mütaakıp Düveli İtilâfiyenin aralarında imza eyledikleri akor tripartitte:

a) Fransız mıntakai nüfuzu :

Suriye hududiyle takriben Adana vilâyetinin garp ve şimal hududu ve Kayseri ile Sıvas'ın şimalinden geçen ve Muş hariç işbu kasabaya takarrüpten sonra Cezirei İbni Ömer'e giden bir hattın dâhilinde kalan mıntaka.

b) İtalyan mıntakai nüfuzu :

İzmit şibihceziresinden çıktıktan sonra Afyon Karahisarı'na kadar Anadolu şimendifer hattı ve oradan Kayseri civarında Erciyaş dağı civarına kadar giden hatla İzmir mıntakası Adalardenizi, Bahrisefit ve Fransız mıntakası arasında kalan mıntaka.

Mart 1921'de: **Bekir Sami Bey ile Fransız ve İtalyan hariciye nazırları arasında imza olunup hükümetçe reddolunan itilâflara göre,**

a) Fransız mıntakai nüfuzu :

O sırada Fransız işgali altında bulunan yerlerde Sıvas, Mamuretülâziz ve Diyarbekir vilâyetleri.

b) İtalyan mıntakai nüfuzu :

Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklariyle Afyon Karahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının bilâhara tâyin olunacak aksamı.

Mart 1922 teklifinde: **Mevzuubahis değildir.**
Lozan'da: **Mevzuubahis olmamıştır.**

4. İSTANBUL

Sevr'de: **Muahede samimiyetle tatbik edilmediği takdirde İstanbul da bizden alınacaktır.**

Mart 1921 teklifinde: **Bu tehdidin kalkacağı ve Türkiye'nin İstanbul'da asker bulundurabileceği ve Boğaziçi'nin etrafındaki gayriaskerî mıntakadan asker mürurına müsaade edilebileceği mezkûrdur.**

Mart 1922 teklifinde: **İstanbul'dan ihracımız tehdidinin kaldırılacağı ve İstanbul'da bulundurulabilecek Türk kuvvetinin tezyidi vadolunmaktadır.**

Lozan'da: **Mevzuubahis olmamıştır.**

5. TÂBİİYET

Sevr'de: **Gerek Düveli Müttefikadan (Yunanistan dâhil) gerek teşekkül eden devletlerden birinin (Ermenistan ve saire) tâbiiyetine girmek istiyen Türk tebaasından hiç kimseye Türk Hükümetince mümanaat edilmiyecek ve bunların yeni tâbiiyeti kabul edilecektir.**

Mart 1921 teklifinde: **Bundan bahis yok.**

Mart 1922 teklifinde: **Bundan bahis yok.**

Lozan muahedesinde: **Bundan bahis yok.**

Ancak müzakerat esnasında Düveli İtilâfiye bir adamın tâbiiyetini tâyin hususunda Türkiye'deki ecnebi sefarat ve şehbenderhanelerin verecekleri vesaikın kâfi addedilmesini istemişlerdi. Bu teklif, Sevr projesinin balâda mevzuubahis olan 128'inci maddesinin bir şekli cedidi idi. Tabiatiyle tarafımızdan reddedilmiştir.

6. ADLÎ KAPİTÜLASYONLAR

Sevr'de: **İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın tem-**

sil edildikleri dört âzadan mürekkep bir komisyon kapilülasyonlardan müstefit olan sair devletlerin mütehassıslariyle birlikte yeni bir usul tanzim edecek ve Osmanlı Hükümetiyle istişare ettikten sonra bu usulü tavsiye edebilecek.

Hükümeti Osmaniye bu usulü kabul etmeği şimdiden taahhüdedecek.

Mart 1921 teklifinde: İşbu komisyonda Türkiye'nin dahi temsiline Düveli İtilâfiye razı olmaktadır.

Mart 1922 teklifinde: Aynı teklif.

Lozan'da: Kapitüler hiç bir kayıt yoktur.

İstişari mahiyette olmak üzere birkaç ecnebi mütehassısını beş sene için hizmetimize almağı kabul ettik.

7. EKALLİYETLERİN HİMAYESİ

Sevr'de: 1918 mütarekelerinden sonra aktolunan bilcümle muahedatta mevcut olan ahkâmdan maada Türkiye'ye bilhassa zirdeki taahhüdat kabul ettirilmek istenilmiştir:

a) Yerlerini terketmiş olan bilcümle gayri Türklerin yerlerine iadesi.

Reisleri Cemiyeti Akvamca tâyin edilecek olan hakem komisyonları vasıtasiyle bunların hukukunun iadesi ve ezcümle bu komisyonların talebi takdirinde gayri Türklerin tahrip edilmiş emlâkinin tamiri zımmında ücretleri hükümetçe tesviye edilecek işçilerin tedariki, tehcir ve buna mümasil işlerde zimethal oldukları mezkûr komisyonlar tarafından iddia olunan bilcümle eşhasın teb'idi ilâ...

b) Türk Hükümeti, ekalliyetlerin parlâmentoda temsili nisbîsini temin eden bir intihap kanun projesini iki sene zarfında Düveli Müttefikaya arz edecektir.

c) Patrikhanelere ve bunlara mümasil müessesata ait bilcümle imtiyazat takviye ve tezyit edilmekte ve bunların idare eyledikleri mektep, eytamhane ve saire hususunda o ana kadar hükümetin muhafaza etmiş olduğu nisbî bir murakabe hakkı dahi refedilmektedir.

d) Düveli İtilâfiye, Cemiyeti Akvam Meclisile badelistişare işbu mukarreratın temini icrası için ittihazı lâzımgelen tedabiri tesbit edeceklerdir. Türkiye bu hususta bilâhare ittihaz olunacak her tedbiri kabul edeceğini şimdiden taahhüdedecektir.

Mart 1921 teklifinde: Ekalliyetlerden bahis yoktur. Bu teklif Sevr'de yapılacak tadilâttan bâhis olduğu için bundan mezkûr muahedenin ekalliyetlere ait kısmının tadil edilmiyeceği istihraç olunabilir.

Mart 1922 teklifinde: Türkiye ve Yunanistan'daki ekalliyetler hakkında bir silsilei tedabirin teklif edileceği ve bunların hüsnü tatbikına nezaret etmek için Cemiyeti Akvam'ca komiserlerin tâyin olunacağı mezkûrdur.

Silsilei tedabirin ne olacağı tasrih edilmemiştir.

Lozan'da: Misakı Millimizde kabul etmiş olduğumuz veçhile ve yalnız gayrimüslimlere mahsus olmak üzere Harbi Umumiden sonra aktolunan bilcümle beynelmilel muahedatta mevcut olan ahkâm.

8. AHKÂMI ASKERİYE

Sevr'de:

a) Türkiye'nin kuvayi müsellâhası şu erkanı tecavüz etmiyecektir:

Maiyeti seniye kıtası	700	kişi
Jandarma	35.000	»
Jandarmayı takviye için kıtaatı mahsusa	15.000	»
	50.700	

Bu miktara erkânıharbiye, mekâtibi askeriye talebesi, depo kıtaatına ve hadematı muhtelifeye mensup efrat ve zabitan dâhildir.

Kıtaatı mahsusanın 15 batarya cebel topu bulunabilecek ve sahra veya ağır topu olmıyacaktır.

Memleket muhtelif menatıka ayrılacak ve her mıntakada bir jandarma kıtası (lègion) bulunacaktır.

Jandarmanın topu ve aleti fenniyesi bulunmıyacaktır.

Mahsusi kıtaat kendi mıntakasının haricinde istihdam edilemiyecektir.

Jandarma zabitanı meyanında 1.500'ü geçmemek üzere ecnebi zabitan bulunacaktır. Her mıntakadaki ecnebi zabitanı aynı millete mensup olacaktır.

Bilâhare tesbit edilecek olan işbu menatıkın adedi zikredilmemekle beraber bunun Düveli İtilâfiyenin fikrince lâakal dört olacağı muahedenin bazı ahkâmından ve ezcümle bir lègion kuvvetini umum lègion'lar kuvvetinin rubunu tecavüz etmiyeceği hakkındaki hükümden istihraç olunabilir. Bu suretle İngiltere, Fransa ve İtalyan zabitanının bulunacağı birer mıntaka olacağı gibi ihtimal Yunanistan ve belki de ilerde Ermenistan'a birer mıntaka verilmesi düşünülmüştür.

Kıtaatı mahsusa efradile jandarmalar hep ücretli olup bunlar lâakal on iki sene hizmet edecek ve hizmeti mecburei askeriye kalkacaktır.

Her mıntakadaki lègion'a alınacak efrat ve zabitan o mıntaka ahalisinden olacak ve muhtelif anasırın lègion'da temsil edilmesine imkân dairesinde itina olunacaktır.

Kuvayi bahriyemiz yedi sloop ve altı torpitoyu tecavüz etmiyecek ve hiçbir tayyare ve kabili sevk balonumuz olmıyacaktır.

Düveli İtilâfiyeye mensup askerî, bahrî ve havaî kontrol komisyonlarının memleketimiz dâhilinde her türlü murakabede bulunmağa hakları vardır. Bilhassa askerî komisyon;

Türkiye'nin istihdam edebileceği, polis, gümrükçü, orman muhafızı ve saire gibi memurinin miktarını tâyine,

Fazla kalacak esliha ve cephanemizi tesellüme,

Memleketimizin menatıka taksimine, her mıntakada bulunacak jandarma ve kıtaatı mahsusa miktarının tâyinine, bunların tarzı istihdam ve istimalini murakabeye, ecnebi zabitanın miktar ve nispetini tâyine ve hükümetle müştereken yeni kuvayi müsellâhamızın tanzimine ilâ... memurdur.

Mart 1921 teklifinde:

Jandarma miktarı 45.000

Kıtaatı mahsusa 30.000'e iblâğ olunmuştur.

Jandarmanın tarzı tevzii, Düveli İtilâfiyeye mensup salifüzzikir kontrol komisyonile hükümet arasında anlaşarak vâkı olacaktır.

Jandarmada zabitan ve küçük zabitan nispeti tezyit edilecektir. Ecnebi zabitan miktarı azaltılacak ve bunların kıtaata tevzii, kontrol komisyonu ve hükümet arasında bilitilâf kararlaştırılacaktır. (Bunda ihtimal her mıntakada aynı millete mensup ecnebi zabitan bulunmıyacağı kastedilmiştir.)

Mart 1922 teklifinde:

Ücretle müstahdem asker usulünün ipkası

Jandarmanın 45.000

Kıtaatı mahsusanın 40.000'e iblâğı.

Jandarmada ecnebi zabitanının istihdamı Türkiye'ye tavsiye edilmekle beraber bu cihet şart olarak dermeyan edilmemektedir.

Lozan'da: **Trakya ve Boğazlarda gayriaskerî hale ifrağ olunan menatıka ait tahdidattan maada hiçbir kayıt yoktur. Hattâ Boğaziçi'nin iki tarafındaki gayriaskerî mıntakada 12.000 asker bulundurabilmek hakkını muhafaza etmişizdir.**

Bu menatık için bile hiçbir kontrol kabul edilmemiştir.

9. CEZA

Sevr projesinde: **Türkiye, harb esnasında kavaidi harbiyeye muhalif surette hareket etmiş veya Türkiye dâhilinde mezalim icra eylemiş ve tehcir ve saire gibi hususata karışmış olan eşhası talepleri üzerine Düveli Müttefikaya (Yunanistan dâhil) ve Türkiye'den arazi almış olan devletlere (Ermenistan ve saire) teslim edecektir. Eşhası mezkûre kendilerini talep eden devletin divanı harbi tarafından muhakeme ve tecziye edileceklerdir.**

Mart 1921 teklifinde: **Düveli İtilâfiye teklifatında bundan bahis yoktur.**

Ancak Bekir Sami Bey'in İngilizlerle imza etmiş olduğu mübadele mukavelenamesinde elimizdeki bütün İngilizleri tahliye ederek bir kısım Türkleri mücrim addile İngilizler elinde bırakmağa muvafakat etmiş olması Sevr projesinde mevcut olan ahkâmı salifenin daha muhaffef bir şeklinden başka bir şey değildir.

Mart 1922'de: **Bu meseleden bahis yoktur.**

Lozan'da: **Bahis yoktur.**

10. AHKÂMI MALİYE

Sevr'de: **Düveli İtilâfiye Türkiye'ye muavenet zımnında İngiliz, Fransız ve İtalyan murahhaslarından mürek-**

kep bir maliye komisyonu teşkil edecekler ve bu komisyonda istişari mahiyette bir Türk komiseri bulunacaktır.

İşbu komisyonun vezaif ve salâhiyeti berveçhiati olacaktır:

a) Türkiye'nin varidatını idame ve tezyit için her türlü tedabir ittihaz edebilecektir.

b) Türk Meclisi Mebusanına takdim edilecek olan bütçe evvelen maliye komisyonuna arz ve onun kabul ettiği şekilde meclise sevkolunacaktır. Meclisin yapacağı tadilât ancak komisyonca tasvip edilirse kabili icradır.

c) Komisyon doğrudan doğruya kendisine tâbi olacak ve âzaları kendi muvafakatiyle tâyin edilecek olan Türk maliye heyeti teftişiyesi vasıtasiyle bütçenin ve malî kavanin ve nizamatın tatbikatını murakabe edecektir.

d) Düyunu Umumiye ve Osmanlı Bankasile anlaşarak Türkiye'nin usulü meskûkatını tanzim ve ıslah edecektir.

e) Düyunu Umumiyeye tahsis olunan varidat müstesna olmak üzere Türkiye'nin bilcümle varidatı işbu maliye komisyonunun emrine verilecektir. Komisyon bunlarla;

Evvelen:

Kendisine ve Türkiye'de kalacak olan Düveli İtilâfiye işgal kuvvetlerine ait masarifi tediye ettikten sonra 30 ilkteşrin 1918 tarihindenberi Düveli İtilâfiye ordularının gerek bugünkü Türkiye'de gerek Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif aksamındaki masarifini tediye eyliyecektir.

Saniyen:

Türkiye, dolayısiyle zarardide olan bilcümle Düveli Müttefika tebaasının zarar ve ziyanını tazmin edecektir.

Türkiye'nin ihtiyacatı bundan sonra derpiş edilecektir.

f) Hükümetçe verilecek her bir imtiyaz için maliye komisyonunun muvafakati şarttır.

g) Komisyonun tasvibile elyevm cari olan Düyunu Umumiye tarafından bazı varidatın doğrudan doğruya cibayeti usulü mümkün olduğu kadar geniş bir surette tevsi edilecek ve bütün Türkiye'ye teşmil olunacaktır.

Gümrükler, maliye komisyonu tarafından azil ve nasbolunan ve kendisine karşı mesul bulunacak olan bir müdürü umuminin idaresinde bulunacaktır ilâ...

Mart 1921 teklifinde: Salifüzzikir maliye komisyonu Türk maliye nazırının riyaseti fahriyesi tahtında bulunacaktır. Komisyonda bir Türk murahhas bulunacak ve bunun Türk maliyesine ait mesailde reyi olacaktır. Müttefiklerin menafii maliyesine mütaallik mesailde ise Türk murahhasının salâhiyeti ancak istişari mahiyette olacaktır.

Türk Parlâmentosu, Türk maliye nazıriyle maliye komisyonu tarafından müştereken ihzar edilecek olan bütçede tadilât yapmak salâhiyetini haiz bulunacaktır. Fakat bu tadilât bütçenin tevazününü bozacak şekilde ise bütçe berayi tasdik tekrar maliye komisyonuna gönderilecektir.

Türk Hükümeti imtiyazat vermek hakkını tekrar ihraz edecektir. Ancak, Türk maliye nazırı bu baptaki kontratların Türk hazinesi menfaatine muvafık olup olmadığını maliye komisyoniyle birlikte tetkik edecek ve bu bapta müştereken bir karar ittihaz edilecektir.

Mart 1922 teklifinde: Maliye komisyonu teşkilinden sarfınazar edilmektedir. Fakat Düveli Müttefikaya olan harbden evvelki düyunun ve makul bir tazminatın tediye-

si zımnında lâzım olan kontrolun Türk hâkimiyeti prensibiyle telifine çalışılacaktır.

Harbden evvelki düyunu umumiye komisyonu ipka olunacak ve balâda mezkûr iş için Düveli İtilâfiyece bir tasfiye komisyonu tesis olunacaktır.

Lozan'da: Bu gibi kuyudatın kâffesi bertaraf edilmiştir.

11. AHKÂMI İKTİSADİYE

Sevr'de: Kapitülasyonlardan istifade hakkı harbden evvel bunlardan istifade eden Düveli Müttefika tebaasına iade edilecek ve bunlardan evvelce istifade etmiyen Düveli Müttefika (Yunanistan ve Ermenistan ve saire) tebaasına da yeniden verilecektir.

(Bu hukuk meyanında birçok vergiden muafiyetin bulunduğu ve tâbiiyet bahsinde görüldüğü veçhlie her Türk tebaasının Düveli Müttefikadan birinin tâbiyetine girmesine mümanaat etmek hakkının bizden nez'edildiği nazarı dikkate alınırsa bu hükmün şümulü daha ziyade tezahür eder.)

Gümrük tarifeleri için 1907 tarifesi (% 8) iadeten tesis edilmektedir.

Türkiye Düveli Müttefikaya mensup sefaine lâakal Türk sefainine verdiği hukuku tanıyacaktır.

Ecnebi postaları iadeten tesis olunacaktır.

Mart 1921 teklifinde: Yalnız ecnebi postalarının bazı şerait tahtında ilgasının derpiş edileceği söylenilmekte, binaenaleyh ahkâmı saire ipka edilmektedir.

Mart 1922 teklifinde: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiye'nin murahhaslarından ve kapitülasyonlardan istifade eden diğer devletlerin mütehassıslarından

mürekkep bir komisyon sulhun meriyete duhulünü müteakıp geçecek üç ay zarfında İstanbul'da içtima edip kapitüler usulün tadili zımnında teklifat hazırlayacaktır.

Malî hususatta bu teklifat tebaai ecnebiyenin Türklerle müsavi vergi vermesini temin edecektir. Keza bu teklifat gümrük resminde lüzum görülecek tadilâtı icraya matuf olacaktır.

Lozan'da: Kapitülasyonların her nev'i tamamiyle ve ebediyen lâğvolunmuştur.

12. BOĞAZLAR KOMİSYONU

Sevr'de: Kendine mahsus bayrağı, bütçesi ve zabıtası bulunacak olan işbu komisyon gemilerin Boğazlardan mürurü, fenerler, kılavuzluk ilâ... iştigal edilecek ve evvelce meclisi âlii sıhhinin ifa eylediği vezaif ile tahlisiye hidematı badema komisyonun nezareti altında ve onun talimatı dâhilinde ifa kılınacak ve komisyon Boğazların serbestisini tehlikede addedince Düveli İtilâfiyeye müracaat edebilecektir.

Komisyonda Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Rusya'nın murahhasları iki reye malik bulunacaklardır.

Amerika arzu eylediği andan ve Rusya Cemiyeti Akvama dâhil olduğu takdirde ve o andan itibaren komisyona iştirak edebileceklerdir.

Komisyon âzaları muafiyeti diplomatikiyeden istifade edeceklerdir. Komisyona münavebe ile ve ikişer sene müddetle iki reye malik devletlerin murahhasları riyaset edecektir.

Mart 1921 teklifinde: Türk murahhası dahi iki reye

malik olacak ve Boğazlar Komisyonuna riyaset edecektir.

Mart 1922 teklifinde: **Keza Türk murahhası komisyona riyaset edecektir. Boğazlarla alâkadar bilcümle devletler komisyonda temsil edileceklerdir.**

Lozan'da: **Komisyonun riyaseti bize verilmiştir.**

Komisyon vazifesi sefainin Boğazlardan müruru keyfiyetinin Boğazlar mukavelesi ahkâmına muvafık olmasına itinadan ibarettir. Komisyon her sene Cemiyeti Akvama rapor verecektir.

Keza mezkûr muahede ile İstanbul'daki beynelmilel sıhhiye meclisi lâğvolunarak sıhhiye umuru Türkiye Hükümetine terkedilmiştir.

Muhterem Efendiler, Lozan Sulh Muahedenamesinin ihtiva ettiği esasatı, diğer sulh teklifleriyle daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu muahedename, Türk milleti aleyhinde, asırlardanberi hazırlanmış ve Sevr Muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastin inhidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasî zafer eseridir!

BİTTİ

SÖZLÜK

— A —

addetmek : saymak
adedî : sayısal
adreferandum : kabule bağlı olarak, tasvip edilmek şartıyla
ahali : halk, topluluk
ahfad : torunlar
âhiren : sonradan
ahit : ant, antlaşma, sözleşme
ahkâm : hükümler
ahval : haller, durumlar
akamet : başarısızlık, sonuçsuzluk
akdetmek : anlaşma, sözleşme yapmak
âkit : bir işi karşılıklı olarak kararlaştırıp üstlerine alan taraflardan her biri.
akçe : para
akim : sonuçsuz, başarısız
akor tripartitte : üçlü anlaşma
aksam : bölümler, kısımlar
aksamı mütebakiye : geri kalan bölümler
aksülâmel : tepki
alenen : açıkça
âlicenap : yüce gönüllü
amade : hazır
âmâli milliye : ulusal emeller
amelî : eyleme dayanan
amil : etken, yapan
anane : gelenek, görenek
anasır : unsurlar, öğeler
aşikâr : açık, belli
atalet : tembellik
atf etmek : yüklemek, atmak
ati : gelecek
azim : büyük, önemli

— B —

badema : bundan sonra, bundan böyle

bahis : konu
bahriye : denizle ya da denizcilikle ilgili
Bahrisefit : Akdeniz
bahşetmek : bağışlamak, vermek, eriştirmek
bakaya : kalıntılar, kalanlar
balâ : yukarı
baliğ : varan, yetişen, toplam
bariz : açık, belirgin
bedbin : kötümser
behemehal : her halde, ne olursa olsun
bertaraf : bir yana
bertaraf etmek : ortadan kaldırmak
berveçhiati : aşağıda olduğu gibi
berveçhibalâ : yukarıda olduğu gibi
beşeriyet : insanlık
beyhude : boşuna
bilâhare : sonra, sonunda
bilcümle : bütün, hep
bilfiil : iş olarak, eylemli
bilitilâf : itilâf ederek, birleşerek
Birincikânun : Aralık
Birinciteşrin : Ekim
bitaraf : tarafsız

— C —

cebel : dağ
cemilekârlık : iyilikseverlik, gönül okşarlık
Cemiyeti Akvam : Milletler Cemiyeti
cezire : ada
cibayet : gelir toplama
cidal : uğraşma, savaşma
cihad : savaş, din uğruna savaş
civanmertlik : cömertlik
cürmümeşhut : suçüstü

— D —

dercetmek : koymak, geçirmek, yazmak
dereke : (aşağı doğru inen) derece, basamak
dermeyan etmek : ileri sürmek
derpiş etmek : öngörmek
deruhte : üzerine alma, yüklenme
devair : daireler
duçar : tutulma, uğrama
duhul : girme
düstur : kural, kaide
Düveli İtilâfiye : (I. Dünya Savaşı'nda) İtilâf Devletleri
düveli müttefika : uyuşmuş, birleşmiş devletler
düyun, düyunat : borçlar

— E —

efkârı umumiye : kamunun düşüncesi, halkoyu
efrat : fertler, bireyler, kimseler
ehemmiyet : önem
ekalliyet : azınlık
elîm : acıklı
elyevm : bugün, hâlâ
elzem : lüzumlu, gerekli
emrivaki : olup bitti
emval : mallar
Erkânı Harbiye : Genel Kurmay
erşed : doğru yola başkalarından daha yakın olan
esasat : esaslar, temeller, gerçekler
esham : hisseler
esliha : silahlar
eşhas : kişiler
eşkâl : şekiller, biçimler
evsaf : vasıflar, nitelikler

evvelemirde : ilk plânda, en başta
evvelen : ilk olarak
eytamhane : yetimler evi

— F —

fariğ : vazgeçmiş, el çekmiş
feragat : vazgeçme, elçekme
ferağ : başkasına bırakma, üstüne çevirme
feraset : anlayış, zekâ
fıkıh : müslümanlıkta din ve dünya işleri hakkındaki kuralların hepsi
filhakika : gerçekten
filvaki : gerçekte

— H —

halel : bozma, bozukluk
halel gelmek : sarsılmak, bozulmak
hâmil : sahip, (bu eserde) alacaklı
harekât : davranışlar
harfiyen : hiç değişiklik yapmadan
hasarat : zararlar, ziyanlar
hasebiyle : dolayısıyle
hassa : özellik
hattı hareket : davranış, tutum
havali : çevre
hayalât : hayaller
hayırhah, hayrhah : iyilik isteyen
hayırhahane, hayrhahane : iyilik isteyen kimseye yakışır yolda
heyeti murahhasa : delegeler kurulu
heyeti müşavire : danışmanlar kurulu
heyeti teftişiye : denetleme kurulu
hidemât : hizmetler
hil'at : padişah ya da vezir tarafından verilen çok ağır kaftan
hitam : son, bitim
hizmeti mecburei askeriye : zorunlu askerlik hizmetleri
hulâsa : özet
hulûl : geçme, girme
hulûs : gönül temizliği
husul : üreme, türeme
hususat : işler, maddeler, sorunlar
hükümranlık : egemenlik

— İ —

iaşe : yedirip içirme
iblâğ : ulaştırma, -e çıkarma
icbar : zorlama
içtima : toplama, toplantı
idame : devam ettirme
ifham : susturma
iftihar : övünme, kıvanç
İhlâl : bozma
ihraz : erişme, kazanma
ihtiraz : çekinme, sakınma
ihtirazi kayıt : ilerisi için katılan bir kayıt
ihtiva : kapsama, içine alma
ihzar : hazırlama
ikame : yerine koyma
İkincikânun : Ocak
İkinciteşrin : Kasım
ikmal : tamamlama, bütünleme
iktam : gizleme
iktifa : yetinme
iktiham : katlanma
iktiran : yaklaşma, ulaşma
iktiza etmek : gerekmek
ilânihaye : sonuna dek
ilga : kaldırma
ilhak : katma, bağlama, ekleme
iltihak : katılma
iltizam : kayırma, taraf tutma

imha : yok etme
imtina : kaçınma
imtisal : ayak uydurma
imtiyaz : ayrıcalık
imtiyazat : ayrıcalıklar
inhidam : yıkılma, viran olma
in'ikad : kurulma, toplanma
inkısar : tükenme, yok olma
inkıta : arası kesilme
inkıza : bitim, son
inkişaf : gelişme
intaç : sonuçlama, bitirme
intifa hakkı : yararlanma hakkı
intihap : seçim, seçilme
intikal : geçiş, anlama, kavrama
intiza : çekip koparma
inzibatî : genel güvenlikle ilgili
ipka : yerinde bırakma
iptida : başlangıç
irat : gelir
irtikap : (kötü iş) işleme
isnat : üstüne atma, yükleme
istidlâl : dolayısıyle anlama, sonuç çıkarma
istihdam : hizmette kullanma
istihdaf : küçümseme
istihlâf : yerine geçme
istihraç : (anlam, sonuç) çıkarma
istihsal : üretim
istikbal : gelecek
istikraz : ödünç alma, borçlanma
istilzam : gerektirme
istima : dinleme, kulak verme
istimal : kullanma
İstinaf Mahkemesi : (Eskiden) İlk dereceli mahkemelerle Yargıtay arasında yer alan mahkeme
istinat : dayanma
istirham : yalvarma
istişare : danışma
istitrat : ara söz, ek söz
iştirak : katılma, ortaklık
ita : verme
itfa : bir borcu ödeyerek kapatma
itham : suçlama
itilâf : anlaşma, sözleşme
itizar : özür dileme
itmam : tamamlama
ittihaz : sayma, tutma
izaç : tedirgin etme
izale : yok etme, giderme
izan : anlayış
izhar : belirtme, açığa vurma
izzeti nefis : onur

— J —

Jaquette à taille : (Jaketatay) resmî, gündüz kıyafeti olarak giyilen uzun ceket

— K —

kadim : eski
kâffe : hep, bütün
kâfil : kefil olan
kâmilen : hep birden, toptan
kani : kanmış, inanmış
karargir : kararı verilmiş, karara bağlanmış
karib : yakın
kat'i : kesin
kavaid : kurallar
kavanin : kanunlar, yasalar
kaziye : önerme
kemiyet : nicelik
kesbetmek : kazanmak, edinmek
kesbi şeref eylemek : onur duymak

ketum : ağzı sıkı, sır saklayan
kıtaat : asker kıtaları
kıtaatı mahsusa : özel kıtalar
kifayet : yeterlik
kifayetsiz : yetersiz
koloni : sömürge
konkordato : batkın (müflis) ile alacaklıları arasında imzalanan sözleşme
kurunuvustâ : Ortaçağ
kutsi : kutsal
kuvai bahriye : deniz kuvvetleri
kuvayi müsellehâ : silahlı kuvvetler
kuyudat : kayıtlar

— L —

lâakal : en azından
lağvetmek : kaldırmak

— M —

maada : -den başka, -den ayrı
madun : alt, ast
mahfil : dernek, çevre
mahfuz : saklı, korunmuş
mahfuziyet : saklılık
mahmi : korunuk
mahreç : çıkıt, çıkak
mahrem : gizli
makabline şümul : geriye yürüme, geriye işleme
makarr : durulan yer, başkent
makes : yankı
mamur : bayındır
mandater : bir ülkeyi Milletler Cemiyeti adına yöneten (devlet)
mansap : ağız, kavuşak
masarif : masraflar, harcamalar
masun : dokunulmaz
masuniyet : dokunulmazlık
mâtuf : yöneltilmiş
mazhar : erimiş, erişen
maznun : sanık
meblağ : para tutarı, tutar
Mecelle : XIX. Yüzyılda Fıkıh'tan yeni hayata uygulanmış medeni kanun bölümleri
Meclisi Âli-i Sıhhi : Yüksek Sağlık Kurulu
meçhul : bilinmeyen
meftun : gönüllü, vurgun
mefhum : kavram
mefkûre : ülkü
mekâtip : okullar
mekasıt : maksatlar, kasıtlar
memurin : memurlar
menafi : çıkarlar, menfaatler
menatık : bölgeler
menatıkı nüfuz : nüfuz bölgeleri
menfa : sürgün yeri
menkıbe : tanınmış ya da tarihe geçmiş kimselere ait hikâye
menus : alışılmış
mer'i : yürürlükte olan
mer'iyet : yürürlük, geçerlik
mesail : meseleler
meskûkât : maden paralar
meskût : sessiz duruş, söylememe
mesnet : dayanak
meşakkat : güçlük
meşruiyyet : meşru olma, kanuna uygun bulunma
meşum : uğursuz
mevad : maddeler
mevhum : kuruntudan
mevzii : bölgesel, yerel
meyan : ara, aralık

meyyal : eğik, eğilimli
mezalim : zulümler
mezkûr : adı geçen
mezuniyet : izin, yetki, bitirme
mihmannevazlık : konükseverlik
muafiyet : bağışıklık
muafiyeti diplomatikiye : diplomatik dokunulmazlık
muahedat : antlaşmalar
muahede : antlaşma
muaheze : kınama
muallak : asılı, bağlı
muasır : çağdaş
muavenet : yardım
mufassal : ayrıntılı
muhabere : haberleşme
muhaceret : göçme
muhaffef : hafifletilmiş
muharip : savaşan, savaşçı
muhasamat : çarpışma
muhassasat : ödenek
muhtar : özerk, bağımsız
muhtasar : kısaltılmış
muhtelit : karma
muhteviyat : içindekiler
mukaddemat : başlangıçlar
mukaddematı sulhiye : barış teşebbüsleri
mukadderat : alınyazısı
mukaddes : kutsal
mukavemet : direniş
muktedir : yetenekli, gücü yeter
mumaileyh : adı geçen
munhasır : yalnız bir şey ya da bir kimseye özgü olan
munhasıran : yalnız, sınırlı
munzam : katma, katılmış
murahhas : delege
murakabe : denetim, denetleme
musaraa : pehlivanlık, güreşme
musarrah : ayrıntılarıyla anlatılmış, açık açık
musibet : felâket, uğursuz
muslihane : barış yoluyla
mustarip : ıstırabı olan, acı çeken
mutabık : uyuşmuş olan
mutavaat : boyun eğme
mutavassıt : aracı
mutazarrır : zarar görmüş, zarara uğramış
mutedil : ılımlı
muvafakat : uygun görme, onama
muvafık : uygun, yerinde
muvasalat : varış
muzaffer : zafer kazanmış
muzır : zararlı
mübadele : değiş tokuş
mübrem : kaçınılmaz
mücahit : kutsal ülküler uğruna savaşan
mücerret : soyut
mücmel : kısa, özet
mücrim : cürüm işleyen, suçlu
müddea : dâva olunan şey
müddeiumumî : savcı
müdrik : anlamış, aklı ermiş
müessesat : kurumlar, kuruluşlar
müfit : yararlı
mühimmat : savaş gereçleri
mühlet : 1. vakit verme, 2. bir işi belli bir zaman için geri bırakma
mühmel : ilgisizliğe uğramış
mükâleme : konuşma
mükerrer : tekrarlanmış
mülâhaza : düşünce
mülga : kaldırılmış
mülhem : içe doğmuş, esinlenmiş

mümanaat : engel olma, yapılmasını önleme
mümasil : benzer, benzeyen
mümin : inanan, inanmış
münakale : ulaşım
münakid : iki taraf arasında resmî olarak kabul edilmiş
münasip : uygun, yaraşır
münavebe : nöbetleşe, nöbetle iş görme
müncer : varıp sona eren, bir tarafa kayıp giden
münderecat : içinde bulunanlar
münferid : yalnız, tek
müntehap : seçilmiş, seçilen
müntakil : miras kalmış, intikal etmiş
münteha : son, uç
müreccah : üstün tutulan
mürekkeb : bileşik
mürettebat : 1. tayfa, 2. bir yer için düzenlenmiş kimseler
mürur : geçiş, geçme
müsalemet : barışıklık
müsavat : eşitlik
müsavi : eşit
müskirat : içki, içkiler
müstahkem : *sağlam*
müstefit : yarar gören, yararlanan
müstemleke : sömürge
müstenit : dayanan
müsterih : rahat eden, rahatlayan
müşarünileyh : adı geçen
müşkülât : güçlük, güçlükler
müşkülpesentlik : güç beğenirlik, titizlik
müteaddit : çok, birçok
mütareke : savaşa iki tarafça geçici bir zaman için ara verilmesi
müteallik : ilgili, ilişik
mütecanis : tek çeşitli tek türlü
mütedahil : birbirine girmiş, karışmış
müteessif : eseflenen, acıklanan
mütehakkimane : zorbalıkla, zorbaca
mütehassis : duygulu
mütehayyir : şaşmış, şaşırmış
mütekabiliyet : karşılıklılık
mütemadi : sürekli
mütemadiyen : ara vermeden
mütemayil : istekli görünen
mütenasip : orantılı, uygun
mütezayit : artan, artmış
müttehem : suçlanan
müzakerat : görüşmeler

— N —

nagehani : ansızın, birdenbire
namebsuk : benzeri hiç olmamış
nasb : 1. memurluğa tayin, 2. rütbe alma
necabet : *soyluluk*
necip : soylu
nez' : çekilip koparma
nezaret : 1. gözetim, gözetme, 2. bakanlık
nikat : noktalar
nikbin : iyimser
nisbeti adediye : sayısal oran
nizamat : nizamlar, düzenler
noktai nazar : görüş, görüş açısı
numune : örnek

— P —

payitaht : başkent

— R —

rabıta : 1. bağlılık, 2. birbirini tutma

raci : geri dönen

Ravza-i Mutahhara : Hz. Muhammed'in Medine'de yattığı yer

ref' : kaldırma, giderme

resülmal : ana para, kapital

reyiâm : halk oyu

riayet : uyma

ricat : geri kaçma

riyaset : başkanlık

riyaziye : matematik

rub : çeyrek

ruzname : gündem

— S —

saffet : temizlik, arılık

salâh : düzelme, iyileşme

salâhiyeti fevkalâde : olağanüstü yetki

salif : geçen, geçmiş

salifüzzikir : yukarıda adıgeçen

saniyen : ikinci olarak

sarahat : açıklık

sarfınazar : sayılmasa da, hesaba katılmasa bile

seciye : karakter

sefain : gemiler

sefarat : elçilikler

selef : öncel

serd etmek : ileri sürmek

serian : çarçabuk

sevkulceyş : strateji

silsilei tedabir : tedbirler dizisi

sima : yüz

spekülasyon : ortalıktaki darlıktan yararlanarak aşırı kazanç sağlamak için kurulan düzen

suitefehhüm : 1. kötüye çekme, 2. anlaşmazlık

sureti daimede : sürekli olarak

sureti katiyede : kesin olarak

sureti mahsusada : özel olarak

— Ş —

şâmil : kapsayan

şayan : yaraşır, değer

şecaat : yiğitlik, yüreklilik

şehbenderhane : konsolosluk

şekavet : haydutluk, soygunculuk

şerait : şartlar, koşullar

şerefyab olmak : şeref kazanmak

şibihcezire : yarımada

şifahi : sözlü

Şûrayı Devlet : Devlet Şûrası, Danıştay

şümul : kapsama, içine alma

— T —

taallûk : ilişki, ilgi

taallûk etmek : ilişiği olmak, ilgili bulunmak

taarruz : saldırı, saldırma

taayyün : belirme

tâbiiyet : uyrukluk

tacil : hızlandırma

tadil, tadilat : değişiklik

tahakküm : zorbalık etme

tahdidat : sınırlamalar

tahkim etmek : sağlamlaştırmak, berkitmek

tahkimat : bir yeri düşman saldırısına karşı koruyabilmek için

yapılan hendek, siper gibi şeyler

tahlis : kurtarma
tahmil : yükleme
tahribat : yıkma
tahşidat : yığınaklar, birikintiler
takarrüb : 1. vakti yaklaşma, 2. yanaşma
takarrür : kararı verilme
takriben : aşağı yukarı
takrir : önerge, anlatma
takyit (çoğulu takyidat) : bağlı kılma, kayıtlama
tâlik : (Bir işin yapılmasını) belli bir şarta ya da zamana bağlı tutma
tarafeyn : taraflar
tasaddi : bir işe girişme
tasrih : açıklama, belirtme
tasvip : onama
tavassut : ara bulma, aracılık
taviz : karşılık birşey verme
tavzih : açıklama
tazammum : 1. kapsama, 2. kefil olma
tazyik : basınç, sıkıştırma
teahhur : gecikme
teamül : yapılageliş
teati : birbirine verme, verişme
tebaai ecnebiye : yabancı uyruklular
tebellür : billurlaşma, belirme
teb'id : ebedileştirme
tecanüs : aynı cinsten olma, cinsteşlik, türdeşlik
teceddüt : yenileşme, yenilik
tecerrüt : sıyrılma, soyutlanma
tecezzi : parçalanma
tecrit : ayırma
tecviz : uygun bulma
tecziye : cezalandırma
tedabir : tedbirler
tedarik : araştırıp bulma, sağlama
tediye : ödeme
tedrisat : öğretim
teessüf : üzülme
tessüs : kurulma
teferruat : ayrıntı, ayrıntılar
tefviz : (Bir malı) birine verme
tehcir : göç ettirme, göçürme
tekâlif : 1. vergiler, 2. teklifler
tekâsüf : yoğunlaştırma
tekaüt : emekli
teklif (çoğul teklifat) : 1. vergi yükleme, 2. önerge
telâfi : ziyan olanın yerini doldurma, karşılama
temayüz : yükseltme, üstün olma
temdit : uzatma, sürdürme
temenni : dileme, dilek
temerküz : bir yerde toplama
temettü : kazanç
tenfiz : hükmünü yürütme
tenkil : 1. uzaklaştırma, 2. örnek olacak bir ceza verme
tenzil : indirme, azaltma
terakki : ilerleme
terekküp : bileşme, meydana gelme
terviç : tutma, destekleme
tesamuh : 1. hoşgörü, 2. dikkatsiz, kayıtsız davranma
tesanüt : dayanışma
tescil : sicile geçirme, kütüğe geçirme
tesellüm : teslim alma

Levent Şahverdi Arşivi

rabıt
n
raci
Rav
r
ref'
resü
reyi
riay
ricat
riya
riyaz
rub
ruzn

saff
salâl
salâ
)
salif
salif
sani
sara
sarf
I
seci
sefa
sefa
sele
serc
seri
sevl
silsi
sim
spel

teshil (çoğulu teshilat) : kolaylaştırma
teshir : kendine bağlama, büyüleme
tesit : kutlama
teslihat : silahlanma
tesri : acele ettirme, çabuklaştırma
tesviye : ödeme
teşmil : yayma, kapsama
teşrih : açma, yayma
tetebbu : *araştırma*
tetevvüc : taç giyme, taçlanma
tetvic : taç giydirme
tevafuk etmek : uygun gelmek
tevarüs : *miras alma*
tevazün : denk olma
tevdi : verme
teveccüh : 1. yöneltme, 2. güleryüz gösterme
tevfik : uydurma, uygunlaştırma
tevfikan : uyarak, uygun olarak
tevsi : genişletme
tevzi : dağıtma
teyid : doğrulama, sağlamlaştırma
tezahür : meydana çıkma
tezayüt : çoğalma, artma
tezyit : artma, artırma
timsal : simgé, sembol
transactionelle : uzlaşma niteliğinde

— U —

umur : işler, görevler

— V —

vahîm : ağır, korkulu, tehl
vaki : edilen, yapılan, olan
varidat : gelirler
varit olmak : olabilmek, mek
vazıh : açık, belli
vesaik : belgeler
vâsi : geniş, engin
vâsıl olmak : ulaşmak, va
vezaif : görevler
vaz' : koma, bırakma, kur etme
vecibe : ödev, boyun borcu
vilâyatı şarkiye : doğu iller
vuku bulmak : olmak
vusul : varma, erişme, ula
vuzuh : açıklık, aydınlık

— Z —

zabitan : subaylar
zaif : yok olmak, ortadan
zahire : aşlık, erzak
zarardide : zarar görmüş, uğramış
zehap : sanış
zikr : anma, söyleme
zimethal : girmiş, dahil olm
zir : alt, aşağı
zuhur : görünme, meydana